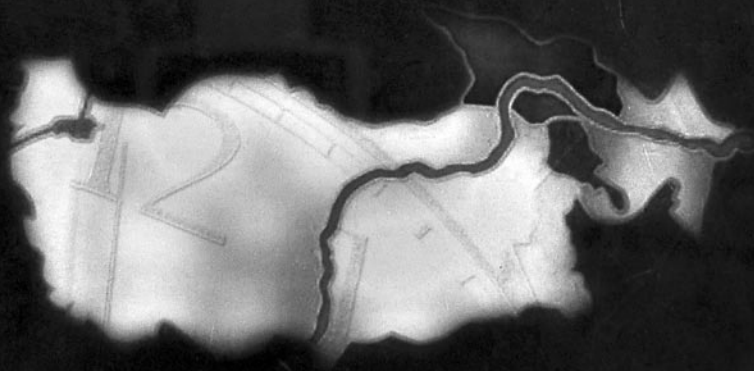

QƏDİR XƏLİLOV

**HEYDƏR ƏLİYEV ADINA
BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN NEFT KƏMƏRİNİN
EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN
BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ
QANUNVERİCİLİK PROBLEMLƏRİ**

Qədir XƏLİLOV

**Heydər Əliyev adına
Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft
kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin
beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili
qanunvericilik problemləri**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“Elm və təhsil”

Bakı - 2009

Aff - 258137

Elmi məsləhətçilər:

siyasi elmləri doktoru,
professor Rövşən Mustafayev

hüquq elmləri doktoru Rüstəm Məmmədov

Rəyçilər:

hüquq elmləri doktoru Əmir Əliyev
hüquq elmləri namizədi Ayton Mustafayeva
hüquq elmləri namizədi Əfsər Sadıqov

Xəlilov Qədir Rövşən oğlu.

Heydər Əliyev adına Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik problemləri.

Bakı, "Elm və təhsil", 2009. -392 s.

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur.

Monoqrafiyada Bakı-Tbilisi-Ceyhan beynəlxalq neft boru kəmərinin (BTC) ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili qanunvericilik problemləri tədqiq edilir. BTC-nin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquqi tədqiqi, həm iştirakçı dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ümumi xarakterli beynəlxalq öhdəlikləri kontekstində, həm də bilavasitə müvafiq layihə üzrə formalaşmış öhdəliklərə uyğun araşdırılır. BTC-nin ekoloji təhlükəsizlik rejimində beynəlxalq hüquq normalarının adekvat dövlətdaxili qanunvericilik normaları vasitəsilə təmin edilməsi, ekoloji standartlar, texniki rəqlamentlər, maddi məsuliyyət institutu və s. məsələlər öyrənilir.

ISBN 978-9952-8024-3-6

© "Elm və təhsil", 2009

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLARIN SİYAHISI	5
GİRİŞ	6

I FƏSİL BEYNƏLXALQ NEFT BORU KƏMƏRLƏRİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ BTC BEYNƏLXALQ NEFT KƏMƏRİNİN TƏSİS EDİLMƏSİNDƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK AMİLİ

1.1. Beynəlxalq neft boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri	14
1.2. BTC neft kəmərinin hüquqi rejimi	23
1.3. BTC neft kəmərinin təsis edilməsində beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik amili	25

II FƏSİL BTC NEFT KƏMƏRİNİN STATUSUNU FORMALAŞDIRAN BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQİ İMPLEMENTASIYASI

2.1. Beynəlxalq hüquq ilə dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi məsələləri	33
2.2. Dövlətdaxili qanunvericilikdə BTC neft kəməri üzrə normaların yeri	41

III FƏSİL BTC NEFT KƏMƏRİNİN HÜQUQİ REJİMİNDƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK STANDARTLARI VƏ ƏTRAF MÜHİTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ

3.1. Təbii ehtiyatlardan istifadə və ekoloji təhlükəsizlik: konseptual və normativ əsası	53
3.2. Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri və BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik standartları	66
3.2.1. Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri	66
3.2.2. BTC neft boru kəmərinin təhlükəsizlik standartlarının hüquqi əsası	74
3.2.3. Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizlik sferasında iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrin implementasiyası	91

IV FƏSİL BTC NEFT KƏMƏRİNİN EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MƏSULİYYƏT PROBLEMI

4.1. BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində maddi məsuliyyət və sığorta məsələsi	118
4.2. Ləğvətmə işləri zamanı ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi	135

İXTİSARLARIN SİYAHISI

NƏTİCƏ	152
ƏLAVƏLƏR	156
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ NEFT KONTRAKTLARI	
Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş	156
Azərbaycan Respublikasında Zığ və Hövsan neft yataqlarının daxil olduğu blokun bərpası, kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, «LUKoyl Neft Şirkəti» ASC və ARDNŞ-in ortaq neft şirkəti arasında Saziş.....	172
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK SFERASINDA QƏBUL EDİLMİŞ QANUNLARI	
Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	175
Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	211
İcbari ekoloji sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	236
Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	245
Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	255
Texniki təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	276
BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR	
BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası Kioto Protokolu.....	286
Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası.....	327
Bitki mühafizəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya	343
Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında Konvensiya	353
Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş	364
MONOQRAFİYANIN RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ XÜLASƏLƏRİ	368

ABƏŞ – Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ – Avropa İttifaqı
AR – Azərbaycan Respublikası
ARDNŞ – Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası
BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BP – Britiş Petroleum
BTC – Bakı-Tbilisi-Ceyhan
EXM – Enerji Xartiyası Müqaviləsi
ƏİK – Əsas ixrac kəməri
ƏMTQ – Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
İNOQEYT – Rusiyadan yan keçməklə Xəzər hövzəsi enerji resurslarının Avropaya nəqli proqramı
QATT – Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş
MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MM – Mülki Məcəllə
NAFTA – Sərbəst ticarətin Şimali Amerika zonası
OESR – İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı
RF – Rusiya Federasiyası
SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TASİS – MDB və Monqolustan üçün Texniki Yardım Proqramı
TRASEKA – Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi üzrə Proqram
UNEP – Ətraf Mühit üzrə BMT Proqramı

GİRİŞ

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlində də iqtisadi amillərin dövlətlərin geosiyasətinə təsiri inkar edilməz bir həqiqətdir. Xüsusilə də, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində iqtisadi təhlükəsizliyin maddi əsası kimi təbii ehtiyatların, neftin beynəlxalq münasibətlərə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır¹. Beynəlxalq münasibətlərin formalaşması və inkişafında, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi və bəzən də kəskinləşərək silahlı toqquşmalarla nəticələnməsində neftin strateji rolu və təsir dairəsi getdikcə artmaqdadır.² Neft ümumbəşəri sərvət və firavan həyat mənbəyidir. Lakin neft, həm də müstəmləkələrə, istilalara, dövlət çevrilişlərinə, hökumət böhranlarına, regional münaqişələrin törədilməsinə və amansız müharibələrə də səbəb olmuş və olmaqdadır.

Neft uğrunda mübarizə XIX əsrin sonunda daxili yanacaqqla işləyən mühərrikin ixtirası və XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniya Donanmasında yanacaq mənbəyi kimi daş kömür əvəzinə neftdən istifadəyə keçilməsindən sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu.³

Zaman keçdikcə cılalanan və yeni formalarla təzahür edən neft uğrunda mübarizə prosesi II Dünya müharibəsindən ötən dövr ərzində beynəlxalq münasibətlərin başlıca istiqamətverici amilinə və eyni zamanda əsas gərginlik mənbəyinə çevrilir. Heç də təsadüfi deyil ki, müharibədən sonra ötən dövr ərzində planetin müxtəlif yerlərində baş vermiş 133 regional münaqişə və silahlı toqquşma, bu və ya digər formada neft mənbələri uğrunda gedən mübarizə ilə bağlı olmuşdur.

Geosiyasətin formalaşmasında neft birbaşa və özü də olduqca əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu əvəzsiz sərvət uğrunda mübarizənin beynəlxalq münasibətlər sistemində təsirini nəzərə alaraq onun hasilatı, nəqli və istifadəsinin hamılıqla tanınan standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır. Bu sistemdə zor iş-

1. Sadıqov Ə.İ. Enerji təhlükəsizliyinin beynəlxalq institutları (beynəlxalq hüquqi məsələlər). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009. s.5
2. Панишкин В. Газпром: новое русское оружие. М.: «Захаров», 2008, 256с.
3. Oil and Gas Pipeline Fundamentals. John L.Kennedy second edition, 1993 by Penn Well Publishing Company, Tulsa, Oklahoma, p.181

lətmək, hədə-qorxu gəlmək, durmadan silahlanmaq kimi proseslərə yol verilməməlidir. Bu, ən azından bəşəriyyətin mövcudluğu üçün vacibdir. Əgər beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qarşılıqlı faydalanma, suveren bərabərlik prinsipləri çərçivəsində inkişaf edərsə, onda neftlə bağlı qarşıdurmadan törənən problemlər də həll oluna bilər.⁴

Gərginlik yaradan digər məqam neft məhsullarının daha geniş miqyasda istifadə edilməsidir. Enerji resurslarına, eləcə də neftə tələbat artdıqca bu sahəyə investisiya qoyuluşu zərurəti də yaranır. Dünya Enerji Şurasının ekspertlərinin hesablamalarına görə energetika kompleksində vəziyyətin gərgin olmasının əsas səbəblərindən biri bu sahədə investisiya və vasaitlərin çatışmazlığı ilə bağlıdır. Neft-qaz və elektrik enerjisi sektorlarına qlobal miqyasda 2020-ci ilə kimi 20 trl. dollar vəsait tələb olunur.⁵ Dövlətlər isə belə kapitala malik olmadıqları üçün xarici investitorlara müraciət edirlər. Belə olan halda neft məhsullarının ekoloji baxımdan təhlükəsiz hasilatı və nəqli mühüm problem kimi meydana çıxır. Enerji resursları ilə təminat nə qədər mürəkkəb və ziddiyyətlidirsə ekoloji təhlükəsizlik məsələsi də bir o qədər problemlidir.⁶ Bərpa olunmayan enerji resurslarından istifadənin dünya iqliminə antropogen təsiri ətraf mühitin mühafizəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı da gündəmə gətirmişdir. Dünya iqliminə istiləşmə effektini azaltmaq məqsədilə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq tullantı vahidləri (kvotalanma) ilə ticarətə yönəlməkdədir. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması zamanı meydana çıxan ekoloji təhlükəsizlik problemi neft və qazın hasilatı, nəqli, həmin məhsullardan istifadənin təhlükəsizlik standartlarının gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XXI əsrdə energetika resurslarına, o cümlədən neftə tələbatın artması dünya enerji ticarətini, müvafiq olaraq daha geniş həcmdə bu resursların müxtəlif (hasilatçı) regionlardan istehlak bazarlarına ekoloji baxımdan təhlükəsiz çatdırılması kimi problemi də gündəmə gətirir. Bu zaman enerji resurslarının tranzit

4. Дугин А. Основы политики. М., Меж. Отношения, 1997, с.196
5. World Energy Outlook. 2004, Paris: IEA/OECD, 2004. p.26-27
6. US lab lists policies capping natural gas supply // Oil & Gas Journal Feb. 7, 2005. Vol.103. p.32-34

nəqli problemi müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri kimi təzahür edir. Xüsusən də, beynəlxalq neft boru kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizlik məsələsi beynəlxalq ekoloji problem kimi özünün beynəlxalq hüquqi əsasına malik olmalıdır. Neft resurslarına malik olan dövlət üçün onun dünya bazarına ekoloji təhlükəsizliyə riayət etməklə transmilli boru kəmərləri vasitəsilə nəqli dövlətdaxili ekoloji qanunvericiliklə beynəlxalq hüququn bir sıra mənbələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqini tələb edir.

Azərbaycan Respublikası da dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra özünün təbii ehtiyatlarının, o cümlədən neftinin müstəqil sərəncamçısına çevrilmiş və həmin məhsulun ekoloji təhlükəsizliyə riayət etməklə dünya bazarına nəqli üçün müəyyən hüquqi tədbirlər həyata keçirməkdədir. Buna nümunə kimi 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakı şəhərində Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunda yerləşən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarı ilə bağlı neft hasilatı üzrə ixtisaslaşmış 12 beynəlxalq neft şirkəti ilə AR arasında beynəlxalq kontraktın («Əsrin müqaviləsi»nin) imzalanması və sonradan bağlanmış kontraktların Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilməsi qeyd olunmalıdır.⁷

Azərbaycanın «Əsrin müqaviləsi»ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: «1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyanın da əsas mənası, prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir».⁸

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında əvəzsiz rol oynayan və sonradan «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu iri layihə üzrə ilkin neft 12 noyabr 1997-ci ildə hasil edilməyə başlanır. Təqribən 730 milyon ton neft və 200 milyard kubmetrə yaxın təbii qaz ehtiyatına malik olan yataqlarda görülməli işlərə 12-14 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulurdu ki, bu da müstəqil-

liyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası üçün çox vacib məsələ idi.⁹

«Əsrin müqaviləsi» üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə nəqliyyat gücü ildə 5 milyon ton olan Bakı–Novorossiysk və Bakı–Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu. Lakin yaxın illərdə müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 milyon tona çatdırılacağına nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqliyyat imkanına malik ixrac marşrutu Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəməri seçilir.

Artıq Bakı–Tbilisi–Ceyhan layihəsi üzrə ümumi işlər yerinə yetirilmiş, eyni zamanda 2005-ci ilin mayında Bakıda kəməre ilk neft vurulmuş və bu neft bir il sonra Ceyhan limanına çatmışdır. Hazırda ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan bu kəmər Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verməklə yanaşı, həm də «İpək yolu»nun və türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri statusunu qazanmışdır. Ümummilli liderin siyasi iradəsinin təntənəsi olan Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəməri neft kəmərləri sisteminə dünya «arteriya»sı kimi daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, min bir əziyyətlə başa gələn bu kəmərin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun siyasi və hüquqi əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycanın yeni münasibətlərinin yaranmasına, dünya xalqları ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verərək, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin güclənməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, eləcə də onun siyasi və iqtisadi baxımdan inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Xüsusilə də, həm «Əsrin müqaviləsi», həm də BTC üzrə bağlanmış müqavilələr digər sferada olduğu kimi, ekoloji təhlükəsizliyin təminatı sahəsində də qanunvericiliyin yeniləşdirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasına daha geniş çərçivədə beynəlxalq müqavilələrə qoşulmasına səbəb olmuşdur.

7. Алиев Н.А., Мирзоев М.А., Шахбазов Э.К. Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности. Баку, «Азербайджан», 2001, 168 с.

8. http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_a.html 26.01.2010

9. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М., «Известия», 2003, 710 с.

BTC davamlı inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun ətraf mühitin mühafizəsi problemi diqqətdən yayına bilməz. Sağlam ətraf mühit hüququ bağlanmış sazişlərdə təsbit edilməklə AR-in və d. iştirakçı dövlətlərin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi formalaşdırılıb.

Tədqiqat işinin məqsədini neftin BTC boru kəməri ilə nəql olunması zamanı ətraf mühitin mühafizəsinin, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə beynəlxalq hüquqi məsələlərin araşdırılması təşkil edir. Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifə mövcud saziş normaları ilə qanunvericilik normalarının uyğunlaşdırılması, tərəfdar çıxılan beynəlxalq müqavilələrin sistemində BTC üzrə ekoloji normaların yerinin müəyyən edilməsi təşkil edir. Daha konkret olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilib:

- beynəlxalq neft boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsinin bərqərar olmasının tarixi aspektinin öyrənilməsi;

- BTC neft boru kəmərinin təsis edilməsində ekoloji təhlükəsizlik amilinin müəyyən edilməsi;

- BTC neft boru kəmərinin hüquqi statusunun təhlili və həmin sistemdə ekoloji təhlükəsizlik normalarının yerinin öyrənilməsi;

- BTC neft boru kəmərinin hüquqi statusunu formalaşdıran normaların dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq sistemində yerinin müəyyən edilməsi;

- BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik standartları ilə sağlam ətraf mühit hüququ üzrə konstitusion normanın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi;

- ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin BTC neft boru kəmərinin ətraf mühit standartları üçün əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyinin BTC neft boru kəməri üzrə təhlükəsizlik standartları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili;

- enerji resurslarının hasilatı və nəqli sferasında Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin verilməsi və s.

Tədqiqat işinin hazırlanmasında onun elmi əsasına, işlənmə dərəcəsinə də mühüm əhəmiyyət verilib.

Enerji resurslarından istifadənin ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquq istiqaməti üzrə Aşağıda A. X., Anderson K., Bekyaşev K. A., Blišenko İ. P., Batler U., Brodi B., Butts K., Buyve A., Bertlis V., Brinçuk M. M., Boqolyubov S. A., Çeyz A., Çolin D., Denisov V. M., Dore C., Forsayt T., Hanna L., İqnatov Q. V., İoyriş A. İ., Kolbasov O. S., Kolosov Y. M., Kopılov M. N., Kennedi P., Kukişkino A. V., Kalyadin A. N., Qriqoriyev S. İ., Qolçenkov A. K., Qoldman M., Lukaşuk İ. İ., Levin D. B., Malıyev Y. N., Markoviç D. J., Metyuz D., Molodtsova E. S., Nikolayev A. V., Novikov E. V., Nesterenko E. A., Pankrotov İ. F., Sandz F., Sentera U., Şestakov A. S., Skolnikov E., Siqel L., Smit R., Timoşenko A. S., Tronin A. A., Talbot K., Teylor T., Trofimov V. N., Tuzmuxamedov R. A., Tixamirov Y. A., Valçeyev R. M., Vileqjanin A. N., Vileqjanin E. E., Vinqradov S. V., Zaiders J. P. və başqa müəlliflərin əsərlərinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqat işi yazılarkən azərbaycanlı müəlliflərdən Ələsgərov M. N., Əliyev Ə. İ., Əsgərov Ə. İ., Hüseynov L. H., Məmmədov R. F., Sadıqov Ə. İ. və başqalarının əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

İşin normativ bazasını beynəlxalq hüququn ümumi xarakterli mənbələri, energetika sferasında təhlükəsizlik, nəqliyyat, ticarət, investisiya, həmçinin ekoloji təhlükəsizlik məsələləri üzrə beynəlxalq müqavilə normaları, beynəlxalq təşkilatların təsis aktları və qətnamələri, beynəlxalq məhkəmə qərarları təşkil edir. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinə İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyasına (1992) qəbul edilmiş Kioto Protokolu (1997), Bioloji müxtəliflik haqqında (1992) Rio-de-Janeyro Konvensiyası, Dənizin tullantılarıyla və digər maddələrlə çirkənlənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası, Ozon qatının mühafizəsi haqqında Vyana Konvensiyası (1985) və s. aktlar əsasında baxılmışdır. Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazisindən ixracı haqqında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri üzrə üçtərəfli 1999-cu il İstanbul hökumətlərarası razılaşması, Tranzit əraziyə malik hökumətlərlə Əsas İxrac Kəməri (ƏİK) iştirakçıları arasında bağlanmış beynəlxalq sazişlər ətrafı nəzərdən keçirilmişdir. Dövlətdaxili qanunvericilik aktları (məsə-

lən, Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında 1999-cu il AR Qanunu, Enerji resursları haqqında 1998-ci il AR Qanunu və s.), müxtəlif ölkələrin təbii ehtiyatlar ilə bağlı normativ hüquqi aktları nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi regional enerji təhlükəsizliyinin təminatında yeni bir nəqliyyat dəhlizi formalaşdıraraq BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik üzrə normalarının hüquq sistemində yerinin müəyyən edilməsində ifadə edilir. İlk dəfə olaraq BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik rejimi, onun əsasları, əsaslandığı prinsip və standartlar açıqlanır. Belə bir arqument irəli sürülür ki, BTC neft boru kəməri üzrə ekoloji təhlükəsizlik rejimi hökumətlərarası sazişdən, tranzit əraziyə malik hökumətlərlə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış sazişdən, iştirakçı dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tərəfdar çıxışları beynəlxalq müqavilələrdən, həmçinin dövlətdaxili ekoloji qanunvericilik normalarından formalaşmışdır. Qeyd edilir ki, BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik rejimi müvafiq iştirakçı dövlətlərin sağlam ətraf mühit hüququnu, o cümlədən sağlamlıq, texniki təhlükəsizlik standartlarını ehtiva edir. BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyi müvafiq ərazinin ekosisteminə ƏİK iştirakçıları tərəfindən yarana biləcək təhdidin qarşılınması mexanizminə malik olmasıdır.

Monoqrafiyada belə bir arqument əsaslandırılır ki, BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik üzrə normalar sistemində ilkin yerdə iştirakçı dövlətlərin sağlam ətraf mühit hüququ üzrə konstitusion normaları dayanır. Bütün digər normalar, eləcə də investorların əmlak hüquqları, qanunvericiliyin dəyişilməzliyindən təminat həmin konstitusion normanın prioritetində tətbiq və təfsir edilməlidir. Bu o deməkdir ki, müvafiq konstitusion normanın fəvqündə ƏİK üzrə xarici investorların əmlak hüquqları qeyd-şərtsiz məhdudlaşdırmaya məruz qoyula bilər. Bunun üçün publik ekoloji qaydanın müdafiəsi zərurəti meydana gəlməlidir.

Monoqrafiyada BTC rejiminin beynəlxalq hüquqla birbaşa bağlanması zərurəti də ifadə edilib. Ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq və texniki təhlükəsizlik məsələlərini reqlamentləşdirən tranzit əraziyə malik ölkə ilə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış Saziş İştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış Hökumətlərəra-

sı Sazişin Əlavəsi kimi ifadə edildiyindən BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik rejimində, xüsusən də, Hökumətlərarası Sazişdə iştirakçı dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə istinad mexanizmi konkret formaya malik olmalıdır. Belə bir forma hüquqtəbqiyyətə prosesinin səmərəliliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik sistemində növbəti normalar dəymiş zərəri qarşılıya biləcək məsuliyyət institutunun mənbələri çıxış edir. Bu mənbələrdən hüququayğun fəaliyyətə görə məsuliyyəti təsbit edən normalar fərqləndirilməlidir. Bu sahədə qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normaları dəymiş zərəre görə məsuliyyətin müxtəlif subyektlərini nəzərdə tutur. Lakin daha məqbul variant kimi operatorun əsas, lisenziya verən dövlətin isə qalıq məsuliyyətini ifadə edən beynəlxalq müqavilələrin mənbə kimi qəbul edilməsi zərurəti ifadə edilir. Dövlətdaxili hüquqda hüququayğun fəaliyyətə görə (obyektiv) məsuliyyətin təsbit edilməsi sağlam ətraf mühit hüququnun davamlılığını təmin edə bilər. Obyektiv məsuliyyət dəymiş zərəre görə konkret məbləği nəzərdə tutan maliyyə fondlarının təsis edilməsini zəruri edir.

**BEYNƏLXALQ NEFT BORU KƏMƏRLƏRİNİN
BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
UMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ BTC BEYNƏLXALQ
NEFT KƏMƏRİNİN TƏSİS EDİLMƏSİNDƏ
EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK AMİLİ**

**1.1. Beynəlxalq neft boru kəmərlərinin
hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri**

XX əsrin sonlarından başlayan yeni sənayeləşmə dövrü və enerji resurslarına, xüsusən də neft-qaz məhsullarına tələbatın artması transmilli nəqliyyat vasitələrinin, o cümlədən beynəlxalq boru kəməri infrastrukturunun inşası və onun hüquqi tənzimlənməsi zərurətini də aktuallaşdırmışdır. Qeyd edilən zərurət bu sahədə elmi fəaliyyəti də genişləndirmiş və müxtəlif ölkələrdə boru kəmərinin statusunu tənzim edəcək sahəvi normaların sistemləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında da istifadə edilməkdə olan «boru kəməri hüququ»¹⁰ ABŞ, Rusiya, və d. ölkələrin doktrinası üçün də xarakterikdir. Bu hüquq boru kəməri nəqliyyat sisteminin layihələndirilməsi, tikintisi, istismar qaydası ilə bağlı məsələləri ehtiva edir. İlk baxışdan qeyri-adi adlandırma (boru kəməri hüququ) şübhəsiz ki, daha çox subyektiv meyarlara söykənir. Lakin problem elə bir əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb ki, spesifik sistemləşdirməyə də zərurət var.

Boru kəməri hüququnun predmetini magistral boru kəmərlərinin layihələndirilməsi, tikintisi, fəaliyyət göstərməsi, yenidən qurulması və ləğvi zamanı yaranan əmlak və qeyri əmlak münasibətləri kimi müəyyən etmək olar. Bu münasibətlərdə xüsusi kateqoriyalı məsələlərdən boru kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir.

Boru kəməri ilə əlaqədar hüquq münasibətlərinin obyektini kimi magistral boru kəməri nəqliyyat sistemi, ondan istifadə hüququ, həmçinin boru kəmərinin tikintisi, istismarı və ləğvi zamanı təbii ehtiyatlardan (xüsusən də, torpaqdan) istifadə və s. çıxışdır.

Magistral boru kəməri üzrə hüquq münasibətlərinin subyektivi qismində:

10. Sadıqov Ə. İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, s. 249

- dövlət və əlaqəli hakimiyyət qurumları;
- yerli özünüidarəetmə orqanları;
- magistral boru kəmərlərinin sahibləri;
- magistral boru kəmərlərinin operatorları və s. fərqləndirilməlidir.

Boru kəmərləri üzrə münasibətlər kompleks xarakter kəsb etdiyindən həmin münasibət həm publik, həm də xüsusi aspektdə təzahür edir. Müvafiq münasibətin hüquqi tənzimlənməsi daha mürəkkəb strukturda da təzahür edir. Belə ki, boru kəməri transsərhəd və ya beynəlxalq miqyas kəsb etdiyi halda onun hüquq statusu eyni zamanda beynəlxalq hüquq normaları ilə zənginləşir. Neft və qaz kimi resurslar milli təhlükəsizliklə bağlı strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən ilk növbədə bu sahədə nəqliyyat, tranzit, investisiya, ətraf mühitin mühafizəsi və s. üzrə hökumətlərə-rası müqavilələr bağlanmaqla beynəlxalq boru kəmərinin beynəlxalq hüquqi statusu formalaşdırılır.

Beynəlxalq neft boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsini iki müxtəlif aspektə:

- 1) beynəlxalq neft boru kəməri hüququnun metodoloji və nəzəri aspektinin müəyyən edilməsinə;
- 2) onun hüquqi tənzimlənməsinin aktual problemlərinin, funksiyasının və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsinə ayırmaq olar.

İstər birinci, istərsə də ikinci istiqamətdə bizim tədqiqatımızın obyektini, əsasən ekoloji təhlükəsizlik problemi təşkil edir. Buna görə də beynəlxalq neft boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsinə BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquqi aspektində toxunmağa çalışmalıyıq.

Beynəlxalq boru kəmərləri haqqında hüquqi bazanın yaradılması yüz ildən çox bir dövrə təsadüf edir. İlk dəfə bu haqda hüquqi qayda keçmiş Rusiya imperiyasında 1892-ci ildə qəbul edilmişdir.¹¹ Bu qanun özündə neft kəmərləri adlı xüsusi hissəni təsbit etməklə neft boru kəmərlərinin çəkilməsi üçün torpağın ayrılması, neftin borulara vurulması, texniki və ekoloji göstəricilərin yoxlanılması kimi maddələri cəmləşdirirdi.

Ekoloji məsələ ilə bağlı 615-ci maddədə deyilirdi: boru kəməri sahibi boru xətlərindən dəymiş hər cür ziyanı görə məsuliyyət daşıyır və dəyən ziyan kompensasiya edilməlidir.¹²

11. Sadıqov Ə. İ. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq neft kontraktları beynəlxalq enerji hüququ sistemində. Avtoreferat, Bakı, 2003, s.18

12. Энергетика и право: трубопроводный транспорт. / МЖМП. 2006. Специальный выпуск, с.13

Beynəlxalq neft boru kəmərinin hüquqi tənzimlənməsi Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsində geniş yer tutur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Almaniyanın, Fransanın, Avstriyanın, İngiltərənin bu sahədə qəbul edilmiş qanunları mövcuddur.¹³ Bu ölkələrdəki qanunları təhlil etsək görürük ki, onların strukturunda müəyyən fərqlər olsa da, bütün bu qanunlarda oxşar cəhətlər vardır. Bunlar, əsasən ondan ibarətdir ki, bu sahədəki layihələr xüsusi dövlət nəzarətində olur.¹⁴ Bundan başqa, əsas məsələ kimi neftin çatdırılması, tarif məsələləri, texniki məsələlər və ekoloji məsələlər tənzimlənilir. Hazırkı qloballaşmanı nəzərə alaraq belə fərz etmək olar ki, gələcəkdə müvafiq qanunlar arasındakı fərqlər tamamilə aradan qalxacaq.

Zəngin enerji resurslarına malik olan keçmiş Sovet respublikalarında da magistral boru kəmərləri haqqında qanunlar qəbul edilib. Məsələn, Moldova Respublikasında 1995-ci ildə, daha sonra Ukraynada 1996-cı ildə, Belarusda 2002-ci ildə, Qazaxıstanda 2004-cü ildə bu sahəyə aid qanunlar qəbul edilmişdir.

MDB iştirakçı ölkələrinin Dövlətlərarası Assambleyası isə 2001-ci ildə «Boru kəməri haqqında» Nümunəvi qanun qəbul etmişdir.

Uzun müddət hüquq ədəbiyyatı boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsini müəyyən edən qaydalara elə də ciddi əhəmiyyət verməmişdir.¹⁵ Çox təəssüf ki, bu proses hələ də davam edir. Digər əksər postsovet ölkələrində olduğu kimi, bizdə də keçən dövr ərzində yalnız müəyyən resurslar üzrə qəbul edilmiş aktları (məsələn, Enerji resurslarından istifadə haqqında (1996), Qaz təchizatı haqqında (1998), Energetika haqqında (1998) və s. AR Qanunları) göstərmək olar. Lakin bu qanunları da kəmərlərə aid etmək olmaz. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər qəbul edilmiş normativ aktların əksəriyyətində neft-qaz boru kəmərləri ilə bağlı dolayısı ilə normalar təsbit edilib. Bu qanunla-

13. Власов Н. В. Урегулированный доступ к системе магистрального трубопроводного транспорта. / Нефть, Газ и Право. 2007, №1, с.27
14. Виноградов С. Международно-правовой режим трансграничных трубопроводов / МЖМП. 2006. Специальный выпуск. с.143
15. Ларин И. Г. Правовой режим имущества органов трубопроводного транспорта. Сб. статей «Правовые аспекты совершенствования хозяйственного механизма. М.: Изд. ИГПАН. СССР. 1979, с.28

rın müəyyən hissəsi neft, qaz və neft məhsullarının daşınmasının xüsusi aspektlərinə, lisenziyalaşdırma, ekoloji məsələlərə həsr olunmuşdur. Bu sahədə ümumi bir normativ hüquqi sistemin yaradılmasına zərurət istisna edilməməlidir.

Qəbul edilməsi zəruri olan «Boru kəmərləri haqqında» qanunvericilik aktının strukturunu (bölmələrini) ümumi formada aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- ümumi müddəalar;
- boru kəmərinin dövlət tənzimlənməsi;
- layihələndirmə və tikinti qaydaları;
- fəaliyyəti və ləğvetmə proseduru;
- subyektlərin hüquq və vəzifələri;
- boru kəməri infrastrukturuna mülkiyyət hüququ;
- boru kəmərinə istifadə qaydaları və şərtləri;
- texniki və ekoloji təhlükəsizlik;
- mübahisələrin həlli və məsuliyyət;
- beynəlxalq əməkdaşlıq.

Neft boru kəmərlərinin hüquqi tənzimlənməsini çətinləşdirən məsələlərdən biri də neftin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Bu çətinlik neftin qiymətinin fərqli olmasında, onun hasilatı, ötürülməsi ilə bağlı məsələlərə də öz təsirini göstərir. Neftin keyfiyyəti onun xüsusi çəkisi ilə bağlıdır (bu parametrdə əsasən yüngül, orta və ağır təsnifat bölgüsü aparılır). Belə demək olarsa neftin özündə qara ləkələr olur. Bunun miqdarı neftdə nə qədər çox olarsa, onun ekoloji və qiymət baxımından keyfiyyəti də aşağı olur. Başqa sözlə, bu halda ekoloji xərclər artmış olur. Müvafiq keyfiyyətli neftin hasilatı kimi onun nəqli və istifadəsi də iqtisadi tədbirlərlə yanaşı, bir sıra daha geniş hüquqi tədbirlərin də həyata keçirilməsini tələb edir.

Neftin boru kəmərləri ilə nəqlinin başlıca səbəblərindən biri də bu zaman ekoloji təhlükəsizliyin proqnozlaşdırılmasının mümkünlüyü ilə bağlıdır. Təsəffüf deyil ki, bu məsələ son əsrlərdə meydana gəlmişdir. Buna baxmayaraq neftin boru kəmərləri vasitəsilə ötürülməsi heç də XX əsrin böyük kəşfi sayılmır. Neft kəmərlərindən fərqli olaraq bizim eramızdan hələ 5 min il əvvəl çinlilər suyun ötürülməsində bambuqlardan kəmərlər kimi istifadə edirdilər.¹⁶ Lakin belə bir fakt nəzərdən qaçmamalıdır ki, neft boru

16. Энергетика и право: трубопроводный транспорт. / МЖМП. 2006. Специальный выпуск. с.123

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

kəmərləri daha çox beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin meydana çıxdığı dövrə təsadüf edir. Əlbəttə ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində boru kəmərlərinin texniki göstəricilərinin artırılması və ölkə sərhədlərindən kənara çıxması bu nəqliyyat vasitəsinə aid beynəlxalq hüquq qaydasının yaradılmasına gətirib çıxartdı.

Qəbul edilmiş qaydaya görə boru kəmərləri bir dövlətin ərazisi çərçivəsində məhdudlaşdığı halda, bu boru kəmərinin hüquqi tənzimləməsində daxili qanunvericiliyə istinad edilməlidir. Əgər boru kəməri bir neçə ölkə ərazisində yerləşərsə, həmçinin dəniz dibindən keçərsə onda onun hüquqi tənzimi beynəlxalq hüquqla təmin edilir. Müasir dövrdə faktiki cəhətdən texniki xüsusiyyətləri də nəzərə alaraq dövlət sərhədlərini keçən transmilli boru kəmərlərini iki istiqamətdə tədqiq etmək olar:

- hüquqi cəhətdən eyni olan boru kəmərləri – bu o deməkdir ki, boru kəməri hansı ölkədən keçməsindən asılı olmayaraq vahid beynəlxalq hüquqi rejimə əsasən nəzərdən keçirilir.

- hüquqi cəhətdən birləşdirilmiş boru kəmərləri – bu o vaxt belə adlanır ki, hər bir ölkə ərazisindən keçən boru kəməri xəttini (vergiqoyma, işçi heyəti, ətraf mühitin qorunması baxımından və s.) öz qaydalarına tabe etdirir və bu qanunlar sərhədlərdə birləşir.

Bu bölgü beynəlxalq hüquqda uzun müddət tənzimlənməmişdir. Hətta 1958-ci il Dəniz hüququ üzrə Cenevrə konvensiyalarında da boru kəmərlərinin rejimi haqqında dəqiq müəyyən edilmiş bölgü yoxdur. Baxmayaraq ki, Cenevrə Konvensiyası sualtı boru kəmərlərinin hüquqi rejimi ilə bağlı əsas konvensiyalardan biri kimi qəbul edilmişdi.

Hazırda beynəlxalq neft və qaz boru kəmərlərinin müxtəlif hüquqi sistemləri vardır. Beynəlxalq hüquq o halda iş düşür ki, boru kəmərləri sərhədləri keçmiş olsun. Neft və ya qaz boru kəməri bir ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərsə onda beynəlxalq hüququn fəaliyyəti qeyri-mümkün olardı. Amma bəzi hallarda xarici investisiya ilə bağlı məsələlərdə beynəlxalq hüquqdan istifadə edilməsi qaçılmaz olur. Lakin rejimin özüne gəldikdə isə yalnız sərhəd keçidi baş verən zaman beynəlxalq hüquq normalarından istifadə edilir.

Boru kəməri hüququ neft, qaz və d. resursların nəqli vasitəsi kimi özündə onunla bağlı olan infrastrukturunu, obyektləri də tə-

sbit edir. Belə bir anlayış İrlandiyanın qaz haqqında (1976) Qanununda təsbit edilib.

Beynəlxalq hüquq aktlarında bilavasitə beynəlxalq boru kəmərlərinə anlayış verilməsə də beynəlxalq boru kəmərləri üçün xarakterik olan tranzit anlayışı verilir. Bu mənada Enerji Xartiyasına Müqavilə (EXM) (1994); Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası; EXM-ə qəbul ediləcək tranzit üzrə Protokol layihəsi; Tranzit üzrə Avropa İttifaqının Direktivləri; Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli Bakı Sazişi (1998) qeyd edilə bilər.

Enerji resurslarının nəqlində tranzitin azadlığını təsbit edən beynəlxalq sazişlərdən müəyyən bir qismi də EXM-in tətbiq edilmədiyi sahədə, beynəlxalq dəniz hüququ sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələrdir.

Hələ 1994-cü ildə Avropa Birliyi və üzv dövlətlər, həmçinin Avstriya, Norveç və Finlandiya bəyan etmişdilər ki, onların təsiri altında EXM-in 7-ci maddəsi sualtı kabel və boru kəmərlərinə şamil edilmir. Müvafiq qayda EXM-in özündə də təsbit edilmişdir (m.7(8)).¹⁷ 7-ci maddə mövcud beynəlxalq müqavilə normalarının fəaliyyət sferasına düşdüyündən sualtı kabel və boru kəmərləri də xüsusi sazişlə, Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyası (1982) ilə tənzimlənilir.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi dəniz məkanında enerji resurslarının tranziti 1958-ci ildə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Cenevrə Konfransında qəbul edilmiş:

- ərazi dənizi və bitişik zona haqqında;
- açıq dəniz haqqında;
- açıq dənizin canlı ehtiyatlarının mühafizəsi və balıqçılıq haqqında;
- Qitə şelfi haqqında konvensiyalarla tənzimlənilirdi.

Həm Qitə şelfi haqqında Konvensiyada, həm də Açıq dəniz haqqında Konvensiyada sualtı boru kəmərinin və kabel xətlərinin azad çəkilişi prinsipinə istinad edilir. Həmin konvensiyalarda sahilyanı dövlətlərin müstəsna hüquqları ifadə edilsə də onlar sualtı

17. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. Секретариат Энергетической Хартии. SYNERGY PROGRAM, 1996. с.65

xətlərin çəkilişinə və onların işlək vəziyyətdə saxlanması üçün həyata keçirilən tədbirlərə maneə yarada bilməzlər. Sahilyanı dövlətin müstəsna hüququna uyğun olaraq həmin xətdə təbii ehtiyatlar, o cümlədən neft məhsulları kəşf edilərsə o halda sahilyanı dövlət özünün suveren hüquqlarını qeyd-şərtsiz reallaşdırma bilər.¹⁸ Qeyd edilən problemlərin daha ətraflı olaraq həlli sonradan dəniz hüququ üzrə BMT-nin 1982-ci il konfransında qəbul edilən Dəniz hüququ üzrə Konvensiyasına təsadüf edir. Konvensiyada dövlət suverenliyi prinsipinə ziddiyyət yaratmadan sualtı boru kəmərinin çəkilişində tranzitin azadlığı prinsipi bəyan edilir (m.193). Məlum olduğu kimi Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyası 1994-cü ildə, EXM-in qəbul edildiyi ildə qüvvəyə minib. Müvafiq olaraq, Konvensiya, bir tərəfdən, dənizlə enerji resurslarının beynəlxalq tranzitinin təmin edilməsi istiqamətində EXM-i tamamlayırsa, digər tərəfdən, tranzit prosedur və qaydalarını da təsbit edən EXM bu sahədə yeganə məcəllələşdirmə aktı kimi çıxış etdiyindən beynəlxalq hüquq yaradıcılığının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Çoxtərəfli tranzit rejiminin yaradılması istiqamətində EXM-in əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.¹⁹ Müəyyən nöqşənlərə baxmayaraq ilk dəfə olaraq EXM tranzit rejimini müəyyən edərək enerji hasil edən, tranzit və (əksər hallarda inkişaf etmiş) enerji resursları idxal edən, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin maraqlarının maksimum uzlaşdırılmasına yönələn bir müqavilə kimi qiymətləndirilməlidir. EXM-in tranzit rejimi bir sıra regionların, o cümlədən Afrika, Mərkəzi Asiya ölkələrinin, əsasən Avropa istiqamətli neft, qaz, infrastrukturunun yaradılmasında model tənzimləmə mexanizmi kimi də dəyərləndirilməlidir. Belə ki, həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli hökumətlərarası sazişlərin tranzit qaydaları əksər halda birbaşa olaraq EXM-ə istinad edir. Buna misal olaraq, Neftin və qazın nəqlinin dövlətlərarası sisteminin yaradılmasının institusional əsasları haqqında (Kiyev) çərçivə Sazişinin (1999) Preambulasında qeyd edilir ki,

18. Закирходжаев Л. Д. Режим трансграничных месторождений: применимость международно-правовых положений о транзите. МЖМП. 1/2006, с.132

19. Гудков И.В. Договор к Энергетической Хартии в контексте отношений России – ЕС: инвестиции, торговля, транзит. / Энергетическое право. 2007, №1, с.17-30

dövlətlər arasında neft və qazın nəqli sistemlərinin təhlükəsizlik, investisiya və s. məsələləri ilə yanaşı, tranzit riskləri beynəlxalq iqtisadi hüquq qaydalarına, EXM-də bəyan edilən prinsiplərə uyğun həll ediləcəkdir.²⁰

Müvafiq qaydalara istinad İlkin Xəzər neftinin nəqli haqqında RF ilə AR arasında (1996) bağlanmış Sazişdə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri üzrə AR, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası ərazisi vasitəsilə xam neftin nəqli haqqında AR, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında (1999) Sazişin Preambulasında və s. də ifadə edilib.

EXM-in 7(10), 7(6) maddəsində tranzit nəqliyyat infrastrukturunu kimi hazırda enerji ticarətinin əhəmiyyətli hissəsinin həyata keçirildiyi transsərhəd boru kəmərləri ötürücü şəbəkələrinin tənzimlənməsi təsbit edilib. Öncə qeyd etdiyimiz hər iki beynəlxalq sazişdən fərqli olaraq EXM:

- mövcud tranzit infrastrukturunu ilə yanaşı yeni tranzit sistemlərinin tikilməsi hüququnu da təsbit edir. Həmin hüququn reallaşdırılması üçün tərəflər kommersiya əsaslı tranzit sazişi bağlamağa çalışmaq öhdəliyi qəbul edirlər. Əgər kommersiya şərtləri əsasında tranzitin həyata keçirilməsi mümkün olmazsa, tərəflər tranzitin azadlığı və ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipinə uyğun olaraq istənilən dövlətdaxili qanunvericiliyi gözləməklə yeni sistemlərin yaradılmasına maneə yaratmamalıdırlar (mad.7(4)). Əgər tranzit ölkə onun energetika sisteminin effektivliyinə və ya təminatına, başqa sözlə, enerji təhlükəsizliyinə xələl gətirmək adı altında yeni strukturun tikilməsinin və ya mövcud strukturlardan əlavə istifadənin qarşısını almağa çalışırsa bu məsələ həmin dövlət tərəfindən digər maraqlı tərəflərə sübut olunmalıdır;

- EXM-in tranzit rejimi onun üzvü olmayan digər dövlətlər üçün də imtiyaz yaradır. Belə ki, əgər enerji resursları EXM üzvü olmayan dövlətdən EXM üzvü olan dövlətə nəql edilirsə, və ya yuxarıda sonuncunun ərazisindən digər əraziyə nəql edilirsə bu halda da müvafiq beynəlxalq tranzit rejimi tətbiq edilir. Bununla da

20. The Energy Charter Treaty and Related Documents. Printed with the support of the Synergy Programmer of the European Union. The Charter Secretariat, D. 1996, 231 p.

müqavilə iştirakçıları enerji resurslarının tranzitində liberal qaydaları təsbit etməklə global enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasını reallaşdırmaq məqsədi güdmüşlər;

- tranzitlə bağlı meydana çıxacaq mübahisələrin həlli proseduru spesifikliyə malik olmaqla davamlı enerji təchizatının (təhlükəsizliyinin) təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- 7-ci maddə mürəkkəb siyasi-iqtisadi dövrdə qəbul edilmiş EXM-də Tərəflərin gələcəkdə tranzit üzrə yeni protokol və ya müqavilə bağlamaqla bu məsələyə daha ətraflı formada qayıtmaq üçün razılığa gəlmişlər;

- nəhayət, tranzitin gözlənilməsi üçün milli və ya daha əlverişli rejimin nəzərdə tutulmasının özü beynəlxalq hüquqi baxımdan əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından enerji resurslarının sabit və davamlı nəqli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. EXM-in 7-ci maddəsinin digər özəlliyi də onun mübahisələrin həll ilə bağlı spesifik mexanizmə malik olmasıdır. EXM tranzitlə bağlı mübahisənin həlli zamanı barışıq-vasitəçilik proseduruna əsaslanır.

Beynəlxalq boru kəmərlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi qeyd etdiyimiz beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, ikitərəfli, üçtərəfli və spesifik regional Sazişlərlə də tənzimlənilir. Ümumiyyətlə, neft-qaz boru kəmərlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində fərqli xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir ki, bu da tənzimlənmənin regional və s. xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Su hövzələrindən fərqli olaraq quru əraziləri ilə kifayət qədər geniş sayda beynəlxalq boru kəmərləri mövcuddur. İlk beynəlxalq neft boru kəməri XX əsrin 30-cu illərində İran və Suriya arasında çəkilmişdir. Bir qədər sonra isə 1941-ci ildə Latın Amerikasının dövlətlərinin neft və qazın ötürülməsi üçün energetika sistemlərinin tikilməsində əməkdaşlıq haqqında Konvensiyası qəbul edilib. Hər iki saziş hüquqi baxımdan elə də ciddi işlənmiş sazişlər olmayıb. Sonuncu saziş üç maddədən ibarət idi.

1973-cü ildə İraqla Türkiyə arasında Kərkük-Aralıq dənizi neft boru kəmərinin tikintisi haqqında müqavilə, daha sonra 1977-ci ildə ABŞ və Kanada arasında neft kəmərlərinin tikintisi üzrə əməkdaşlığı müəyyən edən çərçivə Sazişi və s. qəbul edilib.

1.2. BTC neft kəmərinin hüquqi rejimi

Kifayət qədər geniş formada beynəlxalq hüquqi rəqlamentləşdirməyə məruz qalan sazişlər son on illiklərdə bağlanan beynəlxalq müqavilələrdir ki, bunlardan biri də bizim tədqiqat obyektimizi təşkil edən BTC neft boru kəməridir. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda ATƏT-in zirvə toplantısında Avropa təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində Avropa ölkələrinin və ABŞ-in dəstəyi ilə yeni bir addım atılır. Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Saziş imzalanır. Bundan bir qədər əvvəl isə 1998-ci il oktyabrın 29-a Ankarada Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-in energetika naziri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsinə müdafiə edən Ankara Bəyannaməsinin imzalanması ilə bu layihənin ilkin razılaşması əldə olunmuşdur.²¹

Saziş Preambula, 10 maddədən və ona Əlavə kimi qəbul edilmiş Tranzit əraziyə malik olan ölkələrin hökumətləri ilə əsas ixrac boru kəməri iştirakçıları arasında bağlanmış Sazişdən və d. əlavələrdən ibarətdir. Sazişin Preambulasında deyilir ki, Razılığa gələn Tərəflər Layihənin dövlətlərarası xarakter kəsb etdiyini nəzərə alaraq beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq özlərinin ətraf mühitinin mühafizəsini təmin etməklə energetika sferasında əməkdaşlığı və xarici investisiyaların müdafiəsi üçün razılığa gəlirlər.

Preambulada birbaşa istinad edilən beynəlxalq sazişlərdən biri kimi Enerji Xartiyası Müqaviləsi (EXM-1994), onun enerji resurslarının nəqlində tranzitin azadlığı prinsipinin gözlənilməsi zərurəti vurğulanır. Qeyd etmək lazımdır ki, EXM-ə qəbul edilmiş Enerji effektivliyi və müvafiq ekoloji məsələlər üzrə Protokol (1994) tədqiq edəcəyimiz mövzu baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

21. Məmmədov R.F. Xəzər dənizi neftinin daşıma marşrutları beynəlxalq hüquq zəminində. // Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq əhəmiyyəti. Beynəlxalq konfrans. Bakı, 2002, s. 220-221

Sazişin I maddəsi istifadə edilən anlayışlara, II maddə qarşılıqlı bəyanat, təminat və öhdəliklərə həsr edilib. Burada tranzitin EXM qaydasında (mad.7) tənzimlənməsi və dövlətdaxili qanunvericiliklə Sazişin qarşılıqlı nisbət probleminə xüsusi yer verilir. III maddədə təhlükəsizlik və boru kəmərlərinə çıxış hüququ tənzimlənir. Sazişin IV maddəsi texniki, ekoloji normalara və təhlükəsizlik normalarına həsr edilib. V maddə vergi, VI maddə Sazişin institusional realizə mexanizmini, VII maddə əlavə təminatları, VIII maddə qüvvəyə minmə, təfsir və mübahisələrin həllini, IX maddə depozitləri və X maddə isə qoşulmanı təsbit edir.

Sazişin IV maddəsində ifadə edilən texniki, ekoloji və təhlükəsizlik normaları daha geniş formada səhmdarlarla bağlanan tranzit Sazişində özünün ifadəsini tapır. Həmin sazişlərin 12-ci maddəsi ətraf mühitin müdafiəsi, sağlamlığın və əməyin mühafizəsi və sosial məsələlərə həsr edilib. Eyni zamanda həmin sazişlərə qəbul edilmiş Əlavələr (müxtəlif institutların, məsələn, Beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatı (İSO), Britaniya standartlaşdırma institutunun və s.) texniki təhlükəsizlik, ətraf mühit standartlarını ehtiva edir.

BTC neft kəmərinin normativ sistemində qeyd edilən normalarla yanaşı kəmərin operatorunun (BP-nin) korporativ fəaliyyət prinsipləri, beynəlxalq maliyyə institutlarının, o cümlədən Dünya Bank Qrupunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının və s. ekoloji təhlükəsizlik direktivləri, inteqrasiya qurumlarından Avropa İttifaqının beynəlxalq neft boru kəmərləri sənayesində tətbiq edilən normaları və standartları da çıxış edir. Şübhəsiz ki, bütün bu normativ sistem iştirakçı dövlətlərin hüquq sistemi, o cümlədən konstitusiyaya və ayrı-ayrı sahəvi, xüsusi qanunvericilik normaları, eləcə də, həmin hüquq sistemində gətirilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun fəaliyyət göstərir.

BTC normalarının təhlili də göstərir ki, bu layihə üzrə qəbul edilmiş normativ sistem qeyd etdiyimiz digər layihələrdən kifayət qədər fərqliliyə malikdir. Beynəlxalq neft-qaz boru kəmərlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsindəki fərqlilik ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi baxımından məqbul sayıla bilməz. Ona görə də, hesab edirik ki, bu sahədə ekoloji təhlükəsizlik standartlarını da özünə ehtiva edəcək universal səviyyədə beynəlxalq

hüquqi tənzimlənməyə əsas verən beynəlxalq saziş qəbul edilməlidir. Belə bir sazişin kifayət qədər ətraf mühitin mühafizəsi üzrə institutları olan BMT çərçivəsində hazırlanması və qəbulu təqdir edilməlidir.

1.3. BTC neft kəmərinin təsis edilməsində beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik amili

Postsovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması ilə dünyanın aparıcı dövlətlərinin neft maraqlarının coğrafiyası daha da genişlənərək Qafqaz ilə Mərkəzi Asiya ölkələrini də əhatə etmişdir. Xəzər regionunda karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi çox müxtəlif olsa da, bütün ekspert-mütəxəssislər XXI əsrdə Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya mənbələri sırasında hiss olunan yer tutması ilə bağlı yekdil mövqə ifadə edirlər.²²

Bu regionda, xüsusən də, Bakı–Abşeron ərazisində neft resursları qədim dövrdən məlumdur. Zərdüştün tərəfdarlarının oda sityaş etməsinin də əsasında həmin ərazidə davamlı olaraq yanan neft-qaz məşəlləri olmuşdur.²³

Yalnız resurslarla bağlı deyil, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geosiyasi vəziyyəti də strateji baxımdan böyük maraq kəsb edir. ABŞ və digər qərb ölkələrinin enerji ehtiyatları ilə zəngin zonada iqtisadi baxımdan özünü təsdiq etmək cəhdi imperiya ambisiyalarından əl səkməyən Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə müdaxilə kimi də qiymətləndirilir.²⁴

Bu kontekstdə işgüzar dünyanın 1990-cı illərdən Xəzər hövzəsinə ayırdığı diqqət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xəzəryanı dövlətlər üçün neft ehtiyatlarının hasilatı nə qədər əhəmiyyət kəsb edirsə bir çox ölkələrin toqquşan maraqlarının fonunda enerji ehtiyatlarının ixracı da bir o qədər əhəmiyyətlidir. Bu zaman Azər-

22. Мамедов Р.Ф. Международно-правовая делимитация Каспийского моря. *Социал bilgiler*, Bakı, 2001, №1-5, с.73; Гусейнов В. Каспийская нефть. Экономика и геополитика. «Олка-пресс», 2002, 380 с.

23. Бадак А. Н. История древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / Минск: Харвест / М. АСТ 2000, с.697

24. Абишев А. Каспий: нефть и политика. Алматы: «Тылым», 2002, с.114

baycan Respublikası, Qazaxıstan və Türkmənistan sosial-iqtisadi problemlərinin həlli vasitəsi kimi enerji mənbələrindən istifadəyə mühüm yer verirlər. Onlar neft-qaz yataqlarının mənimlənilməsi üçün qərb şirkətləri ilə əməkdaşlıq yoluna qədəm qoymuşlar. Rusiya Xəzər dənizi regionu özünün nəzarəti altında saxlamağa çalışsa da region dövlətləri enerji resurslarının nəqlinə xüsusi önəm verir və onu real müstəqilliyin prinsipli şərti kimi nəzərdən keçirirlər.²⁵ Belə bir halda xammal və ehtiyatlara nəzarət məsələsi müasir beynəlxalq münasibətlərdə ən vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Bu gün bir əsr bundan əvvəl olduğu kimi əsas iştirakçılar olan – ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə, İran mahiyyət etibarilə eyni məqsədə, yəni regiona və onun ehtiyatlarına nəzarət məqsədinə malik olmaq üçün müxtəlif geosiyasi model və metodlardan istifadə edirlər.²⁶ İran istisna olmaqla bu dövlətlərlə əməkdaşlıqda əsasən qərbin demokratik dəyərləri üstünlük təşkil etməkdədir.

Rusiya isə qeyri-demokratik, beynəlxalq əməkdaşlığa uyğun olmayan prinsiplər əsasında regiona nəzarət yolunu tutmaqdadır. Buna baxmayaraq Rusiya bu regionda əvvəlki inhisarçı nüfuzunu artıq itirib, bərabərhüquqlu tərəfdaş olmağı isə zamanın tələbinin əksinə olaraq hələlik qəbul etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Qafqaz regionunda siyasətini bir qayda olaraq hərbi-diplomatik yollarla yürütməyə çalışır. Lakin zaman Rusiyayı burada mühərribəyə yox, qarşılıqlı əməkdaşlıq və ticarətə səsləyir.²⁷

Daha ardıcıl və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq təklifləri Avropa ölkələrindən, o cümlədən ABŞ-dən gəlməkdədir. ABŞ hökuməti dönə-dönə rəsmi şəxslərin dili ilə, eləcə də qəbul etdiyi bir sıra hüquqi sənədlərdə əksini tapmış müddəalarla bu bölgənin (Xəzər hövzəsinin) ABŞ-ın həyatı maraq dairəsində yerləşdiyini bəyan etmişdir. ABŞ hökuməti strateji xəttinə uyğun olaraq regionun enerji resurslarının nəqlində, əsas ixrac neft kəməri məsələsində Bakı–Tbilisi–Ceyhan layihəsini, Xəzərin hüquqi statu-

sunun müəyyən olunması məsələsində isə, onun beş sahilyanı dövlətlər arasında orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1998-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın enerji naziri bölgənin beş dövlət başçısı ilə yanaşı Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilməsinə çağıraraq Ankara Bəyannaməsini imzalayıb. Həmin ayda Ağ Evin rəhbərliyi Amerikanın 15 böyük neft şirkəti ilə görüşmüş, onlara Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəmərinin geostrateji və geosiyasi baxımdan daha əlverişli olduğunu təlqin etməyə çalışıb. İstanbul Sammiti zamanı xam neftin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Sazişin imzalanma mərasimində ABŞ prezidentinin iştirakı dediklərimizi bir daha sübut edir.²⁸

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda «Gülüstan» sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. Sonradan haqlı olaraq «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft diplomatiyasında, xarici investisiyanın cəlb edilməsində əvəzəlməz rol oynayır.

«Əsrin müqaviləsi» adı ilə tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edir.

1994-cü ildən ötən dövrdə Bakıda, həmçinin Vaşinqton, Moskva, London və Parisdə xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə beynəlxalq neft müqavilələri imzalanmışdır. Bu sazişlərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın bir çox ölkələrindən 30-dan çox neft şirkəti iştirak edir.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları onu dünyanın ən iri neft regionları sırasına çıxarır. Neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı,

25. Мамедов Р.Ф. Глобализация и региональный правопорядок на Южном Кавказе // НАТО и региональная безопасность на Кавказе. Баку, 2003, с. 142

26. Абишев А. Каспий: нефть и политика. Алматы: «Тылым», 2002, с.163-165

27. Плешаков К.В. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь, №10, 1999, с. 32-34

28. Насиров Р. Что ждать от «второго нефтяного бума?» Газ. «Эхо», 2 июня, 2001 г. с. 2

regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədilə strateji əhəmiyyətli Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

Neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə mütəmadi danışıqlar nəticəsində Azərbaycan neftinin Türkiyəyə nəql olunması barədə mühüm hökumətlərarası saziş imzalanmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən «İstanbul Bəyannaməsinə» imzalamışlar. Bununla da Azərbaycanın uzunmüddətli siyasi, iqtisadi mənafeələrinin təmin edilməsi, genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, eyni zamanda regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi üçün növbəti mühüm addım atılmışdır.²⁹

Neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Karbohidrogenlərin dünya bazarlarına ixracı imkanlarının hər tərəfli öyrənilməsi zamanı Aralıq və Qara dənizə çıxış ilə əlaqədar layihələrə xüsusi diqqət yetirilib. Xəzər regionu ölkələrində neft ehtiyatlarının necə qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq onların XXI əsrin birinci rübündə qərb istiqamətində mövcud olan ixrac potensialı il ərzində 300 milyon ton təşkil edəcəkdir. 200 milyon tona qədər karbohidrogen Qara dəniz və Aralıq dənizinin limanlarına nəql olunacaqdır. Lakin bütün bunların müqabilində Bosfor boğazından uzunmüddətli plan baxımından il ərzində 80-100 milyon tondan artıq neftin həcmi Qara dənizdən beynəlxalq bazarlara sabit və təhlükəsiz çıxış yolu kimi nəzərdən keçirilə bil-

29. Мамедов Р.Ф. Нефтяная дипломатия Баку // Международная жизнь. №3, 2001, с. 50-59

məzdi. Bir çox ekspert mütəxəssislər, şirkətlər və maliyyə təsisatları Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı ilə Bosfora düşən gərginliyin xammalın nəqli sayəsində daima artmaqda olduğunu və bunun ekoloji fəsadlar yarada biləcəyini ifadə edirdilər.

Neftin ixracatı problemi ilə ilk dəfə olaraq 12 Amerika, Avropa, yapon və rus şirkətləri qarşılaşmışlar. Təsis edilən konsorsium – Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) – boru kəmərlərinin Azərbaycandan salınan marşrutu ilə bağlı tikintinin maliyyələşdirilməsinə görə məsuliyyəti öz öhdəsinə götürmüşdür.³⁰ Müqavilənin imzalanmasından sonra ABƏŞ hasil olunmuş xam neftin ixracı barədə məsələni həll etməyə başlamışdır. ABƏŞ Qərbi Avropanı və Aralıq dənizini satış bazarı kimi müəyyən etdikdən sonra Bakının Qərbə çıxışını təmin etmək imkanına malik ölkə ərazilərini boru kəmərinin gələcək marşrutu üçün təklif etməyə başlayır. Bu ərafədə BTC neft kəməri layihəsinə Rusiyanın alternativləri də təklif edilir. Moskva Azərbaycan neftinin sonralar rus neftinin ixracatının üçdə birini təmin edən Qara dənizdə iri terminal olan Novorossiyskiyə daxil olması üçün Bakı–Qroznı boru kəməri ilə ötürülməsini təklif edir. Gürcüstan onun Qara dəniz limanlarına qədər salınmış boru kəmərinin ABƏŞ-ə açıq dənizə çıxmasına imkan verməklə daşınmanın məsafəsinə əhəmiyyətli şəkildə ixtisara salacağını sübuta yetirməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq gözlənilməsi vacib olan transmilli problem – ekoloji təhlükəsizlik məsələsi həll edilməli idi. Türkiyə ekoloji risklər və Qara dənizdən Aralıq dənizinə kimi uzanan yolda Bosfor körfəzi vasitəsilə tanker hərəkətinin artımı nəticəsində ekoloji təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı narahatçılığını gizlətməyərək Şərqi Aralıq dənizinin sahillərinə qədər Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə boru kəməri layihəsini təklif edir.³¹

Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru kəməri tankerlərin doldurulması üçün təchiz olunmuş böyük tutumlu terminalın yerləşdiyi ərazidə başa çatır. Eyni zamanda türk hökuməti Bakı–Supsa və Bakı–No-

30. Доронини Н.Г. К вопросу о правовой природе концессионных соглашений. Право и экономика, 1997, №1, с. 47-55; Мамедов Р.Ф. Xəzər dənizi neftinin daşınma marşrutları beynəlxalq hüquq çərçivəsində. // Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq əhəmiyyəti. Beynəlxalq konfrans. Bakı, 2002, s. 220-221

31. Knott D. Turkey's pivotal role in C.I.S. Export. London, 1999, 201p.

vrossiysk kimi marşrutların neftin Qara dənizdən ixracatını təmin etmədiyini bir daha təsdiqləyərək xammalın bu boru kəmərləri vasitəsilə tədarükünün yekun nəticədə Bosfor körfəzi vasitəsilə il ərzində 35-40 milyon tona qədər həcmdə daşınmasının və tanker hərəkətinin artımına səbəb olması ilə bağlı etirazını bəyan edir. Türkiyə hələ 1994-cü ilin may ayında körfəzlər vasitəsilə tankerlərin hərəkətinə məhdudiyətlər qoymuşdu. Bu məhdudiyətlər Ankaranın 1936-cı ildə bağlanmış Montre müqaviləsinin şərtlərini pozmağa istinad edən beynəlxalq yük tədarükçüləri tərəfindən etirazla qarşılanmışdı. Türkiyə neftin sızmasının və əhəlinin məskunlaşdığı rayonda tankerlə baş verən hadisələrin faciəli nəticələr verməsi ehtimalını irəlicədən anlayıb Bakı-Ceyhan marşrutunun seçimi istiqamətində öz dəstəyini təqdim etmiş və Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun əsas neftin nəqli üçün ən təhlükəsiz marşrut olduğunu bəyan etmişdi.³²

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması zamanı hasil olunan neftin daşınması üçün əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinin vacib olması şərti əksini tapmışdı. Bütün işlərin realizəsinə 54-56 ay ayrılırdı. Qeyd olunduğu kimi, birinci neft Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ilin aprel ayından isə Bakı-Supsa marşrutu ilə daşınırdı. Neftin Qara dənizdə tədarükündən sonra onun tankerlə vasitəsilə Bosfor və Dardanel kimi körfəzlərdən daşınması qaçılmaz idi. Bu isə həmin regionun ekoloji təhlükəsizliyi üçün ciddi problemlər yaradırdı.³³

2000-ci ildə bu körfəzlərdən hər iki istiqamətə 49 mindən çox gəmi, o cümlədən də, 5 minə yaxın neft tankerləri keçmişdir. Türk mütəxəssislərinin məlumatlarına əsasən körfəzlərin buraxılış qabiliyyəti il ərzində 80-82 milyon ton neft və neft məhsulları təşkil edirdi. Daşınmanın sonrakı həcmi isə 75 milyon tondan daha çox təşkil etdiyi halda yaxın 10 il ərzində bu regionun hansı ekoloji problemlərlə qarşılaşacağını müəyyən etmək çətin deyildi.

Bosfor və Dardanel körfəzləri Ukrayna, Rumıniya və Gürcüstan üçün Qara dənizdən Dünya okeanına yeganə dəhliz,

Rusiya və Türkiyə üçün isə ən vacib nəqliyyat arteriyasıdır.³⁴

Son 50 il ərzində körfəzlər zonasında demək olar ki, 500 fəvqaladə hadisə baş vermiş, onlardan 40-ı ciddi hadisələrə səbəb olmuşdu. Yalnız 1983-1993-cü illərdə burada 167 iri qəza hadisəsi baş vermişdir. Türk körfəzlərində mövcud olan ekoloji vəziyyət xroniki neft çirklənməsi ilə əlaqədar olaraq ciddi həyəcan doğurur. Tankerlərin qəzaya uğraması daha ağır ekoloji fəlakətlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Neft və onun emalı məhsulları ətraf təbii mühit üçün güclü təhlükə yaradır. Müvafiq hal eyni zamanda transsərhəd xüsusiyyət kəsb etməli idi.

Türkiyə dəfələrlə körfəzlər ilə bağlı ağır vəziyyət haqqında bəyanat verərək burada tanker gəmiçiliyinə dair məhdudiyətləri tətbiq etmişdir. Zaman keçdikcə Türkiyə mövqelərini daha da kəskinləşdirdi. 25 oktyabr 1999-cu ildə Türkiyənin xarici işlər naziri xüsusi bəyanatla çıxış etmiş və bu bəyanata əsasən həmin ölkə Xəzər neftinin Qara dənizin körfəzləri vasitəsilə deyil, daha təhlükəsiz nəqliyyat vasitəsinə irəli sürürdü. O dövrdə Türkiyə Bosforun neft limanına çevrilməsinə icazə verməyəcəyi barədə də bəyanat vermişdi. Buna görə də Xəzər neftinin daşınması üçün əsas ixrac boru kəmərinə xüsusi zərurət yaranırdı.

İlk dəfə bu kəmərin əsas ixrac kəməri kimi çəkiləcəyinin tam müəyyənəlməsi 26 aprel 1998-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin Trabzon görüşündə məlum olur. Hər üç prezident aydın şəkildə bildirir ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri olmalıdır və bununla da kəmərin reallaşmasının siyasi qərarı verilmiş oldu.³⁵

Bütün bunların nəticəsi olaraq 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısının gedişində xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan

32. Səlimov K.N. Bakı-Ceyhan neft kəməri və milli təhlükəsizlik problemləri. // Dırçağ - «XXI əsr» jurnalı, 2001, noyabr (45), s. 176-185

33. Расулзаде А. «Проект Баку-Тбилиси-Джейхан», «Центральная Азия и Кавказ» № 4, 2001, с. 22-27

34. Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско-Каспийском регионе. Материалы I Международной научно-практической Конференции. Национальный институт украинско-российских отношений. Фонд Фридриха Эберта; Ред. кол. С.И.Пирожков (гл.ред.) и др., Киев, 1999, 220с.

35. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr. Bakı, 1999, s.25

layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstan və Türkmənistan neftini layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında İstanbul bəyannaməsi imzalandı. Bu prosesin məntiqi davamı kimi 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəmərinin inşasına başlanılır.

Bununla da «Yeni neft strategiyası»nın ən mühüm uğuru olan Bakı–Tbilisi–Ceyhan reallığı çəvrilmiş oldu.³⁶ BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kəmərin ümumi uzunluğu 1769 km-dir (Azərbaycan hissəsi 443 km, Gürcüstan hissəsi 250 km, Türkiyə hissəsi 1076 km). Kəmərin tikilişinə sərmayə qoyuluşunun səhmdarları BP (30,1%), ARDNŞ (25%), Yunokol (8,90%), Statoyl (8,71%), TPAO (6,53%), ENİ (5%), TotalFinaElf (5%), İtoçu (3,40%), İNPEKS (2,50%), KonokolFilips (2,50%) və Amerada Hess (2,36%) şirkətlərindən ibarət qrupdur. Gələcəkdə bu kəmərinə Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verəcək, həmçinin «İpək yolu»nun və türkdilli ölkələrin də əsas magistral kəməri olacaqdır.

BTC neft kəmərinin hüquqi rejimində regional ekoloji təhlükəsizlik, yerli xalqların sağlam ətraf mühit hüququnun təmin edilməsi regional enerji təhlükəsizliyinin davamlılığının həyata keçirilməsinə mühüm yer vermişdir.

II FƏSİL

BTC NEFT KƏMƏRİNİN STATUSUNU FORMALAŞDIRAN BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQİ IMPLEMENTASIYASI

2.1. Beynəlxalq hüquq ilə dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi məsələləri

Beynəlxalq-hüquqi və dövlətdaxili hüquqi tənzimləmənin qarşılıqlı nisbət probleminin meydana çıxdığı sferalardan biri də iqtisadi münasibətlərin, enerji resurslarının nəqlinin tənzimlənməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlıdır. Bir çox problemlərin qlobal xarakter kəsb etməsi, dövlətlər arasında inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sisteminə yeni kontekstdən yanaşılmanı zəruri edir. Beynəlxalq-hüququn tənzimləmə sferası tədricən dövlətdaxili hüquqi tənzimləmənin hesabına genişlənməklə milli hüquq sistemlərinin təminatçısı və onlar üçün ümumi «hüquqi standart» kimi çıxış etməkdədir.³⁷

Vaxtilə dövlətdaxili hüququn müstəsna yurisdiksiyasında olan məsələlərin – ətraf mühitin mühafizəsinin, insan hüquqlarının müdafiəsinin, təbii ehtiyatların istifadəsinin hazırda beynəlxalq hüququn köməyi olmadan səmərəli formada tənzimlənməsi mümkün deyil.

Təbii ehtiyatlardan istifadə, bir sıra qlobal problemlərlə bağlı olduğundan onun yalnız ərazi prinsipi əsasında dövlətin müstəsna yurisdiksiyasında tənzimlənməsi mümkün deyildir.³⁸ Burada əsas insan hüquqlarının müdafiəsi dövlətin mütləq suverenliyini məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, qlobal ekoloji problemlərin həlli, iqtisadi maraqların qorunması zərurəti, dövlətin beynəlxalq hüquqi tən-

36. Аббасов Ш. Азербайджан на пороге нефтяного бума. Газ. «Эхо», 9 июня, 2001 г. с.20

37. Тихомиров Ю.А. Публичное право. Учебник. М.: БЕК, 1997. с.10

38. Sadiqov Ə. İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyatı. 2008. s.253-254

zimetməyə meyil etməsini şərtləndirir. Qlobal ekoloji problemlərin beynəlxalq hüquqi və ya dövlətüstü mexanizmlərlə həll edilməsi təşəbbüsü transmilli kapitalın hərəkətinə, təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi beynəlxalq hüquqi vasitələrə müraciəti zəruri edir.

Enerji resurslarının transmilli boru kəmərləri ilə nəqli zamanı ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi problemlərinin həll edilməsi zamanı müxtəlif məsələlərin aydınlaşdırılması lazımdır. Bu zaman aşağıdakı hüquqi məsələlər:

- beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili hüquq sisteminə daxil edilməsi qaydası;
- dövlətdaxili hüquq sistemində beynəlxalq müqavilələrin yerinin müəyyən edilməsi həll edilməlidir.³⁹

Lakin bu məsələlərdən öncə ümumiyyətlə, dövlətdaxili hüquqla beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsində ümumənəzəri problemlərə müraciət edilməlidir. Bu məsələnin həlli ayırı-ayrı dövlətlərdə qanunvericilik siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Hüquq ədəbiyyatında geniş müzakirə obyektini təşkil edən beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi barədə dualist və monist nəzəriyyələr fərqləndirilir. Dualist nəzəriyyəyə görə beynəlxalq və milli hüquq bir-birinə tabe olmayan, paralel fəaliyyət göstərən müxtəlif hüquq sistemləridir və daim qarşılıqlı əlaqədədir.⁴⁰

Monist nəzəriyyə isə hüquq sisteminin vahid olması mövqeyindən çıxış etməklə, beynəlxalq və milli hüququ vahid, universal hüquq sisteminin hissələri kimi qəbul edir. Bu mövqedən çıxış edənlər:

- vahid hüquq sistemində milli hüququn üstünlüyünü qəbul edənlərə;
- beynəlxalq hüququn milli hüquqa nisbətdə üstün olması qəbul edənlərə bölünürlər.⁴¹

Belə bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, təcridən inteqrasiya proseslərinin təsiri altında monizm nəzəriyyəsi dualizmi sıxışdırmaqdadır.⁴² Bu tendensiya, Azərbaycanın beynəlxalq hüquq dökrinası tərəfindən də qeyd edilməkdədir.⁴³ Məsələyə hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyini təmin etmək istiqamətindən yanaşsaq, siyasi-hüquqi aspektdən kənar, sırf hüquqi baxımdan, beynəlxalq və milli hüquq oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaqla vahid hüquqi tənzimləmə sisteminin tərkib üsurlərini təşkil edirlər.⁴⁴

Beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi dövlətdaxili hüquq olmadan mümkün deyildir. Beynəlxalq hüquq özünün realizəsinin forma və metodlarını müəyyən etmir. Onun üçün mühüm olan odur ki, dövlət beynəlxalq öhdəliklərinə riayət etsin və beynəlxalq normaların dövlətdaxili hüquqi qüvvəyə malik olmasını təmin etsin.⁴⁵

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili (milli) hüquq sistemində realizə olunması prosesi müxtəlif terminlərlə – məsələn, «transformasiya»,⁴⁶ «implementasiya»,⁴⁷ «milli-hüquqi implementasiya»,⁴⁸ «inkorporasiya» və s. ifadə olunur. Bu anlayışlardan, «milli-hüquqi implementasiya» anlayışı qeyd olunan prosesi daha adekvat ehtiva edir.

«Implementasiya» termini hüququn realizəsi, onun həyata keçirilməsini əks etdirən fəaliyyətlə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn milli-hüquqi implementasiyasını təmin etmək məqsədilə dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn uzlaşdırılması prosesini adekvat əks etdirmək hüquqtəbiiqetmə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, eyni zamanda hüquqyaratma prosesinə də xüsusi olaraq təsir edir.

39. Игнатъева И.А. Соотношение источников экологического права: экологическое законодательство и международные договоры / Государство и право, 2001, №2, с. 41-50

40. Международное публичное право. Учебник / Под. ред. К.А.Бекяшева. М.: «ПРОСПЕКТ», 1998, с.79

41. Моллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Международные отношения, 1982, с.11

42. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2002, s.510

43. Садыгов А.И. Международные нефтяные контракты АР в системе международного энергетического права. Диссертация кал. юрид. наук. Баку, 2003, с.29

44. Мəmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. H.е.п. alim. dərgə. alm. üçün dissertasiya, Bakı, 2005, s.30

45. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право. Вуенəlxalq hüquq, 1998, №1, с.20

46. Черинченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Т.1: Современные теоретические проблемы. М.: Издательство: НИМП, 1999, с.151

47. Гавардовский А.С. Имплементация норм международного права. Киев: Внша школа, 1980, с.49

48. Моллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Международные отношения, 1982, с.74

E.M.Ametistovun fikrincə, dövlətlərin beynəlxalq normanın məqsədinin həyata keçirilməsinə yönələn davranışı beynəlxalq hüquqda «beynəlxalq hüquq normalalarının implementasiyası» kimi adlanır.⁴⁹

Dövlətlərin həyata keçirdiyi qanunvericilik siyasətindən asılı olaraq implementasiyanın da müxtəlif forma və üsullarından istifadə edilir. Daha geniş yayılmış terminlərdən biri də transformasiyadır.

«Transformasiya» termini belə təsəvvür yarada bilər ki, bunun nəticəsində beynəlxalq hüquq normaları müəyyən dəyişikliyə məruz qalır və dövlətdaxili hüquq normalalarına çevrilir. Lakin beynəlxalq hüquq normaları qəbul edildiyi andan öz təbiətini dəyişmir. Onların həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə bu normalarla bağlı olan dövlət zəruri olan hallarda müvafiq dövlətdaxili hüquq normaları qəbul edir.⁵⁰

Beynəlxalq hüquq normalalarının dövlətdaxili hüquqda birtərəfli qaydada dəyişdirilməsi və təfsirinin qeyri mümkünlüyü Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında (mad.31-33) öz əksini tapıb. Hüquq ədəbiyyatında geniş yayılmış fikrə görə milli hüquqa daxil edilməklə beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüquq sistemi ilə əlaqələrinə itirmir və buna görə də milli hüquqda xüsusi yer tutur. Bu mənada transformasiya termini də şərti qəbul edilməlidir. Başqa sözlə, beynəlxalq hüquq normasının milli hüquq normasına çevrilməsi baş verir.

Transformasiya termini şərti xarakterli olmaqla özünü müxtəlif formalarda göstərir. Formasına görə, müvafiq dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada hüquqi rəsmiləşdirməni, həyata keçirilən rəsmi transformasiya və qeyri-rəsmi, yəni dövlətin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan bu və ya digər qaydalar kompleksi ilə hüquqi rəsmiləşdirilməyən, amma hər hansı dövlət orqanının mülahizəsinə görə rəsmiləşdirilən transformasiya fərqləndirilir. Sonuncu

49. Амелистов Э.М. Международное право и труд (факторы имплементации международных норм о труде). М.: Международные отношения. 1982, с.102.

50. Миллерсон Р. А. Новые тенденции соотношения международного и национального права. Международное и внутригосударственное право: проблемы сравнительного правоведения. Свердловск, 1984, с.51-52.

haldə transformasiya özünü o zaman göstərir ki, dövlət hakimiyyət orqanı bu dövləti öhdəlikləndirən beynəlxalq hüquq normalalarına uyğun fəaliyyət göstərmək istəyir və dövlətdaxili hüquq isə buna maneə törətmir.⁵¹

Transformasiya özünün beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə dövlətlər tərəfindən daxili normativ aktın qəbul edilməsi yolu ilə beynəlxalq hüququn həyata keçirilmə üsulunu əks etdirir. Transformasiyanın iki növü: baş və xüsusi transformasiyanı fərqləndirmək olar. Prosesin miqyasına görə də, ümumi və xüsusi transformasiyanı fərqləndirmək olar.⁵² Lakin belə fərqləndirmə də müəyyən dərəcədə şərtidir. Şübhəsiz ki, məsələn, dövləti məcbur edən bütün beynəlxalq hüquq normalalarının onun daxili hüququnu tərkib hissəsi olduğu nəzərdə tutulan dövlətdaxili hüquq normaları əsasında həyata keçirilən transformasiya – ümumi transformasiyadır.

Ümumi transformasiyaya AR Konstitusiyasının «Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur» (m.10) müddəası da qeyd oluna bilər.

Konkret müqavilənin müəyyən dövlət üçün qüvvəyə minməsinə görə xüsusi parlament aktının qəbul edilməsini nəzərdə tutan dövlətdaxili norma əsasında həyata keçirilən transformasiya isə xüsusi transformasiyadır.

Hüquqi texnika baxımından implementasiyanın legitimasiya (qanuniləşdirmə), gündərmə (istinad) və inkorporasiya növlərini də fərqləndirmək lazımdır.

Legitimasıya (qanuniləşdirmə) – dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq normalalarının və ya fərdi beynəlxalq hüquqi göstərişlərin icrasını təmin etmək məqsədilə xüsusi dövlətdaxili aktın qəbul edilməsidir.⁵³ Müvafiq dövlətdaxili akt beynəlxalq-hüquqi aktla müəyyən edilən qanunvericilik öhdəliyini təmin edir. Inkorporasiyadan fərqli olaraq legitimasiya dövlətdaxili qanunvericilik tə-

51. Митронов Н. В. Международное право: Нормы и их юридическая сила. М.: Наука, 1980, с.66.

52. Рубанов А.Л. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М.: Наука, 1984, 158 с.

53. Международное право. Словарь-справочник. // Додонов В.Н., Панов В.П., Румянцев О.Г. / Под общей редакцией академика В.И.Трофимова. М.: ИНФРА-М, 1997, с.116.

rəfindən xüsusi qaydada beynəlxalq – hüquqi aktın surətinin çıxarılmasından ibarət olmayıb özündə bu və ya digər qüvvəyə malik dövlətdaxili aktın qəbul edilməsi prosesini əks etdirir. Legitimasiya qaydasında qəbul edilən dövlətdaxili hüquqi akt implementasiya aktı ilə eyni zamanda qüvvəyə minir.

Göndərmə üsulu zamanı daxili qanunvericilik səviyyəsində müəyyən münasibətlərin beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənməsi təmin edilir. Göndərmə üsulu müxtəlif həcmdə ola bilər. Bu, bir halda beynəlxalq hüquqa, başqa bir halda beynəlxalq hüququn konkret mənbəsinə, digər halda müəyyən kateqoriya beynəlxalq hüquq normalarına ola bilər.⁵⁴ Göndərmə üsulunda beynəlxalq hüquq normalasının məzmunu dəyişmiş və o, beynəlxalq hüquqda olduğu həcmdə tətbiq olunur.⁵⁵ Göndərmə beynəlxalq hüquqla milli hüququn uzlaşdırılması forması kimi, daha çox özüicraedilən, yəni məzmunu konkret, müəyyən olan normalara münasibət-də istifadə olunur.⁵⁶

Beləliklə, göndərmə mexanizmi müqavilədə təsbit olunmuş beynəlxalq hüquq normalalarının bütün elementlərinin tam əks edilməsinə gətirib çıxarmır. Nəticə etibarilə dövlətdaxili hüquq norması faktiki olaraq özünün bütün elementləri ilə beynəlxalq hüquq normasına zahirən oxşar olmayacaqdır. Buna baxmayaraq, dövlətdaxili hüquq normalalarının beynəlxalq hüququn hər hansı müddəalarına adaptasiya edilməsi ayrıca implementasiya növü hesab edilməlidir. Burada dövlətin daxili hüququnda və qanunvericiliyində uyğunlaşdırma istiqamətində dəyişiklik baş verir. Dövlətdaxili hüquq burada beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsini təmin edir.

İnkorporasiya – müqavilənin özünü qanunvericiliyə daxil etmək yolu ilə dövlətin daxili hüququna beynəlxalq müqavilə normalalarının formal «daxil edilməsi»dir.

B.L.Zimnenkonun fikrincə, inkorporasiya beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalalarının razılaşdırılmasının mühüm üsuludur və

54. Зимненко Б.Л. Нормы международного права в судебной практике Российской Федерации. М., РАП, 2003, с.14

55. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Теоретические проблемы. Казань. Изд-во Казанского ун-та, 1999, с.189

56. Самедов М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. Баку: Изд-во «Элм ве хяст», 2002, с.85

bu dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin realizəsi üçün dövlətdaxili normativ aktların qəbul edilməsində əks olunur.⁵⁷

Beynəlxalq hüququn milli hüquq sistemində realizə formaları ilə bağlı birmənalı mövqə olmasa da və müxtəlif anlayışlardan istifadə edilsə də, beynəlxalq hüquq ilə milli hüquq normalalarının uzlaşdırılmasında, əsasən iki formadan inkorporasiya və göndərmədən daha çox istifadə edilir.

İnkorporasiya beynəlxalq hüquq normaları əsasında və onların icrası üçün daxili qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsini və ya müvafiq normalaların ləğv olunmasını, yaxud yeni normativ aktın qəbul edilməsini özündə ehtiva edir.⁵⁸ Məsələn, AR Prezidentinin 30 avqust 2000-ci il tarixli, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» AR Qanunun icrasının təmin edilməsi barədə» Fərmanı ilə ozon təbəqəsinin qorunmasına dair AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə AR-də idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydalarının 2 nömrəli əlavəsinin «idxal» və «ixrac» bölmələrinə «Ozon dağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsullar» müddəasının əlavə edilməsi beynəlxalq hüquq normalalarının inkorporasiyasıdır. AR-də ətraf mühitin, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində daha çox inkorporasiya üsulundan istifadə olunur. Bu qayda eyni zamanda AR Konstitusiyasının 148.II maddəsi üçün xarakterikdir. İnkorporasiya qaydasında yeni normativ aktın qəbul edilməsi BTC neft kəməri üçün də nəzərdə tutulub.

BTC neft kəməri üzrə Hökumətlərarası sazişin «Qarşılıqlı bəyanatlar, təminatlar və öhdəliklər» adlanan II.1 maddəsində BTC neft kəməri ilə bağlı iştirakçı tərəflər üçün beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinin yaradılması məqsədilə zəruri dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi öhdəliyi ifadə edilib. Bu müddəaya uyğun olaraq hər bir iştirakçı dövlət daxili, o cümlədən konstitusion normalara uyğun olaraq müvafiq beynəlxalq sazişi ratifikasiya etdikdən sonra ona hüquqi qüvvə vermişlər.

57. Зимненко Б.Л. Нормы международного права в судебной практике Российской Федерации. М., РАП, 2003, с.14

58. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Международные отношения, 1982, с.59-60

İncorporasiya qaydasında beynəlxalq müqavilə normaları dövlətdaxili hüquq və qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi elan edilir.

Əksər hallarda beynəlxalq müqavilə qanunvericilik sisteminin deyil, hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi elan edilir. Milli qanunvericiliyi beynəlxalq müqavilələri ölkənin hüququnun hissəsi kimi elan edən dövlətlərə AFR, Fransa, Belçika, Hollandiya, RF və s. aid edilə bilər. Müvafiq dövlətlərin konstitusiyaları beynəlxalq müqaviləyə, ümumi göndərmə, istinad etməklə həmin normaların milli hüquq sistemində fəaliyyətini təmin edir. Burada hüquq sistemi ilə bağlı fikrə də aydınlıq gətirilməlidir. Bu, BTC neft kəməri üzrə normaların statusu baxımından əhəmiyyətlidir.

Hüquq sisteminin strukturuna dair yekdil fikr olmasa da S.S.Alekseyev hüququn sistemə obyektiv hüquqla yanaşı, hüquqtətbiqədən orqanların fərdi aktlarını və fərdi tənzimləməni, hüquq münasibətlərini əmələ gətirən subyektiv hüquq və vəzifələri, sanksiyaları – dövlət məcburetmə tədbirlərini, o cümlədən «hakim hüquq düşüncəsinin aktiv formaları»nı aid edir.⁵⁹

S.Y.Maroçkin haqlı olaraq hüquqi sistemə ölkənin mövcud hüquq normalarını (həmçinin müvafiq dövlətin sanksiyası ilə beynəlxalq və xarici dövlətin hüququnu, hüquqi fəaliyyəti (ölkədə fəaliyyət göstərən hüquq normalarının yaradılması və realizəsində bütün orqanların, müəssisələrin və d. subyektlərin fəaliyyətini) və hüquqi ideyaları, nəzəriyyələri, baxışları, doktrinanı (bir sözlə, geniş mənada hüquq düşüncəsini) aid edir.⁶⁰

N.İ.Matuzov qeyd edir ki, Konstitusiyanın qəbulu ilə hüquqi sistemi təşkil edən «örtük» beynəlxalq hüquq normaları ilə də genişlənmişdir.⁶¹

Hüquq sistemi beynəlxalq hüquq elmində də ümumi hüquq nəzəriyyəsinin yanaşması kontekstində təqdim edilir. Beynəlxalq hüquqi aktlardan fərqli olaraq dövlətdaxili hüquqda, «hüquq sistemi», «qanunvericilik sistemi» terminləri geniş istifa-

də edilməkdədir. Bir sıra dövlətlərin konstitusiyasından fərqli olaraq AR Konstitusiyasında «hüquq sistemi» terminindən deyil, «qanunvericilik sistemi» terminindən istifadə edilir. Müvafiq istiqamət Ukrayna, İspaniya və d. ölkələrin qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq müqavilənin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi elan edilməsi praktik xüsusiyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa gətirilməsi ilə bağlı fikrimizi belə yekunlaşdırma bilirik ki, qanunvericilikdə implementasiyanın bu və ya digər üsulunun seçilməsi beynəlxalq hüquq normasının tətbiqindən, onun dövlətdaxili hüquqda tətbiqi xüsusiyətindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir.

2.2. Dövlətdaxili qanunvericilikdə BTC neft kəməri üzrə normaların yeri

BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik normalarını formalaşdırən beynəlxalq hüquq normaları, texniki standartları ayrı-ayrılıqda iştirakçı dövlətlərin qanunvericiliyi baxımından qiymətləndirilərkən onların konstitusion hüquqlara, xüsusi qanunvericilik aktlarına uyğunluğunun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ boru kəməri ilə əlaqəli olan investorlarla tranzit ölkələri, həmçinin tranzit xətti üzrə dövlətlərarası mübahisə və fikir ayrılıqlarının hüquq müstəvisində həlli baxımından da önəmlidir. Xüsusən də, ümumi maraqlarla, insan təhlükəsizliyi ilə, sağlamlıq ətraf mühit hüququ ilə bağlı olan ekoloji təhlükəsizliyin siyasi motivlərlə istifadə edilərkən tranzitin məhdudlaşdırılmaması, eyni zamanda investorlar tərəfindən ekostandartların davamlı olaraq maksimum səviyyədə saxlanılması üçün BTC neft kəmərinin ekoloji statusunun dövlətdaxili hüquq sistemində yeri müəyyən edilməlidir. BTC neft kəmərinin ekoloji statusunda ilkin yeri beynəlxalq müqavilə normaları təşkil etdiyindən onların konstitusion implementasiyasına diqqət yetirmək zəruridir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq normalarından həm adət, həm də müqavilə normalarına münasibətdə AR Konstitusiyasında implementasiyanın üsulları nəzərdə tutulub.

59. Алексеев С. С. Право и правовая система. Правоведение. 1980, №1 с.31-33

60. Марочкин С. Ю. Юридические условия действия норм международного права в правовой системе Российской Федерации. / МЖМП 1998, №2, с.55

61. Малько А.В. Теория государства и права. М.: Юрист 2004, с.184

Bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında beynəlxalq adətin döv-
lətdaxili hüquq sistemində tətbiqinin mümkünlüyü barədə
müddəalar olduğu halda, beynəlxalq adət normalarının dövlət-
daxili hüquq sistemində, o cümlədən məhkəmə təcrübəsində tət-
biqinin bir sıra praktiki çətinlikləri ilə bağlı olaraq digər qrup ölkə-
lərin konstitusiya hüququnda «beynəlxalq hüququn hamılıqla
tanınmış norma və prinsiplərinə» istinadlar nəzərdə tutulmur.

Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları müxtəlif ifadə
formalarında ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində və beynəlxalq
hüququn müxtəlif xarakterli və formalı aktlarında ifadə edilib.
Ümumtanınmış normalar AR-in (mad.10); Gürcüstanın
(mad.6.2); AFR-in (mad.25); Yunanistanın (mad.2.2; 28.1); RF-
nin (mad.15.4) və d. ölkələrin konstitusiyalarında təsbit edilib.
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq hüququn
ümumtanınmış normalarının dövlət ərazisində birbaşa tətbiqinə
dair müddəanı dolayısı ilə ifadə etmişdir. Buna görə də hətta
Konstitusiyanın bəzi müddəalarında həmin normalara göndərici
normaların olmasına baxmayaraq, ümumtanınmış normaların
dövlətdaxili hüquq sisteminin normativ-hüquqi ierarxiyasındakı
yeri məsələsində normativ müəyyənləşdirmə olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində
öz əksini tapmış «Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə
münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq nor-
malarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur» müddəası-
nın beynəlxalq adət normalarının milli hüquq sistemində yerinin
müəyyən edilməsinə əsas verməsi mübahisəli hesab edilir.⁶²

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mətninin müəllifləri
beynəlxalq ümumi hüquq normalarına birbaşa istinada dair nor-
manın Konstitusiyaya daxil etmələrinə digər dövlətlərin
təcrübəsinin və beynəlxalq adət normalarının tətbiqinin doğur-
duğu ümumi çətinliklərlə bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq,
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası beynəlxalq hüququn
ümumtanınmış normalarına müəyyən bir bağlılıq da ifadə etmiş-
dir. Qeyd edildiyi kimi, 10-cu maddə hamılıqla qəbul edilmiş bey-

nəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsipləri Azər-
baycan Respublikasının digər dövlətlərlə münasibətlərinin əsası
kimi müəyyən etmişdir. Şübhəsiz, həmin maddədə məhz beynəlxalq
adət normaları və beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış
prinsipləri nəzərdə tutulmuşdur.⁶³ Bu maddə beynəlxalq adət
normalarının dövlətdaxili hüquq sistemində yerini müəyyən et-
məsə də, Azərbaycan Respublikasının özünün beynəlxalq öhdə-
liklərinə əməl edəcəyini təsdiq edir və Azərbaycan Respublikası-
nın orqanları beynəlxalq qanunçuluğa əməl etməklə, dövlətdaxili
hüquq sistemində beynəlxalq adət normalarının (məsələn, «ə-
traf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi» prinsipini, insan
hüquqlarına hörmət prinsipi və s.) da tətbiqini tanıyacaqlar.

Beynəlxalq adət hüquq qaydası qismində tanınan ümumi, va-
hid və sabit olan təcrübədir (BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin
Statutu, mad. 38). «Beynəlxalq adət hüququ», «ümumi beynəlxalq
hüquq», «beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş
prinsip və normaları» sinonim kimi anlayışlar beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunma bilər. Beynəlxalq müqavilələr hüququ
haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 43-cü maddəsinə gö-
rə, belə müqavilələrin ləğvi və ya etibarsız hesab olunması, yaxud
dövlətin həmin müqavilədən çıxması halında belə dövlət, müqavilədə təsbit olunmuş və ümumi beynəlxalq hüquqdan irəli gələn
öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludur.⁶⁴

Beynəlxalq adət normalarına istinada təbii ehtiyatlar və ətraf
mühit üzrə xüsusi qanunvericilikdə də rast gəlmək mümkündür.
Məsələn, «Heyvanlar aləmi haqqında» 4 iyun 1999-cu il Qanu-
nunda (mad.55) heyvanlar aləminin istifadəsi və mühafizəsi sahə-
sində dövlətlərarası əməkdaşlığın AR ilə Xəzəryanı və başqa döv-
lətlərlə imzalanmış beynəlxalq sazişlər və digər *beynəlxalq hüquq
normaları* (kurs – müəll.) əsasında həyata keçirilməsi ifadə olu-
nur. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında da tənzimləmənin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsiplərinə uyğun

62. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право. *Бейнəlxalq шгуг*, 1998, №1, с.40

63. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право. *Бейнəlxalq шгуг*, 1998, №1, с.42

64. Зинченко Б.Л. Нормы международного права в правовой системе Российской Федерации/Международное публичное и частное право, 2003, №3, с.4-5

həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Bu prinsiplər dövlətlərin öz milli və ümumi maraqlarını dərk etməsi səviyyəsini ifadə etməklə onların hüququayğun davranışlarının meyarı qismində çıxış edir,⁶⁵ daxili qanunvericiliyin hüquqi bazası olmaqla münasibətlərin müqavilə formasında tənzimlənməsi zamanı dövlətin ümumi qaydasına (ekoloji, sosial və s. maraqlarına) edilə biləcək hər hansı müdaxilənin qarşısını alır, xüsusi mülkiyyət hüququnun tanınmasını və müdafiəsini təmin etməklə eyni zamanda, insanların təhlükəsiz və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu, xalqın ona mənsub olan təbii ehtiyatlardan azad istifadə hüququnu təmin edir.

Beynəlxalq adət normaları ilə yanaşı, AR Konstitusiyası beynəlxalq müqavilə normalarının dövlətdaxili hüquqi implementasiya mexanizmini təsbit edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiyanın bu müddəasından görüldüyü kimi, orada AR-in tərəfdar çıxdığı bütün beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən də hökumətlərarası müqavilələrin ümumi inkorporasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsi beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətlərə şamil edilməsini və məhkəmələr də daxil olmaqla, dövlət orqanlarının onları tətbiq etməsi imkanını müəyyən edir.

Beynəlxalq müqavilələrin milli hüquq sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar sisteminə yeri Konstitusiyanın «Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi» adlanan 151-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddənin tələbinə əsasən, Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilmiş aktlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ilə dövlətlərarası beynəlxalq müqavi-

lələr öz hüquqi qüvvəsinə görə, Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilmiş digər aktlardan başqa, bütün digər normativ aktlardan, o cümlədən qanunlardan, fərmanlardan, Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu maddə beynəlxalq müqavilələrin müəyyən etdiyi qaydalarla Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yönəlmişdir.⁶⁶ Bundan başqa, burada heç də bütün dövlətlərarası müqavilələr deyil, yalnız dövlətdaxili münasibətlərə bilavasitə tətbiq edilə bilən və bunun üçün sonrakı milli hüquqi implementasiya tədbirləri tələb etməyən müqavilələr nəzərdə tutulur. Başqa təbii ad hoc - konkret tətbiq halı üçün prioritetdən gedə bilər. Bu halda beynəlxalq hüquq normaları lex specialis kimi tətbiq edilir.

Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsində həm dövlətlərarası, həm də hökumətlərarası və idarələrarası beynəlxalq müqavilələrin ümumi inkorporasiyası müəyyən edilsə də, 151-ci maddədə yalnız dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrin milli hüquq sisteminə yerindən danışılır.

Hökumətlərarası və idarələrarası beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə 130-cu maddənin III hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar normativ hüquqi aktlar ierarxiyasında Konstitusiyaya və qanunlardan aşağı hüquqi qüvvəyə malikdir. Belə ki, Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə həsr olunmuş həmin maddəsində Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu» məsələlərini həll etmək səlahiyyətindən danışılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının beynəlxalq hüquq normaları üçün hüquq sisteminə müəyyən etdiyi statusdan irəli

65. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учебник. М.: Издательство БЕК, 1999, с.121

66. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право. Бейнəlxalq iştirag. 1998. №1, с.29

gələrək, dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının əksəriyyətində beynəlxalq hüquq normaları ilə bağlı müddəalar mövcuddur, Xüsusən, «bu Qanunla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir» xarakterli göndərici norma bir sıra qanunvericilik aktlarına daxil edilmişdir.

Bu yanaşma təbii ehtiyatlar və ətraf mühitlə bağlı qanunvericilik üçün də xarakterikdir. «Yerin təkisi haqqında» Qanun, «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» 1999-cu il Qanunu istisna olmaqla, əksər normativ aktlarda, məzmunu, «AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə daxili normativ aktlardan fərqli qaydalar müəyyən olunarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur» müddəası təsbit edilir. Buna misal olaraq AR Su Məcəlləsində qeyd edilir ki, AR-in beynəlxalq müqavilələrində su obyektinin istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar müəyyən edilmiş qaydalar bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun gəlmədikdə AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir (mad. 2). Eyni ilə həmin qayda AR Meşə Məcəlləsində (mad. 2), Torpaq Məcəlləsində (mad. 113) və s. nəzərdə tutulur. Fərqli qaydanın meydana çıxması ilə beynəlxalq müqavilənin tətbiqi beynəlxalq hüquq normasının milli hüquq normasına münasibətdə xüsüsünün ümumiyyə nisbəti konteksti ilə izah edilməlidir.

Müvafiq qayda beynəlxalq müqavilənin hüquqi tənzimləmədə tamamlayıcı funksiyasından da irəli gəlir. Məsələn, Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında 1992-ci il AR Qanununda qeyd edilir ki, AR digər dövlətlərlə bağladığı beynəlxalq müqavilədə AR-in sanitariya qanunvericiliyində müəyyənləşdirilmiş qaydalardan fərqli qaydalar nəzərdə tutulmuşdursa, həmin qaydalar əhalinin sağlamlığı və ətraf mühit üçün təhlükə yaratmayan həddə qədər tətbiq edilir (mad. 41).

Normativ aktlardakı bu fərqlər elə də əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Konsultasiya ilə müəyyən olunduğu kimi AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminə daxildir və müvafiq ziddiyyət yalnız dövlətlərarası müqavilələrlə konstitusiya və referendumla qəbul olunmuş aktlar arasında yarana bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilələr heç də yalnız fərqli qaydalar müəyyən etdikdə və ya ziddiyyət yarandıqda tət-

biq edilmir. Məsələn, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunda (mad.49) nəzərdə tutulan «Yer kürəsi iqliminin və ozon təbəqəsinin mühafizəsi ölkənin qanunvericiliyi və AR-in beynəlxalq müqavilələri ilə tənzimlənilir» müddəası, və ya Su Məcəlləsində təsbit olunan «Xəzər dənizinin (gölünün) AR-ə mənsub bölməsinin istifadəsi və mühafizəsi bu Məcəllə, AR-in digər aktları və AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq aktları ilə müəyyən olunur» (mad. 9) ifadəsi belə hallarda beynəlxalq müqavilənin heç də, yalnız milli normativ aktlardan fərqli qaydaların olması halında tətbiq olunmasını göstərmir. Qeyd olunan halda beynəlxalq müqavilə birbaşa tətbiq edilmə xüsusiyyəti kəsb etdiyi üçün kumilyativ norma kimi çıxış edir. Bu hal BTC neft kəməri statusunu formalaşdıran tranzit ölkələrlə investorlar arasında bağlanmış sazişlər üçün də xarakterikdir.

Təbii resurslardan istifadə özündə, həm də ekoloji təhlükəsizlik aspektini birləşdirir. Başqa sözlə, buradakı münasibətlər eyni zamanda insan hüquqları ilə bağlıdır.

Təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında beynəlxalq hüquqla milli hüququn nisbətini yalnız beynəlxalq müqavilə normaları üzrə müəyyən edilməsi düzgün deyil. Əgər nəzərə alsaq ki, beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən, həmin müqavilələrin aid olduğu daxili qanunvericilik beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarına əsaslanır, o halda həmin normaların daxili qanunvericilik normalarına nisbətdə yeri, beynəlxalq müqavilələrin statusuna uyğun müəyyən olunmalıdır. Məsələn, «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» 1999-cu il Qanununa görə (mad.3), Qanunun müddəaları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normaları və ya AR-in beynəlxalq müqavilələri ilə ziddiyyət təşkil edərsə, beynəlxalq hüququn və AR-in beynəlxalq müqavilələrinin müddəaları tətbiq olunur. Beynəlxalq hüquq normaları üçün müvafiq statusun müəyyən edilməsi ondan irəli gəlir ki, beynəlxalq hüququn daxili hüquqa nisbətdə üstünlüyü, heç də kolliziya yaranan halda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə məhdudlaşmışdır. Bu üstünlük daxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmasında ifadə olunur. Başqa sözlə, bu beynəlxalq münasibətlər üzrə öhdəliyin nümunəvi qaydada yerinə yetirilməsi üçün zəruridir.

Bu mənada BTC neft kəməri üzrə beynəlxalq öhdəliyin nümunəvi qaydada yerinə yetirilməsi üçün BTC neft kəmərinin statusunu formalaşdırın beynəlxalq müqavilədə prioritet məsələsi də özünün həllini tapıb. Hökumətlərarası Sazişin II.1 maddəsində qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı tərəfin hökuməti digər tərəfin hökuməti qarşısında belə bir öhdəlik götürür ki, bu sazişi imzaladıqdan sonra gecikdirmədən özünün daxili qanunvericiliyi çərçivəsində ÖİK-ə münasibətdə üstün hüquqi rejim vermək üçün həmin Sazişi Konstitusiyasına uyğun olaraq ratifikasiya etməklə ona hüquqi qüvvə vermək üçün milli parlamentinə təqdim edir. Müvafiq ratifikasiya onun beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliyini şərtləndirəcək.

BTC neft kəməri üzrə Hökumətlərarası Sazişin II maddəsinin 4-cü hissəsində ekoloji təhlükəsizlik prioritet məsələ kimi ifadə edilir. Qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlərin ərazisində və onlar arasından keçməklə bu layihənin realizəsində kifayət qədər kapital tutumlu ekoloji təhlükəsiz infrastrukturun yaradılması faktını tanımaqla ratifikasiya və ya digər tanınma aktından başlayaraq bütün saziş müddətində zəruri normativ və icra tədbirlərini görməklə bu sazişə və onunla bağlı digər sazişə konstitusiyalarına uyğun olaraq dövlətdaxili qanunvericilik çərçivəsində üstün hüquqi qüvvə verirlər.

Buna baxmayaraq hökumətlərarası Sazişin preambulasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına istinad çox zəif ifadə edilmişdir. Preambulada ətraf mühitin mühafizəsi enerji təhlükəsizliyinin fonunda ifadə edilir. Qeyd edilir ki, EXM-də (1994) və digər investisiya sazişlərində təsbit edilən prinsipləri tanyaraq və inkişaf etdirərək, *həmçinin özünün ətraf mühitinin mühafizəsini təmin edərək* (kurs – müəll) ... bu müqavilə ilə aşağıdakılar haqqında razılığa gəldilər.

Hökumətlərarası Saziş üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, onun normaları spesifik (lex specialis) xüsusiyyət kəsb edir. Sazişdə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında

ziddiyyətin yaranması haqqında həmin beynəlxalq müqavilə tərtib edilir.

Qeyd edilir ki, bu Sazişə münasibətdə hər bir dövlət belə bir təminat verir ki, Sazişlə nəzərdə tutulan qaydada ratifikasiya prosesi başa çatdıqdan sonra, müvafiq dövlət Saziş üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsinə maneə olan, zərər yetirən, ziddiyyət yaradan istənilən beynəlxalq müqavilə və ya sazişin, dövlətdaxili qanunların və ya normativ aktların tərəfi olmur və onlar üzrə heç bir hüquqi öhdəlik daşımır (mad.II.6). Müvafiq prioritet hökumətlərarası Sazişin müddəası ilə (mad.II.7) tranzit ölkələrlə BTC neft kəməri səhmdarları (investorları) arasında bağlanan Saziş üçün də ifadə edilib.

Hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr üçün müvafiq qayda ümumi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin müvafiq qaydada prioritetin xüsusi şəxslərin (investorların) iştirakı ilə olan beynəlxalq sazişlərə (müqavilələrə) verilməsi ümumqəbul edilmiş hal olmamışdır. Bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq hüquqda «transmilli hüquq» və «kvazibeynəlxalq müqavilə» konsepsiyaları meydana gəlmişdir.

Ədəbiyyatda transmilli hüquq müxtəlif adlar altında, bəzən «qeyri-dövlət tənzimləməsi», bəzən «üçüncü hüquq qaydası» kimi adlandırılrsa da, ümumi fikir ondan ibarətdir ki, onun mənbəsini müxtəlif yurisdiksiyaya aid şəxslər, transmilli korporasiyalar arasında, eləcə də transmilli korporasiyalar ilə dövlətlər arasında bağlanan (qarışıq təbiətli) beynəlxalq (dövlət və ya diaqonal) kontraktlar təşkil edir. Transmilli hüquq transmilli bankların «çirkli pulların» yuyulmasına qarşı mübarizə mexanizmlərinin, yevrobondların və yevrobliqasiyaların xüsusi valyuta və maliyyə tənzimləməsinin, enerji resurslarının hasilatı, tranziti və istifadəsi ilə bağlı lex petroliia / lex mercatorianın məcmusu kimi meydana gəlib.

Transmilli korporasiyaların transmilli hüquq qaydasında əmlak hüquqlarının təminatlandırılması zamanı irəli sürülmüş növbəti konsepsiya kvazibeynəlxalq müqavilə konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya AR-in bağladığı neft kontraktları üçün də xarakterikdir. Məsələn, AR hökuməti ilə «Şen Li» kompaniyası arasında 2003-cü ildə bağlanmış Hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş

şə AR hökumətinin təminatı və öhdəlikləri adlanan 5-ci Əlavə-sində qeyd edilir ki, hökumət Sazişin qüvvədə olduğu bütün müddət ərzində Saziş üzrə Podratçının hüquqlarını və mənafelərini hər hansı şəkildə azaldan, pozan, ləğv edən və ya məhdudlaşdıran hər hansı müqavilələrə, hökumətlərarası sazişlərə və ya hər hansı başqa razılaşmalara getməyəcəkdir (mad.1 (d)).

Transmilli korporasiyalar ilə dövlət arasında bağlanan beynəlxalq kontrakta zidd gələ biləcək hökumətlərarası sazişin bağlanmayacağı öhdəliyi müvafiq kontrakta kvazibeynəlxalq müqavilə statusu verir ki, bu da kontrakt münasibətlərinin beynəlxalq hüquq kontekstində, pacta sunt servanda prinsipinə uyğun həlləni təmin etmiş olur.

Transmilli hüquq istər beynəlxalq, istərsə də dövlətdaxili hüquqda siyasi hakimiyyətin əsas ünsürü olan dövlət suverenliyini transmilli (beynəlxalq) ticarətin «tərəflərin bərabərliyi» prinsipinə tabe etdirməyə yönəlir. Bu halda dövlət xarici şirkətlərlə beynəlxalq kommərşiya əlaqələrinə ticarət edən şəxs qismində daxil olduğu üçün özünün suveren immunitetindən imtina etməli olur.

Transmilli hüquq müvafiq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini dövlət immunitetinin qəbul edilmədiyini müstəviyə gətirirsə, kvazibeynəlxalq müqavilə (hüquq) konsepsiyası isə həmin münasibətləri beynəlxalq hüquq müstəvisinə (insan hüquqlarının, o cümlədən, şəxsin əmlak hüquqlarının toxunulmazlığı beynəlxalq hüququn imperativ normasıdır və bu norma gözlənilmədikdə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti yaranmış olur - prinsipinə) keçirməklə xüsusi şəxslə dövləti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bərabərləşdirir.⁶⁷ Dövlətin beynəlxalq mülkiyyət münasibətlərində xüsusi şəxslərlə bərabərləşdirməsi həmin münasibətlərin xarakterindən (kordinasion tənzimləmə metodundan), subyektlərin bərabərliyi və müstəqilliyindən, onların iradə azadlığından (AR MM. mad. 6), mülkiyyətin toxunulmazlığından irəli gəlir. Həmin konsepsiyalara (hissələrə ayırma nəzəriyyəsinə) görə dövlətin ikili təbiəti onun bütün fəaliyyətinin – siyasi hakimiyyəti həyata keçirən suveren (jure imperii) və

67. Sadiqov Ə. I. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, s.110

ticarət edən (jura gestionis) statusu ilə fərqləndirilməsini zəruri edir. Birinci halda (mütləq immunitet nəzəriyyəsinə əsasən) dövlət özünün suverenliyindən, eləcə də, immunitetindən məhdudiyət olmadan istifadə edərsə, ikinci halda (məhdud, funksional immunitet nəzəriyyəsinə görə) onun yurisdiksiya immunitetləri istisna edilir və dövlət xarici və ya beynəlxalq yurisdiksiyaya tabe etdirilir. Xarici yurisdiksiyaya tabe etdirilmə prosesual və maddi hüquqi qaydanı nəzərdə tutan iki formada:

- xarici dövlətin ərazi (məhkəmə) yurisdiksiyasının seçilməsi ilə;

- immuniteti istisna edilən dövlətin öz ərazisində xarici dövlətin və ya beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə təmin edilə bilər.

Qeyd edilən konsepsiyalar əksər halda hüquq ədəbiyyatında tənqid edilməkdədir. Xüsusən də, inkişaf etməkdə olan, təbii resursların hasilatçısı olan ölkələrdə bu konsepsiyalara soyuq münasibət həmişə diqqəti cəlb edib. Lakin bir məsələ, vurğulanmalıdır ki, həmin konsepsiyaların əsaslandığı beynəlxalq müqavilələr, sazişlər, o cümlədən, tranzit ölkənin hökuməti ilə BTC neft kəməri səhmdarları arasında bağlanan Sazişin fəaliyyəti zərurət olduqda AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsinin qeyd-şərti ilə məhdudlaşdırıla bilər. BTC neft kəmərinin hüquqi statusunu təhlil edərkən burada həm beynəlxalq hüquq normalarına, transmilli mexanizmlərə və dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad edildiyini müəyyən etmək mümkündür. Hökumətlərarası Sazişlə enerji təhlükəsizliyinə istinad daha ciddi formada təsbit edilib. Lakin ətraf mühitin mühafizəsində dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad bu sahədə sağlam ətraf mühit hüququnu – konstitusion normanı təsbit edən normativ hüquqi aktların prioriteti əsas götürülməlidir. Dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq müqavilə normalarına istinad etməsi də müvafiq konstitusion normaya uyğun təmin edilməlidir. Başqa sözlə, BTC neft kəməri üzrə normaların sistemində Konstitusiyanın sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ həm enerji təhlükəsizliyinə, həm də xarici investorların əmlak hüquqlarına nisbətə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Bələliklə, BTC neft kəmərinin ekoloji standartlarını da ehtiva edən müqavilə normalarının dövlətdaxili qanunvericilik sistemin-

də yerini müəyyən edərək aşağıdakı nəticələri ifadə etmək olar:

1. Həm hökumətlərarası, həm də tranzit ölkələri ilə BTC neft kəməri investorları arasında bağlanan beynəlxalq sazişlər konstitusion normalar və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla özünün prioriteti ilə dövlətdaxili qanunvericiliyin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsilə (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ), 78-ci maddəsi (ətraf mühitin qorunması) ilə bağlı və ya həmin hüququn həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hər hansı bir normanın hüquqi qüvvəsi layihə üzrə sazişlər paketi əsasında məhdudlaşdırıla bilməz. BTC neft kəmərinin ekoloji normalarına bağlanan Sazişlər də daxil olmaqla, onlara ziddiyyət təşkil etməyən iştirakçı dövlətlərin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri, daxili qanunvericilik normaları və standartları aiddir.

2. BTC neft kəməri üzrə hökumətlərarası Sazişdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi prinsipinin təsbit edilməsi məqbul sayıla bilməz. Həmin aktda ekoloji təhlükəsizlik hüququnu əsaslandırılan prinsip konstitusion normanın statusunda ifadə edilməli və ya da bu sahədə qəbul edilmiş ümumi beynəlxalq aktlara istinad edilməlidir.

III FƏSİL

BTC NEFT KƏMƏRİNİN HÜQUQİ REJİMİNDƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK STANDARTLARI VƏ ƏTRAF MÜHİTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ

3.1. Təbii ehtiyatlardan istifadə və ekoloji təhlükəsizlik: konseptual və normativ əsası

Təbii ehtiyatlardan ətraf mühitə zərər vurmadan istifadə edilməsi, dövlətin təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı qanunvericilik strategiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəngin təbii ehtiyatlara malik olan və sosial-iqtisadi, ekoloji problemlərlin olduğu Azərbaycan Respublikası (AR) üçün müstəqillik qazandıqdan sonra təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə rejiminin müəyyən olunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Bu zaman təbii ehtiyatlardan istifadənin, ekoloji təhlükəsizliyin nə olduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Təbii ehtiyatlardan istifadə dedikdə, ətraf mühitin ekoloji tərzliyi pozmadan, gələcək nəsillərin ehtiyacları nəzərə alınmaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ekoloji tələblərinin ödənilməsi məqsədilə təbii ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi başa düşülür. AR qanunvericiliyində «təbii ehtiyatlardan istifadə» anlayışı ilə yanaşı, «təbiətdən istifadə» (məsələn, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» 8 iyun 1999-cu il Qanunu, III fəsil)⁶⁸ və «ekologiyadan istifadə» anlayışlarından geniş istifadə olunur. Lakin, hüquq ədəbiyyatında bu anlayışların məzmunca fərqli anlayışlar olması qeyd olunur. AR qanunvericiliyinin də daha çox istifadə etdiyi «təbiətdən istifadə» daha çox iqtisadi, təsərrüfat maraqları üstünlük təşkil edirsə, «ekologiyadan istifadə» isə ətraf mühitin mühafizə edilməsi, ekosistemin qorunması və onun bütövlüyünün təmin edilməsi maraqları üstünlük təşkil edir.⁶⁹ Tə-

68. e-qanun.az.

69. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. Учебник. Изд. Второе, перераб. и доп. М., «Юрист». 1996, с.188

bii ehtiyatlardan istifadə bir-birindən fərqli olan iqtisadi və ekoloji aspektləri özündə birləşdirir. İqtisadi aspekt təbii ehtiyatların istifadəçisinin iqtisadi-təsərrüfat məqsədli fərdi maraqları, ekoloji aspekt isə istifadə obyektini təşkil edən təbii sərvətlərin yaxşılaşdırılmasına, onlara vurulacaq hər hansı zərərin qarşılmasına və ətraf mühitin mühafizəsinə yönələn ictimai maraqları əks etdirir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə təbiətdən istifadənin bir formasıdır. «Təbii ehtiyatlar» anlayışı, bir qayda olaraq onların iqtisadi dəyəri nəzərindən izah edilir⁷⁰ və mənfəi nəticəsi ondan ibarətdir ki, bu yanaşmaya görə yalnız o, təbii ehtiyatlardan istifadə olunur və hüquqi müdafiə olunur ki, iqtisadi baxımdan cəmiyyət üçün faydalıdır. Bu halda hüquqi tənzimləmənin obyektini yalnız həmin ehtiyatlar təşkil edirlər.

Təbii ehtiyatlardan, enerji (neft) məhsullarından istifadə zamanı ekoloji təhlükəsizliyin standartına riayət edilməsinin məcburiliyi həm dövlətdaxili, məsələn, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində («Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanun, mad.4),⁷¹ həm də beynəlxalq hüquq normalarında (məsələn, Enerji Xartiyasına Müqavilə, IV hissə)⁷² təsbit olunur.

Təbii ehtiyatlardan istifadə cəmiyyətin həyati maraqları naminə istehsal və elmi-texniki tərəqqini ekoloji təhlükəsizlik baxımından istiqamətləndirilməkdən ibarətdir.⁷³ Dövlət ekoloji təhlükəsizliyə uyğun olaraq xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinin, onun sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin və ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi üçün malik olduğu təbii ehtiyatlardan istifadə edə bilər (AR Konstitusiyası, mad. 15;16).⁷⁴

Təbii ehtiyatlar anlayışı ilə istifadə olunan və hüquq ədəbiyyatında müəyyən qədər fərqli yanaşılan anlayışlardan biri «təbii

obyekt» anlayışıdır. Bu anlayışı «təbii resurslar», «təbii sərvətlər» kimi sinonim anlayış qismində qəbul etmək olar. Lakin, təbii ehtiyatlardan istifadəyə ekoloji baxımdan yanaşdıqda təbii obyektlər terminindən istifadə olunması daha düzgündür. Məsələyə iqtisadi aspektin üstünlük təşkil etdiyi təbii ehtiyatlara hüquqi baxımdan yanaşdıqda, təbii obyektlər təbii ehtiyatlar statusu əldə edir.⁷⁵

Təbii obyekt ətraf mühitin tərkib elementidir və spesifik əlamətlərə malikdir.⁷⁶ Məsələn, torpaq həm ətraf mühit üçün obyektivdir, həm də təbii ehtiyatdır.

İstifadə obyektini kimi təbii ehtiyatlar bərpa edilən və bərpa ediləməyən qismdə fərqlənilir. Bölgüyə uyğun olaraq təbii ehtiyatlardan istifadənin hüquqi rejimi də fərqləndirilir. Bərpa olunan təbii ehtiyatlardan istifadə qaydaları, bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarından daha sadə olması ilə fərqlənir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin ümumi və xüsusi növü fərqləndirilir. Ümumi istifadə əhəlinin həyatının zəruri tələblərinin ödənilməsi üçün vətəndaşlar və təşkilatlar tərəfindən təbii ehtiyatlardan ödənişsiz istifadə olunmasıdır («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» 1999-cu il tarixli Qanunu (mad.9)).⁷⁷ Bu növ istifadə sağlam ətraf mühitdə yaşamaq kimi konstitusiyaya hüququndan törəmədir (AR Konstitusiyası, mad.39). Ümumi istifadə hər hansı ilkin icazənin alınmasını tələb etmir.

Xüsusi istifadə hüququ təbii ehtiyatlar istifadəçilərinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada verilir.⁷⁸ Xüsusi istifadənin həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq icazə alınmalıdır⁷⁹ və onun istifadə forması ödənişli olması ilə fərqlənir. Buna misal olaraq BTC neft kəməri üzrə fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması qeyd edilə bilər. Bu zaman təbii ehtiyatların istifadə növü aşağıdakı kimi fərqləndirilir: torpaqdan, yerin təkindən istifadə, hava-

70. Панкратов И. Ф. Экология. / Юридический энциклопедический словарь. / М.: Наука, 2000, с.329-330

71. e-qanun.az.

72. Фархутдинов И.З. Международное инвестиционное право: теория и практика применения. М.: Волгтерс Клувер, 2005. с.143

73. Сперанская Л.В., Третьякова К.В. Международное право окружающей среды. М., Юристъ, 1995, с.195

74. e-qanun.az.

75. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. Учебник. Изд. Второе, перераб. и доп. М., «Юристъ», 1996, с.179-180

76. Дубовик О.Л., Кример Л., Любе-Вольф Г. Экологическое право. Учебник/отв. ред. О.Л.Дубовик, М., Изд-во ЭКСМО, 2005, с.30

77. e-qanun.az.78. Экономика и управление в энергетике /учебное пособие под ред. Н.Н.Кожвинкова. М.: Издательский центр «Академия», 2003, 384с.

79. Доронина Н.Г., Семилетина Н.Г.Российское законодательство об иностранных инвестициях и проблема страхования некоммерческих рисков иностранных инвестиций в России/ РАН, Ин-т государства и права. Отв. ред. Светланов А.Г. – М.: ИПАН, 1995, с.112

dan, sudan istifadə, meşədən istifadə və s. Həmin bölgüyə müvafiq olaraq hüquqi tənzimləmənin məzmunu fərqlənir. Beləliklə, təbii ehtiyatlardan istifadənin hüquqi rejimi, təbii ehtiyatların növündən, onların bərpa olunan və bərpa olunmayan xüsusiyyətlərindən fərqlənir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə hüququ mülkiyyət hüququ ilə sıx bağlıdır. Təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququnun ekoloji aspekti ondan ibarətdir ki, təbii ehtiyatlar üzərində hüququn realizəsi elmi-texniki inkişafı nəzərə almaqla ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış və qanunvericilik qaydasına uyğun həyata keçirilməlidir. Bu yolla, ekoloji risklərin qarşısının alınması, ətraf mühitə zərərli təsirlərin aradan qaldırılması təmin edilə bilər.⁸⁰

Təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi şəxslərin konstitusiyaya ilə qorunan təhlükəsiz yaşamaq (mad.31), sağlam ətraf mühitdə yaşamaq (mad.39) hüquqlarının realizəsinə mane olmamalıdır.

Təbiətdən istifadə hüququndan tədricən bəşəri dəyərlərin ətraf mühitin mühafizəsinə insan haqlarının qorunması hüququna keçidin ön plana gəldiyi görünməkdədir. 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsində qeyd edilir ki, insan eyni vaxtda özünün mühitinin yaradıcısı və məhsuludur. Bu mühit onun əqli, mənəvi, sosial və mənəvi inkişafının fiziki dayəğidir. Buna görə də insanın əlverişli vəziyyəti üçün və onun hüquqlarının, o cümlədən yaşamaq hüququnun gözlənilməsi üçün mühitin hər iki aspekti – təbii və insan mühiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə, bir tərəfdən, mülkiyyət hüququnun obyektinə çevrilirsə, digər tərəfdən, ətraf mühitlə bağlı olduğundan ictimai maraqla qarşılıdır. Ona görə də, təbii ehtiyatlardan istifadə üçün özəllik onun konstitusiyaya, inzibati, mülki və digər hüquq normalarının iştirakı ilə tənzimlənməsidir. Təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ, ilk növbədə, konstitusiyaya normaları ilə müəyyən edilir. AR Konstitusiyasına görə, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən AR-ə mənsubdur (mad.14).

80. Corn Ford A. J. Some Notes on the Proposed New International Regimes for Foreign Investment and Service / UNCAD Rev. 17 Vol.1. 1989. p. 44-45

AR Konstitusiyası mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə və xüsusi növlərini müəyyən edir (mad.13). AR-in Mülki Məcəlləsində isə fiziki və hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin mülkiyyətində olmayan torpaq və digər təbii ehtiyatların dövlət mülkiyyətində olması fikri təsbit olunur (mad.155). Torpaq Məcəlləsinə (mad.49) və Su Məcəlləsinə görə (mad.14)⁸¹ torpaq və su obyektləri xüsusi mülkiyyətdə ola bilər.

Konstitusiyanın 13, 14, 29-cu maddələri ilə müəyyən olunan təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ anlayışı mülki, inzibati, ekoloji və s. hüquq sahələri ilə tənzimlənən obyektiv hüquqları və subyektiv səlahiyyətləri özündə birləşdirir. Konstitusiyaya anlayış mülkiyyət hüququnun sahəvi qanunvericiliklə tənzimlənməsinin sərhədlərini və şərtlərini də müəyyən edir. Təbii ehtiyatlar üzərində suverenlik prinsipinə uyğun olaraq ətraf mühitin mühafizəsi zamanı dövlət, həm də ümumi-hüquqi funksiyasından istifadə edir. Dövlət, zəruri hallarda təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirə və ya bu funksiyasını xüsusi hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə, o cümlədən xarici investora həvalə edə bilər.⁸² Dövlət təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnu inzibati akt və ya müqavilə (məsələn, Tranzit əraziyə malik olan hökumətə ƏİK iş-tirakçıları arasında Saziş) əsasında bu hüququ həyata keçirmək iqtidarında olan şəxslərə verir.⁸³

Göründüyü kimi, təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında hüquqi tənzimləmənin spesifikliyi onda ifadə edilir ki, mülki-hüquqi və inzibati-hüquqi tənzimləmə metodlarından paralel istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi təbii ehtiyatlardan istifadə iqtisadi aspekti ifadə edən istifadəçinin xüsusi maraqları, ekoloji aspekti ifadə edən ictimai maraqların nəzərə alınmasını tələb edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi əmlak, iqtisadi maraqların reallaşdırılması istəyindən asılı olaraq formalaşır.⁸⁴ Lakin ətraf mühitin inkişaf qanunauyğunluqlarından fərqli, bəzi hallarda həmin sis-

81. e-qanun.az.

82. Селиверстов С. С. Концессионные соглашения в России: перспективы применения в сфере трубопроводного транспорта. / МЖМП. 2006. Специальный выпуск. с.70-76

83. Бринчук М.М. Экологическое право (Право окружающей среды). М., 1998. Изд-во ЭКС-МО, с.164

84. Чичварин В.А. Охрана окружающей среды и международные отношения. М., Наука, 1970, с.120

temin tələbatının cəmiyyət tərəfindən nəzərə alınmaması cəmiyyətin özü üçün təhdidlər yaradır. Ona görə də ətraf mühit, ekoloji inkişaf məsələlərinə hələ tarixi mənbələrdə rast gəlinir. Ekoloji inkişafın tarixi üzrə biliklərə antik filosofların (Aristotel, Hipokrat, Lukretsi və b.) əsərlərində də təsadüf edilir.

Ekologiya termini elmə ilk dəfə alman alimi E. Henkel (1866)⁸⁵ tərəfindən gətirilib. «Ekologiya» termini bəzən «ətraf mühit» termini ilə bərabər istifadə edilibsə də onların fərqləndirilməsi zəruridir. «Ekologiya» yunanca – «oijos» məskunlaşma, yaşayış yeri, loqos isə «məskunlaşma yeri haqqında elm» kimi istifadə edilir. Ekologiya canlıların qarşılıqlı və eyni zamanda onların yaşayış mühiti arasındakı münasibətlərin məcmusudur.⁸⁶

«Ekologiya» insan həyatının təbiətə qarşılıqlı fəaliyyətini təsbit edən ictimai münasibətlərin məcmusu kimi başa düşülür.⁸⁷ Ekologiya bir elm kimi bitki və canlıların, eləcə də insanın ekologiyasını əhatə edir.⁸⁸ İnsanın ekologiyasının predmetini təbiətin bütün komponentlərinin qarşılıqlı münasibətində meydana gələn hüquqi xarakterli ictimai münasibətlər təşkil edir.

Ekologiyanın təbiət-cəmiyyət münasibətlərini əhatə etməsi elmə ətraf mühit anlayışını gətirmişdir. Ətraf mühitin bütün aspektlərini əhatə etməklə ekologiya biosferdə insan tərəfindən iqtisadi-ekoloji, sağlam yaşayış və ətraf mühitdən istifadə, ətraf mühitin müdafiəsi istiqamətində tədbirlər və insanların maraqları naminə ətraf mühitin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlir.

Təbiət obyektlərinin (hava, dünya okeanı, canlı və bitki aləmi və s.) bəşəriyyətin ümumi neməti olduğu üçün onlar ümumi maraqlar naminə tənzimlənməlidir. Məsələnin həllinin əsas şərti kimi dövlətlər arasında qarşılıqlı anlaşma, bütün dünyada tərkisilah, təbiətə münasibətdə bütün dövlətlərdə nümunəvi mühafizəedici qanunvericiliyin formalaşdırılması təşkil edir. Təbii ehtiyat-

ların bərpa olunma səviyyəsinin gözlənilməsi, həmçinin ətraf mühitin çirkləndirilməsi, transsərhəd miqyası ilə təbiətə vurulan zərərlər bu sahədə beynəlxalq mühafizə mexanizmlərinin, onların hüquqi əsasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Təbiət sərhədsiz xarakter kəsb etdiyi üçün onun obyektləri də bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasına aid olmayıb bütün bəşəriyyətə məxsusdur. Məhz bu mənada ümumbəşəri ekoloji dəyərləri qorumaq üçün dövlətlərin ümumi mövqeyini və əməkdaşlığın hüquqi mexanizmləri kimi beynəlxalq sazişlərin bağlanması zəruridir.

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi müdafiəsi beynəlxalq əməkdaşlığın bir formasını təşkil edir. Kifayət qədər beynəlxalq hüquqi aktların qəbulu, özündə beynəlxalq hüquqi sənədləri birləşdirən yeni bir müstəqil sahəni – ekologiya qanunvericiliyini formalaşdırır.⁸⁹ Ətraf mühit hüququ yalnız prinsip və normaların məcmusu olmayıb, bu, həm də beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsidir.⁹⁰

İ.İ. Lukaşuk beynəlxalq ekologiya hüququnu (BEH) ətraf mühitin mühafizəsi və onun ehtiyatlarının rəasional istifadəsi sahəsində müvafiq subyektlərin münasibətlərini tənzim edən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaların məcmusu kimi qeyd edir⁹¹ və bu mənada ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi termini ekologiya hüququndan daha geniş məzmun kəsb edir.

Q. V. İqnatenko ətraf mühitdə insan faktorunu qeyd edərək ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsini ekosistemdə bəşəriyyətin əlverişli fəaliyyəti üçün, ətraf mühitin qorunması və ondan məqsədlə istifadə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığını rəqlamentləşdirən beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının məcmusu kimi təqdim edir.⁹²

V. P. Panov da BEH-yə geniş anlayış verir. BEH ayrı-ayrı dövlətlərin ətraf mühitinin milli sistemlərinə, həmçinin milli yurisdiksiyaların fəaliyyətindən kənarında ətraf mühitin sistemlərinə

85. Ерофеев Б. В. Экологическое право России. Учебник. Изд. Второе, перераб. и доп. М., «Юрист», 1996, с.3

86. Ерофеев Б. В. Экологическое право России. Учебник. Изд. Второе, перераб. и доп. М., «Юрист», 1996, с.27

87. Экологическое право: / отв. ред. Г. Е. Быстров и др. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007, с.28

88. Ерофеев Б. В. Экологическое право России. Учебник. Изд. Второе, перераб. и доп. М., «Юрист», 1996, с.28

89. Авраменко И. М. Международное экологическое право. Учебник пособие. Ростов на Дону, Феликс, с.3

90. Фельдман Д. Страны СНГ, НАТО и будущее европейской безопасности / Власть. М., 1997. №8, с.50

91. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Учебник. М., Издательство: БЕК, 1996, с.154

92. Игнатенко Г. В. Международное право. – М.: Высшая школа, 1995. с.382

müxtəlif mənbələrdən dəyə biləcək zərərin qarşısını almaq üçün dövlətlərin fəaliyyətini tənzim edən prinsip və normaların məcmusudur.⁹³

M.M. Brinçuka görə, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsini indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə Yerini və global ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizəsi, təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi qaydaları təşkil edir.⁹⁴

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı təbiətə dəyə biləcək hər növ zərərli təsiri aradan qaldırmaq üçün norma yaradıcılığı və tətbiqi istiqamətində müəyyən funksional təyinatı həyata keçirir. Bununla yanaşı, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinə qarşılıqlı məsləhətləşmə, təbii mühitin monitorinqi bu sahədə beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi və s. məsələlər də daxildir.

Ətraf mühitin davamlı mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizliyin təmini, yeni tipli iqtisadi inkişaf modeli əsasında mümkündür. Təbii resursların ikincili istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinə istifadə bu məsələnin həllində nəzərə alınmalıdır. Ətraf mühitin mühafizəsində bəzən dövlətlərin özünəməxsus siyasi baxışları müvafiq normaların həm qəbulunda, həm də realizəsində müəyyən problemlər vardır. Ekologiyanın qorunması istiqamətində müəyyən çərçivə mexanizmlərinin yaradılmasındakı çətinlik, eyni zamanda bu və ya digər dövlətin iqtisadi maraqları ilə də bağlıdır. Burada həmişə mövcud olmuş iqtisadi maraqların ekoloji təhlükəsizliyə uyğunlaşdırılması həll edilməlidir. Təsədüfi deyil ki, ilk ekologiya yönümlü beynəlxalq sazişlər də bu istiqamətdə hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində həlledici mərhələ II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. BMT Baş Məclisinin 1962-ci il «İqtisadi inkişaf və təbiətin mühafizəsi» qətnaməsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq əsasında təbiətin

müdafiəsinin iqtisadi inkişafı uyğunlaşdırılması öhdəliyi nəzərdə tutulub.

BEH-in formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli hadisə kimi 1995-ci ildə qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində «Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq Paktın» layihəsinin hazırlanması qeyd olunmalıdır. Həmin layihədə ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində əsas prinsiplər müəyyən edilir. Hesab etmək olar ki, bu akt BEH-in məəlləşdirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər.

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin məcmusu kimi BEH eyni zamanda dəymiş ziyanla bağlı məsələləri, eləcə də hüququuyğun və qeyri-hüquqi fəaliyyətdən dəymiş ziyanla bağlı məsələləri həll edir. BEH ətraf mühitin mühafizəsinin yalnız hüquqi əsaslarını deyil, həm də ətraf mühitlə bağlı ictimaiyyətin məlumat almaq hüququnu, ətraf mühitlə bağlı monitorinq problemlərini, ekoloji təhlükəsizlik və bununla bağlı insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərini əhatə edir. Xüsusən də, insan hüquqları ilə əlaqədar həm beynəlxalq sazişlər, həm də dövlətdaxili qanunvericilik fərdin ekoloji hüququna, onun inkişafına xüsusi önəm verir. Bu məsələyə Rio Bəyannaməsinin prinsipləri və d. beynəlxalq sazişlərlə yanaşı, ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiya normaları həsr edilib.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ AR Konstitusiyasında da təsbit olunub. AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır (I). Bir sıra Avropa ölkələrinin, xüsusən də, Aİ ölkələrinin qanunvericiliyində olduğu kimi,⁹⁵ bizim qanunvericiliyimizdə də (hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır (II). Eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı insan hüquqlarının qorunması öhdəliyi nəzərdə tutulur.

Bütün bunlar onun tənzimləmə predmetinə daxil olan münasibətlərin kompleks xarakterindən və xüsusiyyətindən xəbər verir. Onun spesifikliyini şərtləndirən digər xüsusiyyət ətraf mühitin

93. Авраменко И. М. Международное экологическое право. Учебник пособие. Ростов на Дону, Феликс, с.7

94. Бринчук М. М. О предмете экологического права // Вестник Международного Университета. Сер. Право. М., 1998. Вып. III. с. 71

95. Современное экологическое право в России и за рубежом: Сб. науч. тр. / Редкол.: Дубовик О. Л. (отв. ред.) и др. – М.: РАН. ИНИОН, 2001. с.46

beynəlxalq mühafizəsində kifayət qədər normativ materialların və konkret prinsiplərin formalaşmasıdır. Bu prinsiplər onun beynəlxalq hüquq sahəsi olmasını təsdiqləməklə eyni zamanda onun müstəqil struktura malik olmasına dəlalət edir.

Ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısının alınmasında ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması elə bir əhəmiyyət kəsb edir ki, o, artıq global təhlükəsizliyin tərkib elementi kimi qəbul edilməkdədir. Ekoloji təhlükəsizlik sosial inkişafın əsas meyarı kimi çıxış etdiyindən, əksər dövlətlərdə bu problemin həllinə xüsusi fikir verilməkdədir.

Ekoloji təhlükəsizliyə anlayış verilməzdən öncə təhlükəsizliyin özünə münasibət bildirilməlidir.

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətin obyektini kimi təhlükə çıxış edir. Bu halda konkret fəaliyyətin predmetini (hərbi, siyasi, iqtisadi, ekoloji və s. xarakterli) müxtəlif təhlükələrin aradan qaldırılması təşkil edir.

Etimoloji baxımdan «təhlükəsizlik» özündə müxtəlif dəyərlər, xüsusiyyətlər təsbit edir. «Təhlükəsizlik» termini təhlükənin obyektindən asılı olaraq «milli təhlükəsizlik», «beynəlxalq təhlükəsizlik», «qlobal təhlükəsizlik» kimi kateqoriyalarla təzahür etməkdədir.⁹⁶

Təhlükəsizliyin tipindən və məzmunundan asılı olaraq beynəlxalq və milli təhlükəsizlik üçün aşağıdakı təhlükəsizlik sferaları fərqləndirilə bilər: iqtisadi, hərbi, siyasi, resurs, enerji, sosial, ekoloji, informasiya, elmi-texniki, nüvə, innovasiya, hüquqi, mədəni və s.

Təhlükəsizlik – millətin, şəxsiyyətin və cəmiyyətin fəaliyyəti üçün zəruri olan sosial institutların, həyatı maraqların daxili və xarici təhdidlərdən müdafiəsi kimi qəbul edilir.⁹⁷ Müasir milli təhlükəsizlik konsepsiyaları üçün xarakterik faktorlardan biri və daha əhəmiyyətli insan təhlükəsizliyidir. Milli təhlükəsizliyin ictimai sistemi və məzmunu spesifik prinsiplər: demokratizm; şəffafıq; insan təhlükəsizliyinin prioriteti hüququ; qanunçuluq; hu-

manizm; ədalətlik; mənəvi başlanğıcların prioriteti; müdafiə üçün müraciət edənlərə xoş niyyətli yanaşma; təhlükədən öncə xəbərdar edici sistemlərin prioriteti; dövlət təhlükəsizlik sistemi ilə ictimai təhlükəsizliyin uzlaşdırılması və s. əsasında təmin edilir.

«Təhlükəsizliyin» anlayışı üçün hüquqi spesifik «kəşkilən təhdidi qarşılaya biləcək normativ-hüquqi şəraitin, maddi və institusional mexanizmlərin formalaşdırılması təşkil edir»⁹⁸. Qlobal inkişaf təhlükəsizliyin anlayışına təbii ehtiyatlar, ekoloji, demoqrafik aspektin daxil edilməsinə tələb edir.⁹⁹

Beynəlxalq təhlükəsizliyin hüquqi istiqaməti beynəlxalq hüququn ümumtənnis norması və prinsiplərinin və təhlükəsizliyin miqyasından və tipindən asılı olaraq spesifik normaların məcmusunda təzahür edir. Bu normalar ekoloji təhlükəsizlik üçün də istisna deyil.

Ekoloji təhlükəsizlik üçün xarakterik xüsusiyyət ekosistemin antropogen təsirdən dayanıqlı mühafizəsi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqi anlamda isə müvafiq mühafizənin normativ hüquqi təsbiti nəzərdə tutulur.

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq təcrübə hələ keçən əsrdə formalaşmağa başlayıb. İlk beynəlxalq sazişlərdə dövlətlər ikitərəfli qaydada su tutarların mühafizəsini, xüsusi növ heyvanların qorunması zərurətini ifadə edirdilər.

Ekoloji təhlükəsizlik sosial əhəmiyyət kəsb etdiyindən qanunvericilikdə ekoloji təhlükəsizlik insan hüquqlarının təminat şərti kimi qeyd edilir. AR-in Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Qanununda (mad.1) ekoloji təhlükəsizlik insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi kimi qeyd edilir. Ədəbiyyatda mənfi təsirlərə hüquqazidd hərəkətlər də aid edilir. Fərdin və cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyi onların ekoloji hüquq və maraqları çərçivəsində təmin edilə bilər. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipi fərdin sağlamlıq ətraf mühitdə yaşamaq hüququ prinsipi ilə üst-üstə düşür.

96. Кулагин В. М. Международная безопасность: Учебное пособие. М.: Аспект Пресс, 2007. с.8

97. Политология: Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Моск. Коммерч. Уни-та, 1993 с.197-198

98. Огиев А. П. Международная экономическая безопасность: проблемы и пути решения. М.: Международные отношения. 1989. с.12; 37

99. Mathews J. Redefining Security / Foreign Affairs. 1989. №68. p.162-171

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi kontekstində baxılsa da qeyd olunur ki, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq müasir beynəlxalq hüquqda tam bərqərar olmayıb.

1948-ci il İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan elə bir təbii, sosial, xidmət, mənzil, normal qidalanma və geyim hüququna malikdir ki, bunun nəticəsində onun ailəsinin və özünün sağlamlığı və firavanlığı təmin olunsun.

1972-ci il Stokholm Bəyannaməsinin 1-ci prinsipində qeyd olunur ki, insan ətraf mühitdə azad, bərabər və müvafiq həyati şərait hüququna malikdir. Buna oxşar müddəə Rio Bəyannaməsində də əks olunub.¹⁰⁰

Regional müqavilələrdən İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında (mad.24) bütün xalqların inkişafı üçün qənaətbəxş ətraf mühit hüququ ifadə edilir. Avropa İqtisadi Komissiyası çərçivəsində hazırlanan Ekoloji əhəmiyyətli qərarların qəbulu prosedurunda ictimaiyyətin iştirakı, məlumat əldə etməsi və ekoloji məsələlər üzrə ədalət mühakiməsinə çıxış haqqında 1998-ci il Orxus Konvensiyasında qeyd edilir ki, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində ictimaiyyətin ekoloji vəziyyətlə bağlı sərbəst məlumat almaq hüququ realizə olunmalıdır. Orxus Konvensiyasının 6-cı maddəsində qeyd olunur ki, hər bir kəs ətraf mühit haqqında səlahiyyətli orqanlardan məlumat almaq hüququna malikdir. Qəbul edilmiş qaydaya görə məlumat sorğu verildikdən sonra bir ay müddətində təqdim edilməlidir. Sorğudan yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda imtina edilə bilər. Vətəndaşlar və ekoloji təşkilatlar bu və ya digər məsələ ilə bağlı yazılı fikir, mövqe bildirmək imkanına malik olmalıdırlar. Qəbul edilmiş qərarlar barədə isə ictimaiyyət məlumatlandırılmalıdır. Ekoloji durumla bağlı qəbul edilmiş qərarlar insan hüquqlarını pozarsa bu halda müvafiq şəxslər məhkəmə qaydasında pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi hüququna malikdir-lər (mad. 9).

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və ya ekoloji təhlükəsizlik istənilən iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətində, investisiya qoyuluşunda nəzərə alınması zəruri olan məsələdir. BTC neft kəməri üzrə həm hökumətlərarası Sazişdə (mad. IV), həm də əsas ixrac kəməri iştirakçıları ilə tranzit ölkəsi arasında bağlanmış sazişdə (mad.12) də müvafiq məsələ təsbit edilib. Sonuncu Sazişin 12.3-cü maddəsində qeyd edilir ki, ...ətraf mühit, sağlamlıq və texniki təhlükəsizliklə bağlı istənilən itkiyə və zərərə münasibətdə hər hansı bir razılaşmadan və kimin təqsirli olmasından asılı olmayaraq əsas ixrac kəməri iştirakçıları ilkin vəziyyəti bərpa etmək üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər.

Beləliklə, ekoloji təhlükəsizlik beynəlxalq hüquq məzmununda özündə sağlam ətraf mühit hüququnu təsbit etməklə istənilən iqtisadi fəaliyyətdən, təbii ehtiyatlardan, o cümlədən enerji resurslarının hasilatından, nəqlindən və istifadənin, mənfi təsirlərindən mühafizənin normativ hüquqi istiqamətini təsbit edir.

100. Виноградов С. В. Источники и принципы международного права окружающей среды. М. Юрид. лит.1994. 64с.

3.2. Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri və BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik standartları

3.2.1. Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri imperativ və ümumi xarakterli normalar olmaqla beynəlxalq hüququn məzmununu, fəaliyyət sferasını müəyyən edir.¹⁰¹ Beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq hüququn yeni yaranmaqda olan spesifik prinsiplərinin də formalaşmasını təmin edir. Bu eynilə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə də şamil edilir və prinsiplərin sisteməradıcı meyar kimi çıxış etməsi beynəlxalq ekologiya hüququ üçün də istisna deyil. Buna misal olaraq, beynəlxalq hüququn əməkdaşlıq prinsipi ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq əməkdaşlığı təbii mühitə istənilən qeyri-qanuni vasitələrlə təsirin qadağan edilməsi, ekoloji təhlükəsizlik və d. prinsipləri əsaslandırır.

Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarından meydana gəlməklə, spesifik prinsiplər kimi başlıca ideyanın təbiətin mühafizəsində dövlətlərin siyasətini əks etdirməlidir. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin əsası kimi beynəlxalq hüquqi aktlardan: Stokholm Bəyannaməsi (1972), Təbiətin ümumdünya Xartiyası (1980), Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası, Neftlə çirklənməyə hazırlığı təmin etmək, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə 1990-cı il beynəlxalq Konvensiya, İqlim dəyişikliyi üzrə 1982-ci il Çərçivə Konvensiyası və s. qeyd edilə bilər.¹⁰²

Ətraf mühitin mühafizəsi hüquqi mühafizəsi prinsiplərinin məzmunu istənilən beynəlxalq hüquq subyektinin hər hansı bir fəaliyyətində kollektiv və fərdi qaydada mühafizə ilə bağlı öhdəliyi nəzərdə tutur. Bu da onunla bağlıdır ki, qloballaşma

101. Курс международного права в 7 томах. Том I. Понятие, предмет и система международного права. Ю.А.Баскин, Н.Б.Крылов, Д.Б.Левин и др., М.: Наука, 1989, с.5-6

102. Тимошенко А.С. Международное сотрудничество по охране окружающей среды в системе ООН: Организационно-правовые вопросы. М.: Наука, 1981, 176 с.

dövründə yeni problemlərdən biri kimi ətraf mühitin mühafizəsi beynəlxalq ictimaiyyətin ümumi qayğısına çevrilməkdədir. Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq Paktın layihəsində də prinsiplərin sistemində «ətraf mühitin mühafizəsi bəşəriyyətin ümumi qayğısı» kimi fərqləndirilir.

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinin elmi əsası kimi Beynəlxalq ekologiya hüququnun da prinsiplərinin sistemi haqqında yekdil fikir yoxdur. Məsələn, «Rio» Bəyannaməsində 27 prinsip qeyd edildiyi halda əksər tədqiqatçılar tərəfindən prinsiplərin daha fərqli sistemləri verilməkdədir.

Beynəlxalq hüquqşünaslardan K. A. Bekyaşev Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipləri kimi:

- bəşəriyyətin ümumi irsi;
- ətraf mühitin azad tədqiqi və istifadəsi;
- ətraf mühitdən rəasional istifadə;
- ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması;
- ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq;
- ətraf mühitin qorunmasında beynəlxalq məsuliyyəti fərqləndirir.

S.V.Vinoqradov dünya okeanının ekosisteminin müdafiəsi prinsipini, qarşılıqlı məsləhətləşmə və d. prinsipləri ifadə edir. Daha sonra beynəlxalq sazişlərə əsaslanaraq «çirkləndirən ödəyir», «inkişafa hüquq»¹⁰³ prinsipləri də müəlliflər tərəfindən qeyd edilməkdədir. «Çirkləndirən ödəyir», prinsipi Ətraf mühitə transsərhəd kontekstdə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasında, Neftlə çirkləndirmə halına hazırlığın təmin edilməsi, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə beynəlxalq (1990) Paktda və digər beynəlxalq sazişlərdə əks olunub.

Beynəlxalq ekologiya hüququ üzrə mütəxəssislərdən İ. M. Avramenkonun ifadə etdiyi sistemdə:

- 1) ətraf mühit – bəşəriyyətin ümumi qayğısıdır;
- 2) dövlət sərhədlərindən kənar ətraf təbii mühit bəşəriyyətin ümumi nemətidir;

103. Авраменко И. М. Международное экологическое право. Учебник пособие. Ростов на Дону, Феликс, с.11

3) ətraf mühit və onun komponentlərinin sərbəst tədqiqi və istifadəsi;

4) ətraf mühitdən rəşional istifadə;

5) ətraf mühitin tədqiqi və istifadəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi;

6) sülhün, inkişafın, insan hüquqları və əsas azadlıqların təmin edilməsi ilə ətraf mühitin mühafizəsinin qarşılıqlı asılılığı;

7) ətraf mühitə ehtiyatlı yanaşma;

8) inkişaf hüququ;

9) zərərin qarşılınması;

10) ətraf mühitin çirkənməsinin aradan qaldırılması;

11) dövlətlərin məsuliyyəti;

12) beynəlxalq və xarici məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyasından immunitetin istisna edilməsi prinsipləri fərqləndirilir.¹⁰⁴

Bu məsələdə beynəlxalq hüquq doktrinasi bir qayda olaraq beynəlxalq aktlardan çıxış edir. Beynəlxalq ümumi hüquq üzrə BMT Konqresində (1995) qəbul edilən Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq Paktın layihəsində Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsiplərinin sistemi təqdim edilərkən bu sahədə mövcud müqavilə, adət normaları, o cümlədən Stokholm Bəyannaməsi (1972), Təbiətin ümumdünya Xartiyası (1982), Rio Bəyannaməsi (1992) əsas götürülüb. Bu sahədə qeyri-formal kodifikasiya aktı olaraq çıxış edən layihədə aşağıdakı prinsiplər ifadə edilib:

- 1) həyatın bütün formalarına münasibətdə hörmət;
- 2) ətraf mühitin mühafizəsi bəşəriyyətin ümumi qayğısıdır;
- 3) qarşılıqlı asılılıqda olan dəyərlərin nəzərə alınması;
- 4) nəsillərdən-nəsillərə ötürülən dəyərlərə hörmət;
- 5) dəymiş ziyanın aradan qaldırılması;
- 6) ətraf mühitə münasibətdə məqsədəməvafıqlıq;
- 7) inkişafa hüquq;
- 8) yoxsulluğun aradan qaldırılması;
- 9) «istehlak sxemi və demografik siyasət.

BMT Baş Katibinin Paktın layihəsi ilə bağılı hesabətında qeyd olunur ki, BMT Nizamnaməsi dövlətlər arasında münasibətləri

tənzimləyir. İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamə dövlətlə fərd arasında münasibətə tətbiq olunur. Elə bir vaxt gəlib çatıb ki, bəşəriyyətlə təbiət arasında münasibətləri tənzim edəcəklər sənəd yaradılmalıdır.¹⁰⁵ Maraqlıdır ki, Stokholm və Rio bəyannamələrindən fərqli olaraq Beynəlxalq Paktıda ideya-prinsiplər prinsip-normalardan fərqləndirilir.

Müvafiq sferada adı çəkilən kateqoriya normaları hüquqi qüvvəsi və tətbiqi baxımından fərqləndirilməsi zərurəti ədəbiyyatda da qeyd edilmişdir. Stokholm Bəyannaməsinin prinsiplərinin hüquqi qüvvəsinin fərqləndirilməsinin zəruri olduğunu və (7, 21-24-cü prinsiplər istisna olmaqla) onun prinsiplərinin məcburi hüquqi qüvvə kəsb etmədiyi qeyd edilməkdədir.¹⁰⁶ Stokholm Bəyannaməsinin 2-5-ci prinsipləri normativ məzmunu malik deyil. Həmin prinsiplərdə Yer in bərpa olunan və bərpa edilməyən resurslarının saxlanılması, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsinə çağırış əks etdirilib. Paktın layihəsində qeyd etdiyimiz əsas prinsip-ideyalardan fərqli prinsip-normalar da ifadə edilib. Həmin prinsiplərdən:

- 1) vətəndaşların konstitusion ekoloji hüquqlarının təmin edilməsi;
- 2) transsərhəd ziyanın yolverilməzliyi;
- 3) ekoloji baxımdan təbii resursların rəşional istifadəsi;
- 4) ətraf mühitin radioaktiv çirkəndirilməsinin yolverilməzliyi;
- 5) Dünya okeanının ekoloji sisteminin müdafiəsi;
- 6) ətraf mühitə hərbi və ya istənilən düşmənçəsinə vasitələrlə təsirin qadağan edilməsi;
- 7) ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- 8) ətraf mühitə vurulmuş ziyana görə dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti qeyd edilməlidir.

Birinci ifadə edilən prinsip nə qədər əhəmiyyətli olsa da və ekoloji təhlükəsizliyin normativ əsasını təşkil etsə də, həmin prinsip beynəlxalq hüquq norması kimi bərqərar olmaq mərhələsindədir.

105. Копылов М. Н. Международная экологическая администрация / Закон и право, 1998 №10, с. 34

106. Колбасов О.С. Международно-правовая охрана окружающей среды. М.: Международные отношения, 1982, с.37

104. Авраменко И. М. Международное экологическое право. Учебник пособие. Ростов на Дону, Феликс, с.11-13

Beynəlxalq hüquqşünaslardan M. N. Kopilov haqlı olaraq qeyd edir ki, bir çox ölkələrin konstitusiyası əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu nəzərdə tutmur.¹⁰⁷ Hərgah konstitusiyanın digər normalarından bu hüququ meydana gətirmək olar. Bu halda da bu prinsip beynəlxalq hüquq prinsipi olmayacaq.

Bir çox ölkələrin konstitusiyası əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit etməsə də, təqdirəlayiq haldır ki, BTC neft kəməri üzrə hər üç ölkənin qanunvericiliyi həmin hüququ konstitusion norma kimi nəzərdə tutub. AR Konstitusiyasının 39-cu, Gürcüstan Konstitusiyasının 37-ci, Türkiyə Konstitusiyasının 56-cı maddəsi hər kəs üçün sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu ifadə edib. Türkiyə Konstitusiyasına (1982) nisbətən daha gec, 1995-ci ildə qəbul edilmiş AR və Gürcüstan konstitusiyalarında həmin hüquq daha geniş məzmun kəsb edir.

Məsələn, Gürcüstan Konstitusiyasının 37.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, insan sağlamlığı üçün təhlükəsiz mühit yaratmaq məqsədilə cəmiyyətin ekoloji və iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə dövlət ətraf mühitin mühafizəsini və təbiətdən rəşional istifadəni təşkil edir.

Təbiətdən rəşional istifadə və ya təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipi kimi diqqəti cəlb edir. Təbii resurslardan rəşional istifadə elmi biliklərə əsaslanmaqla ətraf mühitə ziyan vurmada istifadəni nəzərdə tutur. Dövlətlər təbii ehtiyatların bərpası üzrə effektiv tədbirləri görmək öhdəliyi daşıyırlar. Belə bir öhdəlik Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında; Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyasında; Rio Bəyannaməsində və s. aktlarda əks etdirilib. Sonuncu Bəyannamədə qeyd edilir ki, yerli əhali və onun icmaları, eləcə də digər yerli icmalar mühitin mühafizəsində və ondan rəşional istifadədə bilik və ənənəvi bacarıqları ilə iştirak etməyə çağırılırdırlar (mad.22). Bu norma məcburi xarakter kəsb etməsə də, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə prinsipinin bərqərar olmasında mühüm rol oynayib. Eləcə də BTC neft kəmərinin

tikintisi zamanı ətraf mühitə mənfi təsirin qiymətləndirilməsində ictimaiyyətin cəlb edilməsi müvafiq prinsipə əsaslanıb. Neft boru kəməridən 2 km məsafədə yerləşən bütün maskunlaşmış ərazinin əhalisi də daxil olmaqla, hökumət müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatları, elm adamları, qiymətləndirilmə prosesində iştirak etmişlər. Eləcə də yaşayış məntəqələrinin əhalisi ilə keçirilən çoxsaylı sorğular və məsləhətləşmələr əhalinin ətraf mühit hüququ ilə bağlıdır.

Təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə: indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə təbii ehtiyatların rəşional planlaşdırılması və idarəçiliyi; ekoloji perspektivləri təmin etməklə iqtisadi fəaliyyətin uzunmüddətli planlaşdırılması; dövlətin özünün ərazisində, yurisdiksiyasında və ya nəzarətində, həmçinin bundan kənarında ətraf mühit sistemi üçün dövlətin fəaliyyətini mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi; istifadə edilən təbii ehtiyatların optimal səviyyəsinin gözlənilməsini nəzərdə tutur.

Elmi-texniki inkişaf yeni fəaliyyət sferaları meydana gətirdikcə təbiətə müxtəlif tullantılar da çoxaltmaqdadır. Beynəlxalq ekologiya hüququnun xüsusi prinsiplərindən Ətraf mühitin çirkəndirilməsinin qarşısının alınması beynəlxalq sazişlərdə «beynəlxalq hüququn məcburi norması kimi» diqqəti cəlb etməkdədir. Stokholm Bəyannaməsinin 21-ci Prinsipi, Ətraf mühit və inkişaf üzrə Bəyannamənin 2-ci Prinsipinin məzmunu ona yönəlib ki, istənilən dövlət özünün ərazisində və ya yurisdiksiyasından kənarında transsərhəd çirkəndirməyə görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq hüquq transsərhəd çirkəndirilmənin qarşısını almaq üçün dövlətlərin fəaliyyətinin ciddi reqlamentləşdirilməsini tələb edir (Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkəndirilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası).

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında açıq dənizlərdə, iqtisadi zonalarda gəmilərdən çirkəndirilmənin qarşısını almaqla bağlı beynəlxalq norma və prinsiplər nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq prinsipin də Beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsipi kimi qəbul edilməsi mübahisəli məsələdir. Belə ki, hər hansı bir prinsip üçün, o cümlədən Beynəlxalq Ekologiya hüququnun prinsipləri üçün xarakterik xüsusiyyət onların yalnız bir fəaliyyət sferasında (məsələn, Dünya okeanının ekosis-

107. Копылов М. Н. ООН и экологическая безопасность в XXI веке.- В кн.: ООН и международный порядок в глобализирующемся мире / Материалы Международной научно-практической конференции.- М.: Изд-во РУДН. 2001. с. 235

teminin müdafiəsində) deyil, bütün ekosistem üçün qəbul ediləməlidir. Ona görə də müəllif hesab edir ki, Dünya okeanının ekosisteminin müdafiəsi də öncə qeyd etdiyimiz Ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması prinsipilə reallaşır. Heç şübhəsiz ki, bu sahədə, xüsusən də, Beynəlxalq dəniz dibi rayonunun təbii resurslarının mühafizəsində qeyd etdiyimiz Konvensiya mühüm rol oynayır (mad. 145).

Təbiətə ziyan vura biləcək fəaliyyət ziyan vuran tərəfindən öncədən nəzarətdə olmalıdır və lazım gəldikdə kompensasiya ödənilməlidir. Stokholm Bəyannaməsinin 11-ci Prinsipində qeyd edilir ki, bərpa olunmayan təbiətə ziyan vurmadan, təbiət üçün özündə təhlükə yaradan fəaliyyətdən çəkinmək lazımdır. Müvafiq fəaliyyət ilə məşğul olan şəxs həmin fəaliyyətin zərərindən çox mənfəətinin olmasını əsaslandırmalı və ehtimal edilən mənfəətin parametrləri müəyyən ediləyincə, həmin fəaliyyətdən imtina etməlidir, təbiətlə bağlı hər bir fəaliyyət üçün xarakteriklik həmin fəaliyyətin mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Əgər mümkün nəticənin proqnozlaşdırılması mümkün deyilsə, o halda müvafiq fəaliyyət həyata keçirilməməlidir. Neftlə çirkləndirmə hallarına hazırlığın təmin olunması, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə 1990-cı il Konvensiyası və başqa beynəlxalq sazişlərdə birmənalı olaraq ekosistemin mühafizəsi istiqamətində təbiətin bərpa olunma sürəti əsas meyar kimi götürülür. BTC neft kəməri üzrə Tranzit əraziyə malik hökumətlə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış sazişdə qeyd edilir ki, ətraf mühitin mühafizəsində ƏİK iştirakçıları sırf tullantı vahidinə əsaslanırlar.

Təbii resurslardan istifadə ekoloji tarazlığı pozmamalıdır. Beynəlxalq iqtisadi hüququn Təbii ehtiyatlar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi eyni zamanda ekoloji məzmun kəsb edir. Stokholm Bəyannaməsinin 21-ci Prinsipində qeyd edilir ki, BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq ətraf mühitə münasibətdə dövlətlər özlərinin təbii ehtiyatlarından istifadədə suverenliyə malikdirlər. Lakin ekosistemin müdafiəsi baxımından təbii ehtiyatlar üzərində dövlət suverenliyi mütləq deyil, dövlətlərin yurisdiksiyasında və nəzarətində hər hansı bir fəaliyyət digər dövlətlərin ərazilərinə mənfəəti göstərməməli və

buna görə məsuliyyəti müvafiq dövlətlər daşıyırlar. Bu müddəa sonradan digər beynəlxalq sazişlərdə əks olunmuşdur.¹⁰⁸

Dövlətlər ətraf mühit və inkişaf sahəsində siyasətlərində beynəlxalq hüquqa (Dəniz hüququ üzrə 1992-ci il Konvensiyasına; Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyasına və s.) uyğun olaraq təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarını müəyyən edirlər.

Qeyd olunan prinsipə görə, dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı hər hansı bir beynəlxalq sazişdə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq özünün fəaliyyəti ilə digər dövlətin maraqlarına ziyan vurarsa, bu halda ziyanın aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirləri görməlidir.

Transsərhəd çirkləndirmənin qarşısının alınması ilə bağlı öhdəliklər Ətraf mühitə transsərhəd kontekstdə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasında, İqlim dəyişikliyi haqqında 1992-ci il Çərçivə Konvensiyasında və s. sazişlərdə nəzərdə tutulur.

Ehtimal edilən ziyanın önənlənməsi istiqamətində Ətraf mühitə transsərhəd kontekstdə təsirlərin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasına görə fəaliyyətin özünün hüquqa uyğunluğu, eləcə də dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti həll edilir. Dövlət üçün beynəlxalq hüquqi məsuliyyət probleminin həlli zamanı xəbərdar edilən dövlətin ekoloji qiymətləndirməyə münasibəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəbərdar etmə ətraf mühitə ziyan vura biləcək fəaliyyət haqqında məsləhətləşmələrin aparılmasını zəruri edir.

Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi dövlətdaxili qanunvericilikdə, o cümlədən AR-in 1999-cu il Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Qanununda təsbit edilib. Qanunda təhlükəli və fəvqəladə ekoloji vəziyyətin qarşısının alınması, onun gələcək nəsillərə təsir göstərə biləcək nəticələr də daxil olmaqla, aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması və ardıcıl həyata keçirilməsi dövlətin siyasəti kimi nəzərdə tutulub (mad. 4.1.5). Texniki təhlükəsizlik haqqında AR-in 1999-cu il Qanununda təhlükə potensialı

108. Программа ООН по окружающей среде: Сокращенный сборник основополагающих документов. М., 1979, 272 с.

obyektlərə dövlət nəzarəti ifadə edilir (mad. 17). Qanuna Əlavələrdə bu məsələlərin tənzimlənməsi metodikası, proseduru öz əksini tapıb.

Ətraf mühitin mühafizəsinin prinsip-normaları hansı formada ifadə edilməsindən və məzmunca istiqamət fərqindən asılı olma-yaq bütövlükdə ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasını meydana gətirirlər. Təsadüfi deyil ki, A. S. Timoşenko ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsini ekoloji təhlükəsizlik prinsipi kimi təqdim edir.¹⁰⁹

3.2.2. BTC neft boru kəmərinin təhlükəsizlik standartlarının hüquqi əsası

Öncə sadalanan prinsiplər BTC neft boru kəməri ilə bağlı olan hər üç hüquqi məkan üçün, onların iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr üçün xarakterikdir. Başqa sözlə, həmin dövlətlər ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində beynəlxalq öhdəliklərini konstitusion qaydada təsbit etməklə hər hansı bir iqtisadi fəaliyyəti həmin öhdəliyi nəzərə almadan həyata keçirə bilməzlər. Bu qayda enerji resurslarının nəqlinə, o cümlədən BTC neft boru kəmərinin hüquqi rejimini formalaşdırarkən bu məsələ həlledici əhəmiyyət kəsb edib.

BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizlik standartlarını araşdırmaq üçün öncə onun hüquqi rejiminə müraciət etmək lazımdır. Bu sistemi birbaşa olaraq BTC neft kəməri üzrə hökumətlərarası Saziş, tranzit ölkə ilə BTC neft kəməri iştirakçıları arasında saziş, dövlətdaxili qanunvericilik və investorların korporativ qaydaları formalaşdırır.

Hökumətlərarası sazişin preambulasında qeyd edilir ki, ... hər bir iştirakçı dövlət xam neftin nəqlində tranzitin azadlığı prinsipini, digər dövlətlərin ərazisi çərçivəsində və ya həmin ərazi vasitəsilə xam neftin nəqli üçün infrastruktura və torpağa müstəsna hüquqları, həmçinin özünün ətraf mühitinin mühafizəsini təmin

109. Тимошенко А. С. Глобальная экологическая безопасность – международно-правовой аспект. // Советское государство и право. 1989. №1. с.85

etmək təşəbbüsünü tanımaqla aşağıdakılar haqqında öz aralarında razılığa gəlirlər.

Göründüyü kimi, yumşaq formada olsa da ətraf mühitin mühafizəsi hüququ preambulada öz əksini tapıb. Lakin müqavilə normaları kimi ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi daha çox maraq kəsb edir. Bu mənada hökumətlərarası Sazişin II. 4-cü maddəsində ekoloji təhlükəsizliklə bağlı deyilir ki, hər bir dövlət xam neftin boru kəmərləri ilə nəqli sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və praktikaya uyğun olaraq obyektlərə texniki xidmət də daxil olmaqla buraxılış gücünün artırılması, dəyişdirilməsi, təmiri, istismarı, tikintisinə münasibətdə vahid texniki, ekoloji normalar və təhlükəsizlik normalarının formalaşdırılması və qəbulu məsələlərində layihənin müvafiq investorları ilə və digər dövlətlərlə fəaliyyətlərinin koordinasiyasında əməkdaşlıq edəcəklər. Tətbiq edilən beynəlxalq normalar və praktika heç bir halda Avropa İttifaqı üzv ölkələrində fəaliyyət göstərən standartlardan az ciddi ola bilməz.

Qeyd etdiyimiz müddəa eyni zamanda tranzit ölkələrin hökumətləri ilə bağlanan Sazişlərdə də təsbit edilir. Sazişin 12-ci maddəsi və Sazişə 3-cü Əlavədə layihə üzrə ekoloji təhlükəsizlik məsələləri ehtiva edilib.

Sazişin 12-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu layihə üçün qəbul edilən və Əlavə 3-də qeyd edilən ətraf mühitin, sağlamlığın və əməyin qorunması sferasına aid olan standartlar və praktika ölkə qanunvericiliyindən asılı olmayaraq yerinə yetirilməlidir. Hətta bu standartlar digər beynəlxalq standartlardan fərqli olarsa belə bunlar əsas tutulmalıdır. Tərəflər 3-cü Əlavədə qeyd edilən bütün standartlar və praktika ilə razılışır və hökumət nümayəndələri də həmçinin bu standartlara uyğun olaraq BTC neft kəməri layihəsinin iştirakçıların etdiyi hər bir hərəkətləri ilə razı olduqlarını bildirirlər. İş prosesi zamanı ətraf mühitin, insanların sağlamlığının və təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı hər hansı bir problem yaranarsa ziyanın aradan qaldırılması ilə bağlı BTC neft kəməri iştirakçıları dərhal Əlavə 3-də göstərilən tədbirlərlə bağlı qərarlar qəbul etməlidir. Bundan başqa, o da qeyd edilir ki, bu cür hallar baş verdikdə bu müqavilənin 7-ci maddəsinin 4-cü hissəsində qeyd edildiyi kimi, ziyan dəymiş dövlətin ərazisində həmin dövlətin bu layihə üçün ayrılmış nümayəndələri nasazlığı

aradan qaldırmaq üçün BTC neft kəməri iştirakçılara hər cür yardım etməlidir.

Həmin maddəyə görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hökumətlə investorlar arasında bağlanmış saziş hər hansı bir beynəlxalq akta, dövlətdaxili qanunvericiliklə təsbit edilən qaydalara münasibətdə xüsusi razılığa statusu kəsb edir. 12-ci maddədə ifadə edilən normaların mahiyyətini müəyyən etmək üçün Sazişə 3-cü Əlavəyə müraciət etmək lazımdır.

BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyi həm tikintiyə qədər olan prosesləri, həm də kəmərin fəaliyyət göstərdiyi və sazişin müddəti bitdikdən sonrakı ləğvəmə işlərini əhatə edir.

Gürcüstan hökuməti ilə bağlanmış Sazişə Əlavədə ətraf mühitin mühafizəsində Avropa ölkələrindən Hollandiya və Avstriyanın standartlarına istinad edilirsə, AR ilə bağlanan Sazişə 3-cü Əlavədə Avropa İttifaqının (85/337/EEC və 97/11/EC) beynəlxalq neft boru kəmərləri praktikasında tətbiq edilən Direktivlərinə istinad edilir.

Gürcüstanla bağlanmış Sazişin 3-cü Əlavəsində qeyd edilir ki, BTC neft kəməri iştirakçıları Bakı-Tbilisi-Ceyhan beynəlxalq boru kəmərinə çəkərkən və xam nefti ötürərkən, Əlavə 3-də göstərilən ətraf mühitə, yerin üstünə, dənizə, havaya, çaylara, flora və faunaya, landşafta, ekosistemə və digər təbiət resurslarına təsirinə minimuma endirilməsi üçün bütün tədbirləri görəcəklər və bu zaman tətbiq edilən standartlar beynəlxalq boru kəmərlərinin çəkilməsi və xam neftin nəqli ilə bağlı Hollandiyada qəbul edilən prinsip və standartlardan az ciddi ola bilməz. Əgər həmin standartlar olmasa bu zaman Avstriyada qəbul edilən standartlardan və prinsiplərdən istifadə edilməlidir.

Bu standartları qəbul edərkən və bunlara riayət edərkən qeyri-müəyyənlik yaranmasın deyər müəyyən edilir ki, BTC neft kəməri üzrə ölkələrdə standartı qəbul edilmiş dövlətdə fəaliyyət göstərən maddi məsuliyyət institutu tətbiq edilmə-yəcək. BTC neft kəməri iştirakçıları bunu nəzərə alaraq belə halın yarandığı halda müqavilənin 10 və 12-ci maddələrinə istinad edilməsi zərurətini göstərmişlər (bu barədə daha ətraflı növbəti paraqrafa bax).

Bu standartlar qəbul edilərkən inzibati normativ strukturun və prosedur qaydaların (boru kəmərinin çəkilməsinə icazə verən

licenziyanın verilmə proseduru və strukturu, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı verilən icazə sənədinin) tətbiqi də istisna edilir. Bu zaman tranzit əraziyə malik dövlətin qanunları tətbiq edilir. Bundan başqa neft boru kəmərinin çəkilməsi və xam neftin nəqli ilə bağlı olmayan digər standartlar da qəbul edilmir. Belə bir hal onunla bağlıdır ki, qeyri-müəyyən standartların qəbulu istisna edilir.

BTC neft kəməri iştirakçıları fəvqəladə hallar baş verdiyi zaman və digər hallarda (boru kəmərinin tikintisində, ətraf ərazilərə dəyə biləcək zərərlə, partlayışlarla, sızmalarla və s.) bağlı hökumət nümayəndələrini məlumatlandırmalıdır. Daha sonra hökuməti daim məlumatlandırmaq üçün BTC neft kəməri iştirakçıları bu halların aradan qaldırılması ilə bağlı bütün rəsmi ləzimi sənədləri hökumət nümayəndələrinə çatdırmalıdır. Bundan başqa, lazım olduğu halda hökumət nümayəndələri qəzanın baş verdiyi yeri müayinə edə bilər, lakin bu zaman (müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq) işin yerinə yetirilməsi prosesinə mane olmamaq şərti gözlənilməlidir.

Əgər ətraf mühitin qorunması ilə bağlı standartlar qəbul etmək hüququna malik hər hansı regional və yaxud da hökumətlərarası orqan beynəlxalq neft boru kəməri ilə, yaxud da onun tikiləcəyi ərazilərə dair müəyyən standartların yaradılması təklifi ilə çıxış edərsə, bu standartlar (layihənin qəbulu zamanı tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan ətraf mühitin qorunması ilə bağlı Avropa Birliyinin standartlarından) ümumqəbul edilmiş standartlardan daha ciddi olmamalıdır (mad.3.3).

Şübhəiz ki, bu norma bir qədər mübahisəli görünə bilər. Məsələ ondadır ki, beynəlxalq standartlar dəyişkən xüsusiyyətlər kəsb edir. Ətraf mühitin mühafizəsinin davamlı olaraq mühafizəsi standartlara da yeniləşmə məzmununda baxılmanı tələb edir. Bunun üçün də layihənin həyata keçirilməsini maneələndirmədən həmin standartların ciddiləşdirilməsi proseduru nəzərdə tutulmalıdır. Bu halda ləngitmə və əlavə məsrəflər üçün birgə maliyyə fondlarından istifadə edilə bilər.

Ətraf mühitin mühafizəsi zamanı zərif ərazilərin ekosisteminin pozulmaması üçün layihənin çəkilmiş yeri müəyyən edilərkən ətraf mühitlə və potensial risklərlə bağlı monitorinq keçirilmişdir.

Bu qayda layihənin ətraf mühitə təsirlərinin qiymətləndirilməsində (ƏMTQ) əsas rol oynayır.

BTC neft kəmərinin ƏMTQ ilə bağlı sənəddə aşağıdakılar göstərilir:

- layihənin ümumi təsviri;
- istifadə olunacaq əraziyə ekoloji və sosial iqtisadi təsirin təsviri;
- layihənin tikilməsi üçün yaradılacaq qurğuların və obyektlərin ətraf mühitə təsiri, bu zaman əraziyə tökülə biləcək kimyəvi məhsullar da nəzərə alınmaqla təsirin qiymətləndirilməsi;
- ediləcək hər bir hərəkət zamanı ekoloji şəraitə təsirin minimuma endirilməsi üçün görülməli tədbirlər planı;
- kəmərlə bağlı hərəkətlər zamanı ekoloji riskin qiymətləndirilməsi;
- dövlətin özünün hesabına kəmərin ətraf mühitə təsirinə minimuma endirilməsinin yoxlanılması ilə əlaqədar proqramın yaradılması. Sonuncu halda yoxlama zamanı BTC neft boru kəməri iştirakçıları da monitorinqdə iştirak edə bilərlər.

Layihənin iştirakçıları xam neftin hər hansı axıntısının və yaxud ətraf ərazilərə xələl gətirə biləcək təsirinə aradan qaldırılması üçün BTC neft kəməri sistemində ekoloji vəziyyətlə bağlı xəritənin hazırlanmasını, layihədə mümkün ola biləcək axıntıların müəyyən edilməsi və onların yerli resurslarla aradan qaldırılmasını, yerli resursların köməyi ilə həll edilə bilməyən ərazilərə xüsusi cihazların gətirilməsini, xüsusi fəvqəladə hallarda xam neftlə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi üçün istifadə olunacaq cihazların bu işi öhdəsinə götürmüş şəxslərə vaxtında çatdırılmasını, işlənmiş materialların təmizlənməsi və yeniləri ilə əvəzlənməsi məsələlərini təmin etmişlər.

Sazişdə riskin müəyyən olunması kimi məsələlər «ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi proqramı»na uyğun olaraq ixtisaslaşmış beynəlxalq kompaniyalar tərəfindən yaradılan prinsiplər əsasında həyata keçirilməsini BTC neft kəməri rəhbərliyi öz üzərinə götürür. Bu prinsiplərin qəbulu əsassız yerə hökumət nümayəndələri tərəfindən gecikdirilə və geri qaytarıla bilməz. Həmçinin o da qeyd olunur ki, hökumət nümayəndələrindən 20 gün müddətində cavab gəlməzsə bu prinsiplər qəbul edilmiş sayılır. Ekoloji strate-

giyanın həyata keçirilməsi üçün lazım olan sənədləşmənin hazırlanmasına və bütün qalan işlərin həyata keçirilməsinə cəkilən xərclər BTC neft kəməri rəhbərliyi tərəfindən ödənilir. Dövlətlərin üzərinə yalnız texniki və rəsmi sənədlərin hazırlanmasına cəkilən xərclərin ödənilməsi düşür.

ƏMTQ, xam neftin axıdılması zamanı işlərin dayandırılması planı və ümumi şərtlərin işlənməsini, qəbul olunmasını layihədə göstərilmiş ekoloji sahədə planın həyata keçirilməsi haqqında qaydalar əsasən yerinə yetirilməli idi:

- Bu şərtlərin işlənməsi və qəbulu, ƏMTQ və xam neftin axıdılması ilə əlaqədar işlərin dayandırılması planı, BTC neft kəməri rəhbərliyi, məsləhətçi kompaniyalar və hökumət nümayəndələrinə uyğun saat və məkanda danışıqlar əsasında həyata keçirilmişdir.

- Ümumi şərtlərin işlənməsi, ƏMTQ və xam neftin sızması ilə əlaqədar planın hər biri ayrılıqda aşağıda göstəriləcək prosedür qaydalarında dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmışdır:

a) ümumi şərtlərin işlənməsi, ƏMTQ və xam neftin sızması ilə əlaqədar plan layihələri hər biri ayrı-ayrılıqda hökumət nümayəndələrinə verilir. Ümumi şərtlərin işlənməsi və ƏMTQ kəmərin tikilməsinin başlanılmasına 30 gün qalmış hökumət nümayəndələrinə verilmişdir ki, onlar da hər bir sənədin Əlavə 3-ə uyğun olması şərti ilə təsdiq etmişdir;

b) əgər hökumət nümayəndəsi bu şərtlərin işlənməsi və qəbulu, ƏMTQ və xam neftin axıdılması ilə əlaqədar işlərin dayandırılması planının hər hansı bir bəndi ilə razılaşmırsa və yaxud onun bu layihə üçün nəzərdə tutulmuş standartlara uyğun deyilsə onda bu barədə yazılı formada BTC neft kəməri nümayəndələrinə (sənədlər alındıqdan sonra) 30 gün ərzində yazılı formada şikayət bildirilməli idi.

Qeyd edilən məsələlərdən ilkin planlaşdırma və tikinti vaxtı beynəlxalq standartların gözlənilməsi zamanı ictimai monitorinq mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Layihənin ƏMTQ üçün milli dildə, başa düşülən tərzdə ekoloji məsələlər üzrə strategiyası təqdim edilir. Bu məsələlər dövlətdaxili qanunvericiliyin tələbinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ konstitusion norma olmaqla eyni zamanda xüsusi qanunve-

ricilik aktı ilə tənzimlənir. Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 12 mart Qanununun 1.0.1 maddəsində qeyd edilir ki, ətraf mühitə dair informasiya – torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin və sanlı orqanizmlərin vəziyyəti, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına təsir edən və ya təsir edəcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlər və məsrəflər barədə məlumatlardır.

Həmin məlumatın obyektləri isə əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi, onlara nəzarət, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin, meşələrin, heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması, təbii ehtiyatlardan, habelə təkrar xammaldan istifadə, bu sahədə qayda və standartları müəyyənləşdirmək, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərə bilən qərarlar qəbul etmək səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları, onların sahə strukturları, digər ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növləri ətraf mühitə dair informasiya obyektləri sayılır.

Qeyd etdiyimiz kimi BTC neft kəməri səhmdarlarının Azərbaycan Respublikası ilə bağladığı tranzit Sazişində ƏMTQ Avropa İttifaqının beynəlxalq boru kəməri sahəsində qəbul edilmiş və xam neftin nəqli ilə bağlı olan prinsiplərini təsbit edən (85/337/EEC və 97/11/EC) Direktivləri əsasında həyata keçirilməsi ifadə edilib.

2003-cü ildə həmin Direktivlər Avropa İttifaqının Parlamentinin və Şuranın 2003/35/EC sayılı Direktivi ilə yeniləşdirilmişdir. Aktların məzmunu müvafiq sahədə Avropa hüququnun Orhus Konvensiyasına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Direktivdə qeyd edilir ki, dövlətlər:

- plan və proqramların ilkin hazırlanma, dəyişilmə və yenidən hazırlanma mərhələsində ictimaiyyətin iştirakı üçün imkanlar yaratmalı;

- müzakirələrdə hərtərəfli iştirakı və müvafiq rayonun əhalinin bütün variantlarda iştirakını təmin etməli;

- yalnız hər hansı bir qərarın qəbul edilməsi səbəbləri sazişdə deyil, həm də məsləhətləşmə prosesi haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılmasını təmin etməlidirlər.

Sazişlərdə nəzərdə tutulan ətraf mühitin, sağlamlığın muha-

fizəsi standartları ƏMTQ-də müxtəlif istiqamətləri, o cümlədən risklərin qiymətləndirilməsi, çirkəndirilmiş torpaqlarda statuskvo-nun bərqərar edilməsi, fəvqəladə hallarda gözlənilməsi zəruri olan prosedurlar özünün ifadəsini tapıb. Burada bir məsələyə də xüsusi olaraq diqqət yetirilməlidir. Tranzit ölkələrin hökumətləri ilə bağlanan Sazişə 3-cü Əlavənin 3.2 bəndində qeyd edilir ki, gələcəkdə regional və ya hökumətlərarası ekoloji standartların tətbiqi zərurəti meydana gələrsə onlar Sazişin qüvvəyə mindiyi dövrdəki ekoloji standartlardan daha ciddi olduğu halda tətbiq edilməyəcək.

Şübhəsiz ki, bu bənd ekoloji təhlükəsizliyə deyil, enerji təhlükəsizliyinə istiqamətlənib. Ekoloji standartların dəyişməzliyi, təkmilləşdirilməməsi məqbul hal sayıla bilməz. Xüsusən də, kifayət qədər uzun müddətə bağlanmış bir layihənin ekoloji standartlarının təkmilləşdirilməsi şəxsin sağlam ətraf mühidə yaşamaq hüququnun təkamülü ilə əlaqələndirilməlidir. İnsan hüquqlarının məzmunu dəyişdikcə onun standartları da genişlənir. Bu mənada qeyd etdiyimiz bənd ən azından mübahisəli sayılmalıdır. Problemin həlli istiqaməti kimi daha yüksək ekostandartların tətbiqi proseduru istisna edilməməlidir.

Ekostandartlara münasibətdə belə bir müqavilə qaydasının olması həmin normaların özünün mahiyyətinin açıqlanmasını tələb edir.

Standartlar ətraf mühitə, insan sağlamlığına qarşı müxtəlif təsirlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri kimi çıxış edir.¹¹⁰ Ekoloji təhlükəsizliyin təminatında ətraf mühitə mənfi təsiri tənzimləmək və yaxud belə təsirin dərəcəsinə qiymətləndirmək üçün standartlaşdırma tətbiq edilir.

AR-in 1996-cı il Standartlaşdırma haqqında Qanunun 1-ci maddəsində standart – maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və ya orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların (işlərin, xidmətin) keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə

110. Колбасов О.С. Бринчук М.М. Нормирование как правовая мера охраны окружающей среды / Советское гос. и права. 1987. №3. с.72

dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəd kimi təsbit edilib. Qanunda, həmçinin dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq standartlar fərqləndirilir.

Texniki təhlükəsizlik haqqında AR-in 1999-cu il Qanununda qeyd edilir ki, texniki təhlükəsizlik tələbləri dövlət standartlarına, əməyin mühafizəsi qaydalarına, habelə ekoloji və yanğın təhlükəsizliyi, ətraf mühitin mühafizəsi, sənaye və tikinti, sanitariya-epidemioloji, əhalinin və ərazinin fəvqəladə hallardan müdafiəsi normalarına uyğun olmalıdır (mad.3.2).

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların aktlarında da standartlara eyni məzmununda anlayış verilir. Məsələn, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin (IAEA-Agentlik) İdarəetmə Şurasının təfsirində də «səhiyyə və təhlükəsizlik» standartları – sağlamlığın mühafizəsi, həyat və əmlaka təhlükənin minimuma endirilməsi üçün tətbiq edilən normalar, qayda və ya tövsiyələr kimi ifadə edilir.¹¹¹

Standartlaşdırmanın əsas məqsədini həyatın və sağlamlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoloji təhlükəsizlik, həmçinin heyvan və bitki aləminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir. Məsələn, dövlətdaxili qanunvericiliyə uyğun olaraq ekoloji normalaşdırma dedikdə səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən ekoloji normativlərin qəbulu, əmək münasibətləri sferasında əməyin təhlükəsizliyi və s. başa düşülür.¹¹²

Standartların formalaşdırılması öncə dövlətdaxili, daha sonra isə beynəlxalq çərçivədə həyata keçirilmişdir. Hazırda unifikasiya olunmuş standartlar problemi mövcuddur. Dünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş Texniki maneələr üzrə Sazişdə qeyd edilir ki, bu saziş milli texniki rəqlament və standartları beynəlxalq təşkilatların eyniadlı normalarına (Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının – ISO, Elektrotexnika üzrə beynəlxalq komissiyanın – IES, Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı və Dünya Səhiyyə Təşkilatının – FAO / WHO ərzaq proqramları standartla-

111. IAEA INFCIRC / 18 Rev: I (Standards of Healthy and Safety) / Official website of International Atomic Energy Agency, <http://www.iaea.org>

112. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). М., Юность, 2003, с.285

rı kimi qəbul edilən «Alimentarius məcolləsi»nə) uyğunlaşdırılmasını tələb etmir.¹¹³ Sazişdə bu istiqamətdə yalnız tövsiyə ifadə edilir. Lakin texniki rəqlament və standartların tətbiqi zamanı müəyyən tələblər də irəli sürülüb. Belə ki, qeyd edilir ki, texniki rəqlament və standartlar beynəlxalq ticarətə maneə yaradan qeyri-tarif tədbirləri qismində tətbiq edilə bilməz. Onların tarif tənzimlənməsi kimi qəbul edilməsi üçün həmin standartlar əmtənin (konstruktiv və ya təsviri xarakteristikasına deyil) istismar xarakteristikası ilə bağlı tələbə əsaslanaraq milli təhlükəsizliyin təminatına, həyat və sağlamlığın, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlməlidir. Qeyd olunan halda da beynəlxalq standartlar əmtə və ticarətə münasibətdə təqdim olunan tələblərlə yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə norma, qayda və xarakteristikanı müəyyən edir.

Dövlətdaxili praktika və yaxud da milli standartlar beynəlxalq standartlardan fərqli qayda müəyyən edərsə, həmçinin dövlət beynəlxalq standartı təsbit etmək imkanına malik olmazsa, o halda digər dövlətlər, müvafiq sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar bu haqda məlumatlandırılmalıdırlar.

Energetika münasibətləri sferasında qəbul edilən standartların analizi belə bir qənaət üçün əsas verir ki, həmin qaydalar ekoloji təhlükəsizlik aspekti kəsb edən ümumi xarakterli qeyri-məcburi hüquq və vəzifələrə əsaslanır.

Beynəlxalq standartlar beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində hazırlanmışdan həmin qaydalar müəyyən hüquqyaradıcılığı prosesindən sonra digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən dövlətlər tərəfindən də tətbiq edilə bilər. Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin Nizamnaməsinin III maddəsində qeyd edilir ki, Agentlik BMT-nin səlahiyyətli qurumları və maraqlı ixtisaslaşdırılmış müəssisələri ilə məsləhətləşmə və zərurət olduqda əməkdaşlıq edərək sağlamlığın mühafizəsi, həyat və əmlaka, o cümlədən əmək şəratinə təhlükəni minimuma endirmək məqsədilə təhlükəsizlik standartlarını qəbul edir. Bu standartlar həm onun özünün fəaliyyətində, həm də onun

113. Дюмулен И. И. Всемирная торговая организация. Экономика, политика, право. М.: ВАВТ, 2008, с.129-130

avadanlığından, xidmət və məlumatlarından, texniki vasitələrin-dən istifadə edərəkən tətbiq edilir. Dövlətlərin hamın standartlar-dan istifadəsi üçün ya beynəlxalq müqavilə forması, ya da dövlət-daxili qanunvericilik qaydası ifadə edilməlidir.

Standartların hüquqi təbiəti ilə bağlı hüquqsünaslar arasında fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq ümumi mövqə ona əsaslanır ki, öz-özlüyündə standartlar hüquqi məcburi qüvvə kəsb etmir.¹¹⁴ Beynəlxalq standartlar sosial xarakterli texniki normalar olmaqla və eyni zamanda digər sosial normalardan fərqli olaraq şəxsinsəxsə deyil, şəxsin-texnikaya – şəxsə münasibətinə yönəlir.¹¹⁵

Beynəlxalq ekoloji standartlar, texniki rəqlamentlər beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiyasından fərqli, daha sadə tanınma proseduruna malikdir. Texniki standartlar elə də texniki xarakter daşımır, sənayenin müəyyən sahəsində spesifik qaydalar kimi formalaşan bu normalara bütün daxili hüquqdakı boşluqları doldurmaq üçün dövlətlərin istinad etməsi uzun-uzadı qanunvericilik müzakirəsini və ya beynəlxalq sazişlərə qoşulmaq zərurətini aradan qaldırır.¹¹⁶

Ekoloji standartların məzmunu təbiətin obyektiv qanunauyğun inkişafı ilə şərtlənir. Buna görə də bir çox texniki normalar, standartlar obyektiv zərurət tələbindən meydana gəlir və bilavasitə onların məzmununda siyasi istiqamət təzahür etmir. Realizə prosesində isə onlar siyasi, texniki-hüquqi xarakter kəsb edirlər. Beynəlxalq standartlar müxtəlif formada hüquqi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bir halda beynəlxalq müqavilə beynəlxalq standartı özünün norması kimi ifadə edərsə, başqa bir halda beynəlxalq standart müqaviləyə əlavə formasında qəbul edilə bilər. Məsələn, BTC neft kəməri üzrə ekoloji, texniki və s. təhlükəsizlik normalarını ehtiva edən 3-cü Əlavə tranzit əraziyə malik hökumətə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış saziş vasitəsilə hökumətlərarası Sazişin tərkib hissəsi sayılması qeyd edilə bilər. Üçüncü bir halda bu və ya digər rəqlament,

standart adət norması kimi tanına bilər. Nəhayət, dövlətdaxili qanunvericilik aktu beynəlxalq standartla istinad etməklə ona hüquqi məcburi xüsusiyyət verə bilər.

Beynəlxalq standartın beynəlxalq müqavilə norması kimi qəbul edilməsinə digər nümunə kimi təhlükəsizlik üzrə müqavilə və konvensiyalardan: Dənizin tullantılarıyla və digər maddələrlə çirkəndirilməsinin qarşısının alınması üzrə 1972-ci il Konvensiyası; Nüvə maddələrinin fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Vyana Konvensiyası; İstifadə edilmiş yanacaq və radioaktiv tullantılarıyla təhlükəsiz davranış haqqında birləşmiş 1997-ci il Konvensiyası və s. qeyd edilə bilər.

Beynəlxalq standartlar texniki normativlər olsalar da onlarda fəaliyyətin texniki parametrləri təsbit edilir və bu parametrlər elmin, texnikanın müasir nailiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Bu mənada beynəlxalq standartların qəbulu da müəyyən bir prosedura əsaslanır.

Təhlükəsizlik standartları üçün xarakterik xüsusiyyət onların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsidir.¹¹⁷ Beynəlxalq təşkilatlar bu sahədə sıx əməkdaşlıq edirlər. Xüsusən də, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış və köməkçi qurumlarının elmi-texniki meyarları təhlükəsizlik standartları üçün qəbul edilir. Məsələn, təbiətə təhlükə yaradan obyektlərdə çalışan şəxslərin təhlükəsizlik standartları Beynəlxalq Əmək Təşkilatı ilə, Beynəlxalq elektrotexnika komissiyası ilə, ətraf mühitin mühafizəsində Dünya Səhiyyə Təşkilatı ilə, dəniz mühiti üzrə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı və digər qurumlarla birlikdə formalaşdırılır. Bu sahədə milli institutlar da geniş fəaliyyət həyata keçirməkdədirlər. BTC neft kəməri üzrə standartları tətbiq edilən Amerika Neft İnstitutu, Amerika Milli Standartlar İnstitutu, Britaniya standartlar institutu, Almaniya standartlar institutu və s. qeyd edilməlidir.

Təhlükəsizlik standartlarının məqsədini sağlam ətraf mühitin mühafizəsi təşkil edir. Birbaşa hüquq və vəzifə yaratmasalar da dövlətlər müvafiq standartlarda nəzərdə tutulan minimal normalaşdırmanı təmin etməlidirlər.

114. Мотылева В.Я. Проблемы стандартизации окружающей человека среды / Вестник Московского университета. Серия XII. Права. 1975, №1, с.60

115. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М.: ИПП «Отечество» 1993, с.155

116. International Energy Law: Concepts, Context and Players, Prof. Thomas W. Walde, Jean Monnet Chair for EU Economic & Energy Law Center for Energy, Petroleum & Mineral Law & Policy University of Dundee, Scotland, UK, 2001, p.11-12

117. Гонсалес Абель Х. К международному режиму радиационной и ядерной безопасности. / Бюллетень, МАГАТЭ, т.40, №2, Вена, 1998, с.2-4

Təhlükəsizlik standartlarının minimal normalaşdırma ilə bağlı subsidiar xarakteri dövlətlərə müvafiq sahədə daha ciddi milli normativləri qəbul etməyə imkan verir. Bəzi standartlar xüsusən də, radiasiya təhlükəsizliyi; nüvə təhlükəsizliyi; radioaktiv tullantılarla təhlükəsiz davranış; ətraf mühitin mühafizəsi və ona təsirlərin qiymətləndirilməsi; risklərin idarə edilməsi; fəvqəladə vəziyyətlər üzrə tədbirlər və s. dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini zəruri səviyyədə yerinə yetirməsini təmin edir.

Təhlükəsizlik standartları yalnız ətraf mühitin mühafizəsi üzrə standartlarla məhdudlaşmır. Təhlükəsizlik üzrə normativlərin bir qismini də texnoloji və ya istismar standartları təşkil edir. Məsələn, neft məhsullarının ekoloji standartları bilavasitə radioaktiv tullantıların ətraf mühitə atılması, axıdılması səviyyəsini və onun antropogen təsirini müəyyən edir. Bu mənada ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar məlumat əldə edilməsi sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhlükəsizlik standartlarının hazırlandığı sahələrdən biri də radioaktiv tullantıların yer altında basdırılması üçün təhlükəsizliyin texniki meyarları və prinsipləri qeyd edilə bilər.

Standartlar hazırlanarkən ekoloji problem kimi dəniz mühitinin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hesab edilir ki, dəniz mühitinin radioaktiv tullantılardan, neft məhsullarının axıdılmasından mühafizəsi yer qatından daha kövrək olduğundan qitə şelfində, dəniz dibində radioaktiv tullantılar basdırıla bilməz. Bu mənada Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi 1961-ci ildə «Dənizdən radioaktiv tullantıların kənarlaşdırılması» adlı sənəd hazırlamış, daha sonra 1972-ci ildə isə Dəniz mühitinin tullantı və d. maddələrlə çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında London Konvensiyası qəbul edilmişdir. Hazırda Agentliyin nəzarəti altında nüvə yanacağı ilə bağlı tullantıların dənizdə və okeanda basdırılmasına faktiki moratorium rejimi fəaliyyət göstərməkdədir. Belə bir rejim qapalı su hövzələri (o cümlədən, Xəzər dənizi) üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhlükəsizlik standartlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri kimi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyətin daha geniş məzmununda kordinasiya edilməsi ola bilər. Məsələn, tullantıların

dənizlə daşınması zamanı daha ciddi qaydalar təsbit etmək məqsədilə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı və Ətraf mühit üzrə BMT Proqramı (UNEP) birlikdə bu sahədə fəaliyyətlərini daha geniş məzmununda kordinasiya etməkdədirlər.¹¹⁸

Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının, dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi üzrə Komitənin standartları neftlə çirklənmənin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Komitənin neft tankerlərinin təsnifat qaydaları (2001), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının monitorinq sistemi, təhlükəsizlik standartları və s. ekoloji təhlükəsizliyin təminatını nəzərdə tutmaqla enerji resurslarının davamlı nəqlini təmin edir.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyanın 60-cu maddəsinə uyğun olaraq Müstəsna iqtisadi zonada və qitə şelfində yerləşən dəniz tikili və qurğularının ləğvi üzrə 1989-cu ildə qəbul etdiyi qayda və standartlarına (Imo Guidelines and standards for the removal of offshore installations and structures on the Continental shelf and in the Exclusive economic zone) görə 1997-ci ildən sonra qitə şelfində və müstəsna iqtisadi zonada müvafiq fəaliyyətin başa çatmasından sonra tamamilə istismardan çıxarılmanı nəzərdə tutmayan istənilən qurğu və tikilinin quraşdırılması qadağan edilir.¹¹⁹

Enerji resurslarının xüsusi nəqliyyat növü kimi boru kəmərlərinin hüquqi rejimini nəzərdə tutan Arktikada dəniz neft-qaz fəaliyyətinin Qaydaları (1997) beynəlxalq ekologiya hüququnun (ehtiyatlı yanaşma; çirkləndirən ödəyir; davamlı inkişaf) prinsiplərinə tabe etdirilib. Qaydalarda ətraf mühitə neftlə çirklənmədən dəyə biləcək zərərin xarakteri, miqyası təsbit edilir.¹²⁰ Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının 2002-ci ildə Arktika sularında gəmilər üçün hazırladığı Qaydaların layihəsi də ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlib.¹²¹

118. Хромов С.С. Проблема окружающей среды в деятельности ООН. М.: Наука, 1984, с.110

119. Буник И.В. Международно-правовые особенности эксплуатации трубопроводов в Арктике. МЖМП. Спец. Выпуск, май, 2006, с.180

120. Буник И.В. Разработка и транспортировка углеводородов в арктическом секторе Канады: взаимодействие международного права и канадского законодательства. Нефть, Газ и Право, №5, 2006, с.43

121. Draft MSC (MEPC Circular on Guidelines for Ships Operating in Arctic Ice-Covered Waters //DE 45/27 Add 2.1 July 2002

Təhlükəsizliyin ekoloji aspektləri üzrə beynəlxalq standartlar tədricən ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi məzmununa yaxınlaşdırılmaqdadır. Xüsusən də, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi sahəsində qəbul edilmiş prinsiplərdən ekoloji qəzalar zamanı yardım göstərilməsi; məlumatlandırma; həyatın bütün formalarına hörmət edilməsi; məqsəddəməvafıqlıq və s. təhlükəsizlik sahəsində qəbul edilmiş standartlara birbaşa təsir etməkdədir.

Beynəlxalq standartların, texniki protokolların ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq sazişlərdə (məsələn, Ozon təbəqəsinin mühafizəsi haqqında 1985-ci il Konvensiyasında, İqlim dəyişikliyi haqqında 1992-ci il Çərçivə Konvensiyasında) istifadə edilməsi dövlətdaxili qanunvericiliyin də beynəlxalq müqavilə qaydasına istinad etməklə (dolayısı ilə) həmin beynəlxalq standartlardan yararlanmağa imkan verir. Lakin əksər halda beynəlxalq standartlar beynəlxalq müqavilə qaydasında qeyri-müəyyən formada ifadə edilir. Onların hüquqi tənzimləmə üçün sistemi fərqləndirilmir. Halbuki fəaliyyət sferasının təhlükəlilik səviyyəsindən asılı olaraq ümumi və spesifik standartlar, rəqlamentlər fərqləndirilməlidir. Belə bir qayda Avropa İttifaqının standartları üçün xarakterikdir.¹²² Differensiasiyanın ümumi formada aparılması AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir.

Azərbaycan Respublikasının Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında 1997-ci il Qanununda radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində hüquqi tənzimləmə zamanı beynəlxalq müqavilə normalarına istinad etsə də (mad.2), beynəlxalq təşkilatların standartlarını nəzərdə tutmur. Qanunda yalnız radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlət normalaşdırılmasına istinad edilir (mad.3). Bu mənada Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il Enerji resurslarından istifadə haqqında Qanununa diqqət yetirmək lazımdır.

Qanunun 32-ci maddəsində enerji resurslarından səmərəli istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri kimi xarici və beynəlxalq təşkilatlar ilə səmərəli enerji texno-

logiyaların qarşılıqlı mübadiləsi; ... Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları ilə nəzərdə tutulmuş enerji səmərəliliyi göstəricilərinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması, sertifikatlaşdırma nəticələrinin qarşılıqlı tanınması qeyd edilir.

Beynəlxalq standartların tətbiqi ehtimalı baxımından Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Qanunun 81-ci maddəsi də təqdir olunmalıdır. Birbaşa olaraq beynəlxalq standartlara istinad etməsə də ekoloji təhlükəsizliyin üstünlüyünün gözlənilməsi prinsiplərini rəhbər tutaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsini təsbit edib.

Dövlətdaxili qanunvericiliyin birbaşa olaraq beynəlxalq standartlara istinad etməsi qeyd etdiyimiz kimi, ətraf mühitin mühafizəsi sferası üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında AR-in 2001-ci il Qanununda qeyd edilir ki, bu Qanunun 10-cu maddəsində göstərilən normativləri və d. göstəriciləri, onların müəyyən edilməsi üsulları beynəlxalq standartlar, elmi texniki tərəqqi və ekoloji vəziyyətin tələbləri nəzərə alınmaqla mütəmadi olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təkmilləşdirilir və qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilir (mad.10.7).

Beləliklə, energetika təminatı nə qədər əhəmiyyətlirdirsə, tullantılardan müdafiə ondan daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji standartların tədricən təkmilləşdirilməsi öhdəliyi yumşaq formada BTC neft kəmərinin operatoru olan BP şirkətinin Ətraf mühitin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, sağlamlıq məsələləri üzrə prinsiplərində də təsbit olunub. Qeyd edilir ki, qəzalara yol verməmək, insanlara ziyan vurmamaq, ətraf mühitə zərər yetirməmək prinsiplərinə uyğun olaraq Xəzər dənizi regionunda neft və qazın kəşfiyyatı, hasilatı və nəqli sferasında İSO 14001 standartlarına uyğun olaraq ətraf mühitin mühafizəsinin idarəçilik sistemini təmin edirik. Ətraf mühit, texniki təhlükəsizlik və sağlamlıq sferasında hər il məqsəd və vəzifələri müəyyən edir və fəaliyyətimizin yekununu işıqlandırırıq.

BP-nin korporativ normalarının sistemində BTC neft kəməri üzrə ekoloji idarəçilikdə – ekoloji risqlərin qiymətləndirilməsi üzrə tələb; ekoloji təsirin qiymətləndirilməsi; fəvqəladə hallara hazırlıq və on-

122. Ийрыш А. И. и пр. Реформа технического регулирования в международно-правовом аспекте. / Государство и право. 2007. №6, с.30-37

lara qarşılıqlıq vermək; ictimaiyyətin məlumat əldə etmək imkanı üzrə münasibətlər özünün əksini tapıb.

Şirkətin Ekologiya üzrə prinsiplər seriyası layihələrin sifir zərər fəlsəfəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu tələbdən istənilən yayınma layihənin texniki həyata keçirilməsinə, təhlükəsizliyə, qanunvericiliyə uyğunluğa, faydalı mühəndis praktikasına, ətraf mühitə dəymiş zərərin qiymətinə, peşəkar ekspert rəyinə və s. qarşı fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Ekoloji tələblər üzrə prinsiplər sifir zərər konsepsiyasına əsaslanan bir sıra ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

BTC neft kəməri üzrə ekoloji standartların gözlənilməsi üzrə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilib:

- yandırma nəticəsində hər hansı bir tullantıya yol verməmək;
- yükləmə və boşaldılma zamanı tullantıya yol verməmək;
- su mənbələrinə sifir tullantının təmin edilməsi;
- boru kəmərinin tikintisindən sonra hidrogeoloji rejimin və təbii mühitin bərpası;
- yerli əhalinin yaşayış vasitələri üçün hər hansı bir daimi təhlükənin istisna edilməsi;
- yerli əhalinin hər hansı bir köçürülməsinin yolverilməzliyi;
- məhsulların standartlara uyğun qablaşdırılması;
- üçüncü tərəfdən boru kəmərinə hər hansı bir zərərin istisna edilməsi;
- arxeoloji bölgələrə və xüsusi qaydada mühafizə edilən ekoloji ərazilərə hər hansı bir zərərin yetirilməməsi və s.

Qeyd edilən məsələlərin həlli üçün BP biorəngarəngliyin təmin edilməsi, parnik effekti yaradan qaz tullantılarının azaldılması və İSO 14001 ekoloji menecmentin sisteminin tətbiqini diqqət mərkəzinə gətirir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının, Gürcüstan və Türkiyənin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sazişlərinə və konvensiyalarına uyğun fəaliyyət göstərilməsi kontrakt öhdəliyi kimi ifadə edilir.

BTC neft kəməri üzrə ətraf mühitin mühafizəsində həm dövlətlərarası, həm də korporativ səviyyədə hansı prinsiplərin, standartların, institut və normaların gözlənilməsini müəyyən etmək üçün Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müraciət etmək zərurəti yaranır.

3.2.3. Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizlik sferasında iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrin implementasiyası

Hazırda dünyada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 3000-ə yaxın yalnız ikitərəfli beynəlxalq müqavilə imzalanıb. AR da dünyanın bir çox ölkələri ilə, əsasən də qonşu dövlətlərlə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli müqavilələr imzalayıb və bu proses davam etməkdədir.

AR-in əksər qonşu dövlətlərlə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ikitərəfli müqavilələrinə misal olaraq BTC neft kəməri tərəfdaşlarından AR hökuməti ilə Türkiyə Respublikası hökuməti arasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş nümunə kimi (Bakı, 10 iyun 1997-ci il) göstərmək olar.

Bela sazişlərdən biri də 18 fevral 1997-ci ildə «AR hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq» haqqında Bakıda imzalanan Sazişdir. AR sazişi 7 aprel 1997-ci ildə təsdiq etmişdir. Saziş preambula və 18 maddədən ibarətdir.

Sazişə əsasən tərəflər ətraf mühit sahəsində global problemlərin həlli, o cümlədən iqlim dəyişmələrinə gətirən və ozon qatına mənfi təsir göstərən qaz tullantılarının, «parnik» effektinin qarşısının alınması (mad.4); ekoloji təmiz, xammala qənaətedici texnologiyaların tətbiqi, ötürülməsi, uyğunlaşdırılması ilə bağlı birgə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması; ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi; eləcə də ekoloji tərbiiyə, təhsil sahəsində (mad.14) əməkdaşlıq etməyi öhdəsinə götürürlər.

6-cı maddəyə görə tərəflər Kür çayı və Candargölün hövzələrini çirklənmədən qorumaq üçün və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün birgə səylər göstərməli, 7-ci maddəyə görə köçəri quş və heyvanların, eləcə də onların yerdəyişmə yollarının mühafizəsini təmin etmək üçün, 8-ci maddəyə uyğun olaraq işə xoşagəlməz antropogen təsirə məruz qalmış ekoloji sistemlərin bərpası üçün tədbirlər görməlidirlər.

Sazişin 9-cu maddəsində qeyd edilir ki, fəvqəladə ekoloji hadisələr zamanı tərəflərin bir-birini məlumatlandırması və onların

təhlükəli nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidirlər.

Tərəflər milli monitorinq sistemləri və məlumat bankları arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır və informasiya mübadiləsi aparırlar.

Sazişin 16-cı maddəsində sazişin yerinə yetirilməsində səlahiyyətli və məsuliyyət daşıyan orqanlar müəyyən olunur. AR-də Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi (indiki Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi), Gürcüstanda Ətraf Mühitin Mühafizəsi Nazirliyi ifadə edilir.

Saziş tərəflərin 3-cü dövlətlərlə bağlanmış sazişlərin müddəalarından irəli gələn öhdəlik və hüquqlarına xələl gətirmir.

BTC neft kəməri üzrə normalarında xüsusi olaraq təsbit edilən biomüxtəliflik iştirakçı dövlətlərin universal müqavilələrində də özünün əksini tapıb. Bu mənada Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli sulu bataqlıq yerləri haqqında (Ramsar) Konvensiyası (1971) qeyd edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən Konvensiyaya və ona qəbul edilmiş 1987-ci il düzəlişlərinə qoşulmuşdur. Konvensiya üzrə işçi qrupu yaradılmış, Ramsar Siyahısına daxil edilmiş Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğu və Ağ göl Milli Parkının İnformasiya sənədləri 2004-cü ildə yeniləşdirilərək Konvensiyanın Katibliyinə göndərilmişdir.

Konvensiyada su-bataqlıq yerləri adı altında bataqlıqlar, daimi və ya müvəqqəti, durğun, yaxud axar, içməli, duzlaşmış, yaxud şor, o cümlədən çəkilmə zamanı dərinliyi 6 metrədən çox olmayan dəniz su hövzələri kimi başa düşülür. Həmçinin burada su quşları adı altında ekoloji cəhətdən su-bataqlıq yerləri ilə bağlı quşlar nəzərdə tutulur.

Konvensiya iştirakçısı olan hər bir tərəf su bataqlıq sahələrinin və su quşlarının mühafizəsini təşkil etmək üçün həmin yerlərdə təbii qoruqlar yaratmalı və onlar üzərində lazimi nəzarəti təmin etməlidir. Konvensiyaya üzv dövlətlər öz ərazisində yerləşən beynəlxalq əhəmiyyətli sulu-bataqlıqlar siyahısına daxil olan sulu-bataqlıqları müəyyən edirlər. Həmin siyahıya daxil olan sulu-bataqlıqlar ekologiya, botanika, zoologiya və digər sahələr üzrə seçilməlidir.

Eyni zamanda tərəflər təbii qoruqların yaradılması yolu ilə su quşlarının və sulu-bataqlıqların mühafizəsinə kömək edir, su qu-

şlarının sayının çoxalmasına çalışır, sulu-bataqlıqların mühafizəsi ilə bağlı tədqiqatları və informasiya mübadiləsinin aparılmasını dəstəkləyir.

Konvensiyaya nəzarət funksiyasını bir qayda olaraq iştirakçı dövlətlərin çağırdığı konfrans həyata keçirir. Təmsil olunan hər bir tərəf konfransda bir səsə malikdir. Bununla belə tövsiyələr adi səs çoxluğu ilə qəbul olunur, yaxud səsvermədə iştirakçıların on azı yarısı iştirak etmiş olarsa qərar qəbul edilir.

Əsas universal müqavilələrdən biri kimi Bioloji müxtəliflik haqqında (1992) Rio-de-Janeyro Konvensiyasıdır. Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən bu Konvensiyanı ratifikasiya etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 24 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair milli strategiya və fəaliyyət planına uyğun olaraq AR-in ərazisində bütün vacib ekosistemlərin, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan flora və fauna növlərinin qorunub saxlanılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Son illərdə AR-də 6 Milli park, 2 Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmış, 5 Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi genişləndirilmişdir. Müvafiq tədbirlər dinamik xarakter kəsb etməkdədir.

Konvensiyanın məqsədi bioloji müxtəlifliyi qorumaqdan, onun komponentlərindən davamlı istifadə etməkdən və genetik resursların istifadəsi, o cümlədən genetik resursların lazimi dərəcədə öyrənilməsinə imkan yaratmaq yolu ilə istifadəsi nəticəsində ədalətlik və bərabərlik əsasında birgə fayda götürməkdən ibarətdir.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən «bioloji müxtəliflik» dedikdə bütün mənbələrdə əmələ gələn canlı orqanizmlərin rəngarəngliyi, o cümlədən onların bir hissəsi olduqları yerüstü, dəniz və digər ekosistemlər və ekoloji komplekslər və s. başa düşülür; bioloji müxtəliflik növ çərçivəsində, növlər arasında müxtəlifliyi və ekosistemlərin müxtəlifliyini ehtiva edir.

Tərəflərin hər biri özünün konkret şərait və imkanlarına uyğun olaraq:

- bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinin milli strategiyalarını, planlarını işləyib hazırlayır (mad. 6);

- bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsi üçün böyük əhəmiyyətli komponentlər müəyyən edilir (mad. 7);

- bu sahədə kadrların elmi-texniki təlimi və hazırlığı proqramlarını tərtib edir, elmi tədqiqatların keçirilməsini stimullaşdırır (mad. 12);

- bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə bağlı ictimaiyyətin maarifləndirilməsi və məlumatlılığın artırılması ilə bağlı görülən tədbirləri həyata keçirir (mad. 13);

- bioloji müxtəlifliyin qorunmasına ciddi surətdə mənfi təsir göstərən layihələrin minimuma endirilməsi məqsədilə müvafiq prosedurları tətbiq edir (mad. 14);

- genetik resursların öyrənilməsi prosesini həyata keçirir (mad. 15);

- texnologiyanın öyrənilməsi və mübadiləsini (mad. 16) və informasiya mübadiləsini həyata keçirir (mad. 17);

- bu sahədə elmi-texniki əməkdaşlıq aparır (mad. 18) və s. tədbirlər həyata keçirirlər.

Konvensiyanı həyata keçirmək məqsədilə tərəflərin vaxtaşırı konfransı çağırılır. Ona köməkçi orqan kimi elmi, texniki və texnoloji konsultasiyalar üzrə köməkçi orqan təsis olunur.

Bioloji müxtəlifliyə riayət etmək məqsədilə BTC neft kəməri səhmdarları layihəni hazırlayarkən maksimum dərəcədə tikintinin səhra və yarımsəhralardan keçilməsini təmin etməyə çalışmışlar.

BTC neft kəmərinin əlaqəli olduğu dəniz ətraf mühitinin mühafizəsində əhəmiyyət kəsb edən sazişlərdən biri də Dənizin tullantılarıyla və digər maddələrlə çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyadır. Azərbaycan Respublikası Konvensiyanı 2003-cü ildə ratifikasiya edib.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən tərəflər dəniz mühitinin çirklənməsinin bütün mənbələri ilə effektiv mübarizə üçün təkbaşına və kollektiv formada səy göstərir və dənizdə insan həyatı üçün təhlükə yaradan həyata və canlı resurslara, istirahət zonalarına və dənizin istifadəsinin digər qanuni növlərinə ziyan vura bilən tullantıların və digər maddələrlə dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün bütün mümkün tədbirlər görməyi öhdələrinə götürür.

Konvensiyaya I Əlavədə göstərilən tullantıların və digər maddələrin dənizə atılması qadağan edilir. I Əlavədə göstərilən maddələrə xlorun üzvi birləşmələri, neft, civə, onun birləşmələri və digər maddələr aid edilir.

II Əlavədə əks olunan maddələrin dənizə atılması üçün qabaqcadan xüsusi icazə tələb olunur.

Bu qaydalardan istisnaya yalnız insan həyatının və ya gəmilərin, platformaların və ya dənizdə qurulmuş suni konstruksiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün fors-major hallarında icazə verilir.

Konvensiya ilə hər bir dövlət tərəfindən ümumi və xüsusi icazələri verən orqanın yaradılması, bu Konvensiyaya uyğun regional müqavilələrin bağlanması üçün səy göstərməyi, tullantılar üzrə məsuliyyətin müəyyən edilməsi və mübahisələrin həll edilməsi prosedurlarının hazırlanması nəzərdə tutulur.

Gəmilərdən çirklənmənin qarşısının alınması haqqında London (1973) Konvensiyasına Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə qoşulmuşdur. Konvensiya preambula, 20 maddədən, 2 Əlavə protokoldan və 6 Əlavədən ibarətdir. Bu əlavələr insan həyatına, flora və faunaya ziyan vura bilən zərərli maddələrlə dənizin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün qaydaları nəzərdə tutur.

Konvensiyaya uyğun olaraq ümumi tutumu 150 req ton və daha çox olan neft tankeri və ümumi tutumu 400 req ton və ya ondan çox olan bütün gəmilər ən azı 5 ildən bir şəhadətnamə almalıdırlar. Şəhadətnamədə gəminin konstruksiyasının, avadanlığının, sisteminin, materiallarının Konvensiyanın müddəalarına uyğunluğunu təsdiq edir.¹²³

Konvensiya ilə dəniz mühitinin mühafizəsinin xüsusi rejimini nəzərdə tutan «xüsusi rayon»lar təsis edilir. Həmin rayonlara Aralıq, Qara, Baltik, Şimal, Karib, Qırmızı dənizləri, Fars körfəzi, Antraktida və Şimal Qərbi Avropa suları aid edilir. Bu rayonlarda neftlə və digər zərərli maddələrlə çirklənmənin qarşısının alınması üçün xüsusi metodlar tətbiq olunur. Digər rayonlarda isə 400 req ton tutumu olan gəmilərdən neft və neft tərkibli qarışıqların atılması qadağan olunur.

123. Международное публичное право. Сборник документов. Том 1, М., Издательство: БЕК, 1996, 570 с.

Dövlətin yuristiksiyası çərçivəsində baş verən pozuntulara görə sanksiyalar həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur.

BTC neft kəməri iştirakçıları havaya hər cür tullantı və ya onu minimuma endirmək sahəsində öhdəlik daşıyırlar. Atmosfer havasına parnik effekti yaradan tullantıların tənzimlənməsi baxımından Ozon qatının mühafizəsi haqqında Vyana Konvensiyası (1985) qeyd edilməlidir. 1987-ci ildə isə həmin sazişə Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu əlavə edilib.

Preambula və 21 maddədən ibarət olan Konvensiyanın 120 dövlət iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası (1996) həm Vyana Konvensiyasının, həm də Monreal Protokolunun iştirakçısıdır.

Konvensiyanın məqsədi ozon qatında dəyişikliyə səbəb olan insan fəaliyyətinin mənfii nəticələrindən insanları və ətraf mühiti qorumaqdır. Bu məqsədlə tərəflər ozon qatına insan fəaliyyətinin təsirini qiymətləndirmək üçün informasiya mübadiləsi aparır, ozon qatına mənfii təsir göstərən fəaliyyətin azaldılması, aradan qaldırılması və ya məhdudlaşdırılması üçün qanunverici və inzibati tədbirlər görür, Konvensiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün digər iştirakçı dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

İştirakçı tərəflər ozon qatına təsir göstərən fiziki və kimyəvi proseslərin, ozon qatındakı dəyişikliklərin insan sağlamlığına, iqlim dəyişikliyinə, ultura-bənövşəyi günəş şüalanmasının intensivliyinə təsir və digər məsələlərlə bağlı tədqiqat aparmaq barədə əməkdaşlıq etmək öhdəliyi qəbul edir.

Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu preambula və 20 maddədən ibarətdir. Protokol ozon qatını dağıdan maddələrin istehsalı və ticarətinə nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə bağlanmışdır. Protokola görə ozon qatına ziyan vuran və protokola əlavədə göstərilən maddələrin istehsalı protokol qüvvəyə minəndən müəyyən müddət keçdikdən sonra 1986-cı ildəki istehsal səviyyəsini aşmamalıdır. Protokol, həm də onun iştirakçısı olmayan dövlətlərlə protokolun tənzip etdiyi hədlərlə ticarətin təcridən qadağan edilməsini nəzərdə tutur.

«Ozon qatının qorunması haqqında» Vyana Konvensiyasını, «Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu»nu və Protokola aid olan müvafiq düzəlişləri AR 1996-cı ildə ratifika-

siya etmişdir. Ötən müddət ərzində ölkədə illik istifadə edilən ozonlaşdırıcı maddələrin miqdarı müəyyənləşdirilmiş və həmin maddələrin istifadəsinin mərhələlər üzrə azaldılmasını nəzərdə tutan AR-in Ozon Strategiyası hazırlanmışdır. Strategiyaya uyğun olaraq AR-də ozonlaşdırıcı maddələrin istifadəsinin mərhələlər üzrə azaldılması qrafiki tərtib edilərək Konvensiyanın Katibliyinə göndərilmişdir. Protokol üzrə götürülmüş öhdəliklərə görə artıq ölkədə xlorflüorokarbon tərkibli ozonlaşdırıcı maddələrin istifadəsi və onların idxalı dayandırılmalıdır. Bu qaydaya bütün müəssisələr riayət etməlidir. Hazırda bu istiqamətdə və ümumiyyətlə ozonlaşdırıcı maddələrin idxal və ixracının tənzimlənməsi üzrə müvafiq tədbirlər görülür.

Konvensiyanın məqsədi atmosferdə parnik qazlarının ehtiva dərəcəsinin saxlanmasıdır ki, o iqlim sisteminə təhlükəli təsir göstərməsin. Konvensiya yalnız Monreal Protokolu ilə tənzimlənməyən parnik qazlarının atmosfərə tullanmasını tənzim edir.

Konvensiyaya əsasən tərəflər Monreal Protokolu ilə tənzimlənməyən mənbələrdən:

- antropogen tullantıların milli kadastrını hazırlayır, dərc edir və tərəflərin konfransına çatdırır;

- parnik qazlarının antropogen tullantılarının iqlim dəyişilmələrinin nəticələrini yumşaltmaq üçün milli və regional proqramlar hazırlayır, dərc edir;

- parnik qazlarının antropogen tullantılarının azalması, məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırılması üçün metodların işlənilməsi, elmi texniki tədqiqatların aparılması sahəsində əməkdaşlığı təşviq edir.

İştirakçı ölkələr öz ərazilərində iqlim dəyişikliyi ilə bağlı şirkətlər üçün konkret öhdəliklər müəyyən etmək öhdəliyi daşıyırlar. Bu tələb BTC neft kəmərinin operatoru olan BP üçün də istisna deyil. Məsələn, 1998-ci ildə BP şirkəti parnik effekti yaradan daxili tullantıları 2010-cu ilə 1990-cı ilin 10%-i həcmində gətirəcəyi öhdəliyi qəbul etmiş və 2001-ci ildə bu öhdəliyi təmin etmişdi.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində BMT-nin iqlim dəyişiklikləri haqqında Çərçivə Konvensiyası (1992) enerji şirkətlərinin fəaliyyətinin ekostandartlara uyğunlaşdırılması baxımından xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Preambula və 26 maddədən ibarət olan

Konvensiyanı Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə təsdiq edib. 1997-ci ildə AR Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə İqlim Dəyişmələri üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Konvensiyanın milli əlaqələndiricisi təyin edilmiş və əlaqədar təşkilatların ekspertlərindən ibarət işçi qrupu yaradılmışdır. Konvensiyadan irəli gələn öhdəlik və vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Qlobal Ekologiya Fondu və BMT-nin İnkişaf Proqramının maliyyə yardımı ilə «Azərbaycan Respublikasının Birinci Milli Məlumatları» hazırlanmış və Konvensiyanın Katibliyinə təqdim edilmişdir. «Birinci Milli Məlumatlar» layihəsinin birinci fazasında iqlim dəyişmələrinin təsirinin minimuma endirilməsi üçün müvafiq tədbirlər planı hazırlanmış, ikinci fazada isə iqtisadiyyatın prioritet sahələrində istilik effekti yaradan qaz tullantılarının azaldılması üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalara dair tələblər qiymətləndirilmiş və həmin texnologiyaların tətbiqinə dair təkliflər hazırlanmışdır. İkinci mərhələdə əsas diqqət insan sağlamlığı, ekosistemlərə təsir, təmiz inkişaf mexanizmi üzrə layihələrin seçilməsinə yönəldilir.

Konvensiyanın Kioto Protokolunu (1997) AR 2000-ci ildə ratifikasiya etmişdir. AR Kioto Protokolu üzrə konkret olaraq kəmiyyət öhdəlikləri götürməmişdir və yalnız həmin Protokolun Təmiz İnkişaf Mexanizmində iştirak edir. Bu məqsədlə konkret layihələrin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrlə danışıqlar aparılır. 2004-cü ildə Kioto Protokolunun həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında AR hökuməti və Danimarka Krallığı hökuməti arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Fransa hökuməti ilə karbonun udulmasına dair məşə sahələrinin genişləndirilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə ilkin texniki-iqtisadi qiymətləndirmə hesabata hazırlanmışdır. Avropa İttifaqının TƏSİS Proqramı çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələrinə və Moldovaya texniki dəstək layihəsi və istilik effekti yaradan qazların kəsətinə dair Qlobal Ekoloji Fondun yardımı ilə Azərbaycanda regional layihə həyata keçirilib.

BTC neft kəməri investorları ilə bağlanmış sənədlərdə təhlükəsizlik standartları bilavasitə Avropa İttifaqının məlum direktivlə-

rinə istinad edir. Həmin direktivlər isə əsasən Orhus Konvensiyasına söykənir. Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət mühakiməsinə sərbəst çıxışı haqqında BMT-nin Orhus Konvensiyası (1998) preambula və 22 maddədən ibarətdir (Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanı 1999-cu ildə ratifikasiya etmişdir). Konvensiyanın müddələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Bakıdakı nümayəndəliyinin yardımı ilə Ətraf Mühitə dair İctimai Məlumat Mərkəzi (Orhus İctimai Ekoloji İnformasiya Mərkəzi) yaradılmışdır. Lazimi texniki imkanlara malik olan Mərkəz ətraf mühitə dair informasiyadan istifadə və qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi, ətraf mühit məsələlərində şəffaf ictimai mühtin yaradılması və uğurlu idarəçiliyin bərqərar edilməsinə yardım məqsədi daşıyır. Bu baxımdan qeyri-hökumət təşkilatlarının, dövlət orqanlarının, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri və ətraf mühit məsələləri ilə maraqlanan hər bir şəxs Mərkəzin fəaliyyətindən maneəsiz istifadə etmək imkanına malikdir.

Konvensiya iştirakçısı olan hər bir tərəf indiki və gələcək nəslin sağlamlığı üçün əlverişli olan ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun qorunmasına kömək etmək məqsədilə ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət mühakiməsinin açıq keçirilməsini təmin etməlidir.

Konvensiya müddələrinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün tərəflər zəruri qanunverici tədbirləri görməli və qanunvericiliklərini bu Konvensiyaya uyğunlaşdırmalıdır.

Tərəflər dövlət orqanlarından ekoloji informasiyanın verilməsi haqqında müraciət aldıqda milli qanunvericilik çərçivəsində ictimaiyyətə belə informasiyanın verilməsini təmin etməlidirlər. Bu informasiya tez bir zamanda, ərizənin verilməsindən bir aydan gec olmayaraq verilməlidir. Əgər informasiyanın həcmi və çətinliyi buna imkan vermədikdə müddət iki aya qədər uzaldıla bilər. İnformasiyanın verilməsindən növbəti hallarda imtina mümkündür:

- əgər müraciətin göndərildiyi orqan belə informasiyaya malik deyilsə;

- əgər müraciət əsassız və abstrakt şəkildə ifadə olunubsa;
- əgər müraciət hazırlanmasının son mərhələsində olan materialların əldə edilməsini tələb edirsə;
- belə informasiyanın verilməsi dövlət orqanının işinin məxfiliyinə, milli müdafiyyə, beynəlxalq münasibətlərə, dövlət təhlükəsizliyinə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə, əqli mülkiyyət hüququna, kommersiya sirlirinə və s. mənfi təsir göstərə bilərsə onun verilməsi təmin edilməyəcək.

Konvensiyaya əsasən ictimaiyyətin ətraf mühitə ciddi zərər vura bilən konkret fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə icazə verilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində iştirakı təmin olunmalıdır. Belə iştirak ekosistemə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək layihələrin, o cümlədən neft boru kəmərlərinin tikintisi, enerji resurslarının nəqli zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyada o da nəzərdə tutulub ki, əgər informasiyanın verilməsi barədə istənilən şəxsin müraciətinə baxılmayıbsa, qeyri-qanuni olaraq rədd edilibsə və ya informasiyanın tam şəkildə verilmədiyini hesab edibsə həmin şəxs məhkəməyə və ya qanun əsasında yaradılan müstəqil orqana müraciət edə bilər.

Ətraf mühitin mühafizəsində növbəti kateqoriya beynəlxalq sazişləri regional beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Əgər universal beynəlxalq sazişlər ümumi prinsiplərin müəyyən olunması baxımından əhəmiyyətlidirsə, regional müqavilələr isə spesifik tənzimləmə qaydalarının təsis edilməsi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Avropa regionunda bağlanmış əksər beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır.

Avropa regionunda fəaliyyət göstərən ekoloji müqavilələrə misal olaraq növbəti konvensiyaları göstərmək olar:

Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin mühafizəsi haqqında 1979-cu il Avropa (Bern) Konvensiyasında həm Avropa Şurasına üzv olan dövlətlər, həm də üzv olmayan dövlətlər iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə Konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiya preambula, 9 fəsil və 24 maddədən ibarətdir.

Konvensiyanın məqsədi yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların təbii məskunlaşma yerlərini, qorunması bir neçə ölkənin əməkda-

şlığını tələb edən növlərini və məskunlaşma yerlərini qorumaq və belə əməkdaşlığa kömək etməkdən ibarətdir. Həmçinin Konvensiya təhlükə altında olan və zərif növlərə, bu cür köçəri növlər daxil olmaqla xüsusi diqqət yetirilir.

Konvensiyanın II fəslə «Məskunlaşma yerlərinin qorunması» adlanır. Bu fəsilə iştirakçıların yabani bitki növlərinin xüsusi olaraq qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq qanunverici və inzibati tədbirlər görülməlidir. Konvensiyanın III fəslə «Flora və fauna növlərinin qorunması» adlanır. IV fəsilə isə köçəri növlər üçün nəzərdə tutulan xüsusi müddəalar əks olunmuşdur. Burada iştirakçıların onların ərazilərində yayılan köçəri növlərin qorunması üçün səylərini əlaqələndirmək üzrə götürdükleri öhdəliklər nəzərdə tutulub.

Xüsusi təhlükə altında olan növlərin qorunması üçün xüsusi tədbirlər görülür, o cümlədən istifadənin qadağan edildiyi tədbirlər müəyyən olunur. Konvensiyanın V fəslində əlavə müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Həssas ərazilərə, növlərə münasibətdə konvension öhdəliklər BTC neft kəmərinin maliyyələşdirilməsi zamanı da nəzərə alınmışdır. Ekoloji nəzarət baxımından BTC neft kəməri layihəsi «A» kateqoriyalı layihə kimi qiymətləndirilmişdir. Həmin kateqoriya layihələr «Çoxistiqamətli, dönməz və həssas mənfi təsirlər yaradan» layihələr hesab edilir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının, Dünya Bank Qrupunun və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının direktivlərində də qeyd edilir ki, yox olmaq təhlükəsində olan növlərin ətraf mühitinə təsir edən, onların mühitini dəyişən hər hansı bir layihə investisiya almayacaq. Eyni zamanda belə layihə planları ətraf mühitə təsirin yumşaldılması, zəiflədilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Korporativ istiqamətdə BP biomüxtəlifliyin qorunması məqsədilə xəttin seçilməsi zamanı alternativlik siyasətinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. BTC neft kəmərinin maliyyələşdirilməsi zamanı beynəlxalq maliyyə institutları, o cümlədən Dünya Bank Qrupu tərəfindən arxeoloji, dini, mədəni irsin qorunması, xüsusi qorunan ərazilərin mühafizəsi üçün spesifik tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məsələn, xəttin seçilməsi zamanı tarixi abidələrə (o cümlədən Qobustana və d. irsə) mümkün təsirlər müəyyən edilmişdir.

Böyük məsafədə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi üzrə Cenevrə Konvensiyası 1979-cu ildə qəbul edilib. AIK-ə üzv olan və onun yanında məşvərətçi statusa malik olan 33 dövlət və Avropa İqtisadi Birliyi Konvensiyanın iştirakçılarıdır. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 2002-ci ildə qoşulmuşdur.

Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər böyük məsafədə havanın transsərhəd çirkləndirilməsini məhdudlaşdırmaq və tədricən qarşısını almaq məqsədilə məsləhətləşmələr keçirir, informasiyanın, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin və monitorinqin nəticələrinin mübadiləsini həyata keçirmək, tez bir zamanda havanın çirkləndirilməsi ilə mübarizə siyasətini, o cümlədən havanın keyfiyyətinin tənzimlənməsi sistemini tarazlamaq öhdəliyini götürürlər.

Konvensiyada «havanın çirklənməsi» dedikdə insan sağlamlığı üçün təhlükə, canlı ehtiyatlara, ekosistemlərə, maddi dəyərlərə ziyan vurulması, ətraf mühətdən istifadənin digər qanuni növlərinə maneçilik etmək kimi zərərli nəticələrə gətirib çıxaran maddələr və ya enerjini insanın bilavasitə və ya dolayısı ilə hava mühitinə daxil etməsi deməkdir.

Konvensiyanın 9-cu maddəsində tərəflər «Avropada böyük məsafələrdə havanın çirkləndirilməsinin yayılmasının qiymətləndirilməsi və müşahidə edilməsi üzrə birgə proqramı»n həyata keçirilməsi vacibliyi və tərəflərin bu proqrama qoşulması vacibliyi vurğulanır.

Digər regional Konvensiya – Transsərhəd kontekstdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasına iştirakçı olmaq hüququna AIK-in üzvləri və AIK-in üzvü tərəfindən yaradılan regional iqtisadi təşkilatlar daxildir. 27 dövlət və Avropa Birliyi Konvensiyanın iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası isə 1999-cu ildən Konvensiyaya qoşulmuşdur.

Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər öz ərazisində ətraf mühitə zərərli transsərhəd təsir göstərə bilən və I Əlavədə göstərilən fəaliyyət növü planlaşdırılıqda bu fəaliyyətin təsir göstərə biləcəyi dövlətlərə qabaqcadan xəbərdarlıq edilir. Xəbərdarlıqda planlaşdırılan fəaliyyət, onun göstərə biləcəyi transsərhəd təsir barədə məlumat verilir. Əgər maraqlı dövlət prosedurdə iştirak edəcəyini bildirirsə, dövlətlər bir-birləri ilə informasiya mübadiləsi aparır.

Növbəti regional müqavilə Sənaye qazlarının transsərhəd təsiri barədə 1992-ci il Helsinki Konvensiyası preambula və 33 maddədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konvensiyaya 2004-cü ildə qoşulmuşdur.

Konvensiyada sənaye qazları dedikdə təhlükəli maddələrlə bağlı istənilən fəaliyyət prosesində yaranan nəzarət oluna bilinməyən dəyişikliklərin nəticəsində yaranan tullantılar başa düşülür. Konvensiya transsərhəd təsirə səbəb ola bilən qazların qarşısının alınması, onlara hazırlığın görülməsi, nəticələrin aradan qaldırılması və qarşılıqlı yardım, tədqiqatlar, informasiya və texnologiya mübadiləsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərini tənzim edir. Konvensiyaya aşağıdakı qəzalar aiddir:

- nüvə qəzaları və radioaktiv yoluxmalarla bağlı fəvqəladə vəziyyət;

- hərbi obyektlərdə yaranan qəzalar;
- yerüstü nəqliyyatda baş verən qəzalar;
- genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş təsadüfi tullantılar;
- dəniz dibində fəaliyyət nəticəsində, o cümlədən dəniz dibinin kəşfiyyatı və işlənməsi zamanı baş verən qəzalar;
- dənizə neft və digər zərərli maddələrin tökülməsi.

Konvensiyada göstərilir ki, xəbərdarlıq tədbirlərini həyata keçirmək məqsədilə tərəflər təhlükəli hesab olunan fəaliyyəti müəyyən edir və maraqlı tərəfləri belə fəaliyyətin həyata keçiriləcəyi barədə xəbərdar edir.

Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi üzrə Helsinki Konvensiyası 1992-ci ildə qəbul edilib və 28 maddədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 14 mart 2000-ci ildə qoşulmuşdur. Eyni zamanda, 22 oktyabr 2002-ci ildə AR Konvensiyanın «Su və Sağlamlıq» Protokoluna qoşulmuşdur. Protokol 2005-ci ildən hüquqi qüvvəyə minmişdir. Layihənin əsas məqsədi transsərhəd çirklənmələr sahəsində müşahidələr aparmaq, onları qiymətləndirmək və daim nəzarətdə saxlamaq, çirklənmənin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Layihənin yerinə yetirilməsi zamanı 4 transsərhəd çayın, o cümlədən Kür çayının monitorinqi aparılmışdır. Konvensiyada göstərilmiş sərhəddən keçən su axınları dedikdə iki, yaxud daha çox dövlətlər arasında

lavı sərhəddən keçən, yaxud bu cür sərhəddə yerləşən istənilən yerüstü və yeraltı sular başa düşülür.

Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən tərəflər istənilən sərhəddən keçən təsirləri aradan qaldırmaq, məhdudlaşdırmaq və ixtisar etmək üçün bütün uyğun tədbirlər görməlidirlər. Tərəflər sulara transsərhəd təsirin qarşısını almaq, məhdudlaşdırmaq, azaltmaq üçün hüquqi, inzibati, iqtisadi, maliyyə və texniki tədbirlər görürlər. Həmçinin tərəflər transsərhəd suların vəziyyəti üzrə monitorinq proqramları hazırlamağı, transsərhəd təsirin qarşısının alınması metodları sahəsində tədqiqatların keçirilməsində əməkdaşlıq etməyi qəbul edirlər.

Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən sahilyanı dövlətlər arasında transsərhəd təsirin məhdudlaşdırılması, azaldılması və qarşısının alınması üzrə münasibətlərini müəyyən edən ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlanılır və əgər belə müqavilələr artıq varsa onlar Konvensiyanın müddəalarına uyğun vəziyyətə gətirilir. Belə müqavilələr xüsusi orqanların yaradılmasını nəzərdə tutmalıdır. Tərəflər fəvqəladə vəziyyətlərdə müraciət olduqda bir-birlərinə kömək etməlidirlər.

Subregional səviyyədə fəaliyyət göstərən Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət haqqında 1992-ci il Sazişinə 2002-ci ildə dəyişikliyin edilməsi haqqında protokol əlavə edilmişdir. Sazişə Gürcüstandan başqa bütün MDB dövlətləri qoşulmuşdur.

Sazişə əsasən iştirakçılar ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində aşağıdakıları həyata keçirirlər:

- qanunvericilik aktları, ekoloji norma və standartlar hazırlamaq və qəbul etmək;
- təbii resursların və onların istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin hazırlanması və s. qeyd edilməlidir.

BTC neft kəmərinin ekoloji statusunun formalaşmasında xüsusi müdafiə zərurəti duyan məkanlardan (rayondan) biri də Xəzər dənizinin mühafizəsi təşkil edir. Xəzərdə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquqi mənbə kimi istinad edilən 1921 və 1940-cı illər sovet-İran müqavilələrində ətraf mühitin müdafiə edilməsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair ekoloji məsələlər ümumiyyətlə, əks olunmamışdır. Qeyd

etmək lazımdır ki, məhz bu cəhət SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətdə Xəzərin yeni hüquqi statusu haqqında, daha dəqiq ifadə edilsə Xəzərə münasibətdə sahilyanı dövlətlərin münasibətlərini tənzimləyən yeni müqavilə bazasının işlənilməsi hazırlanması və qəbul edilməsini zəruri edən səbəblərdən biri kimi irəli sürüldü. Xəzərin hüquqi statusu haqqında yeni sazişlərə ehtiyac olmadığı mövqeyini müdafiə edənlər isə hüquqi statusu müəyyənləşdirən yeni Konvensiyanın qəbul edilməsi əvəzinə mövcud müqavilə bazasının ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi, Xəzərin təbii sərvətlərindən istifadəyə dair müqavilələrlə tamamlanması ideyasını irəli sürürlər.¹²⁴

2006-cı ilin avqust ayının 12-də Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə sazişinin qüvvəyə minməsi beynəlxalq Xəzər hüququnun formalaşması prosesində mərhələ xarakterli hadisə kimi dəyərləndirilə bilər.¹²⁵ Bu sənəd eyni zamanda Xəzər dənizi probleminin həllinə cəlb olunmuş dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, elmi müəssisələrin siyasi, diplomatik, elmi fəaliyyətin yekunu olmaqla onun imzalanması və qüvvəyə minməsilə beynəlxalq hüquqi müqaviləyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Xəzər hüququnun formalaşması prosesinin davam etdiyi nəzərə alınsa bu məsələ aktual praktik əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər dənizinin ekoloji təhlükəsizlik məsələsinə dair kifayət miqdarda elmi tədqiqat işləri aparılmış, bu məsələyə dair çoxsaylı beynəlxalq konfranslar keçirilmişdir. Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusuna dair monaqrafiya və məqalələrdə ekoloji təhlükəsizliyin hüquqi aspektinə aid məsələlər hüquqi statusun tərkib hissəsi kimi öləri tədqiq edilib. Bir qayda olaraq ekoloji təhlükəsizlik ümumi ekoloji şərh ilə məhdudlaşır. Qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ dağılana qədərki dövrdə Xəzər ekologiyasına aid problemləri dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində tənzimləyən sistemli müqavilə hüquq bazası mövcud olmamışdır. Buna baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində balıqçılıqla bağlı Rusiya hökumətinin fərmanları, 1962-ci ildə SSRİ və İran ara-

124. Абишев А. Каспий: нефть и политика. Алматы: «Тыным», 2002, с.196

125. Мамедов Р.Ф. Разграничение Каспийского моря (международно-правовые вопросы). Монография. Баку, Азербейшр, 2006, 240с.

sında dənizdə Nərə balığı ovunun qadağan edilməsi ilə bağlı müqavilə və SSRİ-nin Xəzər təbii mühitinin qorunması sahəsində milli qanunvericilik aktları da qeyd edilməlidir.

Xəzərin ətraf mühitinin qorunması məsələlərinin tənzimlənməsinə SSRİ Nazirlər Kabinetinin «Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında» 23 sentyabr 1968-ci il 759 №-li qərarından sonra başlanmışdır. Bu qərarın yerinə yetirilməsi ilə bağlı dənizə istehsal tullantılarının atılmasını kəskin şəkildə azaltmaq və bəzi müəssisələrdə tamamilə dayandırmaq kimi kompleks mühafizə tədbirləri görülür. 1968-ci ilə qədər neft quyularının qazılması və təmiri zamanı neft və qaz hasilatı, həmçinin çıxarılan neftin yığılması, nəqli və saxlanması ilə bağlı bütün tullantılar dənizə atılır və ya axıdılırdı. Onu demək kifayətdir ki, dəniz mədənlərindən hər sutkada dənizə 36 min m³ lay və hasilat suları axıdılırdı. SSRİ Nazirlər Soveti 16 noyabr 1977-ci ildə «Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması üçün əlavə tədbirlər haqqında» 990 №-li yeni qərar qəbul edir. Bu qərarla dənizdə neft hasilatı nəticəsində dənizin çirkləndirilməsinin qarşısını almağa yönəlik daha sərt tədbirlər, tələblər müəyyən edildi. Nəhayət, Xəzər dənizində hələ 70-ci illərdə kəşf edilmiş karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsinin təxirə salınması haqqında qapalı qərarın qəbul edilməsinin səbəblərindən biri kimi Xəzərin təbii ətraf mühitinin qorunması ilə bağlı olduğu haqqında məlumatlar da Xəzər ekologiyasının tarixi baxımında əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Xəzər dənizi sahilində beynəlxalq hüququn subyektlərinin sayının 5-ə çatması ilə şərtlənən yeni geosiyasi vəziyyətin formalaşması ekoloji planda da ziddiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardır.¹²⁶ SSRİ-nin dağılması Xəzəryanı ərazilərdə istehsal-təsərrüfat əlaqələri ilə yanaşı, ətraf mühitin müdafiəsi üzrə monitoring sistemi zərər çəkdi. Bu sahədə işlərin aşağı keyfiyyəti siyasi proseslərlə bağlı olmaqdan əlavə, həm də dəniz səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar idi. Dəniz fəaliyyət növlərinin hidrometeoroloji təminatında mühüm rol oynayan sahil və adalarda yerləşən stansiya və postlar dağıldı.

126. Касенов У.Т. Каспийское море: статус, нефть и международная безопасность. Алматы, Кайнар, 1998, 267 с.

80-cı illərdə bütün dünyada baş verən ekoloji inqilab yaşillər hərəkatının yaranması və onların global hərəkata çevrilməsi, Xəzər dənizinin ekoloji problemlərinin beynəlmilləşməsinə gətirib çıxardı. Ekoloji problemlərin beynəlmilləşməsi beynəlxalq hüquqda yeni meyillərin yaranmasına əsas göstəricilərdən biri olur. Bunlardan biri də öz milli sərvətlərindən təbiətin qorunması və ondan səmərəli istifadə edilməsi prinsiplərinə əməl olunması şərti ilə tanınmışdır. Bununla da faktiki olaraq təbii sərvətlər üzərində dövlətlərin suverenliyinin bir tərəfdən Yer kürəsinin vahid ekoloji sistem olmasına əsaslanan və bundan irəli gələrək təbiətin qorunmasını nəzərdə tutan, digər tərəfdən isə təbiətə təsir ilə bağlı olan fəaliyyətin transsərhəd zərərinin aradan qaldırılması və bu zərərli təsirin qonşu ölkələrə vura biləcəyi ziyanın olmaması naminə məhdudlaşdırılması prosesi başlayır. Beynəlxalq ekologiya hüququnun norma və tələblərinin yerinə yetirilməsi, məsuliyyətin müəyyən edilməsi, ictimai təşkilatlarla yanaşı, beynəlxalq ictimai rəyin dəstəyinə malik beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış orqanlarının yaradılması və fəaliyyəti Xəzər problemini də əhatə etməyə bilməzdi. Bunu istər Xəzəryanı dövlətlər, istərsə də burada fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlər nəzərə almağa məcburdur.

Çərçivə Konvensiyasının qəbulu ilə bu məsələ yeni hüquq müstəvisinə qaldırıldı. Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası 4 noyabr 2003-cü ildə Tehrandə Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Rusiya tərəfindən imzalanmışdır. 08 noyabr 2003-cü ildə Türkmənistan həmin müqaviləyə qoşulmuşdur. Preambula, 9 fəsil və 37 maddədən ibarətdir. Bu Konvensiya bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Xəzər hüququnun formalaşdırılması prosesində tarixi əhəmiyyətə malikdir. Xəzər dənizinə dair bütün Xəzəryanı dövlətlərin hamısı tərəfindən imzalanmış və təsdiq edilmiş ilk müqavilədir. İkincisi, müqavilə Xəzər dənizinin digər dövlətlər üçün bağlı su hövzəsi statusunu saxlayır. Xəzəryanı dövlətlər anlayışını tətbiq edir. Konvensiyanın 31-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, bu müqavilə yalnız Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən imzalanmaq üçün açıq olacaqdır. Konvensiyanın anlayışlarının yalnız bu qanun üçün nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq burada Xəzəryanı dövlət-

lər anlayışının 5 dövlətdən ibarət olması məsələsi ilk dəfə olaraq qəti şəkildə öz ifadəsini tapır.

Konvensiyada sektoral bölgü tərəfdarlarının mövqeyini əks etdirən müddəalar vardır. Buna qəbul olunan qərarların konsensus əsasında qəbul edilməsi, o cümlədən Konvensiyaya əlavə və düzəlişlərin, həmçinin protokolların razılığa gələn tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq onların hamısı tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minməsi kimi məsələlər aiddir. Burada tərəflərin veto hüququ sektorial bölgünü müdafiə edir. Yəni, Konvensiya Xəzər ekologiyası ilə bağlı hər hansı dövlətlərustü orqan yaratmır ki, bu dolayısı yolla Xəzərin ümumi ərazi və yaxud onun sərvətlərinin ümumi mülkiyyət kimi baxılmasına əsas versin.

Çərçivə Konvensiyası ekoloji məsələləri Xəzərin hüquqi statusundan müstəqil həll edilməsini təsbit etmişdir. Müqavilənin Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqındakı danışıqlara münasibətə aid 37-ci maddəsində deyilir: «Bu Konvensiyanın heç bir müddəası Xəzər dənizinin yekun hüquqi statusu ilə bağlı danışıqların nəticələrini əvvəlcədən müəyyən edən müddəa kimi təfsir edilmir». Konvensiya mətnində Xəzər dənizinin yekun hüquqi statusu anlayışı da işlədilir. Doğrudur, müqavilənin rus dilindəki mətnində «yekun» termini yoxdur, lakin Konvensiyanın 36-cı maddəsinə görə Azərbaycan, qazax, rus, türkmən, fars və ingilis dillərində bərabər autentik mətnlərdir, lakin Konvensiya, yaxud onun protokollarının tətbiqi ilə bağlı mübahisə yarandıqda ingilis dilindəki mətnə üstünlük verilir və ingilis dilindəki mətnə yekun hüquqi status anlayışı istifadə olunmuşdur. Bu isə yekun olmayan hüquqi statusu və ya mövcud hüquqi statusu ehtiva edir anlamında başa düşülə bilər. Beləliklə, 37-ci maddə yalnız Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı danışıqlara münasibəti ifadə etdiyinə görə onun Xəzər dənizinin yekun hüquqi statusuna dair danışıqların nəticə əldə edilənə qədərki dövrdə, habelə qüvvəyə mindikdən dərhal sonra mövcud hüquqi statusa münasibəti açıq qalır. Əlbəttə, bu müddəa bu Konvensiyanın heç bir müddəası Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələləri müəyyən edən müddəa kimi təfsir edilmir kimi ifadə olunsaydı daha konkret olardı.¹²⁷

127. Гулузаде К. Ода нефти. Ежемесячный общественно-политический журнал «Мнение», 1997, №1, с. 14-17

Digər mühüm məsələ Konvensiyanın 26-cı maddəsinin birinci bəndində təsbit olunmuş məsələdən ibarətdir. Bu müddəaya görə «hər bir razılığa gələn tərəf öz ərazisində və yurisdiksiyası altında bu Konvensiyanın müddəalarını əlaqələndirən Milli orqan təsis edir». Bu müddədəki öz ərazisində anlayışı Xəzər akvatoriyasındakı ərazini əhatə edə bilər. Baxmayaraq ki, hər bir tərəf öz ərazisini müxtəlif formada başa düşür, lakin bu, ümumi yanaşmanı əks etdirir. Bu müddəa ona görə mühümdür ki, bəzi müəlliflər Konvensiyanı ümumi su səthi konsepsiyasının qəbul olunması kimi qələmə verirlər. Belə görünə bilər ki, müddədəki öz ərazisi anlayışı Milli orqanın yerinə aiddir. Konvensiyanın 27-ci maddəsinin «Hər bir Milli orqan Katibliy Konvensiya və protokolların müddəalarının həyata keçirilməsi üzrə yerinə yetirilmiş tədbirlər Tərəflərin konfransının müəyyən etdiyi formada və intervalda hesabatlar təqdim edir» fikri bu qənaəti verir. 26-cı maddənin birinci bəndindəki öz ərazisi anlayışı da Xəzər dənizi ərazisini əhatə etdiyini göstərir.

Bununla yanaşı, Konvensiyanın ruhunda ümumi istifadədə olan və yaxud ümumi su səthi konsepsiyasını əks etdirən cəhətləri də tapmaq mümkündür. Diqqəti cəlb edən ilk məsələ Konvensiyada hər hansı kontekstdə olsa belə suverenlik termini ümumiyyətlə, işlənməmişdir. Müqayisə üçün göstərə bilərik ki, Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyasının «Dəniz mühitinin qorunması və müdafiəsi»nə dair XII hissəsi dəniz mühitini mühafizə etmək və qorumaq dövlətlərin vəzifəsidir müddəasından sonrakı 193-cü maddə dövlətlərin öz təbii sərvətlərindən istifadədə suveren hüququ adlanır.

Maraqlı olan digər məsələ Xəzər dənizinin «dəniz ətraf mühit» anlayışının işlənməsidir. Belə ki, bu anlayış Xəzər dənizinin dəniz statusunun qəbul edilməsi kimi şərh edilə bilər. Konvensiyanın rus dilindəki mətnində bu anlayış yoxdur. Mətnlərin autentiyyəti haqqında Konvensiyanın 36-cı maddəsinə görə hazırkı Konvensiya, yaxud onun protokollarının tətbiqi və ya təsviri ilə bağlı mübahisə yarandıqda ingilis dilindəki mətnə üstünlük verilir. İngilis dilindəki mətnə isə bu arqument kimi gətirilə bilər. Konvensiyanı imzalayan tərəflər bu müddəanın müvafiq təfsirini verərək bunun belə olmadığını təsbit edə bilərlər.

Preambulada sahil dövlətləri anlayışı və onun tərkibi verilir. Göstərilir ki, Xəzəryanı dövlətlər Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Türkmənistan Respublikasından ibarətdir. Xəzəratrafı mühitin qorunması və ya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yalnız Xəzəryanı dövlətlərdən asılı deyildir. Xəzərin quruda yerləşən mənbələrdən çirkənməsi sırasına ən azı Ermənistan və Gürcüstan da aiddir. Əlbəttə ki, Kür və Araxın mənbəyinin götürüldüyü Türkiyəni də kənarə qoymaq mümkün deyildir. Odur ki, gələcəkdə bağlanacaq müqavilələrdə, fəaliyyət planında bu amillər də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan tərəfi Kür çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə daxil olan, xüsusilə zərərli materialların əsas mənbəyinin məhz bu ölkələr olduğuna dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir.¹²⁸

Xəzərdə ekoloji təhlükəsizlik problemi Xəzərdə baş verən ekoloji dəyişikliklərin Xəzəratrafı regionun ümumi ekoloji mühitinə təhlükə törətməsini də əhatə edir. Bu dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin və fikir ayrılıqları, mübahisə və münaqişələrin tənzimləyici və nizamlayıcısı rolunu oynayan beynəlxalq hüququn əhəmiyyətini daha da artırır və onun təkmilləşdirilməsini və inkişafını tələb edir. Bu isə Xəzərlə bağlı ekoloji təhlükənin sahilyanı ölkələr üçün müxtəlif dərəcəliliyi göstəricisinin nəzərə alınması problemini yaradır. Xəzərin ən çox bu cəhətdən Azərbaycan üçün önəmli olduğu mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Xəzəryanı dövlətlər arasında Azərbaycanın sərhədlərinin ümumi uzunluğunda Xəzərin sərhədi ən çox ölçüyə malikdir. Azərbaycan əhalisinin hazırda 2/3-si Xəzərin bilavasitə sərhədlərində yaşayır. Xəzərdə hər hansı ekoloji dəyişikliyin ən çox zərəri də məhz Azərbaycana vurulur.

Digər bir problem Xəzərin dünyanın unikal ekoloji hövzəsinin olmasının nəzərə alınmamasıdır (Xəzər dənizi – gölü 1,5-2 mln. il bundan qabaq formalaşan ekosistemə malik olmaqla bizim planetin heç bir su hövzəsində bu qədər biomüxtəliflik yoxdur).¹²⁹ Onun qapalı olması və özünübərpa xüsusiyyətinin dünya-

nın digər dənizlərindən fərqli səviyyəsi Xəzərin spesifik ekostandartlarının hazırlanmasını tələb edir. Lakin BTC neft kəməri üçün ekostandartlar seçilərkən Xəzər bölgəsinə heç bir bağlılığı olmayan Meksika körfəzində, Şimal dənizində neft hasilatında işlənilən hazırlanmış standartlar tətbiq edilmişdir (bax: Azərbaycan Respublikası tranzit hükməti ilə investitorlar arasında bağlanmış Sazişə 3-cü Əlavə. mad.1.1, 3.3). Bütün bunların fonunda Xəzər neftinin planlaşdırılan hasilatı və Qərb ölkələrinə nəqli təxmini hesablamalara görə qarşıdakı illərdə 120 mln. tondan çox olacaq. Naviqasiya sistemi hər necə olursa-olsun qəza riski də böyük olaraq qalır.

Bu mənada regionun ən nəhəng ixrac nəqliyyat sistemi olan BTC neft kəmərinin ekoloji standartlarının Xəzər üzrə çərçivə Konvensiyasının prinsiplərinə (mad.5) əsaslanması institusional mexanizmin fəaliyyətinin nəzərə alınması zərurəti yaranır. Təəssüf ki, Konvensiyanın çərçivə və yumşaq xarakteri (məsələn, monitoring (mad.19), informasiya mübadiləsi və ona çıxışda (mad.21) və s. yumşaq normaların təsbit edilməsi), həmçinin Konvensiya öhdəliklərinin koordinasiya edilməsi üçün Milli orqanların qeyri-müəyyən səlahiyyəti, təşkilati mexanizmin zəif olması dəniz ətraf mühitinə mənfi təsirlərin qarşısını almaq iqtidarında deyil.

BTC neft kəməri üzrə hökumətlərarası Sazişin II. 6 maddəsində nəzərdə tutulan qeyd etdiyimiz prioritet Azərbaycan Respublikasının sonradan tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərə də, o cümlədən Xəzər dənizinin ətraf mühitinə mühafizəsi haqqında çərçivə Konvensiyasına münasibətdə də fəaliyyət göstərir. Lakin hümin prioritet sadaladığımız saziş və konvensiyaların beynəlxalq hüququn publik (ümumi) qaydasını təsbit etdiyi həddə qədər fəaliyyətə deyildir. Başqa sözlə, BTC beynəlxalq neft kəmərinin hüquqi rejimi beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Bu paraqrafı yekunlaşdırarkən enerji təhlükəsizliyi üzrə əməkdaşlığı təsbit edən beynəlxalq hüquq normaları ilə ekoloji təhlükəsizlik sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarının nisbət məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Belə bir təhlil BTC neft kəmərinin normativ məzmunu baxımından da əhəmiyyətlidir. Hökumətlərarası Sazişin preambulasında tərəflər

128. Зонн И.С. Каспий: Иллюзии и реальность. М. «Едель-М» 1999, с.171.

129. Иванов И. Д., Катунин Д. Можно, но осторожно: Не повредить рыбным запасам Каспия смогут только самые современные технологии нефтедобычи / Нефть России, 2001. №5, с.67-69.

ətraf mühitin mühafizəsini bir növ enerji təhlükəsizliyinin (həmçinin Enerji Xartiyası Müqaviləsinin) prioritetində ifadə edirlər.

Bir qisim beynəlxalq sazişlər qlobal istiləşmə effektini azaltmaq məqsədilə enerji resurslarının dövriyyəsiyindən yaranan tullantı vahidlərinin məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq ticarətinə, tullantı vahidləri üzrə standartların müəyyən edilməsinə yönəlirsə, digər qisim müqavilələr ətraf mühitə dəymiş zərərin qarşılmasına yönəlir. Enerji resurslarının istifadəsində ekoloji təhlükəsizliyə yönələn hər iki kateqoriya sazişlər enerji effektivliyinə əsaslanan yeni iqtisadi inkişaf modeli nəzərdə tutur.

Enerji effektivliyi və ətraf mühitin mühafizəsi prinsipinə uyğun olaraq Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında (1974), Uzaq məsafədə havanın transsərhəd çirkəndirilməsi haqqında Konvensiyada (1979), Ozon təbəqəsinin müdafiəsi üzrə 1985-ci il Konvensiyasında, Ozon təbəqəsini dağıdan maddələr üzrə 1987-ci il Protokolunda, İqlim dəyişikliyi üzrə BMT-nin çərçivə Konvensiyasında (1992), həmin Konvensiyaya qəbul edilmiş Kioto Protokolunda (1997), Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio-de-Janeyro Bəyannaməsində (1992), Neftlə çirkənlənmədən dəymiş zərərlərə görə mülki məsuliyyət haqqında beynəlxalq Konvensiyada (1992) və s. beynəlxalq sazişlərdə iqtisadi fəaliyyətin, enerji resurslarından istifadənin ətraf mühitin mühafizəsi ilə uzlaşdırılması zərurəti ifadə edilmişdir.¹³⁰

Beynəlxalq hüquqi aktlardan Enerji effektivliyi və müvafiq ekoloji məsələlər üzrə Enerji Xartiyasına Protokolda (1994) qeyd edilir ki:

- bu Protokolun məqsədini davamlı inkişafa uyğun olan enerji effektivliyi sferasında siyasəti təşviq etmək (a);
- enerji istehsalçılarından və istehlakçılarından enerjiden maksimum iqtisadi, effektiv və ekoloji baxımdan əsaslandırılmış, xüsusən də ekoloji mənfəəti və xərcləri, effektiv enerji bazarının təşkil olunmasını tam nəzərə alan çərçivə şərtlərinin yaradılması (b);
- enerji effektivliyi sferasında əməkdaşlığı təşviq etmək (s) təşkil edir (mad.1.2).

130. Международно-правовые основы недропользования: учебное пособие / отв. ред. А. Н. Вылегжанин. М.: Норма, 2007, 528с.

Enerji təhlükəsizliyi iqtisadi mənfəətin sosial-ekoloji meyarına əsaslanmalıdır. Öncə qeyd etdiyimiz Protokolun preambulasında qeyd edilir ki, zəruri xərclər əsasında enerji effektivliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulması nəticəsində iqtisadi və ekoloji mənfəətlə, etibarlı enerji təminatı ilə həyat səviyyəsini yüksəltmək olar.

Enerji effektivliyi üçün xarakterik xüsusiyyət daha az məsrəflərlə, başqa sözlə desək, ətraf mühitə daha az mənfəətli təsirlə iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq təşkil edir.¹³¹

İqtisadiyyatın ekoloji təhlükəsizliyə uyğun davamlı inkişafı yalnız, indiki nəslin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə deyil, eyni zamanda perspektiv inkişaf maraqlarının nəzərə alınmasına yönəlir.¹³²

Qeyd etdiyimiz Protokolda nəzərdə tutulur ki, xüsusi sahibkarlıq sektoru məsələnin həllində əhəmiyyətli rola malik olsa da bu sahədə enerji kompaniyaları ilə yanaşı, məsul hakimiyyət orqanları, ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar, həmçinin sənaye müəssisələri ilə inzibati qurumlar arasında əməkdaşlıq geniş təşviq edilməlidir (mad.3.6). Problemin belə bir fonda həlli zərurəti onunla bağlıdır ki, mülkiyyət münasibətlərində dövlətsizləşdirmə və xüsusiləşdirmə zamanı yalnız bazar iqtisadiyyatının prinsipləri deyil, həmçinin sağlam ətraf mühit hüququ nəzərə alınmalıdır. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi xüsusi kompaniyaların fəaliyyəti çərçivəsində risklərin azaldılması baxımından faydalı olsa da bu fəaliyyət kifayət etmir. Burada dövlətlərin beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1992-ci il Ətraf mühit və inkişaf üzrə «Rio» Bəyannaməsinin 7-ci prinsipinə görə, dövlətlər müvafiq məsələnin həllində ümumi, lakin differensiasiya edilmiş məsuliyyət daşıyırlar. İnkişaf etmiş ölkələr malik olduqları texnologiya və maliyyə resursları ilə onların ictimaiyyətinin qlobal ətraf mühitə təsirini nəzərə alaraq beynəlxalq sə-

131. Sadiqov Ə.İ. Qlobal enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq hüquq Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, s.134

132. Sadiqov Ə.İ. Qlobal enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq hüquq Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, s.135

viiyədə davamlı inkişafın təminatı üzrə məsuliyyətli olduqlarını bildirirlər. Digər, 2-ci prinsipə görə BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə görə dövlətlər inkişaf və ətraf mühit sahəsində müstəqil siyasət həyata keçirməklə özlərinin resurslarından istifadədə suveren hüquqlara malikdirlər, eyni zamanda onların yurisdiksiyasında və nəzarətində olan fəaliyyətin digər dövlətlərin və ya milli yurisdiksiyadan kənarında yerləşən rayonların ətraf mühitinə zərər vurmamaqla bağlı məsuliyyət daşıyırlar.

Beynəlxalq hüququn (Kioto protokolu, mad.2.3) müəyyən etdiyi kimi, dövlət idarəçilik mexanizmi təbii ehtiyatların idarə olunması zamanı bazar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə yanaşı davamlı inkişafın ekoloji yönümlü imperativlərini həlledici amil kimi qəbul etməlidir.

Kioto (1997) protokolunun 2.a.I maddəsində qeyd edilir ki, I Əlavəyə daxil edilmiş hər bir Tərəf davamlı inkişafı təşviq etmək məqsədilə 3-cü maddəyə (...1990-cı illərə nisbətə 2008–2012-ci illərdə ümumi tullantıları ən azı 5% azaltmaq öhdəliyinə) uyğun olaraq milli iqtisadiyyatlarının müvafiq sektorunda enerjiden istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi milli siyasəti hazırlayır və həyata keçirirlər. Protokolun qeyd etdiyimiz müddəasının 3-cü bəndi dövlətlər üçün konkret olaraq transsərhəd təsir yaradan problemlərin qarşısını almaq üzrə öhdəlik müəyyən edir. Qeyd olunur ki, davamlı inkişaf məqsədilə Çərçivə Konvensiyasının (1992-ci il İqlim dəyişikliyi üzrə BMT-nin Çərçivə Konvensiyası nəzərdə tutulur) 3-cü maddəsini nəzərə alaraq Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərində göstərilən digər tərəflərin və xüsusən də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq ticarət, sosial, ekoloji və iqtisadi fəaliyyətə əlverişli olmayan təsiri minimuma endirmək üçün I Əlavəyə daxil edilən Tərəflər (sənayecə inkişaf etmiş ölkələr) bu müddəaya uyğun olaraq siyasət həyata keçirməyə səy göstərirlər.¹³³

Təbii resurslardan istifadə zamanı bir sıra beynəlxalq hüquq normalarının iqtisadi istiqaməti ekoloji imperativlərlə bir araya sığmur və yaxud da ondan geri qalır. Buna misal olaraq, EXM və ona qəbul edilmiş müvafiq Protokolun ekoloji standartlarının beynəlxalq

ekologiya hüququnun standartlarından yumşaq ifadə tərzinə malik olması qeyd edilməlidir. Preambulada enerji effektivliyi tədbirləri, təchizatın etibarlılığı, iqtisadiyyatın struktur baxımdan yenidən qurulması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin enerji dövriyyəsi üçün ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılması öhdəliyi ifadə edilərsə də, Protokol enerjiden istifadə zamanı dünya iqliminin istiləşməsinə təsir edən tullantıların azaldılması istiqamətində razılığa gələn dövlətlər üçün konkret bir vəzifə müəyyən etmir.

Protokolun əsas müddəaları ilə tənzim edilən münasibətləri iki kateqoriyaya – enerji effektivliyi sferasında daxili siyasət və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa ayırıldıqda belə hər iki kateqoriya münasibətlər üçün enerji effektivliyinin ekoloji prioriteti deyil, kommersiya, iqtisadi aspekti diqqət mərkəzinə gəlir. Öncə qeyd etdiyimiz tendensiya BTC neft kəməri üzrə hökumətlərarası Sazişin Preambulasında da diqqəti cəlb etməkdədir. Qeyd edilən Protokolda təhlükəsizlik üçün zərərli, qeyri-effektiv enerji sistemlərinin fəaliyyətinin dayandırılması və dövriyyədən çıxarılması üzrə öhdəlik də (Preambulada ifadə edilməklə) yumşaq formada təsbit edilmişdir. Digər tərəfdən, Protokolun əsasən ekoloji təhlükəsizliyə həsr edilən 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, Protokol müddəaları ilə EXM arasında ziddiyyət yarandıqda prioritet EXM-ə verilir.

EXM-in ekoloji aspektlər adlanan 19-cü maddəsində də həmin ifadə tərzini diqqəti cəlb edir. Qeyd edilir ki, tərəfləri olduqları ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sazişlər üzrə öhdəlikləri diqqətə götürməklə və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə hər bir razılığa gələn tərəf təhlükəsizlik məsələlərini lazımı qaydada gözləməklə istər öz ərazilərində, istərsə də ondan kənar enerji dövriyyəsinin nəticələrindən yaranan bütün əməliyyatların ətraf mühitə mənfi təsirini iqtisadi effektiv metodlarla minimuma endirməyə *səy göstərirlər* (kurs – müəll.).

Enerji effektivliyi və ətraf mühitin mühafizəsi beynəlxalq hüquq normaları ilə pənarik effekti yaradan karbon tullantılarının antropogen təsirini azaltmaq məqsədi daşıyır. Müqavilədə deyilir ki, razılığa gələn tərəflər öz fəaliyyəti və siyasətində ətraf mühitə mənfi təsiri minimuma endirmək üçün beynəlxalq ticarət və enerji dövriyyəsi üzrə investisiyalarda uyğunsuzluğa yol verməməklə, iqtisadi marağı kifayət qədər nəzərə almaqla onların yurisdiksiyasında çirkləndirmədə təqsirli olan şəxslərin dəymiş zərərə görə məsuliyyət daşıdığını bildirirlər (mad.19).

133. Sadıqov Ə.İ. Qlobal enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq hüquq Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, s.136

Enerji resurlarının istehsalı, nəqli və istifadəsi zamanı ekoloji balansı təmin etmək üçün EXM ətraf mühitə mənfi təsiri azaltmaq məqsədilə karbon tullantılarına görə xərcləri də nəzərdə tutur.

Ozon təbəqəsini dağıdan maddələr üzrə 1987-ci il Monreal Protokolu «kim çirkəndirir o da ödəyir» prinsipinə uyğun olaraq daha təmiz enerji mənbələrindən istifadəni təşviq etməklə, eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə yardımını dəstəkləyir.

Enerji resurslarının da ticarətini təsbit etməkdə olan beynəlxalq ticarət hüququ beynəlxalq ekologiya hüququnun «publik qaydasının» qorunması istiqamətinə də malikdir. Beynəlxalq ticarətdə subsidiya və yardımları qadağan edən GATT-1994 ekoloji sferada «yaşıl subsidiyanı» təşviq edir. Müvafiq olaraq beynəlxalq ticarət hüququ bu məsələdə beynəlxalq ekologiya hüququnun imperativinə (ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinə, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına) əsaslanır. EXM-in 19-cu maddəsində qeyd edilir ki, enerji dövrüyyəsindən ətraf mühitə mənfi təsirin aradan qaldırılması ekoloji baxımdan əsaslandırılmış iqtisadi, effektiv enerji siyasətinə və beynəlxalq ekologiya normalarına uyğun həll edilə bilər. 1997-ci il Kioto Protokolu da Konvensiya məqsədinə uyğun olmayan vergi, yığım və subsidiyaları istisna edir. Müvafiq Konvensiyanın məqsədini ətraf mühitə mənfi təsiri aradan qaldırmaq təşkil etdiyi nəzərə alsaq, o halda ozon təbəqəsini dağıdan biləcəkdir «ixtisar edici və ya məhdudlaşdırıcı tullantı vahidlərinin» tətbiqi üçün karbon vergisi və ya bu yönümlü yığım istisna edilmir.

EXM-in 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, bu Müqavilənin qaydaları razılığa gələn tərəflərə insan, heyvan və ya bitki həyatının və sağlamlığının müdafiəsi üçün zəruri tədbirlərin qəbul edilməsinə maneə olmamalıdır. Lakin həmin sferada müəyyən problemlər də mövcuddur. Kioto Protokolu istisna edilsə qeyd etdiyimiz beynəlxalq sazişlərin müddəaları birbaşa hüquqi öhdəlik yaratmayan yumşaq ifadə tərzinə malikdir. Bu mənada enerji əməkdaşlığı sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq sazişlərin ekoloji təhlükəsizlik üzrə öhdəlik yaradan müddəaları daha ciddi qayda formalaşdırılmalıdır.

AR-in qanunvericiliyi ətraf mühitin qorunmasında səlahiyyətli olan şəxslərə müvafiq qanunvericilik, inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsinə maneə olmur. Belə ki, AR Vergi Məcəlləsinin (2000) 2.5 maddəsində qeyd edilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı bey-

nəlxalq müqavilələrdə vergilər haqqında bu Məcəllə ilə və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq edilir.

Problemin həlli zamanı Aİ-nin təcrübəsindən istifadə etmək olar. Ekoloji vergi problemi ilk dəfə Avropa ölkələrinin təcrübəsində meydana gəlib. Aİ-də ekoloji təhlükəsizliyin iqtisadi təminat vasitəsi kimi ekoloji vergi və publik subsidiyalar nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ekoloji vergi qoyma məsələsi bu qurum çərçivəsində də özünün konkret həllini tapmayıb.

1991-ci ildə enerjiden istifadəyə görə CO2 vergici təkli qəbul edilməmiş və bu gün həmin təkli hələ bir qədər də köhnəmiş sayılır. Məsələ ondadır ki, Avropa Birliyi haqqında Müqavilənin 93 və 175(2) maddələrinə görə Birlik çərçivəsində vergi məsələləri yekdilliklə qəbul edilən məsələlərə aid edilir. Müvafiq olaraq bir sıra ölkələr belə bir fikir irəli sürürlər ki, vergi məsələsini üzv dövlətlər həll etməlidirlər. Digər tərəfdən isə, hesab edilir ki, hər hansı bir üzv dövlətdə müəyyən bir məhsulun istehsalı zamanı CO2 vergisinin tətbiqi həmin məhsulun digər dövlətdə rəqabət qabiliyyətini aşağı salacaq ki, bu da ümumi bazar ideyasına uyğun olmayacaq. Buna görə də Birlik tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi üçün ictimai xarakterli subsidiyaların ayrılması üzrə müxtəlif təşkilati, hüquqi mexanizmlər formalaşdırılıb. 1999-cu ildə Avropa regional inkişaf fondları haqqında AB-nin 1783 №-li Qərarı ilə ətraf mühitin mühafizəsi sferasında regenerativ enerji mənbələrindən enerjinin rəssional istifadəsi ilə əlaqədar subsidiyaların ayrılması fondları misal göstərilə bilər. Müdafiə tədbirləri sırf ekoloji aspekt kəsb etməklə tullantısız texnologiyanın tətbiqinə, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinə yönəlməlidir.¹³⁴ Bu məqsədlə 2003-cü ildə Şura və Parlament tərəfindən qəbul edilmiş CO2 tullantılarının sertifikatları ilə ticarət haqqında Direktivə görə 2008-ci ildən, daha doğrusu, Kioto Protokolunun məcburiyyət mexanizmlərinin tətbiq edilməyə başlanmasından sonra müvafiq sertifikatlarla ticarət dövrüyyəyə daxil edilir.

134. Дубовик О.Л., Кремер Л., Любе-Вольф Г. Экологическое право. Учебник/отв. ред. О.Л.Дубовик, М., Изд-во ЭКСМО, 2005, с.160

IV FƏSİL

BTC NEFT KƏMƏRİNİN EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MƏSULİYYƏT PROBLEMI

4.1. BTC neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində maddi məsuliyyət və sığorta məsələsi

İqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətə nəqliyyat kompleksi ətraf mühiti daha çox çirkləndərən sahələrə aiddir. Bu eynilə neft-qaz boru kəmərinə də aiddir.¹³⁵ BTC neft kəmərinin nəqliyyat infrastrukturunu kimi davamlı fəaliyyəti onun ekoloji təhlükəsizliklə, ətraf mühitə dəymiş zərərin ödənilməsi mexanizmi ilə bir-başə bağlıdır. Başqa sözlə, onun iqtisadi tənzimləmə mexanizmi faydalılıq əmsalına malik olmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilmiş kimi, iqtisadi mexanizmin başlıca əlaməti icraçının real məqsəd üçün maddi marağa malik olmasıdır.¹³⁶

Enerji resurslarının nəqli zamanı yaranan münasibətin subyekti, xüsusilə də infrastrukturun operatoru özünün iqtisadi fəaliyyətinin təminatına da malik olmalıdır. Tətbiq edilən tədbirlər qanunauyğun, qanunun yol verdiyi həddə olmalıdır.¹³⁷ Müvafiq fəaliyyətdən dəyə biləcək zərər sığortalanmazsa o halda müxtəlif xarakterli və övlü iddialar fəaliyyətin özünü qeyri-məqbul edəcək. Bu məsələnin həllində hökumətin bir istiqamətini müvafiq fəaliyyətin təminatlandırılması təşkil edir. Gürcüstanla ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış tranzit Sazişində (1999) hökumətin öhdəlikləri maddəsində (7) qeyd edilir ki, dövlət hakimiyyət orqanları ƏİK iştirakçıları və layihənin digər müvafiq iştirakçıları istənilən zərərdən, o cümlədən torpağa hüquqlarla, həmçinin üçüncü şəxslər tə-

rəfindən torpaqların istifadəsi ilə bağlı verilə bilən istənilən iddialardan azad edilir (VII, 9). Eyni zamanda, Sazişin qüvvəyə mindiyi müddətə kimi ətraf mühitin mühafizəsi torpaqdan istifadə üzrə yaranan ziyan da iddiaçı üçün əsas yaratmır (10). Daha doğrusu, bu məsuliyyət müvafiq hökumətin üzərində olur.

Ekoloji təhlükəsizlik enerji resursunun nəqlindən dəyə biləcək hüququyğun zərəri qarşılıyaq qanunvericilik mexanizminə malik olmalıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsində iqtisadi mexanizmlər hüquq institutu olaraq özündə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini stimullaşdıran vergi və digər imtiyazları, təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələndirilməsini, ətraf mühitin çirkləndirilməsindən və digər mənfi təsirlərdən daxil olan maliyyə vəsaitlərini tənzim edən normaları təsbit edir.¹³⁸ Ekoloji təhlükəsizliklə bağlı olan iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən enerji resurslarının nəqli ekoloji xarakterli riskləri istisna etmir.¹³⁹ Lakin həmin risklərin qarşılınması üçün müvafiq məsuliyyət institutu fəaliyyət göstərir. Məsuliyyət hüququyğun fəaliyyətdən yarandığı üçün iqtisadi mexanizmin stimullaşdırıcı funksiyasına uyğun olaraq və ekoloji qanunvericiliyin tələbinə müvafiq qaydada təbii resurslardan istifadəyə, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müxtəlif ödəmələr, vergilər, ekoloji sığorta mexanizmi tətbiq edilir.

Həyata keçirdiyi funksiyadan asılı olaraq iqtisadi mexanizmləri şərti olaraq əsas və köməkçi qismdə fərqləndirmək olar. Əsas təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr aid edilir. Bu halda təsərrüfat subyekti üçün müəyyən stimullar yaranmış olur. Yardımcı elementlərə təbiətdən istifadədə limitin qoyulması, uçotun və qiymətləndirmənin aparılması aid edilir. Bu zaman bir növ təsərrüfat subyekti üçün hüququyğun davranış modeli formalaşdırılır.

Sırf iqtisadi xarakterli tədbirlər kimi: təbiətdən mühafizə tədbirlərinin maliyyələndirilməsi; ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmənin həyata keçirilməsi; ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə

135. Экологическое право: учебник. / Т. С. Бакунина, Г. В. Выпханова и др. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. с.296

136. Петров В. В. Экологическое право России: учебник. М.: Наука, 1996, с.216

137. Петрова Т. В. Междисциплинарные проблемы развития экономического механизма охраны окружающей среды / Экологическое право России на рубеже XXI века. 2000, с.135-136

138. Красов О. И. Экологическое право: учебник. М.: Изд-во БЕК. 2001. с.246

139. Юлкин М. Итоги Монреаля. Окончание действия протокола не станет концом Киото. / Мировая энергетика. Аналитический журнал. 2006. №1(25) с.69

dövlət ekologiya və ictimai fondların yaradılması qeyd edilə bilər.

Ətraf mühitin və təbiətdən istifadə sahəsində iqtisadi mexanizmin məzmunu qanunvericilik qaydasında müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında 1999-cu il Qanununun 22-ci maddəsində ətraf mühitin mühafizəsində iqtisadi tənzimləmə prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Təbiəti mühafizəni təmin etməyin və təbiətdən istifadəni tənzimləməyin iqtisadi əsasları ekoloji təhlükəsizlik, təbii resurslardan səmərəli istifadə, onların bərpası və artırılması tədbirlərinin işlənilməsinə, planlaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə təbiətdən istifadəçilərin maddi marağını artırmaqdır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsasları:

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;
- təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;
- ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmələr və cərimələr;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi maraqlandırma;
- ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının yaradılması, qrantlar;
- beynəlxalq qurumlardan ekoloji proqramları həyata keçirmək məqsədilə ayrılan vəsaitlər.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəssisələrdən təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınan cərimələr bir qayda olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir.

Qanunvericilikdən görüldüyü kimi, təbiətdən istifadəçinin fəaliyyəti iqtisadi mexanizmlərlə stimullaşdırılır. Bu mexanizmləri təsnif etsək müvafiq subyektlərin fəaliyyətindən ətraf mühitə dəymiş zərərin qarşılınması üçün müxtəlif məsuliyyətin, sığorta mexanizmlərinin nəzərdə tutulduğunu görürük.

Tranzit ərazisinə malik olan hökumətlər bağlanmış Sazişlərdə podratçıların maddi məsuliyyəti, həmin maddi məsuliyyətin məhdudlaşdırılması halları, məsuliyyətin həddi, həmçinin ekoloji risklərin sığortalanması, maliyyə fondlarından zərərin ödənilməsi və s. məsələlər öz həllini tapıb.

Sazişlərin «Maddi məsuliyyətin məhdudlaşdırılması» (10-cu)

müddətində qeyd edilir ki, ƏİK-in iştirakçıları (dövlət hakimiyyət orqanları və layihənin digər iştirakçıları istisna olmaqla) layihə sazişləri ilə müəyyən edilən davranış standartlarının ƏİK iştirakçıları tərəfindən pozulması nəticəsində üçüncü tərəfə dəymiş itki və zərərlərə görə həmin tərəf qarşısında maddi məsuliyyət daşıyırlar. Bunun davamı kimi qeyd edilir ki, ƏİK-in iştirakçıları boru kəməri üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq edilən qanunvericiliyin, həmçinin Sazişin 12-ci maddəsinin və 3-cü Əlavənin şərtlərinin pozulmasına görə yaranan maddi məsuliyyətdən savayı hər hansı bir fərdi və ya həmrəylik məsuliyyəti daşımır.

Sazişin «Ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlığı və əməyin mühafizəsi və sosial təsir» adlanan 12-ci maddəsinə müraçibət edərkən zərərli bağlı məsuliyyətin mütləq (obyektiv) xarakteri diqqət mərkəzinə gəlir. Belə ki, həmin maddədə qeyd edilir ki, 10-cu maddənin qaydalarından və ya hər hansı bir layihə sazişinin müddəalarından asılı olmayaraq ətraf mühitə, sağlamlığa və ya texniki təhlükəsizliyə mənfi təsirlə bağlı yaranan, həmçinin kimin təqsirindən və ya hansı səbəbdən yaranmasından asılı olmayaraq müstəsna olaraq istənilən itki və zərərlərə münasibətdə ƏİK iştirakçıları zərərli nəticənin ləğvini aradan qaldırmaq, yararsız hala düşmüş torpaq sahələrinin, digər obyektlərin bərpası və ya əvvəlki vəziyyətə gətirilməsi, istifadəyə yararlılığını təmin etmək üçün bütün qeyd edilən hallarda bu (12) maddədə və 3-cü Əlavədə ifadə edilən standart və normalara uyğun tədbirlər görmək öhdəliyi daşıyırlar. Həmçinin hər hansı bir zərərlər tam aradan qaldırılma bilmirsə ƏİK iştirakçıları düzəldilə bilinməyən nəticələrə görə tam, adekvat və ədalətli kompensasiya ödəməlidirlər.

Qeyd edilən halda yaranan məsuliyyət mütləq (obyektiv) xarakter kəsb edir və onu mülki qaydada ödənilən məsuliyyətlə eyniləşdirmək olmaz. Digər tərəfdən, ƏİK beynəlxalq infrastruktur olduğu üçün onun transsərhəd zərərlərə bağlı məsələlərinin ayrı-ayrı dövlətdaxili qanunvericiliklə həlli müəyyən çətinliklər yarada bilər. Bunun üçün də məsələnin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənməsi məqbul sayılmalıdır.

Enerji resurslarından, təbii ehtiyatlardan istifadə genişləndikcə

hüququyüğun fəaliyyətə görə məsuliyyət institutuna maraq da artmaqdadır. Biosferə olan antropogen təsirin müasir miqyası və intensivliyi məsuliyyət konsepsiyasının yeni – hüququyüğun fəaliyyətə və ya hüquq normasının pozulması ilə əraqədar olmayan zərərə görə məsuliyyəti meydana gətirmişdir. Bu halda mütləq məsuliyyət və ya təqsirsiz məsuliyyət yaranır. Bu konsepsiyalar hüquqi mahiyyət baxımından olduqca yaxındır. Bu zaman şəxs hüquq normalarını pozmasa da zərərə görə onun məsuliyyəti yaranmış olur.¹⁴⁰

Təbii resursların istifadəsindən dəymiş zərərin ödənilməsi ənənəvi mülki hüquq normalarının tətbiqi ilə mümkün olmur. Digər tərəfdən, enerji siklinin idarə edilməsi müxtəlif subyektiv tərkibdən (dövlət, istismar edən orqandan (operatorndan)) asılı olduğu üçün həmin subyektlərin fəaliyyətinin mənfi nəticələrindən dəyə biləcək zərərə görə hüquqi məsuliyyət də fərqləndirilməlidir. Ənənəvi olaraq mülki münasibət dövriyyəsində xüsusi şəxslərin fəaliyyətinə görə dövlət məsuliyyət daşmadığı halda, təbii ehtiyatlardan istifadədən dəymiş zərərə görə dövlətin də məsuliyyəti istisna edilmir. Bu zaman dövlətin məsuliyyəti hüququyüğun fəaliyyətin, enerji resurslarının istifadəsinin qanunvericilik qaydasında sanksiyalaşdırılması ilə əlaqədardır. Qanunvericilik qaydasında sanksiyalaşdırma bir tərəfdən resurslardan istifadə sferasında beynəlxalq hüquq normalarının gözlənilməsi üzrə öhdəliyi əhatə edirsə, digər tərəfdən, dövlətdaxili qanunvericiliyə uyğun olaraq operatorların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması ilə bağlıdır.

Dövlətin ərazisində həyata keçirilən fəaliyyətə görə onun məsuliyyətli olması dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının dərinləşməsi şəraitində yeni inkişaf istiqaməti əldə etməkdədir. Beynəlxalq məhkəmə praktikası dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipinə uyğun olaraq bir dövlətin öz ərazisində və ya yurisdiksiyasında digər dövlətlərin hüququnu poza biləcək hərəkətə yol verməmək mövqeyindən çıxış edir. Xüsusən də, «Lotos işi»ndə Beynəlxalq Dai-

140. Гуреев С. А. Ответственность операторов ядерных судов / Ядерная энергия и мировой океан. М.: ИГПАН СССР. 1981, с.18

mi Ədalət Məhkəməsinin (1927),¹⁴¹ «Korfu körfəzi işi» üzrə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin (1949),¹⁴² həmçinin «Treyl Smelter işi» üzrə Arbitraj Məhkəməsinin mövqeyi qeyd edilməlidir.

Təhlükəli fəaliyyət nəticəsində dəymiş transsərhəd zərərə görə dövlətin maddi məsuliyyəti (liability) ekologiya sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq sazişlərdən (Rio-de-Jeneyro Bəyannaməsinin 2-ci Prinsipi; Ətraf mühit üçün təhlükəli fəaliyyətdən dəymiş zərərə görə mülki məsuliyyət haqqında 1993-cü il Konvensiyası; Ətraf mühit və inkişaf üzrə Paktın layihəsi (1995) və s.) üçün xarakterikdir.

Dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti, bir tərəfdən mövcud beynəlxalq hüquq normalarının gözlənilməsi üzrə öhdəliyi şərtləndirirsə, digər tərəfdən, öhdəliyin pozulmasından yaranan qeyri-əlvərişli vəziyyət ilə bağlıdır. Hüquqi məsuliyyətin təbiəti və xarakteri də hüquqşünaslar arasında fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuş və bəziləri onun mülki-hüquqi, digərləri isə onun həm mülki, həm də cinayət hüquqi aspektdə inkişafına diqqət çəkməyə çalışmışlar. Lakin BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasında məsuliyyət institutunun məcəllələşdirilməsi zamanı əksəriyyətin mövqeyi ona əsaslanmışdır ki, suveren bərabərlər arasında münasibətləri tənzim edən məsuliyyət ilə bağlı normalar nə mülki, nə də cinayət hüquqi deyil, *sui generis* xarakterli normalardır.¹⁴³

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin əsası kimi hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli subyekt tərəfindən digər subyektin qanuni hüquq və maraqlarının pozulmasına səbəb olan hüquqa zidd təqsirli hərəkət (və ya hərəkətsizlik) çıxış edir.¹⁴⁴ Lakin öncə qeyd etdiyimiz kimi bəzi hallarda beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə səbəb olan beynəlxalq hüquq pozuntusunun tərkib elementlərindən hüquq pozuntusunun məcburi elementi kimi çıxış edən subyektiv element təsbit edilmir. Bu zaman məsuliyyət təqsirdən asılı olmayan zərər nəticəsində

141. «Lotos işi» üzrə Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinin qərarı. P. C. I. J.1927, Ser. A. №10, 68 p.

142. «Korfu körfəzində insident haqqında» Beynəlxalq Məhkəmənin qərarı. I. C. J. Reports 1949, 22 p.

143. Лукашук И. И. Право международной ответственности. М.: Восток-Запад, 2004, с.21

144. Гусейнов Л.Г. Поиски международного экологического правонарушения. // Баки Университети xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı, 1994, №3, c. 18-27

meydana gəlir. Məhz bu fərqləndirmə beynəlxalq hüquqda dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyətinə görə məsuliyyət institutu ilə beynəlxalq hüquqla qadağan edilməyən fəaliyyətin zərərli nəticəsinə görə məsuliyyət institutunun ayrı-ayrılıqda məcəllələşdirilməsi üzrə tədbirlərin görülməsinə gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq hüquqla qadağan edilməyən fəaliyyətin zərərli nəticəsinə görə məsuliyyət məsələsi üzrə kodifikasiya prosesi 1978-ci ildən Komissiyanın fəaliyyət proqramına daxil edilmişdir.¹⁴⁵

Dövlətlərin məsuliyyətini tənzim edən beynəlxalq hüququn prinsiplərinin məcəllələşdirilməsi üzrə ilk tədbirlər isə BMT Baş Məclisinin 1950-ci ilin əvvəllərində Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına (1947) müraciətinə təsadüf edir (214). Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr layihəsinin işlənilməsi dövründə Komissiyanın qarşısına çıxan ilk problemlərdən biri də məhz bizim tədqiqat obyektimizlə bağlı olan hüquqla tanınan fəaliyyətin nəticəsindən yaranan məsuliyyətin (liability) qeyri-hüquqi fəaliyyətə görə yaranan məsuliyyətdən (responsibility) fərqləndirilməsi problemi olmuşdur. Komissiyanın sonrakı işində beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan fəaliyyətə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüququn yeni institutu kimi müəyyən sferalar – kosmos hüququ, atom hüququ və ətraf mühitin mühafizəsi hüququ üçün xarakterik olması qeyd edilir. Bu haldakı məsuliyyət dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozması zamanı yaranan məsuliyyətdən fərqlənir. Müvafiq fərqi nəzərə alaraq 1978-ci ildən Komissiya sonuncu məsuliyyət institutunu öhdəliyin pozulması ilə əlaqədar olan məsuliyyət institutundan müstəqil tədqiq etməyə başlamışdır.¹⁴⁶ Müəyyən dövrlərdə həmin məsuliyyət növləri fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olsa da sonradan belə bir ümumi mövqe formalaşdırılmışdır ki, hüququayğun fəaliyyət nəticəsində dəymiş zərərlərə görə məsuliyyət ilkin olmaqla təmin edildiyi halda beynəlxalq hüquq normasının pozulması ilə ikincili məsuliyyətin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq Komissiya hər iki problemin ayrı-ayrılıqda tədqiqini məqbul hesab etmişdi.

Konkret universal xarakterli kodifikasiya aktı olmasa da ayrı-ayrı məsuliyyət rejimlərini nəzərdə tutan və müxtəlif vaxtlarda qəbul edilən Konvensiya və sazişlərə müraciət etməklə məsuliyyət institutunun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüquqa görə təbii ehtiyatlardan istifadə nəticəsində dəymiş zərərlərə görə hüquqi məsuliyyətin subyekti kimi dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və istismarçı xüsusi qurumlar çıxış edir. Birinci iki halda həmin subyektlər istismarçı müəssisə olmadan bilavasitə müvafiq infrastrukturun operatoru funksiyasını yerinə yetirərək məsuliyyətli olurlar. Bu zaman bəzi konvensiyalarda məsələ, Nüvə gəmilərinin operatorlarının məsuliyyəti haqqında 1962-ci il Brüssel Konvensiyasında dövlətin hüquqi məsuliyyəti birbaşa ifadə edilirsə,¹⁴⁷ digərlərində müvafiq məsələ dolayısı ilə nəzərdə tutulur.

Təbii resurslardan istifadə sahəsində xüsusi bir məsuliyyət rejiminin yaradılması həmin fəaliyyətin ekoloji təhlükəlilik dərəcəsi ilə bağlıdır. Dəymiş zərərlərə görə ənənəvi mülki-hüquqi məsuliyyət iflas institutu ilə şərtləndiyindən energetika sferasında onun tətbiqi şəxsin dayanıqlı sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu pozmuş olardı.

Çernobil AES-də baş verən qəzadan dəymiş zərərin kompensasiyasının mümkün olmaması səbəblərindən biri kimi o vaxt ki, sovet mülki qanunvericiliyi olmuşdur. Belə ki, sovet mülki qanunvericiliyinə görə yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi kimi məsuliyyət də AES-in üzərinə qoyulmalı idi. Lakin AES-in maliyyə resursları hətta məhdud səviyyədə belə həmin zərəri ödəmək qabiliyyətinə malik deyildi.¹⁴⁸ Buna görə də enerji siklindən dəymiş zərərlərə görə məsuliyyət (hansı formada – istər sığorta, istərsə də maliyyə qarantı kimi təminatlandırılmasından asılı olmayaraq) zərərlər görmüş şəxs qarşısında dövlətin tam kompensasiya ödəmək üzrə məsuliyyətini nəzərdə tutmalıdır.¹⁴⁹ Digər tərəfdən, əhalinin davamlı enerji təchizatı da sosial-iqtisadi hüquqlar kimi energeti-

145. Международная ответственность за вредные последствия действий, не запрещенных международным правом. Ежегодник Комиссии международного права. 1994. т. XX. Часть XX. ООН. Нью-Йорк и Женева, 1997, с. 168

146. UN Doc./CN.4/SER.A/1978/Add. I, Yb, ILC 1978-II-2, at 149

147. Международное ядерное право в документах. Сост. Р.М.Валеев. Казань: Изд-во Казанск. ун-та. 2003, с.38

148. Нарышева Н. Г. Тенденции дифференциации правового регулирования возмещения вреда причиненного окружающей среде / Экологическое право, №1, 2005, с.31-36

149. Ильина А. Г. Права граждан, пострадавших от радиации / Адвокат. 2000, №11, с.27

ka qurğularının operatorlarının fəaliyyətindən asılıdır. Bu halda da təqsirlilik prinsipinə əsaslanan mülki hüquqi məsuliyyət energetikası, boru kəmərinin maliyyə, iqtisadi təminatını zərər görənlər üçün iddialarından qoruya bilməz. Həmin müəssisələrin fəaliyyətinin pozulması da enerji təhlükəsizliyindən az əhəmiyyətli deyil.

Beləliklə, neft boru kəmərləri də daxil olmaqla, enerji sikli idarə edilməsindən dəymiş zərərlərə görə mülki-hüquqi məsuliyyət həm operatorların, həm də xüsusi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi üçün dövlət təminatına yönəlməli hüquqi məsuliyyəti də şərtləndirir.

Zərərlərə görə hüquqi məsuliyyətin rejimi enerji resurslarından istifadə sahəsində xüsusi şəxslərin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu, dəymiş zərərlərə görə kompensasiya məsələsini və enerji təchizatı probleminin həllini təmin etməlidir. Bunun üçün:

- müəyyən kateqoriya şəxslərin (xüsusən də, enerji sikli ilə bağlı olan nəqliyyat və tikinti şirkətlərinin) məsuliyyətinin istisna edilməsi;

- enerji paylayıcı müəssisələrinin məsuliyyətinin sığorta edən məsuliyyəti ilə məhdudlaşdırılması, sığorta məbləği kifayət etmədikdə lisenziya verən dövlətin məsuliyyətinin tətbiqi;

- təkrar sığortanın stimullaşdırılması;

- dəymiş zərərlərə görə təminatlı ödəmə və zərər görmüş şəxsin sadələşdirilmiş prosessual statusa malik olması;

- «zərərin ödənilməsinin vahid prosedurunun müəyyən edilməsi»¹⁵⁰ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii ehtiyatlardan istifadədən dəyən zərərlərə görə maddi məsuliyyəti əhatə edən problemlərin həlli məqsədilə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasında dövlətin məsuliyyəti ilə mülki məsuliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi üzrə rejimin müəyyən edilməsi üçün dörd iş-təqimat irəli sürülmüşdür.¹⁵¹

Birinci halda, dövlətin məsuliyyəti istisna edilməklə operatorun mülki məsuliyyəti qəbul edilir. Bu zaman dövlət hər hansı bir

150. Иойрыш А. И. Международное атомное право. М.: Наука. 1987, с.220

151. Международная ответственность за вредные последствия действий, не запрещенных международным правом. Ежегодник Комиссии международного права. 1994, т. II. Часть II ООН. Нью-Йорк и Женева, 1997, с. 170

öhdəlik daşıyır. Nümunə kimi Avropa Şurası çərçivəsində hazırlanan Ətraf mühit üçün təhlükəli fəaliyyətdən dəymiş zərərlərə görə mülki məsuliyyət haqqında Konvensiya qeyd edilə bilər.

Konvensiyada birbaşa olaraq obyektiv məsuliyyət ifadə edilməyə də məsuliyyətin yaranması üçün hüquq normasının pozulması və təqsirin olması zərurəti qeyd edilməyib. Bu Konvensiya iştirakçılarının milli məhkəmələrinin baxışına verilib. Yurisdiksiya adlanan 19-cu maddəyə görə təhlükəli fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərlərə:

- 1) zərərin dəydiyi ölkənin ərazisində;
- 2) belə təhlükəli fəaliyyətin həyata keçirildiyi ölkədə;
- 3) cavabdehin adətən olduğu ölkədə baxıla bilər.

Bu yönümlü beynəlxalq müqavilə Dəniz mineral resurslarının kəşfiyyatı və işlədilməsi nəticəsində neftlə çirkəndirməyə görə mülki məsuliyyət haqqında 1977-ci il London Konvensiyasıdır. Konvensiyada terminoloji olaraq obyektiv məsuliyyət termini işlədilməyə də iştirakçıların ərazi və daxili sularının neftlə çirkəndirilməsinə görə operatorun məsuliyyətini təsbit edir. Əgər obyekt bir neçə operator tərəfindən idarə edilirsə o halda həmrəylik məsuliyyəti (shall be jointly and severally liable) nəzərdə tutulur.

İkinci halda, hüquqa zidd fəaliyyətə görə istər maddi, istərsə də hüquqi məsuliyyət yalnız dövlətin üzərinə qoyulur. Bu zaman məsuliyyət rejimi dövlətin öhdəliyinə istiqamətlənir. Müvafiq rejim kosmik obyektlərdən dəymiş zərərlərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulur. Qeyd edilən Konvensiya dəymiş zərərlərə görə dövlətlərin mütləq məsuliyyətdən çıxış edir. Həmin Konvensiyanın II maddəsində qeyd edilir ki, kosmik obyekt buraxan dövlət uçuşda olan hava gəmisinə və ya Yer səthinə onun kosmik obyektini vurulan zərərlərə görə kompensasiyanın ödənilməsi üçün mütləq məsuliyyət daşıyır.

Həmin sazişdə nəzərdə tutulan mütləq məsuliyyət üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ödəniləcək kompensasiyanın yuxarı həddi müəyyən edilmir.¹⁵²

Üçüncü halda, dövlət həmrəylik məsuliyyəti daşıyır. Daha doğ-

152. Международное космическое право. Отв. ред. Г. П. Жуков, Ю. М. Колосов М.: Международные отношения. 1999, с.219

rusu, dəymiş zərərə görə məsuliyyət operator üçün müəyyən edilir. Operatorun kompensasiya üzrə kifayət etməyən məbləği dövlət tərəfindən ödənilməlidir. Bu rejimə nümunə kimi Nüvə enerjisi sferasında üçüncü tərəf qarşısında məsuliyyət haqqında (1960) Paris Konvensiyası, Nüvə zərərinə görə mülki məsuliyyət haqqında Vyana Konvensiyası qeyd edilə bilər.

Nüvə zərərinə görə mülki məsuliyyət haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasına qəbul edilmiş 1997-ci il Protokolunda qeyd edilir ki, bu Konvensiyaya uyğun olaraq nüvə zərərinə görə operator mütləq məsuliyyət daşıyır (mad. IV). Yəni həmin Protokolun VII maddəsində qeyd edilir ki, Nüvə qurğusuna, görə cavabdeh dövlət nüvə zərərinə görə operatora qarşı iddia tələbinin təminatı üzrə ödəmə üçün sığorta və maliyyə təminatı çatmadığı ölçüdə, V maddədə müəyyən edilmiş ölçüdə artıq olmayan həddə ödəməni həyata keçirir.

Dördüncü halda, nəzərdə tutulan məsuliyyət rejimi bir növ öncə qeyd etdiyimiz rejimin təkrarı kimi ifadə edilir. Lakin bir istisna mövcuddur. Belə ki, əsas məsuliyyət operatorun, qalıq məsuliyyət isə dövlətin üzərinə o halda qoyulur ki, dəymiş zərər dövlətin öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi ilə bağlı olsun. Nümunə kimi, Təhlükəli yüklərin transsərhəd daşınmasına və ləğvinə nəzərət haqqında Bazel Konvensiyasının layihəsi qeyd edilmişdir.

Buna nümunə kimi, BTC neft kəməri üzrə müvafiq tranzit sazişlərdə də ifadə edilib. 12-ci maddədə qeyd edilir ki, hər hansı bir layihə sazişinin dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən pozulması və ya dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi nəticəsində üçüncü tərəflərə dəymiş itki və zərərlər ƏİK iştirakçıları tərəfindən ödənilən istənilən xərclər və bütün maddi məsuliyyət həmin iştirakçılara kompensasiya edilməlidir.

Qeyd olunanlara baxmayaraq (i) ƏİK iştirakçıları dövlət hakimiyyət orqanları qarşısında istənilən cərimə və cəza itkilərinə görə maddi məsuliyyət daşıyır və (ii) müvafiq sazişin heç bir müddəası ƏİK iştirakçılarının ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq və ya əməyə münasibətlə bağlı yaranan istənilən itki və zərəərə görə hər hansı üçüncü tərəflər üzrə ƏİK iştirakçıları hüquqlarını məhdudlaşdırmır. Başqa sözlə, hər bir halda ƏİK iştirakçıları

rı üçüncü tərəflərə münasibətdə yaranan və birbaşa iştirakçıları ilə bağlı olmayan dolaylı itki və zərəri də ödəmək kimi *hüququ* (kurs – müəll.) öz üzərlərinə götürürlər.

Birinci rejimə görə enerji sikli ilə bağlı ekoloji təhlükəsizlik üzrə dövlətin məsuliyyət daşımaması qeyri-məqbul sayılmalıdır. Dördüncü rejim də zərər görmüş şəxsin hüquqlarının təmin edilməsi baxımından problemlə sayılmalıdır. Məsələ ondadır ki, dövlətin özünün öhdəliyini yerinə yetirib-yetirməməsi səbəbindən zərərin baş verməsini xüsusi şəxs tərəfindən sübut etmək elə də sadə bir iş deyil. Buna görə də yalnız ikinci və üçüncü halda ifadə edilən məsuliyyət rejimləri müzakirə obyektinə ola bilər. Hərgah, ikinci halda da nəzərdə tutulan məsuliyyət üzrə rejim yalnız dövlətin məsuliyyətinə yönəlmiş üçün xüsusi operatorların məsuliyyət hissəsinin azalmasına gətirib çıxarmaqla, zərərin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi ilə bağlı fəaliyyəti səmərəsiz edə bilər. Daha məqbul rejim dövlətin qalıq və yaxud da subsidiar, operatorun isə əsas məsuliyyətini ifadə edən beynəlxalq sazişlərin tanzimetmə mexanizmini hesab etmək olar. Buna nümunə kimi 1960-cı il Paris Konvensiyası üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, nüvə enerjisiindən dinc məqsədlər üçün istifadəni problemə çevirməmək üçün nüvə insidentindən dəymiş zərəərə görə ədalətli və ekvivalent kompensasiyanı nəzərdə tutmaqla eyni vaxtda iki məsələnin həllinə yönəlib. Preambulada qeyd edilmiş kimi, bir tərəfdən, davamlı enerji təchizatının təminatı nəzərdə tutulursa, digər tərəfdən, xüsusi şəxslərə dəyə biləcək zərərin kompensasiyasını təsbit edir.¹⁵³

Qeyd etdiyimiz üçüncü növ qarışıq məsuliyyət rejiminin digər bir üstünlüyü preventiv təhlükəsizlik tədbirləri ilə bağlıdır. Bu halda dövlət yalnız dəymiş zərərin ödənilməsində deyil, eyni zamanda ekoloji təhlükəsizlik sferasında qəbul edilmiş prinsip və standartlara xüsusi önəm vermiş olur. Xüsusən də, zərəərə görə məsuliyyətin beynəlxalq hüquqi rejimi ekoloji təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq müqavilə normalarının (məsələn, Tullantılarla və digər maddələrlə dənizin çirkəndirilməsinin qarşısının alınması üzrə 1972-ci il Konvensiyasının) qəbulunu şərtləndirmişdir.

153. Международное экологическое право в документах. Сост. Т.Гусейнов. Баку: Изд-во «Чашыгылы», 2007, 1136с.

Beynəlxalq hüquq normaları, bir tərəfdən qəzaların qarşısının alınmasına yönəlsə, digər tərəfdən məsuliyyəti şərtləndirən zərərin yüngülləşdirilməsinə xidmət edir. Bu halda təhlükəsizliklə bağlı normalar dolayısı ilə:

1) zərərin vaxtında və səmərəli formada aradan qaldırılması üçün kompensasiya ediləcək məbləği azaltmalı;

2) ekoloji qəzaya cavab olaraq müdafiə tədbirlərinin daha geniş aspektdə tətbiqinə təminat yaratmalıdır.

Şübhəsiz ki, təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı dəymiş zərəərə görə hüquqi məsuliyyəti unifikasiya edəcək vahid məcəlləşdirilmə aktının qəbulu problemin kompleks həlli üçün, əhəmiyyətli ola bilər.

Ekoloji zərərlə bağlı dövlətdaxili qanunvericilikdə də mülki-hüquqi məsuliyyət, onun maliyyə təminatı və zərərin tam sığortalanması üzrə tədbirləri genişləndirməlidir. Mülki qanunvericilikdə (AR MM, mad.1089; mad.1108) operatorun məsuliyyətinin dövlətin təminatından (məsuliyyətindən) asılı olmadan ifadə edilməsi həmin normaların zərəərə görə maddi məsuliyyətin tam ölçüdə tənzimlənməsini qeyri-mümkün edir. Buna görə də maddi məsuliyyəti tənziş edəcək qanunvericilik tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Üçüncü hal üzrə qeyd edilən məsuliyyət rejimi üçün xarakterik xüsusiyyət zərə vuranın fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, zərə görmüş şəxsin isə dövlət təminatı altında sığortalanmasına xidmət edir. Xüsusən də, geniş miqyaslı zərə halında operator kompensasiyanı tam ödəyə bilmədiyi zaman, eləcə də dövlətin subsidiar məsuliyyətini yüngülləşdirmək üçün dövlətlərin təsis etdiyi kompensasiya fondları, konsorsiumlar mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Ödəniləcək məbləğin miqdarı artırılmalı, digər tərəfdən isə, irimiqyaslı qəzaların baş verdiyi zaman üzv dövlətlərin təsis etdiyi xüsusi fondlardan əlavə kompensasiya məbləğinin ödənilməsi təmin edilməlidir. Zərə dəymiş şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində iddia müddətinin uzadılması, məsuliyyət institutunun daha da ciddiləşdirilməsi, zərərin anlayışına həyatın sağlamlığı, ətraf mühitin mühafizəsi, əmlak hüquqlarının müdafiəsi, bərbəşə olmayan itkilər və s. məsələlər də daxil edilməlidir.

Ekoloji zərəərə görə məsuliyyət rejimini təkmilləşdirmək üçün

əlavə kompensasiyanın ödənilməsinə təmin edəsək beynəlxalq fond təsis edilməlidir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı dəymiş zərəərə görə maddi məsuliyyət üzrə beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiyasında dövlətdaxili qanunvericilik üçün digər əhəmiyyətli məsələ şəxslərin prosesual hüquqlarının gözlənilməsi olmalıdır. Eyni zamanda iddia müddətinin keçməsindən asılı olmayaraq zərərin ödənilməsi də təmin edilməlidir.

Zərə görmüş şəxsin kompensasiya haqqında iddiası üçün səlahiyyətli məhkəmənin seçilməsində də alternativlik nəzərdə tutulmalıdır. Alternativ məhkəmə yurisdiksiyası iştirakçı dövlətlərin, o cümlədən zərəərə məruz qalmış şəxsin mənsub olduğu və ya operatorun işgüzar mərkəzinin yerləşdiyi və s. dövlətin məhkəməsi ola bilər.

Ekoloji təhlükəsizliyin təminatında operatorun maddi məsuliyyətinin sığortalanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısının alınmasında, zərərin nəticələrinin aradan qaldırılmasında kompensasiya mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda ekoloji sığorta iqtisadi stimullaşdırmanın vasitələrindən biri kimi təsbit edilib. Qanunun 26-cı maddəsində qeyd edilir ki, ekoloji sığorta təbii resurslardan istifadə zamanı müəyyən sığorta hadisəsi baş verə biləcəyi halda ətraf mühitə və üçüncü şəxslərə vurulan zərərin ödənilməsinə görə təbii resurslardan istifadəçi olan hüquqi və fiziki şəxslərin mülki məsuliyyətinin sığortasıdır.

Ekoloji təhlükəli fəaliyyət növləri ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi sığortalanırlar. Hüquqi və fiziki şəxslər ekoloji risklərdən könüllü qaydada da sığortalana bilərlər. Könüllü ekoloji sığortanın növləri, şərtləri və qaydaları sığorta olunan hüquqi və fiziki şəxslərlə sığortaçılar arasında müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Sazişlərin «Əməkdaşlıq və koordinasiya mexanizmləri» adlanan müddəalarında qeyd edilir ki, ƏİK iştirakçılarından hər hansı birinin və ya hamısının sorğusu ilə layihənin və ya layihə üzrə fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi və ya layihənin risklərdən sığortalanması ilə bağlı hökumət öz adından zəruri sənədləri imzalayır və maraqlı tərəflərin sorğusuna əsasən təqdim edir.

Məcburi ekoloji sığorta ƏİK-in həm layihə variantı, həm də kəmərin fəaliyyəti dövrü üçün nəzərdə tutulub. Tikinti və istismara «açarlı» təhvil haqqında Sazişdə sığorta məsələləri daha ətraflı tənzimlənib. Sazişin 15.1 maddəsində sığorta tipləri, formaları və s. təsbit edilib. Həmin maddənin 4-cü hissəsi isə bilavasitə üçüncü şəxslərin sığortalanmasına həsr edilib. Qeyd edilir ki, ƏİK iştirakçıları, tikinti və «açarlı» istismara təhvil verilməsi üzrə podratçıların, subpodratçıların, və kreditorların və onların hər birinin hüquqi varisinin, sessionerlərinin adından təminat dövrünün başa çatmasına qədər (ƏİK iştirakçılarının işçiləri də daxil olmaqla) istənilən şəxsə və əmlaka münasibətdə (obyektlərin əmlakı istisna olmaqla) zərər və ölüm halına, xəsarətə görə 50.000.000 (əlli milyon) dollar məbləğində sığortanı təmin edirlər.

Sığorta müəyyən formada olmalı podratçının əmlakı, əməliyyatı, müqavilə məsuliyyətini, geniş anlamda əmlaka zərəri, əməliyyatları nəzərdə tutmalıdır. Maddi əmlakın sığorta məbləği onun dəyərində bərabər olmalıdır.

Sığorta prosesində dövlətin ilkin öhdəliyini müvafiq qanunvericilik əsasının hazırlanması təşkil edir. Qanunvericilik qaydasında sığorta prosesinin bütün elementləri, o cümlədən sığorta məsuliyyətinin həcmi, sığorta təminatının (normasının) dərəcəsi, tərəflərin hüquq və vəzifələri, bəzi sığorta ödəmələrinin tarif dərəcələri və s. müəyyən edilir.

Ekoloji sığortanın obyektini kimi maddi məsuliyyətlə bağlı risk çıxış edir. Sığortanın məsuliyyəti ətraf mühitə, insan sağlamlığına qarşı yaranan gözlənilməz sığorta hadisəsi ilə yaranır. Müəyyən hallarda, xüsusən də, fors-major hallarında sığortanın məsuliyyəti istisna edilir.

Sazişin 15.7 maddəsində (sığortanın təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü zamanı ödəmə) qeyd edilir ki, əgər ƏİK iştirakçıları məsul olduqları sığorta prosesini qüvvədə saxlamaq qabiliyyətinə malik olmadıqları halda tikinti üzrə podratçı ƏİK iştirakçılarının məsuliyyəti qismində bu Sazişlə müəyyən edilən sığorta polislərinin ödənilməsinə və tələbini təmin etmək məqsədilə həcmi dəyişdirilməsi səlahiyyətinə malik olmalıdırlar.

Ekoloji zərərin tam bağlanması üçün qanunvericilik qaydasında ətraf mühit üzrə fondlar da təsis edilir:

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılır.

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət və ictimai fondlar yaradıla bilər.

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə alınan cərimələr, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müsadirə edilən alətlərin və qeyri-qanuni əldə edilən məhsulların satışından daxil olan vəsaitlər, qrantlar, könüllü ianələr, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmalar hesabına təşkil edilir.

Ətraf mühitin mühafizəsində dövlət fondlarının vəsaitləri:

- ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş ziyanın bərpası sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə;

- çirklənmə və başqa mənfi təsirlər nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və ətraf mühitə vurulmuş zərərin bərpasına görə onlara müəyyən edilmiş kompensasiyanın verilməsinə;

- ətraf mühitin pozulmuş ekoloji tarazlığının bərpasına, proqram, layihələrin, normativ metodiki sənədlərin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mühafizəsinə;

- nadir və nəslə kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin mühafizəsinə və bərpasına və s. tədbirlər üçün istifadə edilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondların fəaliyyəti bir növ məcburi sığorta fəaliyyəti kifayət etmədikdə fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq zərərli fəaliyyət sferaları təkrar sığorta mexanizmini nəzərdə tutur. Bütün sığorta polisləri, məcburi və ya müvəqqəti sığorta müqavilələri Sazişin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq sığorta edənlərin maraqlarına müvafiq olaraq onlar sığorta edilən şəxsin və ya onun adından çıxış edən şəxsin həərəkət və hərəkətsizliyinə görə etibarsız sayılmayacaq, əldə edilən şəxsin və ya onun adından çıxış edən şəxsin hər hansı bir pozun-

tusundan asılı olmayaraq yenidən sığortanı təmin etməlidir. Bu məsələ sazişlərdə kifayət qədər tənzimlənməyib. Belə ki, xarici investorların əmlak hüquqları geniş aspektdə özünün təsbitini tapdığı halda sığorta ilə bağlı məsələnin reqlamentləşdirilməsi məqsədmüvafiq sayıla bilməz. Transit əraziyə malik olan hər bir ölkə ilə bağlanmış sazişdə sığorta və maddi məsuliyyət ilə bağlı məsələlər ayrıca əlavələr formasına malik olmalıdır. Buna baxmayaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində həm məcburi, həm də könüllü ekoloji sığorta institutu özünün bərqərarolma mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu mənada müvafiq sazişlər üzv dövlətlərin ekoloji sığorta üzrə qanunvericiliyinə birbaşa istinada malik olmalıdır.

Paraqraf üzrə yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, obyektiv məsuliyyəti nəzərdə tutan konkret qanunvericilik aktına zərurət yaranır. Belə bir tənzimləmə forması bir sıra inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. Məsələn, ABŞ-da ətraf mühitlə bağlı qəzalar baş verdikdən sonra onların aradan qaldırılması, flora və faunanın bərpası üçün 1980-ci ildə qəbul edilmiş Məsuliyyət, kompensasiya, ətraf mühitin bərpası üzrə tədbirlər haqqında (Superfond haqqında) Qanun müəssisə və obyektlərin operatorlarının ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə obyektiv məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında da qəbul edilməsi zəruri olan qanunda ekoloji məsuliyyət institutu üçün aşağıdakı elementlər təsbit edilməlidir:

- məsuliyyət institutu yalnız «gələcək» zərərə münasibətdə fəaliyyət göstərir;
- tətbiq sferası kimi torpaqların çirkləndirilməsinin və bio-rəngarəngliyə zərərin tənzimlənməsi başa düşülür;
- çirklənmə və zərər yalnız qanunvericilikdə müəyyən ediləni kimi, təhlükəli fəaliyyətlə bağlı olmalıdır;
- məsuliyyət konkret olaraq fəaliyyətə nəzarət edən, zərər vuran operatorun üzərinə qoyulur;
- vurulmuş zərərlə bağlı ödəmələr ətraf mühitin bərpasına yönəldilir;
- ekoloji zərərin vurulması halında məhkəməyə çıxış imkanları genişləndirilir;

- məsuliyyətin maliyyə-sığorta təminatı reqlamentləşdirilir. Qanunvericilik aktı bu və ya digər məsələnin həllində birbaşa beynəlxalq müqavilə norması olduğu halda həmin normaya da istinad formasında təsbit edilə bilər. Məsələn, ekoloji zərərlə bağlı məhkəməyə çıxış hüququnun tənzimlənməsində Orhus Konvensiyasına istinad edilməsi təşviq edilə bilər.

4.2. Ləğvətmə işləri zamanı ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi

Ətraf mühitin müdafiəsi ilə əlaqədar öhdəliklər arasında ətraf mühitə mənfi təsir göstərən qəzaların sığortasını və saziş müddətinin bitməsi ilə əlaqədar olaraq risklərin tənzimlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin, ekologiyaçının və əmlakın müdafiəsi ilə əlaqədar tədbirlər sərmayəçinin fəaliyyəti başa çatdıqdan sonra da nəzərdə saxlanılmalıdır.

Sazişin qüvvədə olması müddətinin bitməsi nəticəsində enerji şirkətləri saziş üzrə öhdəlikləri həyata keçirmək məqsədilə inşa olunmuş tikililərin və avadanlıqların, dəniz platformalarının ləğvi prosedurlarına başlamalıdır. Sərmayəçinin kompensasiya olunan məsrəfləri hesabına ləğvətmə işlərinin yerinə yetirilməsi üçün maliyyə fondu formalaşır. Beynəlxalq təcrübə üzrə ləğvətmə işləri ya xarici sərmayəçini qəbul edən dövlət, ya da sərmayəçi tərəfindən həyata keçirilir. Müqavilə müddətinin başa çatması ilə əlaqədar müvafiq maliyyə ehtiyatı ləğvətməni həyata keçirən strukturun hesabına köçürülür. Müqavilənin qüvvədə olduğu müddətin bitməsindən sonra bir qayda olaraq dövlət istisması həyata keçirir. Belə hallarda da ləğvətmə işləri podratçı ilə bağlanan ləğvətmə müqaviləsi əsasında tənzimlənir. Ləğvətmə prosesi müxtəlif mənbələri nəzərdə tutaraq ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar olduğu üçün bu sahədə müvafiq qanunun qəbul olunması zərurəti mövcud olur.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi BTC neft kəmərinin ekoloji strategiyası, eləcə də ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş məlum direktivlərə (85/337/EEC-97/11/EC) əsaslanır.

Beynəlxalq boru kəmərlərinin ekoloji strategiyasının hazırlanmasında da geniş tətbiq edilən Avropa İttifaqının müvafiq Direktivi preventiv ekoloji nəzarətə əsaslanır. 1985-ci ildə qəbul edilən 1997-ci və 2003-cü ildə dəyişiklik və əlavələrə məruz qalan Direktiv Avropa İttifaqının ekoloji təhlükəsizlik normalarının Orhus Konvensiyasına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Müvafiq Direktiv Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə normalarına bir neçə istiqamətdə təsir etməkdədir. İlk növbədə BTC neft kəməri normaları həmin Direktivə əsaslanır. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası da Orhus konvensiyasının iştirakçısıdır və Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun (1999) 82-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli normalar müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Müvafiq prioritet ləğv etmə işləri üçün də nəzərdə tutulur. Yəni də Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun 53-cü (Dövlət ekoloji ekspertizasının əsasları adlanan) maddəsində dövlət ekoloji ekspertizasının (1) beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə uyğun həyata keçirilməsi vurğulanır.

Direktivə uyğun olaraq 1-ci Əlavədə göstərilən bütün – həm dövlət, həm də xüsusi layihələr təşəbbüskarların hesabına ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. 2-ci Əlavəyə daxil edilən layihələrə münasibətdə hər bir dövlət ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini müstəqil, lakin 3-cü Əlavədə sadalanan meyarlar əsasında təmin edir. Nəticələrə uyğun olaraq layihəyə görə məsul olan şəxs ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında bəyanat dərc edir. Həmin bəyanata əsasən səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları layihənin realizəsinin mümkünlüyü haqqında qərar qəbul edirlər. Transzit əraziyə malik ölkələrin hökuməti ilə bağlanmış Sazişdə də qeyd edilir ki, hökumətin təsdiqindən sonra ƏİK iştirakçıları ətraf mühitə təsiri yumşaltmaq üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə başlayırlar (b.3.11).

Direktivin məqsədini təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasına görə məsul olan qurumların ekoloji nəticələri tam nəzərə al-

maqla qərarın qəbul edilməsini təmin etmək təşkil edir. Saziş üçün əhəmiyyətli məqamlardan biri də ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsində ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsidir. Bu məsələdə də standart Avropa hüququna əsaslanır. İlk öncə 1990-cı il Direktivində nəzərdə tutulan ekoloji informasiya vətəndaşlara çıxış hüququnun təqdim edilməsi 2003-cü il Direktivi ilə daha da təkmilləşdirilib. Direktivə görə ümumi qayda ondan ibarətdir ki, istənilən iştirakçı dövlətin vətəndaşı istənilən yerdə ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı məlumat əldə etmək imkanına malik olmalı, həmçinin planlaşdırılan layihələrin lisenziya sənədləri ilə tanış olmaq hüququna malikdirlər. Maraqlı vətəndaşlara zəruri məlumatın təqdim edilməməsi məhkəməyə müraciət üçün əsas verir. Ətraf mühitlə bağlı istənilən tədbir vətəndaşların ümumi iştirak səviyyəsini də təsbit edir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də bu məsələ öz əksini tapıb. Belə ki, Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunda ətraf mühitin mühafizəsinin qiymətləndirilməsində vətəndaşların iştirakı «ictimai ekoloji ekspertiza» (mad.58); «ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət» (mad.73) institutları ilə nəzərdə tutulsa da onun təkmilləşdirilməsi tələb edilir. Bu məsələdə maraqlı şəxslərin Orhus Konvensiyasına istinad etməsi məqsəduyğun ola bilər.

Ümumən Avropa hüququnun təsiri altında ayrı-ayrı milli qanunvericilik aktlarında ekoloji münasibətlərin iqtisadi meyarları, ekoloji ödəmələr, audit, ekomenecment, ekoloji sığorta, icazələr-lə ticarət və s. məsələlər təsbit edilib.

Layihə üzrə müddətin bitməsində də tətbiq edilən qeyd etdiyimiz Direktiv enerji resurslarından istifadədə yüksək qanunvericilik standartlarına malik olan ABŞ-in praktikasından götürülmüşdür. ABŞ qanunvericiliyinin təsiri ilə AFR-də (1990), Portuqaliyada (1990), Yunanstanda (1986), İspaniyada (1987), Hollandiyada (1987), İtaliyada (1988), Danimarkada (1989) və s. ölkələrdə landsaftın, bitki aləminin bərpası, torpaqların rekvizasiyası haqqında qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

ABŞ-da yerin təkindən istifadə zamanı ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə müxtəlif qanunvericilik aktları, o cümlədən Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində milli siyasət haqqında; Superfond haqqında; Qitə şelfi haqqında; Qitə şelfində həyata keçirilən iş-

lərə bağlı ödəmə haqqında qanunlar və s. qəbul edilmişdir. Mövcud qanunvericilik praktikasına görə yerin təkindən istifadə zamanı təbiəti mühafizə özündə layihənin işlənilib hazırlanması, onun həyata keçirilməsi üçün qərarın qəbulu, təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi, ətraf mühitə dəymiş zərərin ödənilməsi və rekultivasiya məsələlərini hərtərəfli tənzim edir.

ABŞ modelinə görə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi strategiyası qəbul edilmiş qərara haqq qazandırılmasına deyil, layihənin həyata keçirilməsində ayrı-ayrı elementlərin tam proqnozlaşdırılmasına istiqamətlənir.¹⁵⁴

Rekultivasiyanın tənzimlənməsi təbiətdən mühafizə sahəsində ən önəmli məsələlərdən biridir. Bu sahədə ilk (Rekultivasiya haqqında) qanun da 1992-ci ildə ABŞ-da qəbul edilmişdir. 1977-ci il Açıq üsulla mineral resursların hasilatına görə nəzarət və rekultivasiya haqqında Qanuna görə rekultivasiya aşağıdakı kimi başa düşülür:

- qanunda nəzərdə tutulduğu kimi rekultivasiya aparılması mümkün olmadıqda resursların açıq üsulla hasilatının dayandırılması;

- imkan olduğu təqdirdə hasilatla eyni zamanda rekultivasiyanın aparılması;

- qanunun qüvvəyə minməsinə qədər bərpa edilməmiş torpaqların rekultivasiyasının həyata keçirilməsi.

Sonunsu halda bərpəetmə işi növbəti layihələr üzrə fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə təsiri qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Tranzit ərazisinə malik hökumətlərlə layihə iştirakçıları arasında bağlanmış sazişlərdə də müvafiq müddəalar öz əksini tapıb. Məsələn, Gürcüstanla bağlanmış Sazişin 1-ci Əlavəsində (Ətraf mühitin mühafizəsi standartları, 3) qeyd edilir ki, obyektlərin ümumi yerləşmə ərazisi müəyyən edilənə kimi boru kəməri üzrə fəaliyyətlə bağlı ətraf mühit üçün potensial risklər və ətraf mühitin ümumi vəziyyəti üzrə icmal başa çatdırılmalıdır. Risklərin qiymət-

ləndirilməsi potensial təhlükə mənbələrinin müəyyən edilməsini də təmin etmiş olacaq.

Yenə də qeyd etdiyimiz Sazişin 3.5 bəndində qeyd edilir ki, 3.4 bəndində ifadə edilən risklərin qiymətləndirilməsi və məqsədə uyğun tədqiqatların yekunu ƏİK iştirakçılarının boru kəməri ilə əlaqədar fəaliyyətlə bağlı sazişin qüvvəyə minməsinə kimi çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin müəyyən edilməsi təmin edilir. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi özündə:

I) mövcud məlumatların ilkin icmalını;

II) mövcud əməliyyat və praktikanın audit yoxlanılmasını, həmçinin obyektlərin yerləşdiyi rayonların ətraf mühiti:

a) yeraltı və yərüstü geologiya;

b) geomorfologiya;

c) mədən suxurlarının keçərliliyi;

ç) yərüstü suların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini;

d) istənilən mövcud çirklənmənin flora, fauna, landşaft və ekosistemlərə təsiri;

e) obyektlərə münasibətdə istənilən çirklənmə, ekoloji zərər yoluxmanın keyfiyyət qiymətləndirilməsi haqqında məsələləri təsbit edir.

ƏİK iştirakçıları ləğvətmə planını, ekoloji təhlükəsizlik proqramlarını layihə sazişi bağlanmamışdan öncə auksionu keçirəcək komissiyaya təqdim etməlidir. Lakin müəyyən hallarda xarici şirkətlərə «konsessiya» auksiondan kənar təqdim edilə bilər. Xüsusən də, milli təhlükəsizlik məqsədilə konkret şirkətlə müvafiq tərəfdaşlıq qurula bilər. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Dövlət satınalmaları haqqında 2001-ci il Qanunu əsasında tənzimlənilir.

Obyektlərin tikintisi başa çatana kimi ƏİK iştirakçıları boru kəməri üzrə fəaliyyətə münasibətdə xam neftin axması zamanı ləğvətmə işlərinin planını hazırlayır və həyata keçirirlər. Xam neftin axması zamanı ləğvətmə işləri özündə aşağıdakıları təsbit edir (3.7):

I) bütün ƏİK sistemi üzrə xam neftin axması zamanı daha zərif ərazilərin ekoloji xarakterinin tərtib edilməsi;

II) mümkün axma hallarının sxemləri və yerli şəraiti nəzərə almaqla onların aradan qaldırılması;

III) xam neftin axması halında müvafiq təmizləyici qurğuların, material və xidmətlərin təqdim edilməsi planları;

154. Federal Environmental Law, 999 ed. West Group 1999, 42 U.S.A. §4321 to 4370b

IV) xam neftin axmasını aradan qaldırmağa məsul olan təşkilatın təcili məlumatlandırılması üzrə müvafiq avadanlığın yerləşdirilməsi planları;

V) çirkəndirilmiş materialların yenidən işlədilməsi və ləğvi planları.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində ləğv etmə proseduru üzrə məsələlərin reqlamentləşdirilməsi zəruri səviyyədə olmasa da bağlanmış sazişdə bu məsələnin tənzimlənməsinə geniş yer verilir. Qeyd edilir ki, hər hansı bir üsulla bu Sazişin fəaliyyəti kəsildikdən sonra 30 gündən gec olmayaraq ƏİK iştirakçıları hökumətə köçürmə planını təqdim etməlidirlər. Planda:

- a) bütün yerüstü qurğuların çıxarılması;
  - b) su yollarında və dəniz məkanlarında naviqasiya üçün ciddi təhlükə yaradan bütün material və avadanlığın təmizlənməsi;
  - c) obyektlərdə qalan xam neftin bütün həcmələrinin ləğvi;
  - ç) ƏİK iştirakçıları yer altında yerləşən boru kəmərlərini və ya oxşar yeraltı qurğuları bütün xam neft mənbələrindən ayırmağı və ya onlara toxunulmadan saxlamaq üçün ətraf mühitə hər cür təsirini qabaqlamaq məqsədilə tətbiq edilməli ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq, texniki təhlükəsizlik standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməli;
  - d) ƏİK iştirakçıları tərəfindən boru kəmərlərinin köçürülməsi ətraf mühitə mənfi təsirlə müşayiət edildikcə onların zəruri səviyyədə bağlanmasını və ətraf mühitdən ayrılması;
  - e) köçürmə məqsədilə ƏİK iştirakçıları tərəfindən yerüstü, həmçinin yeraltı boru kəmərləri və qurğularının çıxarılması nəticəsində yaranmış çökəkliklər, dərinliklərin doldurulması;
  - ə) ərazinin relyefinə və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq boru kəməri üzrə koridorun istiqamətində bitki örtüyünün bərpası;
  - f) qeyd edilən fəaliyyət ətraf mühit, sağlamlıq və texniki təhlükəsizliyin tətbiq edilməsi standartlarına uyğun metod və üsullarla həyata keçirilməsi kimi məsələlər ifadə edilib.
- Köçürülmə planı ləğv etmə prosesinin ilkin mərhələsi olmaqla müəyyən prosessual qaydada aparılmalıdır. Belə ki, müvafiq plana ƏİK iştirakçıları tərəfindən onun hökumətə təqdim edildiyi müddətdən 90 gün ərzində etiraz və ya qeyd-şərt gəlməzsə o, təsdiq edilmiş sayılır. Əgər hökumət tərəfindən müvafiq plana hər

hansı bir etiraz daxil olarsa o halda ƏİK iştirakçıları öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün yazılı cavab bildirməlidirlər. Yenilənməyə, düzəldilməyə məruz qalmış cavab məktubu isə 30 gün müddətində hökumətdən reaksiya gözləyir. Bu müddətdə etiraz olmasa həmin variant təsdiq edilmiş sayılır. Qeyd edilən halda mübahisənin yaranması da istisna edilmir. Belə ki, düzəldilmiş, dəyişiklik edilmiş plana hökumətin etirazı istisna edilmir. Bu halda ƏİK iştirakçıları ilə hökumət arasında yaranan mübahisə danışıqlar yolu ilə həll edilməlidir. Əgər hökumətin müvafiq bildirişi aldığı 30 gün müddətdə mübahisə həll edilməzsə ƏİK iştirakçıları məsələnin həlli üçün müvafiq Sazişin 17-ci maddəsinə müraciət edirlər. Həmin maddə «Mübahisələrin tənzimlənməsi və tətbiq edilən hüquq» adlanır və beynəlxalq prosessual qaydalara əsaslanır. Bu maddə ilə bağlı mübahisəli görünə biləcək məsələ kimi dövlətdaxili vasitələrin keçilməsi zərurətinin olmamasıdır. Sırf investisiya mübahisəsindən fərqli olaraq ətraf mühitin mühafizəsində mübahisələrin həlli vasitəsi kimi dövlətdaxili vasitələrin nəzərdə tutulmaması başa düşülən deyil.

Sazişin 17-ci maddəsi digər müddəalara nisbətə avtonom, arbitraj qeyd-şərti statusuna malik olmaqla Dövlətlə digər dövlətin şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin həlli qaydaları haqqında 1965-ci il Vaşinqton Konvensiyasının 26-cı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi arbitraj baxışı 17-ci maddənin icrası baxımından yerli hüquqi müdafiə vasitələrinin istifadə edilməsi ilə şərtləndirilmir.

Ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq, texniki təhlükəsizlik publik (ictimai) qayda ilə bağlı olduğundan həmin məsələlərlə bağlı mübahisənin həlli yerli prosessual təminat mexanizmindən ayrılıqda qəbul edilməməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq problemləri təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin bölünməz, ayrılmaz suverenlik konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Bu məsələnin mahiyyətində varmaq üçün təbii ehtiyatlar üzərində dövlətlərin ayrılmaz suverenliyi konsepsiyasına müraciət etməyimiz zəruridir.

Təbii ehtiyatlar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi beynəlxalq hüququn dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipindən formalaşır. Universal hüquqi qaydada dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi BMT Nizamnaməsində təsbit edilib. Nizamnamənin 2-ci maddəsi

dəsinin 1 və 4-cü bəndlərində qeyd edilir ki, Təşkilat bütün üzv dövlətlərin suveren bərabərliyinə əsaslanır.

Qeyd edilən prinsip BMT Baş Məclisinin 1803 (XVII) sayılı Qətnaməsilə qəbul edilən Təbii resurslar üzərində ayrılmaz suverenlik haqqında Bəyannamədə və d. aktlarda təsbit edilir. 1974-cü il Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında «Dövlətlərin hüquqları» bölməsində qeyd edilir ki, hər bir dövlət özünün bütün ehtiyatları üzərində tam və daimi suverenliyə malik olmaqla iqtisadi fəaliyyəti, o cümlədən, sahiblik, istifadə və istismarı azad həyata keçirməlidir (mad.2.b.1). 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasında da müstəsna iqtisadi zonanın və qitə şelfinin canlı və mineral ehtiyatları üzərində sahil dövlətinin suveren hüquqları əks olunub.

EXM-də dövlət suverenliyi prinsipi milli hökumətlərin neft-qaz və vergiqoyma sferasındakı siyasəti həyata keçirmək, həmçinin enerji resurslarının kəşfiyyatı, hasilatında iştirakı tənzimləmək üçün müvafiq ərazini ayırmaq hüququ kimi ifadə edilir. Qeyd edilir ki, razılığa gələn tərəflər dövlət suverenliyini və enerji resurslarına münasibətdə suveren hüquqları tanıyır, bir daha suverenliyin və suveren hüquqların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirilməsini təsdiqləyirlər (mad. 18(1)). Hər bir dövlət özünün ərazisi daxilində enerji resurslarının kəşfiyyatı, işlədilməsi və həmçinin işlədilmənin üsul və sürətini, istənilən vergi, royalti və digər maliyyə ödəmələrini müəyyən etmək, kəşfiyyatın təhlükəsizliyini və ətraf mühitin mühafizə aspektlərini, belə kəşfiyyatda və işlədilmədə, birbaşa və ya dövlət müəssisələri vasitəsilə iştirak etməklə istənilən coğrafi rayonu müəyyən etmək hüququ özündə saxlayır (mad. 18 (3)).

Qeyd edilən prinsip, eyni zamanda enerji effektivliyi və enerji resurslarından istifadədə yeni texnologiyanın tətbiqini, enerji yenedənqurmasını nəzərdə tutur. BMT-nin 1981-ci il Yeni və bərpa olunan enerji mənbələrinin mənimlənməsi və istifadəsi üzrə (Nayrobi) fəaliyyət Proqramında qeyd edilir ki, enerji siyasəti hər bir dövlətin özünün təbii resursları üzərində tam və daimi suverenlik prinsipinə uyğun olmalı və milli plan və prioritetlər çərçivəsində

də həyata keçirilməlidir.¹⁵⁵ Müvafiq qayda EXM-ə qəbul edilmiş Enerji effektivliyi və müvafiq ekoloji məsələlər üzrə Protokolda (1994) da təsbit edilib.

Dövlətlərin təbii resursları üzərində suverenliyi prinsipi:

- dövlətin özünün iqtisadi fəaliyyətində müstəqilliyini, təbii ehtiyatlarına sərbəst sahiblik, sərəncam və istifadə hüququnu;
- təbii resurslara, o cümlədən xarici investisiyalara, TMK-nın fəaliyyətinə effektiv nəzarət hüququnu;
- təbii resurslardan istifadənin hüquqi rejimini, iqtisadiyyatda dövlət idarəçiliyinin iştirak dərəcəsini müəyyən etmək hüququnu;
- milli iqtisadi inkişafa nail olmaq hüququnu;
- *təbii resursların istifadəsi zamanı dəymiş zərəərə görə kompensasiya almaq hüququnu* (kurs – müəll.);
- təbii ehtiyatların mənimlənməsində xarici mülkiyyətin beynəlxalq hüququn yol verdiyi əsasda və hüdudlarda milliləşdirilməsi hüququnu;
- təbii resursların istismarı zamanı dövlətə qarşı hər hansı məcburiyyət tədbirlərinə yol verilməməsi hüququnu;
- xammal istehsalçılarının təşkilatında birləşmək hüququnu;
- suverenliyin müvəqqəti itirilməsi ilə bağlı işğal olunmuş ərazilərdə dövlətin özünün təbii ehtiyatları üzərində nəzarətini bərpa etmək və təbii ehtiyatların istismarına görə dəymiş zərəri almaq hüququnu və s. əks etdirir.

Təbii resurslar üzərində suverenlik prinsipi dövlətdaxili hüquqi aktlar da daxil olmaqla müvafiq transmilli münasibətləri tənzimləyən konsessiya müqavilələrində də birbaşa təsbit edilib. «Əsrin müqaviləsi»ndə (1994) kontrakt sahəsinə hüquqların verilməsindən başlayaraq *ekoloji-texniki ekspertiza* (kurs – müəll.), maliyyə mənbələrinin təftişi, sərf olunan məsrəflərin hesablanması və s. məsələlər təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipinə uyğun həll edilir (mad. II).

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq inkişafda olan ölkələr tərəfindən irəli sürülən yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın da əsası dövlətlə

155. Доклад Конференции ООН по новым и возобновляемым источникам энергии. Найроби, 10-21 августа 1981 г. ООН. Нью-Йорк. 1981. с.5

rin təbii ehtiyatları üzərində ayrılmaz, bölünməz suverenlik konsepsiyasına əsaslanırdı və bu vaxtdan başlayaraq BMT dövlətlərin suveren hüquqlarının təbiəti üzrə gərgin mübahisə mərkəzinə çevrilir. Dövlətlərin təbii ehtiyatları üzərində suverenliyi məsələsi iqtisadi inqerasiya proseslərinin təsiri altında xüsusi müzakirə predmetinə çevrilir. Müzakirələr zamanı bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu bəyan edən «İnsan hüquqları haqqında Paktların» layihəsinin I-ci maddələrində dövlətlərin təbii ehtiyatları və resursları üzərində ayrılmaz suverenliyi təsbit edilir. Sonradan bu qayda 1966-cı il Paktlarının I-ci maddəsində ifadə edilir. Həmin paktlarda qeyd edilir ki, qarşılıqlı mənfəət prinsipinə əsaslanaraq beynəlxalq hüquqdan və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqdan meydana gələn hər hansı bir öhdəliyə zərər vurmada bütün xalqlar özlərinin məqsədlərinə çatmaq üçün təbii ehtiyatlarına və resurslarına sərəncam verməkdə sərbəstdirlər. Heç bir xalq mövcudluğu üçün ona mənsub olan vasitələrdən məhrum edilə bilməz.

1962-ci il (1803) BMT Bəyannaməsində nəzərdə tutulur ki, təbii resursların işlədilməsi, hasilatı və onlara sərəncam, həmçinin cəlb edilən xarici investisiya fəaliyyətinə razılıq, məhdudlaşdırma və fəaliyyətin dayandırılması xalqların və millətlərin məqbul saydığı normalara və şərtlərə uyğun həyata keçiriləcək.¹⁵⁶

Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda ilə bağlı olan sonrakı qətnamələrdən fərqli olaraq, böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunan 1803 sayılı Qətnamədə təsbit edilən daimi suverenlik doktrinasında daha radikal yanaşma istifadə olunur və qətnamənin mərkəzi elementi kimi suverenlik çıxış edir.

YBİQ-in əsasını təşkil edən daimi suverenlik doktrinası inkişafda olan dövlətlər tərəfindən irəli sürülsə də sonradan daha geniş kontekstdə beynəlxalq sazişlərdə təsbit edilir. Lakin həmin doktrinanın əsasını təşkil edən beynəlxalq mənbələrdə daimiliyin hüquqi təbiəti açıq qalır. Belə ki, 1803 sayılı 1962-ci il BMT Qətnaməsinin «təbii resurslar üzərində ayrılmaz suverenlik» adlandırılmasına baxmayaraq, ayrılmazlığın əlamətləri müəyyən edilməmişdir. La-

kin preambulaya əsasən, ayrılmazlığın müstəmləkə asılılığında olan xalqların öz müqəddəratını həll etməsi üçün nəzərdə tutulduğunu güman etmək olar. Əgər söhbət investor və siyasi baxımdan müstəqil dövlət arasında münasibətdən gedirsə ayrılmazlıq və ya daimilik yeni məzmun kəsb edir. Bu zaman qarşılıqlı saziş əsasında bir-birilə «bərabərleşən» tərəflər arasında münasibət yaranır.

«Aminoyl» işində də arbitraj tribunalı təbii resurslar üzərində daimi suverenlik doktrinasının mənbələrindən biri kimi 1803 sayılı Qətnamədə istifadə etmişdi. Digər beynəlxalq sənədlərdən fərqli olaraq yalnız 1803 sayılı qətnamə bu doktrina ilə əlaqədar geniş dəstək əldə edə bilməmişdir. 1803 sayılı Qətnamə kompensasiya standartı kimi «zəruri» kompensasiya terminindən istifadə etsə də, bununla belə kompensasiya məsələlərinə münasibətdə beynəlxalq hüququn təbiiyi inkar etmir.¹⁵⁷ Arbitrajın daimi suverenlik doktrinasına istinad etməsi qərarın təməllə məhz bu doktrina əsasında qəbul edilməsini ifadə etmir. Belə ki, «LIAMCO Liviyaya qarşı» arbitraj işində milliləşdirməni Liviya dövlətinin suverenliyinin ifadəsi kimi qəbul edən arbitraj onu hüquqauyğun hesab edir, lakin eyni zamanda qeyd olunur ki, milliləşdirmənin ardınca «ədalətli kompensasiya» həyata keçirilməlidir.¹⁵⁸ Bu halda beynəlxalq hüquq və ya sivilizasiyalı xalqların prinsiplərinə uyğun olaraq «ədalətli» və ya «gərəkli» kompensasiya daimi suverenlik doktrinasına ziddiyyət təşkil edir. Şübhəsiz ki, bu mexanizm ekoloji təhlükəsizliyə münasibətdə nəzərdə tutula bilməz.

Qeyd edilən arbitraj qərarlarında milliləşdirmə təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipinə münasibətdə dövlətin hüququ kimi tanınırdı. Lakin bununla belə, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq ədalətli kompensasiyanın ödənilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bu da, daimi suverenlik konsepsiyasına uyğun deyil. Daimi suverenlik doktrinası həyata keçirilən milliləşdirməyə görə dövlət üçün məsuliyyət nəzərdə tutmur. 1803 sayılı Qətnaməyə əsasən milliləşdirmənin kompensasiyasız həyata keçirilməsi yolverilməzdir. Bu, hüquq pozuntusu olaraq, müvafiq dövlət üçün mə-

156. Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада (под ред. Т. Вальде – англ. издания и А. Конопляника – рус. изд.) М.: Международные отношения. 2002, с.352

157. Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада (под ред. Т. Вальде – англ. издания и А. Конопляника – рус. изд.) М.: Международные отношения. 2002, с.353

158. Мосс Д. К. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. М.: Институт государства и права «НОРСК ГИДРО», 1996, с.63

suliyət yaradır.¹⁵⁹ Eyni qayda BTC neft kəməri üzrə Sazişdə də nəzərdə tutulub.

Xarici investora vurulan zərərə görə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti konsepsiyası sonralar beynəlxalq hüquqi dəyişikliyə məruz qalır. Hətta 1803 sayılı Qətnamədə bəyan olunan mövqeyə təftiş olunur. Bu qətnaməyə görə əgər dövlət xarici investisiyaya icazə verirsə, o zaman bu investisiyalar yalnız müvafiq icazənin müddəaları ilə tənzim olunmalıdır. Yeni Beynəlxalq İqtisadi Qaydanın mənbələrində, xüsusən də Xartiya (1974) qəbul edən dövlətlər tərəfindən xarici investorlar üçün bir sıra məhdudiyətlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi münasibətlər sahəsində dövlətlərin suverenliyini geniş kontekstdə təfsir etməklə təbii ehtiyatlara, resurslara sahiblik, istifadə və istismar da daxil olmaqla iqtisadi fəaliyyət üzərində *tam və daimi* (kurs – müəll.) suverenliyi nəzərdə tutur (II b. mad.2).

Milliləşdirmə zamanı qəbul edən dövlətin məqbul hesab etdiyi qanunlar, müddəalar və bütün vəzifələr nəzərə alınaraq kompensasiya ödənilməlidir. Kompensasiya ilə bağlı mübahisə, əgər qarşılıqlı razılıq əsasında digər hal nəzərdə tutulmayıbsa milliləşdirən dövlətin daxili hüququ əsasında milli məhkəmələrində həll edilməlidir. Bu zaman beynəlxalq hüquqi standartların tətbiqinə imkan verməyən ayrılmaz, daimi suverenlik həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici mülkiyyətin milliləşdirilməsinə görə kompensasiyanın ödənilməsində mübahisənin həlli orqanı kimi 1962-ci il Qətnaməsi (XVII) bütün milli üsul və vasitələrin tükənməsindən sonra beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin tətbiqini təsbit edir. Bundan fərqli olaraq Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyası (1974) beynəlxalq orqanları deyil, yalnız digər dinc vasitələri nəzərdə tutur (II b. mad.2).

Təbii resursların müstəsna suverenlik əsasında milli qanunvericiliyə uyğun olaraq tənzimlənməsini qəbul edən dövlət üçün faydalı olduğunu birmənalı şəkildə qeyd etmək də düzgün olmazdı. Bu doktrina ənənəvi konsessiya razılaşmaları nəticəsində itiri-

lən mövqələrin bərpasına, eləcə də müstəmləkə azadlığına qarşı yönəldilmişdi.

Ənənəvi konsessiyalar şəraitində qəbul edən dövlətin enerji resursları üzərində suverenliyi məcburi güzəştə xatırladırdı.¹⁶⁰ Konsessiyaçı müstəqil şəkildə qərarlar qəbul edərək və bütün əməliyyatları idarə edərək (sahib olduğu müstəsna istifadə hüquqları əsasında), axtarış, kəşfiyyat planlarını, yataqların təchizi, xammalın əldə olunmasının işçi planlarını müəyyən edirdi, satış qaydası və qiymətləri müəyyən etməklə yanaşı, məhsul və gəlirlərin bölgüsünü aparırdı.¹⁶¹ Bu halda onun fəaliyyəti, eləcə də ekoloji təhlükəsizlik məsələləri də onun baxışına uyğun təmin edilirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli maraqların müdafiəsi planında resurs suverenliyi, ekoloji təhlükəsizlik problemi digər kateqoriya dövlətlərdən öncə həll edilmişdir. Kanada, Norveç və s. kimi dövlətlər 70-ci illərdə təbii resursların istifadəsi ilə bağlı inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətə daha sərt yeni milli qanunvericilik aktları qəbul etmişdilər. Yalnız 70-ci illərdə yeni şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələr əhəmiyyətli dərəcədə siyasi müdafiə və beynəlxalq tanınma əldə edən tədbirlər kompleksi ilə enerji resursları üzərində suveren hüquqlarını təsbit edərək bu sferadakı «uyğunsuzluğu» aradan qaldıra bilirlər. Kompleks tədbirlərdən biri kimi xüsusi qanunvericilik aktlarının qəbulu təmin edilir.

Resurs suverenliyinin tanınması təbii resurslara sahib olan inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bu prosesin sürətləndirilməsi ilə dövlətlərin resurs siyasəti formalaşdırdı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yeni tələbləri Yeni Beynəlxalq İqtisadi Qaydanın əsasını təşkil edir.¹⁶² Bu konsepsiya bütövlükdə global iqtisadi problemlərin həlli, eləcə də enerji resurslarının mənimsənilməsinin beynəlxalq rejiminin yaradılmasında müvafiq ölkələrin əməkdaşlığının əsası olur. Dünya təsərrüfatında dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq birliyin iqtisadi yardımı, onlara preferensial rejimin beynəlxalq

159. Матвеев В., Литвинов Ф. Энергетическая безопасность России: политика и экономика // Мировая экономика и международные отношения. №7, 2000, с.99-103

160. Джонстон Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции. Перевод с английского. М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2000. 352 с.

161. Любимов Л.Л. Мировой океан: арена противоборства и сотрудничества. М.: Международные отношения, 1988. с.127А

162. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. М., Российское право, 1992. 271 с.

si kimi prinsiplər yeni dünya iqtisadi sisteminin formalaşması üçün də əsas olur.

Xarici investisiyaların yeri və rolu haqqında hüquqi və ideoloji anlaşmazlıqların davam etməsinə baxmayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu məsələyə yanaşması daha pragmatik xarakter kəsb etməyə başlayır.¹⁶³ Xarici investisiyanın beynəlxalq hüquqi tənziminin inkişafında yeni mərhələ – dövlətlərin iqtisadi davranışının rasionallaşdırılması mərhələsi meydana gəlir.¹⁶⁴ Yeni dünya iqtisadi sisteminin yeni yanaşmaları dövlətlərin milli maraqlarına uyğunlaşdırılmağa başlanılır. Ali məqsədi (insan hüquqlarını o cümlədən, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu) təmin etmək üçün hər bir dövlət iqtisadi inkişaf və rifah məsələlərini həll etməli idi. Təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipini xalqların özünün təbii resursları üzərində ayrılmaz hüquqları ilə yanaşı fundamental insan hüquqlarından biri kimi əmlak hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin qarşılıqlı asılılığında təfsir etməklə hər iki kateqoriya dövlətlərin maraqlarını, o cümlədən ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək olar.

Qeyd edildiyi kimi, təbii resurslar üzərində daimi suverenlik doktrinası nöqtəyi-nəzərdən milliləşdirməyə görə ödənilən kompensasiya Yeni Beynəlxalq İqtisadi Qaydada uyğun olaraq qəbul edilən dövlətin daxili hüququ ilə tənzim edilməli və hər hansı bir beynəlxalq standartların tətbiqinə ehtiyac olmur. Burada daimi suverenlik konsepsiyasının hələ özünün ilkin variantında xarici investorun əmlak maraqlarının pozulmasına deyil, təbii resurslar üzərində xalqların özünü müəyyən etməsinin təsbitinə istiqamətləndiyi haqqında qeyd-şərt etmək yerinə düşərdi. Bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında qeyd olunduğu kimi, dövlət suverenliyinin müasir məzmunu insan hüquqlarının müdafiəsində ifadə olunur. Sağlam ətraf mühit hüququ, əmək münasibətlərində minimal standartlar hüququ, sosial sığorta hüququ, antihisar qanunvericiliyinin təmin olunması hüququ və s. dövlət

suverenliyindən irəli gələrək konstitusion qaydanın imperativ normaları ilə tənzim olunur. Digər tərəfdən, hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün inzibati qanunverici resurslardan istifadə edir. Məsələn, iqtisadi təhlükəsizliyi qorunması üçün valyuta-maliyyə sisteminin pozulması zamanı qəbul edilən dövlət xarici aktivləri milliləşdirmək kimi suveren hüquqlarını həyata keçirə bilər. Sözsüz ki, bu zaman xarici mülkiyyətin götürülməsinə görə kompensasiya ödənilməsi nəzərdə tutulur. Lakin qiymət dəyərləndirilməsi qəbul edilən dövlət tərəfindən müstəqil şəkildə aparılır. Avropa praktikası da belə «müsadirələr» zamanı tam kompensasiyanın ödənilməməsi nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir. Təbii resursların mənimlənməsi kontekstində ekspropriasiyanın ölçüsü normativ aktlara görə çox genişdir. Ətraf mühitin qorunması baxımından xarici investorun əmlakının götürülməsinə özündə publik qaydanı təsbit edilən və kompensasiyanın müqavilə standartlarının tətbiq edilmədiyi normativ aktların kontekstində baxılmalıdır. Belə bir problem «1972-ci il OPIK-ə qarşı Vaşinqtonun Beynəlxalq Bankı» işi ilə bağlı arbitraj qərarlarından birində ortaya çıxmışdır. Meşələrin kəsilməsi ilə bağlı müqavilə tərəfdarı Dominikan Respublikası meşələrin mühafizəsi, saxlanması ilə bağlı qanunvericilik tədbirlərini pozmasına görə konsessiyası ekspropriasiyaya məruz qalır və arbitraj da belə bir qərar qəbul edir ki, müvafiq ekspropriasiya kompensasiya edilmir.¹⁶⁵ Bu halda yalnız milli deyil, eləcə də beynəlxalq publik qaydanın, global maraqların müdafiəsi üçün ayrılmaz, bölünməz dövlət suverenliyi prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi:

- enerji effektivliyi və ətraf mühitin qorunması prinsipinə müvafiq olaraq ətraf mühitin və ya ictimai qaydanın mühafizəsi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir;
- beynəlxalq hüquqa əsasən təbii resurslar üzərində daimi suverenlik ətraf mühitin qorunması kimi global problemlərin

163. Вознесенская Н.Н. Иностранные инвестиции: Россия и мировой опыт (сравнительно-правовой комментарий). М., Юридическая фирма «Контакт», «Инфра-М», 2001, 220 с.
164. Фарухудинов И.З. Международное инвестиционное право: теория и практика применения. М.: Волтерс Клувер, 2005. с.125

165. Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада (под ред. Т. Вальде – англ. издания и А. Конопляника – рус. изд.) М.: Международные отношения, 2002, с.353

xeyrinə məhdudlaşdırıla bilər,¹⁶⁶

– iqtisadi təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə suverenlik (beynəlxalq hüququn adət hüquq norması kimi) xalqların və millətlərin təbii resursları üzərində öz müqəddəratını təyin etmə hüququna istiqamətlənir və bu mənada ekoloji təhlükəsizliklə bağlı yaranan mübahisələrin həllində dövlətdaxili hüquqi vasitələrin keçirilməsi zərurəti şərt kimi qəbul edilməlidir.

Tranzit əraziyə malik hökumətlərlə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış sazişlərdə bilavasitə saziş müddətinin bitməsindən sonrakı dövrün ekoloji təhlükəsizliyinə geniş yer verilsə də müəyyən məqamlar var ki, onlara aydınlıq gətirilməlidir.

Qeyd edilir ki, müayinələrlə bağlı bütün mübahisələrin tənzimlənməsindən və ya ilkin yekunlaşdırıcı tədqiqatın təsdiqindən sonra ƏİK iştirakçıları boru kəməri ilə əlaqəli gələcəkdə ətraf mühitə mənfi təsirlə bağlı meydana çıxacaq nəticələrin aradan qaldırılması üçün müvafiq ərazidə müayinə aparmalıdırlar. Müayinə və ləğvetmənin həyata keçirilməsi üzrə öhdəlik 2 il müddətində qüvvədə olur. Bu müddət Son yekunlaşdırıcı tədqiqat başa çatdıqdan, müvafiq proqramlarda nəzərdə tutulan yerinə yetirilməmiş işləri tamamladıqdan sonra ƏİK iştirakçıları ətraf mühitə təsirlə bağlı istənilən maddi məsuliyyətdən hökumət tərəfindən azad edirlər və qeyd edilənlə bağlı üçüncü tərəflərin istənilən iddialarından müdafiə olunurlar.

Burada qeyri-müəyyən, həmçinin elmi əsası, meyarı göstərilməyən ilkin ləğvetmə üçün nəzərdə tutulan iki illik müddətdir. Həmin müddət müəyyən edilərkən onun hansı ekoloji standartlardan götürülməsi və nə üçün həmin müddətin müəyyən edilməsi təsbit edilməlidir. Zərər, xüsusən də, ekoloji zərər bir qayda olaraq müəyyən illər keçdikdən sonra baş verdiyi üçün ya həmin müddət artırılmalı, ya da müvafiq ərazinin ətraf mühitinin gələcəkdə meydana gələ biləcək neqativ hallarının qarşılınması üçün maliyyə fondları təsis edilməlidir.

Digər bir məsələ 3.15.1 maddəsi ilə əlaqədardır. Həmin maddə-

də qeyd edilir ki, ləğvetmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin başa çatması ilə ƏİK iştirakçıları ətraf mühitin mühafizəsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Qiymətləndirmə ƏİK iştirakçılarının ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində seçdiyi tanınmış beynəlxalq təşkilatın normaları əsasında aparılır. Bəzən müəssisələr, korporasiyalararası qeyri-şəffaf münasibətlərin olduğunu nəzərə alsaq müvafiq beynəlxalq təşkilatın müştərək formada iştirakçı dövlətin də iştirakı ilə seçilməsi məqsədemüvafiq olardı.

166. Smith E., Dfienkovcki J., Anderson O., Conine G., Lowe J. International Petroleum Transactions. Rocky Mountain Mineral Law Foundation, Denver, Colorado, 1993, p.671

NƏTİCƏ

Təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə rejiminin müəyyən olunması dövlətin iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, həmçinin mövcud sosial-mədəni, siyasi, ekoloji və s. problemlərin həll edilməsini də təmin edir və dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində iqtisadi və siyasi mövqeyini müəyyən edir. Beynəlxalq aktlarda da təsbit olunan təbii ehtiyatlar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi görə, dövlət təbii ehtiyatlardan istifadə formalarını və rejimini müstəqil müəyyən edir. Eyni zamanda, qanunvericilik təcrübəsi, mülkiyyət və digər hüquqların müdafiəsi səviyyəsi, xarici investisiyaların cəlb olunması, o cümlədən təbii ehtiyatlardan istifadə, onların naqli zamanı ekoloji təhlükəsizlik üzrə rejimin də müəyyən edilməsini şərtləndirir. Səmərəli istifadə rejiminin müəyyən olunması ekoloji təhlükəsizliyin təminatına təbə etdirilməlidir.

BTC neft kəmərinin normativ sistemində BTC neft boru kəmərinin təsisi üzrə hökumətlərarası üçtərəfli saziş, Sazişə Əlavə kimi çıxış edən tranzit hökumətlərlə ƏİK iştirakçıları arasında bağlanmış sazişlər, eyni zamanda həmin sazişlərə qəbul edilmiş Əlavələr (müxtəlif institutların, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (İSO), Britaniya standartlaşdırma institutu) texniki təhlükəsizlik, ətraf mühit standartları ilə yanaşı, kəmərin operatorunun (BP-nin) korporativ fəaliyyət prinsipləri, beynəlxalq maliyyə institutlarının, o cümlədən Dünya Bank Qrupunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının və s. ekoloji təhlükəsizlik direktivləri, integrasiya qurumlarından Avropa İttifaqının beynəlxalq neft boru kəmərləri sənayesində tətbiq edilən normaları və standartları da çıxış edir. Şübhəsiz ki, bütün bu normativ sistemə iştirakçı dövlətlərin hüquq sistemində daxil olan konstitusiya və ayrı-ayrı sahəvi, xüsusi qanunvericilik normaları, eləcə də həmin hüquq sistemində gətirilmiş beynəlxalq hüquq normaları aiddir.

Ümumiyyətlə, bu, tədqiqat işinin yekunu kimi bir sıra aşağıda qeyd edəcəyimiz problemlərin həlli olaraq təmin edilməlidir. İlk növbədə belə bir nəticə hasil olur ki:

1. BTC neft kəməri üzrə normalarının təhlili də göstərir ki,

bu layihə üzrə qəbul edilmiş normativ sistem qeyd etdiyimiz digər layihələrdən kifayət qədər fərqliliyə malikdir. Beynəlxalq neft-qaz boru kəmərlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsindəki fərqlilik ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi baxımından məqbul sayıla bilməz. Ona görə də, hesab edirik ki, bu sahədə ekoloji təhlükəsizlik standartlarını da özündə ehtiva edəcək universal səviyyədə beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə əsas verən BMT şərcivəsində beynəlxalq saziş qəbul edilməlidir.

2. Təbii ehtiyatlardan istifadə iqtisadi və hüquqi kateqoriya olmaqla kompleks təbiətə malik olmaqla özündə iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi və ekoloji təhlükəsizlik xüsusiyyətlərini birləşdirir. İqtisadi xüsusiyyət mənfəət əldə etməkdə ifadə olunan xüsusi maraqlar, ekoloji istiqamət isə ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasına əsaslanan və ətraf mühitin mühafizəsində ifadə olunan ümumi maraqları əks etdirir. Bu baxımdan ekoloji təhlükəsizlik aspekti təbii ehtiyatların istifadəsində dövlətin ümumi qaydasının əsasını təşkil edir. İstifadənin kompleks xarakterli olması, istifadə və nəqliyyat rejiminin və hüquqi tənzimləmənin də kompleks xarakterli olmasını şərtləndirir. Bu aşağıdakılarda ifadə olunur: dövlət-daxili və beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərdən uzlaşdırılmış formada istifadədə, xüsusi-hüquqi və ümumi-hüquqi tənzimləmə metodlarından paralel istifadə olunmasında.

3. Təbii ehtiyatlardan, o cümlədən neft məhsullarından istifadənin, nəqlinin forma və rejimini dövlət müstəqil olaraq müəyyən etsə də, səmərəli istifadə rejiminin müəyyən olunması üçün dövlətdaxili qanunvericilik ilə beynəlxalq hüquq normalarının uzlaşdırılması zəruridir. Beynəlxalq neft boru kəmərinin istər ekoloji aspekti, istərsə də iqtisadi aspekti, eləcə də xarici investisiyalarla bağlı məsələlər dövlətdaxili hüququn və beynəlxalq hüququn birgə tənzimləmə obyektini təşkil edir. Belə ki, xarici investisiyalara ehtiyacı olan dövlətin xarici investorlarla, xüsusilə transmilli korporasiyalarla münasibətlərini birtərəfli, sərt daxili qanunvericilik əsasında tənzimləməsi çətinidir. Bunun üçün dövlət, təminat qismində beynəlxalq hüquq normalarından hüquqi standartlar kimi istifadə etməlidir.

4. Beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa gətirilməsi, qanunvericilikdə implementasiyanın bu və ya digər üsulunun se-

çilməsi beynəlxalq hüquq normasının təbiətindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. İnkorporasiya və göndərmə üsullarından istifadə edərək dövlət, dövlətdaxili tənzimləmə imkanları ilə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə zərurətini uzlaşdırmaqla təbii ehtiyatlardan istifadənin və nəqlinin ekoloji təhlükəsizlik üzrə vahid hüquqi rejimini müəyyən etməlidir. Vahid tənzimləmə mexanizmində üstünlük beynəlxalq hüquq normalarına verilməlidir. Üstünlük, hər hansı ziddiyyətin olması hallarında tətbiqlə məhdudlaşmır və bütövlükdə daxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmasında ifadə olunur. BTC neft boru kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin hüquqi rejimi həmin infrastrukturun rejimində ümumi qaydanı təşkil edir.

5. BTC neft kəmərinin ekoloji standartlarını da ehtiva edən müqavilə normalarının dövlətdaxili qanunvericilik sistemində yerini müəyyən edərək aşağıdakıları ifadə etmək olar:

- həm hökumətlərarası, həm də tranzit ölkələri ilə BTC neft kəməri investorları arasında bağlanan beynəlxalq sazişlər konstitusion normalar və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla, özünün prioriteti ilə dövlətdaxili qanunvericiliyin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsi (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ), 78-ci maddəsi (ətraf mühitin qorunması) ilə bağlı və ya həmin hüququn həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hər hansı bir normanın hüquqi qüvvəsi BTC neft boru kəməri üzrə sazişlər paketi əsasında məhdudlaşdırıla bilməz. Hökumətlərarası beynəlxalq müqavilə, o cümlədən tranzit ölkənin hökuməti ilə BTC səhmdarları arasında bağlanan Sazişin fəaliyyəti zərurət olduqda AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsinin qeyd-şərtsiz məhdudlaşdırıla bilər. BTC neft kəmərinin ekoloji normalarının sistemə hökumətlərarası Saziş və tranzit ölkələrlə investorlar arasında bağlanan Sazişlər də daxil olmaqla, lakin onlara ziddiyyət təşkil etməyən iştirakçı dövlətlərin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq ekologiya hüququnun mənbələri, daxili qanunvericilik normaları və standartları aiddir.

- BTC neft boru kəməri üzrə hökumətlərarası Sazişdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi prinsipinin mövcud qaydada təsbit edilməsi məqbul sayıla bilməz. Həmin aktda ekoloji təhlükəsizlik hüququnu əsaslandırان prinsip konstitusion normanın statusunda ifadə edilməlidir.

6. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və ya ekoloji təhlükəsizlik istənilən iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətində, investisiya qoyuluşunda nəzərə alınması zəruri olan məsələdir. Ekoloji təhlükəsizlik beynəlxalq hüquq məzmununda özündə sağlam ətraf mühit hüququnu təsbit etməklə istənilən iqtisadi fəaliyyətdən, təbii ehtiyatlardan, o cümlədən enerji resurslarından istifadənin, nəqlinin mənfii təsirlərindən mühafizənin normativ hüquqi istiqamətinə təsbit edir.

7. Xarici investorların əmlak hüquqları geniş aspektdə özünün təsbitini tapdığı halda sığorta ilə bağlı məsələnin reqlamentləşdirilməsi məqsədmüvafiq sayıla bilməz. Tranzit əraziyə malik olan hər bir ölkə ilə bağlanmış sazişdə sığorta və maddi məsuliyyət ilə bağlı məsələlər ayrıca əlavələr formasına malik olmalıdır. Obyektiv məsuliyyəti nəzərdə tutan konkret qanunvericilik aktına zərurət yaranır. Ətraf mühitlə bağlı qəzalar baş verdikdən sonra onların aradan qaldırılması, flora və faunanın bərpası üçün «Məsuliyyət, kompensasiya, ətraf mühitin bərpası üzrə tədbirlər haqqında» Qanun qəbul edilməlidir. Qanunda müəssisə və obyektlərin operatorlarının ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə obyektiv məsuliyyəti nəzərdə tutulmalıdır. Qəbul edilməsi zəruri olan qanunda ekoloji məsuliyyət institutu üçün aşağıdakı elementlər təsbit edilməlidir:

- məsuliyyət institutu yalnız «gələcək» zərərə münasibətdə fəaliyyət göstərir;
- tətbiq sferası kimi torpaqların çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və biorəngarəngliyə zərərin tənzimlənməsi başa düşülür;
- çirklənmə və zərər yalnız qanunvericilikdə müəyyən edilmiş kimi, təhlükəli fəaliyyətlə bağlı olmalıdır;
- məsuliyyət konkret olaraq fəaliyyətə nəzarət edən, zərər vuran operatorun üzərinə qoyulur;
- vurulmuş zərərlə bağlı ödəmələr ətraf mühitin bərpasına yönəldilir;
- ekoloji zərərin vurulması halında məhkəməyə çıxış imkanları genişləndirilir;
- məsuliyyətin maliyyə-sığorta təminatı reqlamentləşdirilir.

Qanunvericilik aktı bu və ya digər məsələnin həllində birbaşa beynəlxalq müqavilə norması olduğu halda həmin normaya da istinad formasında təsbit edilə bilər.

ƏLAVƏLƏR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ NEFT KONTRAKTLARI

**Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda
«Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının
dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi
və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında SAZIŞ**

Bakt, 26.09.1994

Bu sazişi
bir tərəfdən, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖV-
LƏT NEFT ŞİRKƏTİ («ARDNŞ») ilə

digər tərəfdən, Britaniyanın Virciniya adalarında qeydə alın-
mış AMOKO KASPIAN Sİ PETROLEUM LİMİTED («Amo-
ko») şirkəti; və

İngiltərədə qeydə alınmış Bi-Pi EKSPLOREYŞN (KASPIAN
Sİ) LİMİTED («Bi-Pi») şirkəti; və

Bermud adalarında təsis edilmiş DELTA NİMİR XƏZƏR
LİMİTED şirkəti; və

Norveçdə qeydə alınmış DEN NORSKE STATS OLYESEL-
SKAP a.s. («Statoyl») şirkəti; və

Rusiya Federasiyasında qeydə alınmış şirkət – LUKOYL
SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ («LUKOYL») şirkəti; və

Panama Respublikasında qeydə alınmış MakDERMOTT
AZƏRBAYCAN, İNK («MakDermott»); və

Britaniyanın Virciniya adalarında qeydə alınmış PENNZOYL
KASPIAN KORPOREYŞN («Pennzoyl») şirkəti; və

Şotlandiyada qeydə alınmış REMKO XƏZƏR ENERCİ Lİ-
MİTED («Remko») şirkəti; və

Türkiyədə qeydə alınmış TÜRKİYE PETROLLERİ A.O.
(«TPAO») şirkəti; və

Bermud adalarında qeydə alınmış YUNOKAL XƏZƏR

LTD. («Yunokal») şirkəti
tərtib etmiş və 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respubli-
kasının Bakı şəhərində bağlamışlar, özü də Tərəflərin hamısı hüquqi
şəxslərdir ki, bu da onların qeydə alındığı ölkələrin qanunvericiliyi
və müvafiq qeydiyyat sənədləri ilə təsdiq edilir.

Nəzərə alaraq ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstə-
qilliyinin əsasları haqqında 1991-ci il 25 may tarixli Qanuna,
Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpası haq-
qında 1991-ci il 30 avqust tarixli Bəyannaməyə, Azərbaycan Res-
publikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında 1991-ci il 18 oktyabr
tarixli Konstitusiyaya Aktına və Mülkiyyət haqqında 1991-ci il 9
noyabr tarixli Qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası-
nın quruda və su altında, o cümlədən Xəzər dənizinin onun yu-
risdiksiyasına aid hissəsində yerin təkində təbii halda olan bütün
Karbonhidrogenlər üzərində mülkiyyət hüququ Azərbaycan Res-
publikasına məxsusdur və aşağıda sadalanaçaq sanksiyalara əsa-
sən bu Karbonhidrogenləri idarəetmə və onlara nəzarət səlahiy-
yətləri ARDNŞ-ə həvalə edilmişdir; və

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin yaradılması
haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 13
sentyabr tarixli 200 sayılı Fərmanına və həmin şirkətin Nizamna-
məsinə, habelə «Azərbaycan Respublikasının dəniz neft və qaz
yataqlarının işlənməsini sürətləndirmək haqqında» Azərbaycan
Respublikası Prezidentinin 1994-cü il 4 fevral tarixli 56 sayılı
Sərəncamına – bu Saziş üzrə danışıqların aparılması üçün
ARDNŞ-in məsuliyyətinə dair Sərəncama uyğun olaraq Azər-
baycan Respublikasındakı bütün Karbonhidrogen ehtiyatlarının
kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə səlahiyyətlərin hamısı ARDNŞ-ə hə-
valə edilmişdir; və

ARDNŞ və onun sələfləri bu Sazişin Qüvvəyə mindiyi tarixə-
dək Müqavilə sahəsində müəyyən işlər görmüşlər və bu işlərin nə-
ticəsində Müqavilə sahəsində karbonhidrogen ehtiyatları aşkara
çıxarılmış və onların potensialı ARDNŞ tərəfindən qiymətləndi-
rilmişdir; və

Müqavilə sahəsinin hüdudları daxilində aşkara çıxarılmış və ya
gələcəkdə aşkara çıxarılacaq və işlənəcək Karbonhidrogen yatağı,
yaxud yataqları müəyyən dərəcədə və ya hətta xeyli dərəcədə biti-

şik, yaxud ümumi ola biləcəyinə görə Tərəflər razılaşmışlar ki, karbohidrogen ehtiyatlarının səmərəli idarə olunmasının ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq bütün Müqavilə sahəsində indiyədək aşkar edilmiş və ya bundan sonra aşkar ediləcək karbohidrogenləri ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə işləmək və idarə etmək daha münasibdir; və

Azərbaycan Respublikası ərazisində neftin və qazın kəşfiyyatı və hasilatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti ilə Rusiya Federasiyasının hökuməti – Nazirlər Soveti arasında 1993-cü il 20 noyabr tarixli Müqaviləyə uyğun olaraq LUKOyl S/C Sazişə Podratçı tərəf kimi daxil edilmişdir; və

Yunokal ilə Delta arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq Yunokal şirkəti bu saziş üzrə əldə etdiyi iştirak payının on beş faizini (15%) Delta şirkətinə verməyə razı olmuş və qalan Tərəflərin hamısı bununla razılaşmışdır; və

Podratçı texniki biliklərə və təcrübəyə, inzibatçılıq və idarəetmə üzrə ekspert biliklərinə və Müqavilə sahəsində Karbohidrogen ehtiyatlarının səmərəli işlənməsi və hasilatı üçün maliyyə ehtiyatlarına malikdir və Müqavilə sahəsində Karbohidrogen ehtiyatlarının səmərəli işlənməsi və hasilatı üçün ARDNŞ ilə müqavilə münasibətlərinə girməyi arzulayır; və

ARDNŞ «Günəşli» yatağını yuxarıda adı çəkilən vahid müqavilə sahəsindən çıxarmaq arzusunu ifadə etmiş və Tərəflər II Əlavədə göstərilən vahid Müqavilə sahəsinə «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsini daxil etmək barəsində razılığa gəlmişlər; və

Podratçı aşağıda göstəriləndiyi kimi, neft-qaz əməliyyatlarını ARDNŞ-in iştirakı ilə aparmaq arzusundadır; və

Bununla da təsdiq edilir ki, yuxarıda şərh edilənlərin və aşağıda göstəriləcək qarşılıqlı öhdəliklərin müqabil surətdə yerinə yetirilməsi üçün Tərəflər aşağıdakılar barəsində razılığa gəlmişlər.

I maddə – İştirak payı. Müstəsna razılışma

1.1. Hər bir Podratçı tərəfin (habelə XXVIII maddədə nəzərdə tutulduğu kimi, iştirak payı faiz baxımından ARDNŞ-in) bu Saziş üzrə hüquqları və öhdəlikləri bu Sazişin bağlandığı tarix üçün

ARDNŞ və Podratçı tərəflər	Pay faizləri
ARDNŞ	20,000 %
AMOKO	17,010 %
Bi-Pi	17,1267%
Delta	1,680%
LUKOyl	10,000%
MakDermott	2,450%
Pennzoyl	9,8175%
Remko	2,0825%
Statoyl	8,5633%
TPAO	6,750%
Yunokal	9,520%
Eksson	5,000%
CƏMI	100,000%

aşağıda göstərilmiş iştirak payının müvafiq faizlərində qeyd edilir:

1.2. Podratçı tərəflər razıdırlar ki, onların bu saziş üzrə iştirak payının yuxarıdakı 1.1. bəndində müəyyənləşdirilmiş müvafiq faizləri Müqavilə sahəsinin hər hansı hissəsi barəsində, bir tərəfdən, podratçıların hər hansı biri və ya onların Ortaq şirkətləri ilə, digər tərəfdən, hökumət, hər hansı hökumət təşkilatı və ya ARDNŞ arasında hər hansı əvvəlki sazişlərdən və ya müqavilələrdən (Qazın utilizasiyası haqqında Müqavilə istisna olmaqla) irəli gələ bilən bütün hüquq və öhdəlikləri əvəz edir. Bununla əlaqədar olaraq bütün Tərəflər razılığa gəlmişlər ki, Kontrakt sahəsinin hər hansı hissəsinə aid olan və bir tərəfdən Podratçı tərəflər (və ya onların hər hansıları) ilə, digər tərəfdən, Hökumət, hər hansı hökumət təşkilatı və ya ARDNŞ arasında bağlanmış bütün əvvəlki bu cür sazişlər və ya müqavilələr, habelə bütün bu cür başqa memorandumlar, məktublar, sənədlər, yazılı və ya şifahi öhdəliklər, yaxud razılışmalar qüvvədən salınır və ləğv edilir (Qazın utilizasiyası haqqında Müqavilə istisna olmaqla; bu şərtlə ki, Qazın utilizasiyası haqqında Müqaviləyə müvafiq surətdə Kontrakt sahəsinə daxil olan Cünəşli yatağının hər hansı

hissəsi barəsində Pennzoyl qrupunun irəli sürdüyü hər hansı hüquq iddiaları bu Sazişlə əvəz edilir). Tərəflər, həmçinin razılığa gəlmişlər ki, Qüvvəyəminmə tarixindən başlayaraq bu Saziş Kontrakt sahəsi barəsində ARDNŞ ilə Podratçı tərəflər arasında vahid və tam razılışmadır.

X maddə – İlkın neft hasilatının əldə edilməsinin, yataqların tammiqyash işlənməyə başlanmasının və əsas ixrac neft kəmərinin istismara verilməsinin nəzərdə tutulan müddətləri və şərtləri

10.2. İlkın neft hasilatı

10.2.(b) (II). İlkın hasilat nefti ixrac məntəqəsinə hansı ölkənin (ölkələrin) ərazisi ilə nəql ediləcəksə, həmin ölkənin (ölkələrin) ərazisindəki neft kəmərinin sahibləri ilə müvafiq həcmələri buraxılması və tariflər barəsində müqavilələr hazırlanması və bağlanması;

10.2.(b) (III). İlkın hasilat nefti satış müqavilələrinə uyğun olaraq hansı ixrac məntəqəsindən göndəriləcəksə, oradakı Xam neft terminallarının və anbarlarının sahibləri ilə terminallara və neft anbarlarına dair müqavilələr hazırlanması və bağlanması;

10.2.(b) (IV). İlkın neft hasilatına dair tövsiyə edilən layihədə kontrakt sahəsindən çıxarılan Xam neftin emalı və neft məhsullarının ixracı nəzərdə tutulursa, neft emalına dair müqavilələr hazırlanması və bağlanması;

10.2.(b) (V). İlkın neft hasilatı layihəsinin həyata keçirilməsi üçün başqa dövlətlərin müvafiq hökumət orqanları ilə zəruri müqavilələr hazırlanması və bağlanması;

10.2.(b) (VI). Çıraq-1 platformasının və texnoloji obyektlərin (vasitələrin vəziyyətinin təhlilindən sonra platformanın və obyektlərin) vasitələrin beynəlxalq texniki təhlükəsizlik normalarına və istismar standartlarına uyğun olduğu, yaxud rentabelli modifikasiyanın göstərilən normaları təmin etmək üçün mürəkkəb olmadığı barədə nəticə çıxarılması;

10.2.(b) (VII). Zərurət olarsa, Bakı-Tixoretsk neft kəmərinin axının istiqamətini dəyişdirmək məsələsinin həll edilməsi, sonra isə istiqamətin dəyişdirilməsi və bu halda müvafiq öhdəliklər götürülməsi barəsində həmin neft kəmərinin sahibləri ilə razılışma əldə olunması.

10.4. Yataqların tammiqyash işlənməsi

10.4.(b). Əsas İxrac neft kəmərinin maliyyələşməsinə, tikintisi-

nə və istismarına dair razılışmalar əldə edilməlidir. Əsas İxrac neft kəməri sistemində aid «razılışmalar» termini aşağıdakılar deməkdir:

10.4.(b) (I). Əsas İxrac neft kəməri xəttinin seçilməsi barədə Tərəflər arasında razılıq əldə edilməsi, Hökumət və ərazilərindən Əsas İxrac neft kəmərinin keçdiyi bütün ölkələrin hökumətləri arasında çoxtərəfli hökumətlərarası sazişlərin bağlanması və qüvvəyə minməsi, digər məsələlər içərisində bu neft kəmərinin tikilməsindən və istifadəyə verilməsindən, Karbohidrogenlərin kəmərlə maneəsiz nəql edilməsindən ötrü şərait yaradılması;

10.4.(b) (II). Əsas İxrac neft kəmərinin təşkili və istismarı ilə məşğul olan şirkət və yaxud Əsas İxrac neft kəmərinin sahibləri və ərazisindən Əsas İxrac neft kəmərinin keçdiyi hər ölkənin hökuməti arasında sazişlərin bağlanması, qanuniləşdirilməsi və qüvvəyə minməsi – həmin sazişlərdə digər məsələlər arasında bu neft kəməri ilə fasiləsiz karbohidrogenlər vurulması üçün şərait yaradılması, sabitləşdirilmiş vergilər, rüsumlar, gömrük rüsumları, ödənişlər və ya haqlar (həmçinin, varsa tranzit tarifləri) və ya neft kəməri təşkilatının və Karbohidrogen ixracatçıların / sahiblərinin onları ödəməkdən azad edilməsi, hər hökumətin Əsas İxrac neft kəmərinin, onunla bağlı qurğuların lazımi təhlükəsizliyinə, həmçinin xidmət işçilərinin təhlükəsizliyinə təminat verməsi; bu şərtlə ki, ARDNŞ və Podratçı tərəflər (yaxud onların Ortaq şirkətləri) Əsas İxrac neft kəmərinin pay iştirakçıları olduqlarına görə beynəlxalq neft sənayesi praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş yaxşı şərtlərlə belə sazişlərin bağlanmasına lazımi səy göstərirlər;

10.4.(b) (iii). Ərazisindən Əsas İxrac neft kəmərinin keçdiyi hər ölkənin hökumətinin neft kəməri təşkilatına Əsas İxrac neft kəmərinin və onunla bağlı obyektlərin / vasitələrin və qurğuların tikilməsi, mülkiyyətə keçirilməsi, istismar edilməsi, həmçinin onların yoxlanmasına imkan yaradılması üçün neft kəməri təşkilatını tələb olunan lazımi hüquqlarla, təsdiqnamələrlə, lisenziyalarla və icazələrlə, o cümlədən torpaqdan istifadə hüquqları ilə təmin etməsi;

10.4.(b) (iv). Əsas İxrac neft kəmərinin sahibləri arasında hər sahibin mülkiyyət strukturunu və payda iştirakını, rəhbərliyi, sə-

vermə qaydasını, istismar məsələlərini və tarifləri müəyyənləşdirən sazişin bağlanması və qüvvəyə minməsi; bu şərtlə ki, ARDNŞ və Podratçı tərəflər (yaxud onların Ortaq şirkətləri) Əsas İxrac neft kəmərinin pay iştirakçıları olduqlarına görə beynəlxalq neft sənayesi praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş yaxşı şərtlərlə belə sazişin bağlanmasına lazımı səy göstərsinlər;

10.4.(b) (v). Əsas İxrac neft kəmərinin layihələşdirilməsi, tikilməsi, başa çatdırılması və istismarı üçün bütün lazımı vəsaitin verilməsini təmin edən maliyyə idarələri ilə bağlanmış sazişlərin və ya maliyyələşdirmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, kəmərin buraxılış qabiliyyətinə dair lazımı sazişlər bağlanması və fondlar ayırmaq məqsədi ilə onlarda nəzərdə tutulan bütün ilkin şərtlərə əməl edilməsi; bu şərtlə ki, ARDNŞ və Podratçı tərəflər (yaxud onların Ortaq şirkətləri) Əsas İxrac neft kəmərinin pay iştirakçıları olduqlarına görə beynəlxalq neft sənayesi praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş yaxşı şərtlərlə belə sazişin bağlanmasına lazımı səy göstərsinlər.

XXIII maddə – Tətbiq edilə bilən hüquq, iqtisadi sabitləşmə və arbitraj

23.1. Tətbiq edilə bilən hüquq. Bu Saziş Azərbaycan Respublikasının və İngiltərənin qanunları üçün ümumi olan hüquq prinsiplərinə müvafiq surətdə, hər hansı məsələyə dair ümumi prinsiplər olmadığı halda isə Kanadanın Alberta əyalətinin ümumi hüquqi prinsiplərinə müvafiq surətdə tənzimlənilir və təfsir edilir (qanunvericilərin münaqişələrinə aid qanunlar istisna olmaqla). Bu Saziş, həmçinin «pacta sunt servanda» («müqaviləyə riayət olunmalıdır») beynəlxalq hüquq prinsipinə tabe edilir. Bu Saziş, Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən təsdiq edildikdən sonra bu Sazişdə konkret surətdə başqa cür göstərilmiş hallar istisna edilməklə Azərbaycan Respublikasının Qanunu olur və Azərbaycan Respublikasında müddəaları bu Sazişə uyğun gəlməyən və ya zidd olan hər hansı başqa mövcud və ya gələcək qanundan, fərmandan, yaxud inzibati sərəncamdan (və ya onun bir hissəsindən) üstün tutulur.

23.2. İqtisadi sabitləşmə. Bu Saziş üzrə Podratçıya (yaxud onun müvəkkilərinə) və onun Subpodratçılara veriləsi hüquqlar və

mənafeələr Podratçının qabaqcadan razılığı olmadan toxunulmaz qalır, yəni dəyişdirilmir və ya məhdudlaşdırılmır. Əgər Azərbaycanın hökuməti və ya digər hökumət orqanı bu Sazişin müddəalarına zidd olan, yaxud bu Saziş üzrə Podratçının hüquqlarına və ya mənafeələrinə mənfii, yaxud müsbət təsir göstərən hər hansı mövcud, yaxud gələcək qanunun, müqavilənin, hökumətlərarası sazişin, fərmanın və ya inzibati sərəncamın, o cümlədən, lakin bununla məhdudlaşmadan vergi qanunvericiliyində, qaydalarda, inzibati praktikada hər hansı dəyişikliklərin, yaxud Kontrakt sahəsi barəsində yurisdiksiya dəyişikliklərinin tətbiq olunmasını tələb edərsə, Tərəflərin iqtisadi mənafeələrinin tarazlığını bərpa etmək məqsədilə bu Sazişin müddəalarında təshihlər aparılır, Podratçının hüquqlarına və mənafeələrinə mənfii təsir olduqda isə, ARDNŞ Podratçıya (və onun müvəkkilinə) bununla bağlı hər cür itkilər, iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, zərər və ya ziyan müqabilində əvəz ödəyir. ARDNŞ həmin müqavilə, hökumətlərarası saziş, qanun, fərman, yaxud inzibati sərəncam ilə bu Saziş arasında hər hansı münaqişənin və ya uyğunsuzluğun yuxarıda göstərilmiş prinsiplərə müvafiq surətdə tez bir zamanda həll olunması məqsədilə Hökumətin lazımı tədbirlər görməsini təmin etmək üçün öz səlahiyyətlərinin tam həcmi çərçivəsində hər cür təsirli səylər göstərir.

23.3. Arbitraj.

23.3.(a). 13 (b) bəndinin müddəalarına müvafiq surətdə nəzərdə keçirilmək üçün ekspertə göndərilən məsələlər, yaxud Sazişdə xüsusi olaraq göstərilən hallar istisna olmaqla, ARDNŞ ilə hər hansı Podratçı tərəflər arasında mübahisələr (Rəhbər komitənin iclaslarında həll edilməmiş məsələlər daxil olmaqla) baş verdikdə, mübahisə edən Tərəflər görüşürlər ki, bu Sazişin şərtlərinə əsaslanaraq müqavilələrin Azərbaycan qanunvericiliyi əsasında təfsir olunması prinsiplərini tətbiq etməklə mübahisənin qarşılıqlı surətdə qənaətbəxş bir şəkildə həll olunmasına cəhd göstərsinlər; əgər bu üsulla qarşılıqlı razılıq əldə edilmərsə, mübahisə edən Tərəflər müqavilələrin İngiltərə hüququ əsasında təfsir olunması prinsiplərini tətbiq edirlər. Tərəf həmin mübahisə haqqında bildiriş aldıqdan sonra mübahisə otuz (30) gün ərzində Tərəfləri qarşılıqlı surətdə qənaətləndirən bir şəkildə aradan qaldırmırsa, həmin mübahisə VI Əlavənin arbitraj haqqında müddəalarına və tətbiq edilə bilən hüquq ba-

rəsində 23.1 də göstərilmiş müddəalara müvafiq surətdə həll edilir.

23.3.(b). Bu Sazişdə heç nə Podratçı tərəflərin 1992-ci il yanvarın 15-də imzalanmış və Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 1992-ci il 15 yanvar tarixli Qərarı ilə təsdiq olunmuş Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında Qanunun 11-15 maddələrində nəzərdə tutulan hüquqlarını əsla məhdudlaşdırmır və Azərbaycan Respublikasının hər hansı başqa mövcud və ya gələcək qanunun müddəalarına baxmayaraq, həmin hüquqlar Podratçıya bu Saziş üzrə məxsus olan hər hansı başqa hüquqlardan əlavə olaraq tətbiq edilir. Hökumətin, yaxud hər hansı regional, yerli və ya respublikalararası, yaxud digər hakimiyət orqanının hər hansı fəaliyyət və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində Podratçının hər hansı hüquqlarının, mənafeələrinin, yaxud əmlakının ekspropriasiyası, milliləşdirilməsi və ya başqa cür özgənəkiləşdirilməsi hallarında arbitrlər nağd pulun diskontlaşdırılmış axınları metodunu tətbiq edərək və əlverişli şəraitdə əqddə marağı olan alıcının və satıcının mövcudluğunu ehtimal edərək, habelə Podratçının öz hüquqlarından, mənafeələrindən, (o cümlədən mənimsənilməmiş ehtiyatlarda iştirak payından) və ya əmlakından məhrum olması ilə nəticələnən əlverişsiz vəziyyəti nəzərə almayaraq, zərərin əvəzini mövcud müəssisənin tam bazar qiyməti ilə ödənilməsi (o cümlədən dollarla dərhal tam və təsirli kompensasiyası) prinsiplərini tətbiq edirlər. Podratçının sadalanan hüquqlarının, mənafeələrinin (o cümlədən, mənimsənilməmiş ehtiyatlarda iştirak payının), və ya əmlakının tam bazar qiymətini müəyyənləşdirmək üçün arbitrlər yüksək beynəlxalq nüfuza malik investisiya bankını seçirlər.

XXVI maddə – Ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik

26.1. Əməliyyatların aparılması. Podratçı beynəlxalq neft sənayesinin hamılıqla qəbul olunmuş standartlarına səylə əməl edərək bütövlükdə ətraf mühitin, o cümlədən məhdudiyət qoymadan, yerin üstünün, yerin təkinin, dənizin, havanın, göllərin, çayların, flora və faunanın, kənd təsərrüfatı bitkilərinin, digər təbii ehtiyatların və əmlakın vəziyyətinin hər hansı potensial pozuntularını minimuma endirmək üçün yuxarıda göstərilən standartlara müvafiq surətdə bütün zəruri tədbirləri görərək, neft-qaz əməliyyatlarını lazımı səmərə ilə və təhlükəsiz aparır. Tədbirlərin növbə-

liliyi bu sıra ilə müəyyən edilir: həyatın mühafizəsi, ətraf mühitin mühafizəsi və əmlakın mühafizəsi.

26.2. Qəza vəziyyətləri. Ətraf mühitə zərər vuran və ya zərər vura bilən qəza vəziyyətlərində və ya bədbəxt hadisələrdə, o cümlədən, lakin bunlarla məhdudlaşmayaraq, partlayışlar, püskürtülər, sızmalar və başqa hadisələr zamanı Podratçı həmin hallar barəsində dərhal ARDNŞ-ni xəbərdar edir və vəziyyətin düzəldilməsi üçün görülmüş tədbirlər və əldə edilmiş nəticələr haqqında məlumat verir. Podratçı təcili tədbirlər görmək, qəza vəziyyətini nəzarət altına almaq və insan tələfatının, habelə təbii ehtiyatlara və bütövlükdə ətraf mühitə zərər dəyməsinin qarşısını almaq üçün hər cür lazımı səylər göstərir. Podratçı, həmçinin görülmüş tədbirlər haqqında ARDNŞ və müvafiq hökumət orqanları qarşısında hesabat verir.

26.3. Qanunlara tabelik. Podratçı Azərbaycan Respublikasının səhiyyəyə, təhlükəsizlik texnikasına, ətraf mühitin mühafizəsinə və bərpasına dair hamılıqla tətbiq edilən bəzi mövcud və gələcək qanunlarına, yaxud qərarlarına tabe olur, bu şərtlə ki, həmin qanunların və ya qərarların tələbləri Saziş bağlanarkən qüvvədə olan normaların və beynəlxalq neft sənayesi praktikasının, yəni IX Əlavədə göstərilmiş, Podratçının tabe olduğu normaların və praktikanın tələblərindən sərt olmasın. Əgər IX Əlavədə bu və ya digər məsələ barəsində birdən artıq norma / standart vardsa, Podratçı Xəzər dənizinin ekoloji sistemi baxımından daha münasib olan normaı tətbiq edir. Əgər müvafiq yurisdiksiyası olan hər hansı regional və ya hökumətlərəsas orqan Kontrakt sahəsinə aid olan ətraf mühitin mühafizəsi normalarını qəbul edirsə və ya müzakirəyə verirsə, Tərəflər onların layihəyə göstərə biləcəyi təsiri müzakirə edir. Bu Saziş üzrə Podratçının hüquqlarına və ya mənafeələrinə mənfəi təsir göstərə bilən hər hansı bu cür normalara Podratçının tabe olması, yaxud tabe olmağa cəhd göstərməsi barəsində 23.2 bəndinin müddəaları tətbiq olunur.

26.4. Ətraf mühitin vəziyyətinin tədqiqi. Ətraf mühitə fasiləsiz nəzarət.

26.4.(a). Qüvvəyəminmə tarixi üçün Kontrakt sahəsinin həudları daxilində ətraf mühitin cari vəziyyətini müəyyən etmək məqsədilə Podratçı ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri üzrə beynəlxalq miqyasda tanınmış məsləhətçi şirkət tərəfindən ətraf

mühitin vəziyyətinin bazis tədqiqinin aparılmasını təşkil edir (X Əlavəyə əsasən Məcburi işlərin minimum proqramı çərçivəsində). Podratçının seçdiyi həmin şirkət ARDNŞ üçün məqbul olmalıdır, ARDNŞ həmin şirkətlə və Podratçının nümayəndələri ilə əməkdaşlıq şəraitində tədqiqatın hazırlanmasını iştirak etmək üçün öz nümayəndələrini təklif edir. ARDNŞ-in təyin etdiyi nümayəndələrə əlaqədar bütün xərcləri özünün ödəməsi istisna olmaqla bu tədqiqatı Podratçı maliyyələşdirir; Bu tədqiqata çəkilən məsrəflər XI maddəyə müvafiq surətdə ödənilir. Podratçı öz əməliyyatlarına fasiləsiz ekoloji nəzarət qoyur. Tullantılar üzrə hər hansı metodların və ya standartların yenidən nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə toplanmış məlumatlar heç olmasa ildə bir dəfə təhlil edilir. IX f Əlavədə göstərilmiş Ətraf mühitin mühafizəsi strategiyasında Podratçınının (əgər 10.3 bəndində göstərilirdiyi kimi Çıraq-1 platformasında işlər, yaxud 15.2.(e) bəndinə uyğun olaraq Üçüncü tərəflə birlikdə və ya onsuz işlər görəcəksə, həm də ARDNŞ-in) Kontrakt sahəsində neft-qaz əməliyyatları apararkən rəhbər tutacağı Ətraf mühitin mühafizəsi proqramının ümumi çərçivələri səciyyələndirilir. Fasiləsiz nəzarət proqramı prosesində toplanmış məlumatların qiymətləndirilməsi, habelə bazis tədqiqatı məlumatları belə bir məsələnin həlli üçün əsas olacaqdır ki, ətraf mühitə hər hansı qeyri-məqbul təsir neft-qaz əməliyyatları zamanı Podratçının hərəkətlərinin nəticəsidir (bunun üçün Podratçı 20.2 bəndi üzrə məsuliyyət daşıya bilər), yoxsa bu vəziyyət neft-qaz əməliyyatları başlananadək mövcud olmuş və Podratçının deyil, hər hansı başqa tərəfin fəaliyyətindən irəli gəlmişdir. ARDNŞ və Podratçı ətraf mühitin vəziyyətinin bazis tədqiqini təhlil edəcək və əvvəllər mövcud olmuş belə vəziyyətin nəticəsində meydana gələn və ya meydana gəlmiş hər hansı təsirin nəticələrini yüngülləşdirmək üçün hər hansı bərpa tədbirləri görülməsinin tələb edilib-edilmədiyini və əgər tələb edilirsə, Podratçının bərpa işləri proqramını həyata keçirə bilib-bilməyəcəyi barəsində məsləhətləşirlər, lakin Tərəflər arasında belə bir razılaşma olmalıdır ki, Podratçı bu cür bərpa proqramı üzrə çəkilmiş xərclər üçün məsuliyyət daşımır. Hər hansı belə bərpa proqramına Ətraf mühitin mühafizəsinin strategiyası çərçivəsindən kənara çıxan

proqram kimi baxılır və o, ARDNŞ ilə Podratçı arasında ayrıca şərtləri üzrə həyata keçirilir.

26.4.(b). 15.2.(c) bəndinə müvafiq surətdə Sərbəst təbii qaz çıxarılması üçün 10.3 bəndində göstərilirdiyi kimi, Çıraq-1 platformasının ARDNŞ-in qüvvələri ilə istismar edildiyi və yaxud hər hansı başqa obyektlər (vasitələr ARDNŞ-in və yaxud hər hansı Üçüncü tərəfin qüvvələri ilə istismar edildiyi halda Podratçının ixtiyarı vardır ki, fasiləsiz nəzarət proqramı ilə əlaqədar olaraq Çıraq-1 platformasını və bu cür başqa obyektləri) vasitələri və ARDNŞ-in və yaxud hər hansı Üçüncü tərəfin bunlarla bağlı əməliyyatlarını müntəzəm surətdə yoxlasın, o cümlədən, lakin bununla məhdudlaşmayaraq nəzarət aparatları qursun və nəzarət proqramına aid nümunələr toplansın. Podratçının apardığı yuxarıda göstərilən yoxlamalar, nümunələrin seçilməsi və nəzarət aparatlarının qurulması işlərini Podratçı elə təzədə görür ki, Çıraq-1 platformasında və ya bu cür başqa obyektlərdə (vasitələrdə) ARDNŞ-in və yaxud hər hansı Üçüncü tərəfin əməliyyatları na əsassız maneçilik törədilməsin.

26.5. Ətraf mühitə ziyan vurulması

26.5.(a). Podratçı onun Azərbaycan Respublikasının müvafiq məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş təqsiri üzündən ətraf mühitin hər hansı şəkildə çirklənməsi nəticəsində Üçüncü tərəfin (Hökumət istisna olmaqla) məruz qaldığı birbaşa itkilər və ya ziyan üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçının təqsiri üzündən ətraf mühit çirkləndiyi və ya ona ziyan vurulduğu halda Podratçı beynəlxalq neft-qaz sənayesində hamılıqla qəbul olunmuş metodlara müvafiq surətdə ətraf mühitin bu cür çirklənməsinin və ya vurulmuş ziyanın təsirini azaltmaq üçün lazımı səylər göstərir.

26.5.(b). Podratçı bu cür Sazişin Qüvvəyəminmə tarixindən əvvəl mövcud olan, o cümlədən, lakin bunlarla məhdudlaşmayan halların səbəbkarı olmadığı hər hansı ekoloji çirklənmə və ya ətraf mühitə dəyən digər ziyan üçün, yaxud yaranmış ekoloji vəziyyətə və ya problemlərə görə, eləcə də 10.3 bəndinə əsasən Çıraq-1 platformasının ARDNŞ tərəfindən istismarı və 15.2.(c) bəndinə əsasən ARDNŞ-in və yaxud hər hansı Üçüncü tərəfin Sərbəst təbii qazı çıxarması nəticəsində hər hansı bir ekoloji çirklənmə və ya ətraf mühitə dəyən digər ziyana və yaranmış ekolo-

ji vəziyyətə, yaxud problemlərə görə cavabdeh deyil və onlardan irəli gələn, yaxud onlarla bağlı iddialar, ziyan və itkilər üçün heç bir xərc çəkmir, ödənc vermir və maddi məsuliyyət daşımır; və ARDNŞ Podratçını, onun Subpodratçılarını, onun və onların məsləhətçilərini, agentlərini, işçilərini, qulluqçularını və direktorlarını yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq hər cür və bütün məsərəflərdən, xərclərdən və məsuliyyətdən azad edir və onlara kompensasiya verir.

26.5(c). Ətraf mühitin çirklənməsinə və ya ona ziyan dəyməsinə görə Podratçıya qarşı irəli sürülən hər hansı iddialar, tələblər, məhkəmə təqibləri, yaxud məhkəmə baxışları nəticəsində və ya bunlarla əlaqədar olaraq Podratçının məruz qaldığı hər hansı zərər, məsuliyyət, itkilər, məsərəflər və xərclər (Podratçının Qərəzli xətası nəticəsində baş verən belə çirklənmə və ya dəyən zərər istisna olunmaqla), habelə Podratçının apardığı hər hansı bərpa və təmizləmə işlərinə çəkilən məsərəflər neft-qaz əməliyyatlarına çəkilən məsərəflərə daxil edilir.

IX ƏLAVƏ

Ətraf mühitin mühafizəsinin standartları və metodları

I. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə köməkçi komitə

I.A. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə köməkçi komitənin təsis edilməsi və təşkilat strukturu Podratçının təklifində şərh olunur; təklif təsdiq olunmaq üçün Rəhbər komitəyə təqdim edilir. Rəhbər komitə tərəfindən təsdiq edildikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi üzrə köməkçi komitə təsdiq olunmuş tövsiyələrə uyğun yaradılır və Podratçı tərəflərin, ARDNŞ-in, Dövlət «Dəniz-neftqazlayihə» İnstitutunun, başqa tədqiqat institutlarının, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsinin nümayəndələrindən ibarət olur.

I.B. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə köməkçi komitənin vəzifələri

I.B.(i). – Müəyyən edilmiş ekoloji parametrlərə nəzarət üçün illik nəzarət proqramını tərtib etmək

- İllik nəzarət proqramını əlaqələndirmək
- Nəticələri nəzərdən keçirmək və tövsiyələr vermək
- İllik hesabatı dərc etdirmək

I.B.(ii). Elmi tədqiqat proqramlarının seçilməsi

- Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə elmi tədqiqat proqramlarını idarə etmək

- Hər hansı illik iş proqramında və Bütçədə bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş fondlar ayırmaq

- İşlərin gedişinin icmalını vermək
- Nəticələri dərc etdirmək

II. Ətraf mühitin mühafizəsi strategiyası. Ətraf mühitin strategiyası üçün 26.4 bəndinə uyğun surətdə riayət edilməli olan strategiya aşağıdakılardan ibarətdir:

II.A. İkili ekoloji şərait (bazis məlumatı)

1. Ədəbiyyatın icmalı
2. Beynəlxalq standartların icmalı
3. Aparılan və aparılmış işlərin yoxlanılması
4. Ekoloji məlumatın toplanması

- Atmosferin vəziyyəti haqqında
- Suyun keyfiyyəti haqqında
- Dənizdibi mühit haqqında
- Flora və fauna haqqında
- Meteorologiya və okeanoqrafiya haqqında
- Çöküntülər haqqında
- Fon şüalanması haqqında

II.B. Ətraf mühitin təsirinin qiymətləndirilməsi (mövcud obyektlər / vasitələr, mədən fəaliyyəti, yeni obyektlər / vasitələr)

1. Layihənin təsviri
2. Ekoloji şəraitin təsviri
3. İstifadə olunan texnologiyanın qiymətləndirilməsi
4. Atmosferə püskürülən kadastrı
  - Dispersiyanın modelləşdirilməsi
  - Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
5. Suyun atılmasının kadastrı
  - Suyun atılmasının nəticələrinin proqnozlaşdırılması
  - Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
  - Dənizdə təmizləmə və axıdılma
  - Quruda təmizləmə və axıdılma
  - Quruda və şelfdə su vurulması
6. Tullantıların kadastrı
  - Ləğvetmənin mümkün variantları
  - Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
  - Şelfdə tullantıların təmizlənməsi və ləğv edilməsi
  - Quruya daşınması və ləğv edilməsi
7. Ləğvetməyə dair tədqiqatlar
  - Ləğvetmə variantları və sərəncamlar
  - Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi
8. Məsrəfin və mənfəətin təhlili
9. Üstünlük verilən variantların ekoloji cəhətdən əsaslandırılması üstünlük verilməsinə dair bəyanat

II.C. Neft dağılanda baş verən qəzalarla bağlı işlərin planlaşdırılması

1. Ekoloji xəritələşdirmə
  - Təbii məskunlaşma mühiti

- Balıq vətəgələri
  - Quşlar
  - Heyvanlar aləmi
  - Dənizdə orqanizmlər
  - Dəniz florası
2. Riskin qiymətləndirilməsi
  3. Proqnozlaşdırılan variantların modelləşdirilməsi
  4. Avadanlığın və materialların mənbələri
  5. Kimyəvi təmizləmə üsullarının qiymətləndirilməsi
  6. Qəza xidməti
  7. Neftlə və kimyəvi maddələrlə çirklənmiş materialların təmizlənməsi və ləğv edilməsi

III. Çirkli sulara nəzarət üzrə normativlər. Aşağıda neft və Təbii qaz kəşfiyyatı və hasilatı sahəsində tullantılar üzrə ümumi və konkret normativlər verilmişdir.

III.A. Ümumi normativlər

1. Aşağıdakı normativlərdə göstərilənlər istisna edilməklə emal olunmuş neft, quyulardan çıxan qum, lay suyu, buruq məhlulu, buruq şlamı, yaxud kəşfiyyat və hasilat meydançalarındakı başqa tullantılar atılmır.

2. İcazə olmadan bilavasitə dəniz səthinə tullantı qadağandır. Bu cür normativlərə yol verilən bütün tullantılara kessonlara buraxılma yolu ilə nəzarət edilir; kessonların açıq ucları daim dəniz səthindən azı altmış (60) sm dərinədə yerləşdirilir.

V. Təhlükəsizlik texnikası üzrə normativlər. Podratçı Sazişə uyğun olaraq neft-qaz əməliyyatları apararkən aşağıdakı beynəlxalq təhlükəsizlik texnikası və istehsalat gigiyenası normalarını nəzərə alır:

V.A. «Oil Industry International Exploration and Production Forum» (E&P Forum). «Hesabatlar – Təhlükəsizlik texnikası».

V.B. «International Association of Drilling Contractors» (IADC). «Qazma işlərinin təhlükəsizliyi texnikasına dair vəsait».

V.C. «International Association of Geophysical Contractors» (IAGC). «İstismar zamanı təhlükəsizlik texnikasına dair vəsait».

V.D. «American Conference of Governmental Industrial Hygienists». «Ətraf mühitlə təmasda işləyərkən, kimyəvi maddələr üçün məhdud limit qiymətləri».

**Azərbaycan Respublikasında Zığ və Hövsan
neft yataqlarının daxil olduğu blokun bərpası,
kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti,
«LUKOyl Neft Şirkəti» ASC və ARDNŞ-in ortaq
neft şirkəti arasında Saziş**

Maddə 29 – Ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik (əlavə olaraq razılaşdırılmalıdır).

29.1. Əməliyyatların aparılması. Podratçı neft-qaz əməliyyatlarını təhlükəsizlik texnikası və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qüvvədə olan və gələcək Azərbaycan qanunvericiliyinə, beynəlxalq neft-qaz sənayesi standartlarına və təcrübəsinə uyğun olaraq lazımı həssaslıqla, səmərəli və təhlükəsiz şəkildə aparır, bu şərtlə ki, bu standartlar və təcrübə təhlükəsizlik texnikası və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Azərbaycan qanunvericiliyinə zidd deyildir. Podratçı məhdudiyət qoyulmadan, yerin üstü, yerin təki, dəniz, hava, göllər, çaylar, flora və fauna, kənd təsərrüfatı bitkiləri, digər təbii ehtiyatlar və əmlak daxil olmaqla bütövlükdə ətraf mühitin tarazlığının hər hansı potensial pozuntularını minimuma endirmək üçün bu qanun və standartlara uyğun olaraq bütün ağlabatan tədbirləri görür. Tədbirlərin ardıcılığı bu sıra ilə müəyyən edilir: həyatın mühafizəsi, ətraf mühitin mühafizəsi və əmlakın mühafizəsi. Podratçı neft-qaz əməliyyatları ilə əlaqədar işlərin səhiyyə, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi aspektlərini bütünlüklə əhatə edən birləşmiş nəzarət sistemi yaradır.

29.2. Qəza vəziyyəti. Ətraf mühitə zərər vuran və ya zərər vura bilən qəza vəziyyətləri və ya bədbəxt hadisələr, o cümlədən, lakin bunlarla məhdudlaşmadan, partlayışlar, püskürtülər, sızmalar və başqa hadisələr zamanı Podratçı həmin hallar, o cümlədən sızmış neftin həcmi barədə dərhal Azərbaycan Respublikası Dövlət ekologiya və təbiətdən istifadəyə nəzarət Komitəsini və ARDNŞ-ni xəbərdar edir və vəziyyətin düzəlməsi üçün gördüyü təcili tədbirlər və bu tədbirlərin nəticələri haqqında məlumat verir. Podratçı təcili tədbirlər görmək, qəza vəziyyətini nəzarət altına almaq və insan tələfatının, itkilərin və əmlaka zərər dəyməsinin qarşısını almaq,

habelə təbii ehtiyatlara və bütövlükdə ətraf mühitə zərər dəyməsinin qarşısını almaq üçün hər cür ağlabatan səylər göstərəcəkdir. Podratçı, həmçinin görülmüş tədbirlər haqqında ARDNŞ və müvafiq hökumət orqanları qarşısında hesabat verir.

29.3. Ətraf mühitin mühafizəsinin strategiyası. Aşağıdakıları ehtiva etməklə ətraf mühitin mühafizəsi strategiyası işlənilir:

29.3.(a). Neft-qaz əməliyyatlarının əsas tərkib hissəsi olaraq ətraf mühitin mühafizəsinə nəzarət sisteminin yaradılması və Rəhbər komitə tərəfindən ətraf mühit üzrə köməkçi komitənin təşkil edilməsi;

29.3.(b). Neft-qaz əməliyyatlarının adi mərhələlərinə uyğun gələn qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə dair iş proqramının yerinə yetirilməsi (ilkin vəziyyətin öyrənilməsi, seysmik kəşfiyyat, kəşfiyyat qazması, yatağın işlənməsi, hasilat, tərk edilmə və yaxud ləğv edilmə);

29.3.(c). Yuxarıdakı 29.3.(a) bəndində nəzərdə tutulan köməkçi komitənin funksiyaları və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yuxarıda adı çəkilən proqramın hazırlanması Rəhbər komitə tərəfindən baxılır və qəbul olunur.

29.4. Ətraf mühitə ziyan vurulması.

29.4.(a). Podratçı onun Azərbaycan Respublikasının müvafiq məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş təqsiri üzündən ətraf mühitin hər şansı bir şəkildə çirklənməsi nəticəsində Üçüncü tərəfin (Hökumət orqanları istisna olmaqla) məruz qaldığı itkilər və ya ziyan üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçının səhlənkarlığı nəticəsində ətraf mühit çirkləndikdə və yaxud ona ziyan vurulduqda Podratçı beynəlxalq neft-qaz sənayesində hamılıqla qəbul edilmiş metodlara müvafiq surətdə, belə bir çirklənməni aradan qaldırmaq və yaxud onun ətraf mühitə təsirini, yaxud ziyanını azaltmaq üçün hər cür lazımı tədbirləri görür.

29.4.(b). Qüvvəyəminmə tarixindən əvvəl mövcud olmuş şəraitə görə, lakin bununla məhdudlaşmadan, Podratçı səbəbkarı olmadığı hallar – hər hansı ekoloji çirklənmələr və ya ətraf mühitə dəyən ziyan, ətraf mühitin vəziyyəti, yaxud problemləri üçün cavabdeh deyil və bunlardan irəli gələn, yaxud onlarla bağlı iddialara, ziyan və ya itkilərə görə heç bir xərc çəkmir və maddi

məsuliyyət daşımır və ARDNŞ Podratçını, onun subpodratçılarını, onun və onların məsləhətçilərini, agentlərini, işçilərini, qulluqçularını və direktorlarını yuxarıda deyilənlərlə bağlı hər cür və bütün məsrəflərdən, xərclərdən və məsuliyyətdən azad edir və onlara kompensasiya verir.

29.4.(c). Ətraf mühitin çirklənməsinə və ya ona ziyan dəyməsinə görə Podratçıya qarşı irəli sürülən hər hansı iddialar, tələblər, məhkəmə təqibləri, yaxud məhkəmə baxışları nəticəsində və ya bunlarla əlaqədar olaraq Podratçının məruz qaldığı hər hansı zərər, məsuliyyət, itkilər, məsrəflər və xərclər (Podratçının qərəzli səhlənkarlığı nəticəsində baş verən belə çirklənmə və ya belə zərər istisna olmaqla), Podratçının apardığı hər hansı bərpa və təmizləmə işlərinə çəkilən məsrəflər neft-qaz əməliyyatlarına çəkilən məsrəflərə daxil edilir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK SFERASINDA QƏBUL EDİLMİŞ QANUNLARI

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Bu Qanun ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbabətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir.

Bu Qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir.

I fəsil ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Əsas terminlər və anlayışlar

Bu qanunda aşağıdakı əsas termin və anlayışlardan istifadə edilir:

- ətraf mühit – insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu;
- ekologiya – ətraf mühitin tarazlığını və bu tarazlığın pozulmasına təsir edən təbii amillər və antropogen (insan fəaliyyəti) və fiziki proseslər öyrənən elm;
- təbii resurslar (ehtiyatlar) – insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün ətraf mühitdə mövcud olan torpaq, faydalı qazıntılar, bitki örtüyü, flora, fauna, su və enerji mənbələri;
- ətraf mühitin mühafizəsi – ətraf mühitdə təbii mövcud olan maddi varlıqların ilkin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişmələrə yol ve-

rilməməsi, qorunub saxlanması;

– təbiətdən istifadə – gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji razılığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi;

– ətraf mühitin monitorinqi – təbii və antropogen təsirlər nəticəsində ətraf mühitə yayılan zərərli qaz, maye və bərk haldakı tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi;

– ekoloji sistem – qarşılıqlı təsirdə olan ətraf mühitin tərkib hissəsini təşkil edən: bitki örtüyü, flora, heyvanlar aləmi, fauna, torpaq, su hövzələri və çaylar, mineral sərvətlər, hava və enerji mənbələrinin vəhdətidir;

– ətraf mühitin ekoloji tarazlığının normallaşdırılması – insan yaşayışı üçün ətraf mühitin yararlı olmasını müəyyən edən və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması, ekoloji sistemlərin sabit istifadəsini təmin edən ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi;

– ətraf mühitə zərərli təsir – ekoloji sistemin ayrı-ayrı komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan kimyəvi və bioloji, zərərli fiziki, texniki, dağ-mədən işlərində texnologiyanın pozulması, təbii resurslardan israfçılıqla istifadə edilməsi ilə müşayiət olunan fəaliyyət;

– ətraf mühitin keyfiyyət göstəriciləri – səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş insan sağlamlığını və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən normativ texniki sənədlərin və standartların tələblərinə cavab verən məhsullar və ətraf mühitin tarazlığının ilkin göstəriciləri.

Maddə 2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanun və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Maddə 3. Ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri

Ətraf mühitin mühafizəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- sosial-iqtisadi, mədəni-estetik problemlərin qarşılıqlı həlli;
- ərazilərdə ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və pozulmuş təbii ekoloji sistemlərin bərpası;
- təbii ehtiyatların səmərəli istifadə olunması və bərpası, təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılmasının tətbiq edilməsi;
- ətraf mühitin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasının təmin edilməsi;
- dövlət nəzarəti, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət;
- ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması və vurulan zərərin qiymətləndirilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əhalinin və ictimai birliklərin iştirakı;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq.

II fəsil

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ HÜQUQLAR VƏ VƏZİFƏLƏR

Maddə 4. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin hüquqları və vəzifələri

1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin hüquqları:

- 1.1. dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini, onun həyata keçirilməsi üçün strateji tədbirləri hazırlamaq;
- 1.2. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində təsərrüfat və başqa fəaliyyətin ekoloji tarazlığa olan keyfiyyət normativlərini işləmək və təsdiq edilməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- 1.3. ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət fondları haqqında əsasnamələri təsdiq etmək;
- 1.4. qanunvericiliyə müvafiq olaraq təbii resursların istifadəyə verilməsi haqqında qərarları qəbul etmək, təbiətdən istifadəyə görə limitləri və kvotaları müəyyən etmək, müqavilələri (kontraktları) bağlamaq;

1.5. təbiətdən istifadəçilərə (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə) lazımı xüsusi icazənin verilməsi üçün təbiətdən istifadə formalarının siyahısını və bu xüsusi icazələrin verilməsi qaydalarını təsdiq etmək;

1.6. təbiətin mühafizəsinin müxtəlif hallarına dair konsepsiyaları, təbii resursların istifadəsi, mühafizəsi və bərpasına dair kompleks proqramları təsdiq etmək və həyata keçirilmək, təbii ehtiyatların dövlət kadastrının və dövlət uçotunun aparılması qaydalarını müəyyən etmək;

1.7. ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqinin aparılması qaydalarını müəyyən etmək;

1.8. təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji cəhətdən təhlükəli formalarının siyahısını, onlara xüsusi icazə verilməsi qaydalarını, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məcburi standartlaşdırılan və sertifikatlaşdırılan oxşar məhsulların (işlərin, xidmətlərin) siyahısını təsdiq etmək;

1.9. xüsusi elmi-ekoloji və bioloji əhəmiyyətli ətraf mühitin mühafizəsi obyektlərinin siyahısını təsdiq etmək, dövlət qoruqlarını, dövlət milli və təbiət parklarını, başqa xüsusi mühafizə tələb edən ərazilərini və obyektlərini təşkil etmək;

1.10. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində informasiyanın verilməsi və dövlət statistikasının aparılması qaydalarını müəyyən etmək;

1.11. ekoloji auditor fəaliyyətinin aparılması qaydalarını müəyyən etmək;

1.12. qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təhlükəli təsərrüfat növlərinə, tullantılara və ətraf mühitə zərərli maddələrin atılmasına xüsusi icazəni vermək, müqavilələri (kontraktları) bağlamaq, limitləri və kvotaları müəyyən etmək, təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə vermək;

1.13. ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamaşdırılması sahəsində xərcləri təsdiq etməkdir.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri:

2.1. ətraf mühitin ekoloji tarazlıq və təbiətdən istifadənin müxtəlif sahələri üzrə proqramları hazırlamaq;

2.2. dövlət ekoloji ekspertizasını təşkil etmək;

2.3. ətraf mühitin, heyvanlar və bitki aləminin mühafizəsinə, bə-

pasına və istifadəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

2.4. heyvanlar və bitki aləminin nadir və yer üzündən yox olması təhlükəsinə məruz qalmış növlərinin dövlət kadastrını aparmaq ("Qırmızı kitab"ı nəşr etmək);

2.5. beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;

2.6. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun digər vəzifələri həyata keçirməkdir.

Maddə 5. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanları müvafiq qanunvericiliklə onlara verilmiş səlahiyyətləri həyata keçirirlər.

Maddə 6. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqları və vəzifələri

1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin (bundan sonra vətəndaşların) hüquqları:

1.1. hər bir vətəndaş həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq;

1.2. ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərərə görə ödənc almaq;

1.3. sağlamlıq və həyat üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq;

1.4. müəyyən edilmiş qaydada təbii resurslardan istifadə etmək, onların mühafizəsi və bərpası üzrə tədbirləri həyata keçirmək, ətraf mühitin mühafizəsində və sağlamaşdırılmasında iştirak etmək;

1.5. qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə aid yığıncaqlarda, mitinqlərdə, piketlərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə, referendumlarda iştirak etmək;

1.6. ətraf mühitin mühafizəsinə dair dövlət hakimiyyət orqanlarına və təşkilatlarına müraciət etmək;

1.7. ictimai ekoloji ekspertiza haqqında təkliflər vermək;

1.8. insan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında ləğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını, müvəqqəti dayandırılmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək;

1.9. ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq;

1.10. qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa hüquqlarını müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirmək.

2. Ətraf mühiti qorumaq hər bir kəsin vəzifəsidir.

Maddə 7. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai birliklərin hüquqları və vəzifələri

1. İctimai birliklərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqları:

1.1. özünün ekoloji proqramlarını işləmək və təbliğ etmək, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarını və maraqlarını müdafiə etmək, onları bu işdə fəaliyyətə cəlb etmək;

1.2. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarəti həyata keçirmək;

1.3. dövlət orqanlarından və təşkilatlarından ətraf mühitin vəziyyətinə və onun bərpasına dair tədbirlər barədə vaxtında, tam və dəqiq məlumat almaq;

1.4. müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar ilə müqavilə əsasında əməkdaşlıq etmək;

1.5. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanun layihələrinin müzakirəsində iştirak etmək;

1.6. inzibati və məhkəmə qaydasında ekoloji cəhətdən zərərli müəssisələrin, tikililərin və qurğuların yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi, o cümlədən ətraf mühitə və insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərən təsərrüfat fəaliyyə-

tinin məhdudlaşdırılması, müvəqqəti və daimi dayandırılmasını tələb etmək;

1.7. təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə məsələləri qaldırmaq;

1.8. ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında iddiaları məhkəməyə təqdim etmək.

2. İctimai birliklərin vəzifələri öz fəaliyyətini ətraf mühitin mühafizəsi və ictimai birliklər haqqında qanunlara uyğun həyata keçirməkdən ibarətdir.

III fəsil

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏ

Maddə 8. Təbiətdən istifadəçilər

Təbiətdən istifadəçilər hüquqi və fiziki şəxslər (xarici istifadəçilər də daxil olmaqla), dövlət, qeyri-dövlət təşkilatları, daimi və müvəqqəti, ilkin və təkrar istifadəçilər ola bilərlər:

– xarici istifadəçilər – xarici hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar;

– daimi istifadəçilər – təbiətdən istifadə hüququ müddətsiz verilən istifadəçilər;

– müvəqqəti istifadəçilər – təbiətdən istifadə hüququ müəyyən edilən müddətə verilən istifadəçilər;

– ilkin istifadəçilər – təbiətdən istifadə hüququnu dövlətdən birbaşa alan istifadəçilər;

– təkrar istifadəçilər – təbiətdən ilkin istifadəçidən müqavilə əsasında hüquq alan istifadəçilərdir.

Maddə 9. Təbiətdən ümumi və fərdi istifadə

1. Azərbaycan Respublikasında təbii resurslar ümumi və fərdi istifadədə ola bilər.

2. Təbiətdən ümumi istifadə əhalinin həyatının zəruri tələbatının ödənilməsi üçün vətəndaşlara və təşkilatlara təbii resursların ödənişsiz istifadə etmək şərti ilə həyata keçirilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda, təbiətdən istifadəyə məhdudiyətlər qoyulmasına yol verilir.

3. Təbiətdən fərdi istifadə zamanı təbii resurslar istifadəçilərə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada verilir. Təbiətdən fərdi istifadə daimi və ya müvəqqəti, ödənişli və ya əvəzsiz, ilkin və ya təkrar ola bilər.

4. Təbiətdən fərdi istifadə və ya təbiətdən məhdud istifadə (servitutlar) hüquqlarının yaranması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Maddə 10. Təbiətdən istifadənin normallaşdırılmasına görə limitlər və kvotalar

Təbiətdən istifadənin normallaşdırılmasına görə limitlər və kvotalar müəyyən müddət üçün təbii resursların istifadəsinin, ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin, məişət və istehsalat tullantılarının yerləşdirilməsinin son hədlərini müəyyən edir.

Limitlər və kvotalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Maddə 11. Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə

Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir.

Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilir.

Maddə 12. Təbiətdən istifadənin dövlət tənzimlənməsi

Dövlət təbii resursların istifadəsini, bərpasını və mühafizəsini tənzimləyir. Bu məqsədlə dövlət proqramları tərtib edilir, təbii resursların kadastı, monitorinqi və uçotu aparılır.

Maddə 13. Təbiətdən istifadəçilərin vəzifələri və hüquqları

1. Təbiətdən istifadəçilərin vəzifələri:

1.1. təsərrüfat və digər fəaliyyətlər üçün müəyyən edilmiş ekoloji və texnoloji tələblərə, qüvvədə olan standartlara və ətraf mühitin kəmiyyət, keyfiyyət normativlərinə riayət etmək;

1.2. ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resursların bərpası üzrə tədbirləri müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirmək;

1.3. təbii resurslardan istifadəyə, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə

görə müəyyən edilmiş ödəniş və cərimələri vaxtında ödəmək;

1.4. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların tələbi ilə lazımı məlumatı təqdim etmək.

2. Təbiətdən istifadəçilərin hüquqları:

2.1. təbii resurslardan məqsədli, təyinatı üzrə istifadə etmək;

2.2. ətraf mühitə zərər vurmadan ayrılmış təbii resurslardan qənaətlə istifadə etmək.

3. Təbiətdən istifadəçilərin hüquqları qanunla qorunur. Təbiətdən istifadəçilərin pozulmuş hüquqları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada bərpa edilməlidir.

Maddə 14. Təbiətdən istifadə ilə əlaqədar xüsusi icazə tələb olunan fəaliyyət növləri

Təbii resursların ayrı-ayrı növlərindən istifadəyə, habelə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi icazə tələb olunur:

– ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin toplanmasına;

– xüsusi təhlükəli olan istehsalat və məişət tullantılarının daşınması, basdırılması və saxlanılmasına;

– ekoloji auditor fəaliyyətinə;

– ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyətinə.

Maddə 15. Təbii resurslardan istifadə müqavilələri

1. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulduğu hallarda və müəyyən edilmiş qaydada təbiətdən istifadəçi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı arasında təbii resurslardan istifadəyə görə müqavilə (kontrakt) bağlanır.

2. Təbii resurslardan istifadə üçün xüsusi icazə tələb olunduğu halda təbiətdən istifadəçinin belə icazəsi olmadıqda təbii resurslardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) etibarsızdır.

3. Xüsusi icazə ilə ziddiyyət təşkil edən müqavilənin (kontraktın) şərtləri etibarsızdır. Xüsusi icazə geri alınarsa, müqavilə (kontrakt) etibarsız hesab olunur.

4. Təbii resurslardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırıldıqdan sonra qüvvəyə minir.

ƏTRAF MÜHİTİN, TƏBİİ EHTİYATLARIN DÖVLƏT KADASTRI VƏ MONİTORİNQİ, STANDARTLAŞDIRMA VƏ SERTİFİKATLAŞDIRMA

Maddə 16. Təbii ehtiyatların dövlət kadastri

Ekoloji vəziyyətin qorunması, iqtisadiyyatın tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etmək məqsədilə təbii ehtiyatların vahid sistem üzrə dövlət kadastri aparılır.

Dövlət kadastri aparılan sahələr müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bu sahələr üzrə dövlət kadastri aparılması qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Maddə 17. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi

1. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi sistemi yaradılır və fəaliyyət göstərir.

2. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin idarə olunması, ona nəzarəti təmin edir, müvafiq məlumat bankları və informasiya sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Dövlət monitorinqi aşağıdakıları əhatə edir:

2.1. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti və onlara antropogen təsir edən mənbələrin üzərində müşahidələr;

2.2. ekzogen proseslərin yayılması, inkişafı və dinamikasını öyrənmək üçün müşahidələr;

2.3. ərazilərin seysmik fəallığını öyrənmək və zəlzələlərin proqnozunu vermək üçün müşahidələr;

2.4. müşahidə obyektlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların ilkin şəraitə nəzərən dəyişmənin araşdırılması.

3. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqinin aparılması qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunmuş əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Maddə 18. Ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqi

1. Hüquqi şəxslər (təbiətdən istifadələr) ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqini, onların həyata keçirdiyi ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin uçuşunu və hesabatını aparmağa borcludurlar.

2. Ətraf mühitin müəssisə (istehsalat) monitorinqində istifadə edilən ölçü vasitələri standartlaşdırmanın və metrologiyanın tələblərinə uyğun olmalıdır.

3. Müəssisə (istehsalat) monitorinqinin göstəriciləri barədə hesabat ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, onlarla razılaşdırılmış müddətlərdə təqdim edilir.

Maddə 19. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma obyektləri

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma obyektlərinə ekoloji təhlükəsizlik, əhalinin həyat və sağlamlığına, təbii resursların bərpasına və səmərəli istifadəsinə təhlükə yarada biləcək Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və ya onun ərazisinə gətirilən məhsullar (işlər, xidmətlər) və texnologiyalar aid edilir.

Maddə 20. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma

1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının standartları və texniki tələbləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçir, təsdiq və tətbiq edilir.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud standartların və texniki tələblərin pozulması ilə məhsulların (məmulatların) işlənməsi, hazırlanması, təchiz edilməsi (satışı), saxlanılması, nəql edilməsi, istifadəsi (istismarı) və təmiri, işlərin və xidmətlərin yerinə yetirilməsi qadağan edilir.

Maddə 21. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində sertifikatlaşdırma

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məhsulların, işlərin, xidmət-

lərin və fəaliyyətlərin standartlara və texniki tələblərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sertifikatlaşdırma həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) müvafiq sertifikatı olmadığı, onların istehsalı (yerinə yetirilməsi) qadağan edilir.

V fəsil

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ İQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ

Maddə 22. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi əsasları

1. Təbiəti mühafizəni təmin etməyin və təbiətdən istifadəni tənzimləməyin iqtisadi əsasları ekoloji təhlükəsizlik, təbii resurslardan səmərəli istifadə, onların bərpası və artırılması tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına, planlaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə təbiətdən istifadəçilərin maddi marağını artırmaqdır.

2. Ətraf mühitin mühafizəsinin fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsasları:

2.1. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;

2.2. təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;

2.3. ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmələr və cərimələr;

2.4. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi maraqlandırma;

2.5. ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının yaradılması; qrantlar;

2.6. beynəlxalq qurumlardan ekoloji proqramları həyata keçirmək məqsədilə ayrılan vəsaitlər.

3. Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəssisələrdən, təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınan cərimələr bir qayda olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir.

Maddə 23. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi

1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlər müvafiq proqramlarda nəzərə alınır, təbiətdən istifadənin müxtəlif istiqamətləri

üzrə dövlət proqramlarına və konsepsiyalarına daxil edilir.

2. Təbiətdən istifadənin müxtəlif istiqamətləri üzrə ekoloji proqramların və konsepsiyaların işlənilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

3. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ekoloji proqramların və tədbirlərin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

3.1. dövlət büdcəsi və yerli büdcələr;

3.2. ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının vəsaitləri;

3.3. ekoloji sığortanın vəsaitləri hesabına;

3.4. təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;

3.5. hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ianələri;

3.6. qrantlar və beynəlxalq qurumların digər ayırımları hesabına.

4. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin maliyyələşdirilməsi bütün səviyyələrdə olan büdcələrdə ayrıca göstərilir.

Maddə 24. Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə və təbii resurslardan istifadəyə görə ödənişlər

1. Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə, istehsalat və məişət tullantılarının yerləşdirilməsinə, habelə təbii resurslardan istifadəyə görə ödənişlər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə təbiətdən istifadəçi olan müəssisələrdən, təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınır.

2. Ətraf mühitin müəyyən edilmiş limitlərdən artıq çirkləndirilməsinə görə cərimələr qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada və məbləğdə alınır.

Maddə 25. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi stimullaşdırma

Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılması ekoloji yönümlü subsidiyalar və digər stimullaşdırıcı tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılması qanunvericiliyə zidd olmayan tədbirlərin köməyi ilə də həyata keçirilə bilər.

Maddə 26. Ekoloji sığorta

Ekoloji sığorta təbii resurslardan istifadə zamanı müəyyən sığorta hadisəsi baş verə biləcəyi halda ətraf mühitə və üçüncü şəxslərə vurulan zərərin ödənilməsinə görə təbii resurslardan istifadəçi olan hüquqi və fiziki şəxslərin mülki məsuliyyətinin sığortasıdır.

Ekoloji təhlükəli fəaliyyət növləri ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi sığortalanırlar. Hüquqi və fiziki şəxslər ekoloji risklərdən könüllü qaydada sığortalana bilərlər. Könüllü ekoloji sığortanın növləri, şərtləri və qaydaları sığorta olunan hüquqi və fiziki şəxslərlə sığortaçılar arasında müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Maddə 27. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar

1. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılır.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət və ictimai fondları yaradıla bilər.

3. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə alınan cərimələr, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müsadirə edilən ovçuluq və balıqçılıq alətlərinin və qeyri-qanuni əldə edilən məhsulların satışından daxil olan vəsaitlər, qrantlar, könüllü ianələr, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmalar hesabına təşkil edilir.

Maddə 28. Ətraf mühitin mühafizəsində dövlət fondlarından istifadə

1. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondunun vəsaitləri aşağıdakı tədbirlər üçün istifadə edilir:

1.1. elmi-tədqiqat işlərinə, resursqənaətedici və ekoloji təmiz texnologiyalarının tətbiqinə;

1.2. təbiətdən istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən təbiətin mühafizəsi obyektlərinin tikintisinin, yenidən qurulmasının maliyyələşdirilməsinə;

1.3. ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş ziyanın bərpası sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə;

1.4. çirklənmə və başqa mənfi təsirlər nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və ətraf mühitə vurulmuş zərərin bərpasına görə onlara müəyyən edilmiş kompensasiyanın verilməsinə;

1.5. ətraf mühitin pozulmuş ekoloji tarazlığının bərpasına, proqram, layihələrin, normativ-metodiki sənədlərin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə;

1.6. ekoloji maarifləndirmə və təhsilə;

1.7. xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə;

1.8. nadir və nəslə kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin mühafizəsinə və bərpasına;

1.9. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət orqanlarının maddi-texniki bazasının yaradılmasına və inkişafına;

1.10. ətraf mühitin dövlət monitorinqinin təşkili və keçirilməsinə, dövlət kadastrının aparılmasına;

1.11. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində çalışan mütəxəssislərin həvəsləndirilməsi məqsədilə onların maddi stimullaşdırılmasına.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının vəsaitlərinin ətraf mühitin mühafizəsi ilə aidiyyəti olmayan məqsədlərə xərclənməsi qadağandır.

Maddə 29. Ətraf mühitin mühafizəsinin ictimai fondları

Ətraf mühitin mühafizəsinin ictimai fondları ictimai birliklərin vəsaiti, qrantlar, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ianələri, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmalar hesabına təşkil edilir. Bu fondlar ictimai birliklər tərəfindən yaradılır, ətraf mühitin mühafizəsinə, təbiətdən səmərəli və kompleks istifadə ilə əlaqədar işlərə və tədbirlərə sərf olunur.

İctimai fondların yaradılması, onların vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi qaydaları qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq ictimai birliklərin təsdiq etdikləri əsasnamələrdə (nizamnamələrdə) müəyyən edilir.

VI fəsil
**ƏTRAF MÜHİTİN TARAZLIĞININ
NİZAMLANMASI**

Maddə 30. Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulma dərəcəsinin nizamlanması

1. Ətraf mühitin ekoloji cəhətdən tarazlığının nizamlanmasının məqsədi ekoloji təhlükəsizliyin və əhalinin sağlamlığının qorunmasına zəmanət verən, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini və bərpa-sını, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasını təmin edən elmi əsaslandırılmış ətraf mühitə yol verilə bilən təsir normalarının müəyyən edilməsidir.

2. Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulma dərəcəsinin nizamlanmasına:

2.1. ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinin insanın sağlamlığına, təbii resursların səmərəli istifadəsinə, mühafizəsinə və bərpasına zərərli təsirin müəyyən edilməsi;

2.2. ətraf mühitə zərərli təsirin son həddi yol verilə bilən səviyyəsinin müəyyən edilməsi aiddir.

3. Ətraf mühitin müəyyən edilmiş keyfiyyət normalarının azaldılmış normalarla əvəz edilməsinə xüsusi icazə verilmir.

4. Konkret ekoloji şəraitdən asılı olaraq normativ göstəricilərin mənfii istiqamətə doğru dəyişdirilməsinə xüsusi icazə verilə bilər.

5. Ətraf mühitin təsdiq edilmiş keyfiyyət normaları bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburidir. Bu normalarlar mətbuatda dərc olunmalı və yayılmalıdır.

Maddə 31. Ətraf mühitin keyfiyyət normalarının əsas göstəriciləri

1. Ətraf mühitin keyfiyyət normalarının əsas göstəricilərinə:

1.1. ətraf mühitə atılan və axıdılan zərərli maddələrin miqdarının, səs-küyün, vibrasiyanın, elektromaqnit şüalanmasının və başqa zərərli fiziki təsirlərin, radiasiya təsiri səviyyəsinin, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında aqrokimyəvi maddələrin miqdarının tətbiqinin yol verilə bilən son hədləri;

1.2. ətraf mühitdə zərərli maddələrin konsentrasiyasının yol verilə bilən qatılıq həddi;

1.3. mühafizə, sanitariya-mühafizə və digər qoruq zonalarının vəziyyəti aid edilir.

2. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ətraf mühitin başqa keyfiyyət normalarını da nəzərdə tuta bilər. Çirklənmənin göstəriciləri normativ sənədlərdə göstərilməlidir.

Maddə 32. Ətraf mühitə atılan və axıdılan zərərli maddələrin yol verilə bilən miqdarının normalaşdırılması

1. Əhalinin sağlamlığının, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi, onların genetik fondunun qorunması məqsədilə, atmosferi, suyu, torpağı və yerin təkini çirkləndirən potensial təhlükəli kimyəvi və bioloji maddələrin yol verilə bilən miqdarının normaları müəyyən edilir.

2. Müvafiq ərazilərdə bütün çirklənmə mənbələrinin əhalinin sağlamlığına, bitki və heyvanlar aləminə təsiri nəzərə alınmaqla ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə hər bir çirklənmə mənbəyi üzrə ətraf mühitə atılan, axıdılan və basdırılan zərərli maddələrin yol verilə bilən normalarının son hədləri müəyyən edilir.

3. Əhalinin sağlamlığın və əmək qabiliyyətinin qorunması, bitki və heyvanlar aləmi üçün əlverişli olan ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə səs-küyün, vibrasiyanın, elektromaqnit sahələrinin səviyyəsinin, radioaktiv şüalanmanın və başqa zərərli fiziki təsirlərin yol verilə bilən hədləri normaları müəyyən edilir.

Maddə 33. Kənd və meşə təsərrüfatında aqrotexniki tədbirlərin və aqrokimyəvi maddələrin tətbiqinin nizamlanması

İnsan sağlamlığı və genetik fondun, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi məqsədilə kənd və meşə təsərrüfatlarında mineral gübrələrin, bitkilərin mühafizəsi üçün kimyəvi vasitələr və stimulyatorların, başqa aqrokimyəvi maddələrin müəyyən olunmuş həddinin, aqrotexniki tədbirlərin tətbiqinin artıq olmasına yol verilmir.

Maddə 34. Sanitariya-mühafizə və digər mühafizə zonaları

Ətraf mühitə və xüsusi mühafizə olunan təbii obyektlərə və ərazilərə zərərli təsirlərin qarşısının alınması məqsədilə sanitariya-mühafizə, digər mühafizə zonaları müəyyən edilir.

Sanitariya-mühafizə və digər mühafizə zonaları və onlardan istifadə qaydaları qanunvericiliyə uyğun müəyyən edilir.

VII fəsil
**TƏSƏRRÜFAT VƏ DİGƏR FƏALİYYƏT
SAHƏLƏRİNƏ EKOLOJİ TƏLƏBLƏR**

**Maddə 35. Təbii resurslardan istifadə zamanı
ekoloji tələblər**

Torpaqdan, yerin təkindən, havadan, su hövzələrindən, meşələrdən və başqa bitkilərdən, heyvanlar aləmindən, müstəsna ekoloji, elmi və mədəni dəyərə malik olan ətraf mühit obyektlərindən, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və ekoloji fəlakət şəraitli olan ərazilərdən istifadədə ekoloji tələblər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Təbii ekoloji tarazlıqda olan sistemlərin pozulmasına səbəb olan, habelə insanın, bitki və heyvanlar aləminin genetik fondunun məhv edilməsinə, əhəlinin həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olan fəaliyyətlərə xüsusi icazə verilmir.

Maddə 36. Layihələşdirməyə ekoloji tələblər

Yaşayış məntəqələrinin, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin və qurğularının, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin, hidrotexniki qurğuların, nəqliyyat və rabitə vasitələrinin, texnoloji proseslərin və avadanlıqların, başqa obyektlərin layihələşdirilməsində ətraf mühitin keyfiyyət normativləri nəzərə alınmalı, zərərli tullantıların zərərsizləşdirilməsi və istifadəsi, tullantısız və ya tullantılı texnologiyalar və istehsalatlar, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan səmərəli tədbirlər nəzərə alınmalıdır.

**Maddə 37. Müəssisələrin, qurğuların və istehsal
obyektlərinin yerləşdirilməsinə ekoloji tələblər**

Müəssisələrin, qurğuların və istehsal obyektlərinin yerləşdirildiyi ərazilər ətraf mühitin mühafizəsi, təbii resursların səmərəli istifadə və bərpa şərtləri, qaydaları gözlənilməklə göstərilən obyektlərin fəaliyyətinin ekoloji aqibəti nəzərə alınaraq müəyyən edilir.

Müəssisələr, qurğular və başqa istehsal obyektləri yerləşdirildikdə, sanitariya-mühafizə və digər mühafizə zonaları müəyyən edilir.

**Maddə 38. Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin
tikintisinə və yenidən qurulmasına ekoloji tələblər**

Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisi və yenidən qurulması zamanı ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə riayət olunmalıdır. Təsdiq edilmiş layihənin və ya işlərin smeta sənədlərində göstərilmiş dəyərinin ətraf mühitin zərərinə olaraq dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Tikinti işləri aparıldıqda torpaqların rekultivasiyası, təbii resursların bərpası və səmərəli istifadəsi, ərazilərin abadlaşdırılması və ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlər görülməlidir.

Maddə 39. İflas dövründə ekoloji tələblər və öhdəliklər

1. Təbiətdən istifadəçi olan hüquqi şəxsin (müəssisənin) iflası haqqında iş qaldırıldıqda onun ekoloji vəziyyəti yoxlanılır.

Ekoloji vəziyyətin yoxlanılması əmlak inzibatçısı tərəfindən təmin edilir.

2. Müəssisənin iflası haqqında işin icraatı zamanı ekoloji öhdəliklər üzrə kreditorların maraqları nəzərə alınmalıdır.

**Maddə 40. Təbiətdən istifadəçi ləğv olunduqda
və yenidən təşkil edildikdə ekoloji tələblərin və öhdəliklərin
nəzərə alınması**

1. Təbiətdən istifadəçinin ləğvi və yenidən təşkil edilməsi onun vəziyyətinin yoxlanılması haqqında məlumatın və (və ya) ekoloji ekspertizanın əsasında ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir və ləğv etmə aktında (balansında) həmin yoxlamaların (ekspertizanın) nəticələri göstərilir.

2. Ləğv edilən və ya yenidən təşkil edilən təbiətdən istifadəçinin ekoloji vəziyyətinin yoxlanılması dövlət ekoloji ekspertizası orqanının iştirakı ilə həyata keçirilir.

3. Təbiətdən istifadəçi yenidən təşkil edildiyi halda ekoloji öhdəliklər onun hüquqi varisinə keçir.

4. Təbiətdən istifadəçi ləğv edilərkən ekoloji öhdəliklər üzrə kreditorların maraqları nəzərə alınmalıdır.

**Maddə 41. Müəssisələr, qurğular və başqa obyektlər
istismara verildikdə və istismar müddətində ekoloji tələblər**

Müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin istismarı ətraf

mühitin mühafizəsi üzrə layihədə göstərilmiş bütün ekoloji tələblərin tam həcmdə yerinə yetirilməsi şərti ilə həyata keçirilir.

Son hədləri yol verilən normativlər səviyyəsində zərərli maddələrin və tullantıların zərərsizləşdirilməsi və istifadə edilməsi üzrə təmizləyici qurğularla və avadanlıqlarla təmin edilməyən, təbii resursların səmərəli istifadəsi, bərpası və torpaqların rekultivasiyası üzrə layihələşdirmə işləri başa çatdırılmadıqda müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin istismara verilməsi qadağan edilir.

Maddə 42. Sənaye, energetika, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin, kənd təsərrüfatı təyinatlı və meliorasiya obyektlərinin istismarına ekoloji tələblər

1. Sənaye, energetika, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin, kənd təsərrüfatı təyinatlı obyektlərin istismarı və meliorasiya işlərində ətraf mühitin çirklənməsini qarşısını alan təmizləyici qurğular və sanitariya-mühafizə zonaları, ekoloji əsaslandırılmış texnologiyalar və müəyyən edilmiş ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Onlar zərərli tullantıların və maddələrin qalıqlarının tullantıların təmizlənməsi, zərərsizləşdirilməsi və istifadə edilməsi üçün səmərəli vasitələrlə təchiz edilməli, təhlükəsiz yanacaq növlərini tətbiq etməli, təbii resursları qənaətlə və səmərəli istifadə etməli və ekoloji təhlükəsizlik üzrə tədbirlər görülməlidirlər.

2. Əhali sıx olan ərazilərdə, seysmik təhlükəli zonalarda, tarixi və təbiət abidələri yerləşən ərazilərdə, əhalinin ənənəvi istirahət və müalicə yerlərində atom elektrik stansiyalarının tikintisi qadağan edilir.

3. Atmosfer havasına atılan zərərli qazların miqdarının azaldılması məqsədilə magistral avtomobil yollarında daimi fəaliyyət göstərən, lazımi avadanlıqlarla təchiz edilmiş ekoloji postlar yaradılır.

Maddə 43. Şəhərsalma və başqa yaşayış məntəqələrin tikintisinə ekoloji tələblər

Şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsi, tikintisi və yenidən qurulmasında əhalinin yaşayışı və istirahəti ilə əlaqədar əlverişli şəraitlərin təmin edilməsi üçün ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyə uyğun olaraq ekoloji tələblər nəzərə alınmalıdır.

Şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsində və tikintisində məişət-kommunal tullantıların yığılması, emalı, zərərsizləşdirilməsi, istifadəsi və basdırılması nəzərdə tutulmalı və həyata keçirilməlidir. Böyük şəhərlər və sənaye mərkəzləri nəzdində təbiətdən istifadə etmək qaydaları ilə meşə-park, yaşıl zonalar və qoruqlar yaradılmalıdır.

Maddə 44. Radioaktiv maddələrlə iş zamanı ekoloji tələblər

1. Müəssisə, idarə və təşkilatlar, vətəndaşlar radioaktiv maddələrin daşınması və basdırılmasının, istifadəsi və saxlanılmasının, nəql edilməsinin, istehsalının müəyyən edilmiş qaydalarını gözləməyə, radiasiya təhlükəsinin yol verilən son həddi normativlərinin pozulmasına yol verilməməsinə, ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə tədbirlər götürməyə borcludurlar.

2. Radioaktiv tullantıların daşınması, təkrar emalı və basdırılması dövlət hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi ərazidə və onun səlahiyyətli nümayəndəsinin mütləq iştirakı ilə həyata keçirilir.

3. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, radioaktiv tullantıların və maddələrin saxlanılması və ya basdırılması məqsədilə onların başqa ölkələrdən Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və respublika ərazisindən tranzit yolu ilə aparılması qadağandır. Radioaktiv maddələrin ətraf mühitə yayılmasını istisna edən tədbirlər aparılmadan, radioaktiv tullantıların və materialların yerin təkində basdırılması (yerləşdirilməsi) qadağandır.

4. Ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsi aşkar edildikdə bu barədə müvafiq orqanlara dərhal məlumat verilməlidir.

Maddə 45. Potensial təhlükəli kütləvi və bioloji maddələrin istehsalına və istifadəsinə verilən ekoloji tələblər

Potensial təhlükəli kimyəvi və bioloji maddələrin istehsalına və tətbiqinə zəruri toksikoloji-gigiyena, toksikoloji-ekoloji tədqiqatlar aparıldıqdan, gigiyena və ekoloji normativlər müəyyən edildikdən və bu maddələrin qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydada dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra xüsusi icazə verilir.

Yerli şəraitə məxsus olmayan və həmçinin süni yolla alınan bioloji obyektlərin ətraf mühitdə yerləşdirilməsi və çoxaldılmasına müvafiq ekoloji əsaslandırma olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının xüsusi icazəsi ilə yol verilir.

Maddə 46. Ətraf mühitin zərərli fiziki təsirdən mühafizəsi

Təşkilatlar, vətəndaşlar istehsalat, ictimai və yaşayış yerlərində, küçələrdə, əhalinin istirahət etdiyi, canlıların məskunlaşdığı yerlərdə səs-küyün,

– vibrasiyanın, elektromaqnit şüalanmanın və başqa zərərli fiziki təsirlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə zəruri tədbirlər görməlidirlər.

Şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılmasında və tikintisində, istehsalat və başqa obyektlərin layihələşdirilməsində, tikintisində və yenidən qurulmasında, yeni texnologiyanın, nəqliyyat və rabitə vasitələrinin yaradılmasında ətraf mühitin ekoloji tarazlığının qorunması nəzərə alınmalıdır.

Maddə 47. Ətraf mühitin istehsalat və məişət tullantılarından mühafizəsi

1. İstehsalat və məişət tullantılarının toplanması, məhv edilməsi və basdırılması müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının razılığı ilə müəyyən edilən yerlərdə aparılır.

2. Tullantıların emalı, basdırılması və ya saxlanması üçün Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi ilə həyata keçirilə bilər.

3. İstifadə edildikdən sonra tullantıların zərərsizləşdirilməsi və istifadəsi üçün texnologiyası olmayan məhsulun idxalı qadağan edilir.

4. İstehsalat və məişət tullantılarının uçotu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aparılır.

5. Tullantılara verilən ekoloji tələblər bu Qanunla yanaşı tullantılar haqqında normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Maddə 48. Hərbi və müdafiə obyektlərinə ekoloji tələblər

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş xüsusi hallar istisna olmaqla, bu Qanunda müəyyən edilən ekoloji tələblər tam həcmdə hərbi və müdafiə obyektlərinə şamil edilir.

Maddə 49. Yer kürəsi iqliminin və atmosferin ozon təbəqəsinin mühafizəsi

Yer kürəsi iqliminin və ozon təbəqəsinin mühafizəsi ölkənin qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrlə (sazişlərlə) tənzimlənir.

VIII fəsil EKOLOJİ EKSPERTİZA

Maddə 50. Ekoloji ekspertiza

Ekoloji ekspertiza təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirinin və onlarla bağlı noticələrin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və proqnozlaşdırılması məqsədilə ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji ekspertizanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ictimai təşkilatlar həyata keçirirlər.

Maddə 51. Dövlət ekoloji ekspertizası

1. Dövlət ekoloji ekspertizası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır.

2. Dövlət ekoloji ekspertizasının aparılması qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

3. Dövlət ekoloji ekspertizasına aid edilən obyektlər barədə ekspertin müsbət rəyi olmadan sənaye və ərzaq məhsullarının istehsalı, işlərin, xidmətlərin yerinə yetirilməsi və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsi qadağandır.

4. Yer in təkindən istifadə ilə əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyəti ekoloji ekspertizadan əvvəl qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geoloji ekspertizadan keçirilməlidir.

5. Dövlət təbiət qoruqları sahəsində idarəetməni həyata keçirən orqanlar təsərrüfat obyektlərinin və digər obyektlərin yerləşdirilməsi layihələrinin və sxemlərinin dövlət ekoloji ekspertizasında iştirak edirlər.

6. Ekoloji ekspertizanın rəyi rəsmi sənəddir, məcburi icra olunmalıdır və onun tələbləri pozulduğu halda məhkəmədə iddia qaldırıla bilər.

Maddə 52. Dövlət ekoloji ekspertizanın məqsəd və vəzifələri

1. Dövlət ekoloji ekspertizası təsərrüfat və başqa fəaliyyətlər nəticəsində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin dolğunluğunu və düzgünlüyünü, qəbul olunan qərarların ekoloji təhlükəsizlik dərəcəsinə, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi barədə təklif olunan tədbirlərin səmərəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təşkil olunur və həyata keçirilir.

2. Dövlət ekoloji ekspertizası ətraf mühitin mühafizəsi üçün zəruri tədbirdir və ətraf mühitə mənfi təsir göstərə biləcək təsadüfi qərarlar qəbul olunmasının qarşısını alır.

3. Dövlət ekoloji ekspertizasının vəzifələri:

3.1. nəzərdə tutulan və həyata keçirilən, ətraf mühitin vəziyyətinə və əhalinin sağlamlığına hazırda və ya gələcəkdə bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir göstərə biləcək, təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ekoloji təhlükəsi səviyyəsini müəyyən etmək;

3.2. layihələşdirilən təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərinə, gigiyena-sani-tariya normalarına və qaydalarına uyğunluğunu qiymətləndirmək;

3.3. nəzərdə tutulan ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin keyfiyyətinin nə dərəcədə əsaslı olduğunu müəyyən etmək.

Maddə 53. Dövlət ekoloji ekspertizasının əsasları

Dövlət ekoloji ekspertizası aşağıdakıları rəhbər tutur:

1) beynəlxalq hüquq öhdəlikləri;

2) qanunçuluq, elmi əsaslılıq, aşkarlıq prinsipləri, ekoloji, sosial, mühəndis-texnoloji, texniki, arxitektura-planlaşdırma, iqtisadi və başqa qiymətlərin inteqrasiyası prinsipləri;

3) təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin kompleks sosial-ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsinin nəticələri;

4) bütün insanların sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitə malik olmaq hüququnu;

5) indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə ekoloji tarazlığın, genofondun və canlı təbiətin rəngarəngliyinin qorunub saxlanılmasını təmin etmək zərurətini;

6) təbiətdən tənzimlənməyən istifadənin potensial təhlükəsi pre-zumpsiyasını;

7) qəzaların baş verməsinin mümkünlüyünü;

8) ətraf mühitin qorunub saxlanılmasının cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsini.

Maddə 54. Dövlət ekoloji ekspertizasının obyektləri

Dövlət ekoloji ekspertizasının obyektləri aşağıdakılardır:

1) ölkə və iqtisadiyyat sahələri üzrə məhsuldar qüvvələrinin inkişafına və yerləşdirilməsinə dair dövlət və yerli proqramların layihələri;

2) iqtisadiyyat obyektlərinin və komplekslərinin tikintisinin (yeni qurulmasının, genişləndirilməsinin, yeni texnika ilə təchiz edilməsinin) və ləğv olunmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılmaları (hesablamaları), layihələri, ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənədləri;

3) yeni texnikanın, texnologiyanın, materialların və maddələrin yaradılmasına, o cümlədən başqa ölkələrdən idxal edilməsinə dair sənədlər;

4) ətraf mühitin mühafizəsi haqqında təlimat-metodik və normativ-texniki sənədlərin layihələri;

5) təsərrüfat fəaliyyəti və ya fəvqəladə vəziyyət nəticəsində yaranmış ekoloji şərait;

6) regionda, ayrı-ayrı təbiət obyektlərində və komplekslərində (ekosistemdə) ekoloji şərait;

7) müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən təbii resurslardan istifadəni nəzərdə tutan müqavilə (kontrakt) layihələrinin ekoloji bölmələri.

Maddə 55. Təsərrüfat fəaliyyəti layihələrinin maliyyələşdirilməsi və sifarişçinin vəzifələri

1. Bu Qanunun 53-cü maddəsində verilmiş siyahıya daxil olan obyektlər üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsinə, həyata keçirilməsinə yalnız dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi olduqda icazə verilir.

2. Layihələrə aid sənədlərin sifarişçisi və ya hazırlayıcısı:

2.1. sənədlərin vaxtında dövlət ekoloji ekspertizasına təqdim edilməsinə;

2.2. təqdim edilən sənədlərin dövlət ekoloji ekspertizasının tələb-

lərinə uyğun şəkildə tərtib edilməsinə;

2.3. dövlət ekoloji ekspertizasının keçirilməsi prosesində zəruriyi aşkara çıxmış elmi-tədqiqat və axtarış işlərinin (əlavə axtarışlar, nəzarət ölçmələri, sınaq nümunələrinin götürülməsi, analizi və sair) maliyyələşdirilməsinə və aparılmasına;

2.4. dövlət ekoloji ekspertizasının aparılmasının maliyyələşdirilməsinə;

2.5. ekspertizanı keçirən orqanın tələbi ilə ekspert komissiyasının (qrupunun, ekspertin) işi üçün zəruri olan əlavə məlumatların verilməsinə bərcudurlar.

Maddə 56. Dövlət ekoloji ekspertizasının maliyyələşdirilməsi

1. Dövlət ekoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi üçün maliyyələşdirmə mənbələri, daxil olan vəsaitdən istifadə qaydası aşağıdakıları təmin etməlidir:

1.1. dövlət ekoloji ekspertizasının keyfiyyəti və onun qərarlarının əlaqədar tərəflərin mövqelərindən asılı olmaması;

1.2. dövlət ekoloji ekspertizası metodologiyasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün şərait.

2. Dövlət ekoloji ekspertizası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada dövlət büdcəsi və sənədlərin sifarişçisinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir.

Maddə 57. Dövlət ekoloji ekspertizası rəyinin icrası və ekspertlərin məsuliyyəti

Müəssisə, təşkilat, idarə rəhbərləri, vəzifəli şəxslər və digər işçilər dövlət ekoloji ekspertizasının rəsmi rəyinin icrasına görə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Göstərilən reylərə zidd olan qərarlar etibarsızdır və yerinə yetirilə bilməz.

Dövlət ekoloji ekspertizası orqanlarının vəzifəli şəxsləri və dövlət ekoloji ekspertizasını aparən ekspertlər öz rəyinin ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin və normativlərin tələblərinə müvafiq surətdə əsaslılığı, onun düzgünlüyü və dolğunluğu üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 58. İctimai ekoloji ekspertiza

1. İctimai birliklər və ya əhalinin digər qrupları ictimai ekoloji ekspertiza apara bilərlər.

2. İctimai ekoloji ekspertizasının həyata keçirilməsinin təşkilat formaları və ekoloji ekspertiza sahəsində ictimai birliklərin səlahiyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilir.

3. İctimai ekoloji ekspertizasının rəyi məlumat və tövsiyə xarakteri daşıyır.

IX fəsil

EKOLOGIYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ, MARRİFLƏNDİRMƏ, ELMİ TƏDQIQATLAR, STATİSTİKA VƏ İNFORMASIYA

Maddə 59. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə

1. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi ilə bağlı münasibətlər müvafiq qanunla tənzimlənir.

2. Ətraf mühitə zərərli təsir göstərən fəaliyyətlə bağlı olan vəzifəli şəxslər məcburi qaydada lazımi ekoloji hazırlığa və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin əsaslarına dair birliklərə malik olmalıdırlar.

Maddə 60. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində elmi tədqiqatlar

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində elmi-tədqiqatların aparılması, mühəndis-konstruktor layihələrinin işlənməsi və yaradılması məqsədilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada işlər aparılır.

Bu problemlərin həlli dövlət büdcəsi, digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Maddə 61. Dövlət təbiət qoruq fondu

Dövlət təbiət qoruq fondu-ekoloji, elmi-tədqiqat, nadir genetik mənsə, tədris və tarixi dəyərlərə malik olan ətraf mühit obyektlərinin məcmusudur.

Elmi, ekoloji, tarix və genetik dəyərlərə malik olan dövlət təbiət

qoruq fondunun mühafizəsi onlardan istifadəyə məhdudiyətlər və qadağalar yolu ilə təmin edilir.

Maddə 62. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri

1. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusi ekoloji, elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsil kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan fauna və flora növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövrüyəsindən tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq və su məkanı (akvatoriya) sahələri və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır.

2. Azərbaycan Respublikasında mühafizə məqsədləri və istifadənin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən aşağıdakı xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aşağıdakı status verilir:

- 2.1. dövlət təbiət qoruqları, o cümlədən biosfer qoruqları;
- 2.2. milli və təbiət parkları;
- 2.3. təbiət abidələri;
- 2.4. müvəqqəti təbiət qoruqları;
- 2.5. yasaqlıqlar;
- 2.6. zooloji parklar;
- 2.7. botaniki və dendroloji parklar;
- 2.8. mühafizə-sağlamlıq yerləri və kurortlar.

3. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə xüsusi mühafizə olunan başqa təbiət ərazilərinin növləri də nəzərdə tutula bilər.

4. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri beynəlxalq, respublika, bölgə və ya yerli əhəmiyyətli ola bilər.

5. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması qaydaları, mühafizə və istifadə rejimləri, onların fəaliyyətinin şərtləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və müvafiq normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.

Maddə 63. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət statistikasi

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən statistik informasiyanın obyektivliliyi və onun

beynəlxalq statistika ilə müqayisəliliyi əsasında dövlət statistikasi aparılır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət statistika hesabatı göstəricilərinin minimal tərkibi və dövlət statistikasının aparılması qaydaları qanunvericiliklə və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Maddə 64. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində informasiya

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində informasiyaya ətraf mühitin vəziyyəti, onun çirklənməsinə, sağlamlaşdırılmasına və mühafizəsinə dair tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, təbii resursların vəziyyəti, bərpası və istifadəsi, ətraf mühitə təsirlər, ətraf mühitin keyfiyyətinin normalaşdırılması, təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərə ekoloji tələblər aiddir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində informasiyanın alınması ilə əlaqədar bütün məsələlər "Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq həll edilir.

XX fəsil

FÖVQƏLADƏ EKOLOJİ ŞƏRAİT VƏ EKOLOJİ FƏLAKƏT ZONALARI

Maddə 65. Fövqəladə ekoloji şərait

1. Fövqəladə ekoloji şərait - təbiətin qarşısıalınmaz qüvvələrinin və sənaye qəzalarının təsiri nəticəsində ətraf mühitdə ekoloji tarazlığın pozulması ilə insan həyatı və sağlamlığı, bitki və heyvanlar aləmi üçün təhlükəli mühitin yaranması ilə səciyyələnən fəlakət şəraitidir.

2. Təbii fəlakətlər, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə müvafiq qanunvericiliyə uyğun Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı ərazilərində fövqəladə ekoloji vəziyyət tətbiq edilir.

3. Fövqəladə ekoloji şəraitdə müvafiq ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyətinin və təbiətdən istifadənin növü qadağan edilə və ya məhdudlaşdırıla bilər. Təbii resursların və ətraf mühitin bərpası, əhali

nin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sosial müdafiəsi üzrə operativ tədbirlər görülür.

Maddə 66. Ekoloji fəlakət zonaları

1. Əlverişli olmayan ekoloji vəziyyət nəticəsində əhalinin sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurularsa və (və ya) təbii ekoloji sistemlərin dağıdılması, floranın və faunanın məhvi ilə bağlı olan sabit və bərpası mümkün olmayan dəyişikliklərin baş verdiyi ərazi hissələri, su hövzəsi və hava fəzası hissələri ekoloji fəlakət zonaları elan edilir.

2. Ekoloji fəlakət zonaları fəvqəladə ekoloji şəraitin ağırlığından və ya onu şərtlərindən amillərdən asılı olaraq kiçik zonalara (ekoloji fəlakət, ekoloji tənəzzül, ekoloji tənəzzül ərafəsi və s.) bölünür.

3. Kiçik ekoloji fəlakət zonaları üzrə təbii resursların bərpasına, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsinə dair tədbirlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş proqramlara əsasən həyata keçirilir.

Maddə 67. Ekoloji fəlakət zonalarında görülən tədbirlər

Ekoloji fəlakət zonalarında aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir:

- əlverişli olmayan ekoloji şəraiti yaradan təsərrüfat fəaliyyətini dayandırmaq;
- insanın sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli təsir göstərən təşkilatların istehsal fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmaq;
- təbiətdən istifadənin ayrı-ayrı sahələrini məhdudlaşdırmaq;
- zəruri hallarda insanların köçürülməsinə dair işlər aparmaq.

Maddə 68. Fəvqəladə ekoloji fəlakətdən zərərçəkənlərin sosial müdafiəsi

Fəvqəladə ekoloji fəlakət nəticəsində zərər çəkən və həmçinin ekoloji təhlükəli zonalarda yaşayan vətəndaşlar, onlara dəymiş zərərin ödənilməsi hüququna, o cümlədən müavinətlərin, güzəştlərin və sosial müdafiənin digər növləri üzrə kompensasiya almaq hüququna malikdir.

Fəvqəladə ekoloji fəlakətin nəticələrinin zərərçəkənlərə aid edil-

məsi qaydaları, onların sosial müdafiəsi qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maddə 69. Fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonalarının elan edilməsi qaydaları

Təbii fəlakətlər, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı ərazilərində fəvqəladə ekoloji vəziyyət təbii qəzalarla edilir.

Ekoloji fəlakət zonalarının sərhədlərinin müəyyən edilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

XXI fəsil ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİNƏ NƏZARƏT

Maddə 70. Ətraf mühitin

mühafizəsi sahəsində nəzarətin məqsəd və formaları

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nəzarət təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin təsiri nəticəsində ətraf mühitin dəyişməsinin müşahidə edilməsi, onun sağlamlaşdırılması və mühafizəsi, təbii resursların bərpası və səmərəli istifadəsi, keyfiyyət normativlərinin və ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət, müəssisə (istehsalat) və ictimai nəzarət həyata keçirilir.

Maddə 71. Ətraf mühitin

mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarəti

1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin hüquqları:

2.1. qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq, müəssisə, idarə, təşkilatlara və digər obyektlərə, o cümlədən hərbi və müdafiə obyektlərinə

maneəsiz (xidmət vəsiqələri təqdim etməklə) daxil olmaq, öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan sənədlərlə, o cümlədən analizlərin nəticələri ilə pulsuz tanış olmaq;

2.2. ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılması, təbii resursların bərpası və istifadəsi sahəsində tədbirləri yerinə yetirmək, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyinə keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərinə əməl etmək, tənzimləyici və başqa zərərsləzdirici qurğuların, onların nəzarət vasitələrinin işini yoxlamaq;

2.3. təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi üçün verilən xüsusi icazənin, təbiətdən istifadə müqavilələrinin (kontraktların) və xüsusi icazələrinin şərtlərinə əməl edilməsini yoxlamaq, qanunvericiliyə uyğun olaraq onlara xitam vermək barədə vəsatət qaldırmaq;

2.4. dövlət ekoloji ekspertizasının nəticələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;

2.5. ekoloji tələblərin və ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin pozulması ilə həyata keçirilən ekoloji cəhətdən təhlükəli yüklərin (məmulatların), tullantıların və xammal ehtiyatların Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsinin və həmçinin onun ərazisindən tranzit yolu ilə aparılmasının qadağan olunması haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq sərəncamlar vermək;

2.6. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində pozuntuların aradan qaldırılmasına dair fiziki və hüquqi şəxslərə tələblər irəli sürmək;

2.7. ekoloji tələblərin pozulması ilə əlaqədar müəssisələrdə, qurğu və obyektlərdə həyata keçirilən işlərin məhdudlaşdırılması və müvəqqəti dayandırılması, o cümlədən maliyyələşdirilməsinin dayandırılması, onların istismara verilməsinin qadağan edilməsi, təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılması və ya bu fəaliyyətə xitam verilməsi haqqında vəsatət qaldırmaq;

2.8. qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində inzibati xətlər haqqında işlərə baxmaq, təqsirkarların inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə materialları müvafiq orqanlara göndərmək;

2.9. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozul-

ması nəticəsində vurulmuş zərərin həcmələrini müəyyən etmək (müəyyən edilməsində iştirak etmək) və bunun əsasında təqsirkar olan şəxslərə bu zərərin könüllü ödənilməsi barədə tələblər irəli sürmək və ya iddiaları məhkəməyə təqdim etmək;

2.10. ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti qaydalarının və normalarının gözlənilməsini yoxlamaq;

2.11. qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hüquqlardan istifadə etmək.

3. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin qərarlarının icrası bütün hüquqi və vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar üçün məcburidir və onlardan tabeçilik və ya məhkəmə qaydasında şikayət edilə bilər.

Maddə 72. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilən əsasnamələrə uyğun həyata keçirilir.

Maddə 73. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət təbiətdən istifadəçilərlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları arasında müqavilələr üzrə ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. İctimai nəzarətin aparılması qaydaları ictimai birliklər tərəfindən onların nizamnaməsinə uyğun müəyyən edilir.

Maddə 74. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nəzarəti həyata keçirilən şəxslərin müdafiəsi

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin sığortalanması dövlət tərəfindən təmin edilir. Belə icbari sığortalanma, o cümlədən zərərin ödənilməsi qaydası qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nəzarəti həyata keçirən şəxslərin xüsusi vasitələr və odlu silah saxlaması, gözdirməsi, onlardan istifadə hüququ və qaydaları müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir.

XXII fəsil
**EKOLOJİ AUDİT
VƏ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ**

Maddə 75. Ekoloji audit

1. Ekoloji audit - təbii resursların istifadəsi və bərpası üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi də daxil olmaqla, təbiətdən istifadəçi tərəfindən ekoloji tələblərin, ətraf mühitin mühafizəsi normalarının və qaydalarının gözlənilməsi məqsədilə onların təsərrüfat və digər fəaliyyətinin müstəqil yoxlanılmasıdır.

2. Ekoloji audit təbiətdən istifadəçi ilə ekoloji auditor arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən aparılır. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda ekoloji audit məcburidir.

3. Ekoloji auditor məsləhəti – ekoloji auditorun ətraf mühitin mühafizəsi və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii resursların səmərəli və qənaətlə istifadəsi, bərpası, təbiətdən istifadəçi tərəfindən ekoloji tələblərə, ətraf mühitin mühafizəsi normalarına və qaydalarına riayət edilməsi üzrə məsləhətlərin verilməsidir.

Maddə 76. Ekoloji auditor

1. Ekoloji auditor - xüsusi icazəyə əsasən ekoloji auditor fəaliyyəti göstərmək hüququna malik olan hüquqi və ya fiziki şəxslərdir.

2. Ekoloji auditor fəaliyyəti göstərmək hüququ verən xüsusi icazə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir.

3. Xarici auditorlar və auditor təşkilatları ekoloji auditin aparılmasına və məsləhətlərin verilməsinə cəlb edilə bilər.

Maddə 77. Ekoloji auditin həyata keçirilməsi

Ekoloji auditor fəaliyyətinin, ekoloji auditorların attestasiyasının, ekoloji auditin aparılması qaydaları və şərtləri, ekoloji auditorların məsuliyyəti, hüquqları və vəzifələri qanunvericiliklə müəyyən edilir.

XIII fəsil
**ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ HAQQINDA
QANUNVERİCİLİYİN POZULMASINA GÖRƏ
MƏSULİYYƏT, MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ**

**Maddə 78. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında
qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət**

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirkar olan hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

**Maddə 79. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin
pozulması nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi**

1. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində ətraf mühitə, insanların sağlamlığına, təşkilatların, vətəndaşların və dövlətin mülkiyyətinə (əmlakına) zərər vurmuş hüquqi və fiziki şəxslər qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun vurulmuş zərəri ödəməlidirlər.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş məzənnələr və metodlarla hesablanma qaydalarına uyğun könüllü və ya məhkəmənin qərarı əsasında, bu hallar olmadıqda isə itkilər nəzərə alınmaqla, ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına lazım olan faktiki xərclər həcmində həyata keçirilir.

3. Zərərin ödənilməsinə görə alınan məbləğlər ətraf mühitin mühafizəsi fondlarına, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda isə zərər çəkmiş hüquqi və ya fiziki şəxsin hesabına köçürülür.

4. Ətraf mühitə təhlükəli təsir edən fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, onların təqsiri müəyyən edildikdə ətraf mühitə vurulmuş zərəri ödəməlidirlər.

5. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vətəndaşların həyatına və əmlakına vurulmuş zərəri, zərər çəkənin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun mülkiyyəti və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər və itkilər nəzə-

rə alınmaqla tam həcmdə ödənilməlidir.

6. Vətəndaşların sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin həcmiminin müəyyən edilməsi qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun, zərərin ödənilməsi isə məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir.

7. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulmuş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir.

Maddə 80. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mübahisələrin həlli qaydaları

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mübahisələr məhkəmələrlə və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada həll edilir.

XXIV fəsil

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

Maddə 81. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikası ekoloji təhlükəsizliyin üstünlüyünün gözlənilməsi prinsiplərini rəhbər tutaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirir.

Maddə 82. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli normalar müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 8 iyun 1999-cu il
№ 678-IQ

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkilinin və mühafizəsinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektlərinin qorunmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

I fəsil

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında anlayış

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri – xüsusi ekoloji, elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvan növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövrüyəsindən tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq, su (akvatoriya) sahələri və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektləri – elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma dəyəri olan nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan, səciyyəvi, xüsusi mühafizə rejimli zooloji, botanik, dendroloji, hidroloji, geoloji, geomorfoloji, hidrogeoloji, meşə, landşaft və torpaq obyektləridir.

Maddə 2. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında qanunvericilik

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında qanunvericilik bu Qanundan "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Maddə 3. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkilinin, mühafizəsinin və istifadəsinin əsas prinsipləri

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili, mühafizəsi və istifadəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- bioloji müxtəlifliyin və təbii ekoloji sistemin qorunub saxlanması;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən məqsədlə istifadə, habelə elmin, mədəniyyətin, təhsilin və maarifin inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi;
- sosial-iqtisadi amillərin və yerli əhalinin maraqları nəzərə alınmaqla, turizmin və rekreasiyanın inkişafı;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində dövlət tənzimlənməsi və nəzarət;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadənin qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ödənişli olması;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərin və obyektlərin mühafizəsi sahəsində əhalinin və ictimai birliklərin iştirakı;
- beynəlxalq əməkdaşlıq.

Maddə 4. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri üzərində mülkiyyət

Azərbaycan Respublikasının ərazisində beynəlxalq, respublika və bölgə əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan dövlətinə mənsubdur və özgəninkiləşdirilə bilməz.

Yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilməsi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Mülkiyyətində, istifadəsinə və icarəsində torpaq sahələri olan fiziki və hüquqi şəxslər xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri yarada bilərlər.

II fəsil
**XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN
TƏBİƏT ƏRAZİLƏRİNİN TƏŞKİLİ**

Maddə 5. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri

Azərbaycan Respublikasının ərazisində məqsədindən, mühafizə rejimindən və istifadə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri aşağıdakı növlərə ayrılır:

- dövlət təbiət qoruqları, o cümlədən biosfer qoruqları;
- milli parklar;
- təbiət parkları;
- ekoloji parklar;
- dövlət təbiət yasaqlıqları;
- təbiət abidələri;
- zooloji parklar;
- nəbatat bağları və dendroloji parklar;
- müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin digər növləri nəzərdə tutula bilər.

Bu maddənin birinci hissəsinin 2-ci, 3-cü, 4-cü, 8-ci və 9-cu abzaslarında göstərilən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növlərinə onların kateqoriyasından asılı olmayaraq təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusu verilir. Statusu olan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rəmzləri (bayraq, emblem və sair) ola bilər.

Bu maddənin birinci hissəsinin 2-ci, 3-cü, 4-cü və 6-cı abzaslarında göstərilən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri üzrə ümumi əsasnamələr müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Maddə 6. Xüsusi mühafizə olunan

təbiət ərazilərinin və obyektlərinin kateqoriyaları

Azərbaycan Respublikasında xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri beynəlxalq, respublika, bölgə və yerli əhəmiyyətli kateqoriyalara bölünür.

Dövlət təbiət qoruqlarının və milli parkların əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aid edilir.

Dövlət təbiət yasaqlıqları, təbiət parkları, təbiət abidələri, zooloji parklar, nəbatət bağları və dendroloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar respublika əhəmiyyətli və ya bölgə əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aid edilə bilər. Təbiət parkları, zooloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri kimi elan edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri müəyyən edilə bilər.

Respublika və ya bölgə əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili, onların kateqoriyalara aid edilməsi və bir kateqoriyadan digərinə keçirilməsi elmi təşkilatların və əlaqədar təşkilatların rəyi nəzərə alınmaqla, müvafiq dövlət orqanının təqdimatı əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə həyata keçirilir.

Maddə 7. Xüsusi mühafizə olunan təbiət

ərazilərinin istifadəsi və icarəsi

Dövlət təbiət qoruqlarının və yasaqlıqlarının, milli parkların təbiət abidələrinin, zooloji parklar, nəbatət bağlarının və dendroloji parkların fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməsi qadağandır.

Yerli əhəmiyyətli təbiət parkları zooloji parklar, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar bütövlükdə və ya qismən, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, istifadəsinə və icarəsinə verilə bilər.

Yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərə idarəçi-

liyi, istifadəyə və icarəyə verilərkən onların hüquqi statusu, rejimi və məqsədli təyinatı saxlanılır, istifadəsi və mühafizəsi bu Qanunla, habelə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Maddə 8. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin

inkişafı və yerləşdirilməsi sxemləri və onların yaradılması

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafı və yerləşdirilməsi sxemləri sosial-iqtisadi tələblər və ətraf mühitin vəziyyəti nəzərə alınmaqla, onların yaradılması üçün perspektiv tələbatı müəyyən edir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sxemləri əsasında onların yaradılması və genişləndirilməsi üçün torpaq sahələri müvafiq ehtiyat torpaq fondunda saxlanılır və həmin ərazilərdə torpaqların istifadəsinə məhdudiyətlər qoyulur.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri elmi və texniki-iqtisadi əsaslandırılmaya uyğun olaraq müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə yaradılır.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin hər biri üçün pasport hazırlanır və bu ərazilərin və obyektlərin pasportu müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatına alınmaqla müəyyən olunmuş qaydada saxlanılır.

Maddə 9. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin

və obyektlərinin torpaqları

Məqsədli istifadəsinə və hüquqi rejiminə görə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin torpaqlarına təbiəti mühafizə, təbii qoruq, sağlamlaşdırma, istirahət (rekreasiya) və tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar daxildir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili məqsədi ilə başqa kateqoriyalara aid edilmiş torpaqların istifadəyə verilməsi Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Mülkiyyətdə, istifadədə və icarədə olan torpaq sahələri xüsusi

mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qayda-da və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş şərtlərlə satınalma, istifadə və icarə hüquqlarına xitam verilə bilər.

Üzərində xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri yerləşən torpaq sahələri mülkiyyətçilərdən, istifadəçilərdən və icarəçilərdən geri alınmadan, onların razılığı və ya məhkəmənin qərarı ilə servitut hüququ (özgə torpaq sahəsindən məhdud istifadə hüququ) əsasında istifadə olunur.

Maddə 10. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri üçün xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi, yaxud təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlə-nən rejimi tətbiq edilir.

Xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində və ya xüsusi ayrılmış sahələrdə ətraf mühitin təbii vəziyyətini pozan hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinə, həmçinin digər fəaliyyətlərə qadağalar nəzərdə tutur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlə-nən rejimi xüsusi mühafizə olu-nan təbiət ərazilərində və obyektlərində və ya xüsusi ayrılmış sahə-lərdə təbii ehtiyatların təsərrüfat istifadəsinə məhdudiyətlər nəzər-də tutur.

Xüsusi mühafizəni təmin etmək üçün xüsusi mühafizə olunan tə-biət ərazilərinə və obyektlərinə bitişik olan torpaq və su sahələrində mühafizə, sanitariya-mühafizə və digər qoruyucu zonalar müəyyən edilə bilər. Bu zonaların torpaqlarında xüsusi mühafizə olunan tə-biət ərazilərinin təbiət komplekslərinə və obyektlərinə zərərli təsir göstərən hər cür fəaliyyət qadağan edilir.

Maddə 11. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadə

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş tələblərə əməl etmək şərti ilə aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilər bilər:

- təbiəti mühafizə;
- elmi-tədqiqat;
- ətraf mühitin monitorinqi;
- sağlamlaşdırma;
- təlim-tərbiyə;
- turizm və istirahət (rekreasiya).

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində on-ların məqsədli təyinatına və təbiət komplekslərinin və ayrı-ayrı obyektlərin mühafizəsi, bərpası və istifadəsi üzrə müəyyən edilmiş tələblərə zidd olmayaraq şərtlərlə başqa fəaliyyət növləri həyata keçirilə bilər.

Maddə 12. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin dövlət kadastrı və monitorinqi

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin döv-lət kadastrı bu əraziləri statusu, onların coğrafi mövqeyi və sərhədləri, həmin ərazilərin və obyektlərin xüsusi mühafizəsinin rejimi tə-biət istifadəçiləri, ekoloji, elmi, iqtisadi, tarixi və mədəni əhəmiyyə-ti barədə zəruri məlumatların məcmusudur.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin döv-lət kadastrı təbiət qoruyucu fondunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, bu əraziləri perspektiv inkişafı şəbəkəsinin müəyyən edilməsi, mühafizə rejiminə riayət olunmasına dövlət nə-zarətinin gücləndirilməsi məqsədilə aparılır.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin döv-lət kadastrının və monitorinqinin aparılması və müvafiq icra haki-miyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

III fəsil
**XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN
TƏBİƏT ƏRAZİLƏRİ VƏ OBYEKTLƏRİ
SAHƏSİNDƏ İDARƏETMƏ**

**Maddə 13. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri
və obyektləri idarəetmə sistemi**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri idarəetmə sisteminə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr daxildir.

**Maddə 14. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini
və obyektlərini idarəetmə sahəsində dövlətin səlahiyyətləri**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərini idarəetmə sahəsində dövlətin səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- dövlət siyasətinin həyata keçirmək və müvafiq normativ hüquqi aktlar qəbul etmək;
- dövlət proqramlarını hazırlayıb təsdiq etmək;
- dövlət nəzarətini həyata keçirmək;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi üzrə tədbirlərə dövlət yardımı;
- beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərini müəyyən etmək;
- respublika və ya bölgə əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili və ləğv edilməsi barədə qərar vermək;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafı və yerləşdirilməsi sxemlərini təsdiq etmək;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin dövlət qeydiyyatının və kadastrının aparılması qaydalarını müəyyən etmək;
- beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Maddə 15. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərini idarəetmə sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərini idarəetmə sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- elmi təşkilatların və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi nəzərə alınmaqla yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması və ləğv edilməsi barədə qərar qəbul etmək;
- yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili üçün yerli büdcələrin tərkibində xərclər müəyyənləşdirmək və təsdiq etmək;
- yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi üzrə qərarlar qəbul etmək;
- özlərinin mülkiyyətində, istifadəsində və icarəsində olan torpaqlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təbiət parkları, zooloji parklar, mülalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar yaratmaq, habelə bu kimi əraziləri məqsədli tayinatı üzrə istifadəyə və icarəyə vermək, yaxud götürmək;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafı və yerləşdirilməsi sxemləri üzrə təkliflər irəli sürmək;
- yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsini və istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək;
- öz səlahiyyətləri daxilində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

**Maddə 16. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini
və obyektlərini idarəetmə sahəsində fiziki və hüquqi
şəxslərin və ictimai birliklərin iştirakı**

Fiziki və hüquqi şəxslərin və ictimai birliklərin xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərini və obyektlərini idarəetmə üzrə tədbirlərdə iştirak etmək üçün aşağıdakı hüquqları vardır:

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi üzrə ictimai fondlar yaratmaq;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması, onların inkişafı və yerləşdirilməsi sxemlərinin hazırlanması üzrə təkliflər vermək;

– xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri üzrə ictimai ekspertizanın keçirilməsində iştirak etmək;

– özlərinin mülkiyyətində, istifadəsində və icarəsində olan torpaqlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təbiət parkları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar yaratmaq, habelə bu kimi əraziləri məqsədli təyinatı üzrə istifadəyə və icarəyə götürmək;

– xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri üzərində qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ictimai nəzarəti həyata keçirmək;

– müəyyən edilmiş qaydada dövlət orqanlarında xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında məlumat almaq;

– qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər hüquqlara malik olmaq.

Fiziki və hüquqi şəxslər və ictimai birliklər xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirməyə bərludurlar.

Dövlət orqanları xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində fiziki və hüquqi şəxsləri və ictimai birliklərin rəy və təkliflərinə baxmalıdırlar.

IV fəsil

DÖVLƏR TƏBİƏT QORUQLARI

Maddə 17. Dövlət təbiət qoruqları və onların təşkili

Dövlət təbiət qoruqları – səciyyəvi və nadir təbiət komplekslərini və obyektlərini təbii vəziyyətində qoruyub saxlamaq, təbiət proseslərinin və hadisələrinin gedişini öyrənmək məqsədilə yaradılan təbiət mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Dövlət təbiət qoruqları xüsusi ekoloji, elmi və mədəni dəyərə malik olan təbiət obyektlərinin (səciyyəvi və nadir landşaftlar, nadir geoloji törəmələr, bitki və heyvan növləri və sair) yerləşdiyi ərazilərdə (torpaq və su məkanı (akvatoriya) sahələrində) yaradılır.

Dövlət təbiət qoruqlarının əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aiddir və ərazilərə xüsusi

mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir.

Dövlət təbiət qoruqları elmi təşkilatların və əlaqədar təşkilatların rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq dövlət orqanının təqdimatı əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə təşkil edilir.

Dövlət təbiət qoruqlarının təşkili üçün ayrılmış torpaq sahələri onların daimi istifadəsinə verilir.

Dövlət təbiət qoruqlarının torpaqlarından, habelə onun hüdudlarında olan sudan, bitki və heyvanlar aləmindən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi qadağan edilir.

Hər bir dövlət təbiət qoruğunun əsasnaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Maddə 18. Dövlət təbiət qoruqlarının vəzifələri

Dövlət təbiət qoruqlarının vəzifələri aşağıdakılardır:

– genetik fondun, bioloji müxtəlifliyin, ekoloji sistemlərin və təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii vəziyyətini qoruyub saxlamaq məqsədilə təbiət ərazilərinin mühafizəsini həyata keçirmək;

– elmi tədqiqatları təşkil etmək və aparmaq, “Təbiət salnaməsi” tərtib etmək;

– ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi çərçivəsində ekoloji monitorinqi həyata keçirmək;

– təsərrüfat obyektlərinin və digər obyektlərin yerləşdirilməsi layihələrinin və sxemlərinin dövlət ekoloji ekspertizasında iştirak etmək;

– ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində elmi kadrların və mütəxəssislərin hazırlanmasına köməklik etmək.

Maddə 19. Dövlət təbiət qoruqlarında xüsusi mühafizə rejiminin xüsusiyyətləri

Dövlət təbiət qoruqlarında xüsusi mühafizənin vacib ümumi tədbirlərindən başqa, aşağıdakılar qadağan edilir:

– bina və qurğuların, ümumi istifadə üçün yolları, boru kəmərlərinin və digər kommunikasiyaların tikintisi;

– geoloji-kəşfiyyat və müxtəlif axtarış işlərinin aparılması;

– kənd təsərrüfatının, sənayenin, hidroenergetikanın, su nəqliyyatının və digər təsərrüfat ehtiyaclarının suya olan tələbatının ödə-

nilməsi üçün yerüstü və yeraltı sularından istifadə edilməsi;

– oduncaq tədarükün, ikinci dərəcəli meşə ehtiyatları tədarükü, meşədən əlavə istifadə və ovçuluq təsərrüfatının ehtiyacları üçün meşədən istifadə;

– bitki aləmindən təsərrüfat məqsədilə, habelə biçənək və otlaq kimi istifadə edilməsi;

– ov və balıq ovu, habelə ov və balıqçılıq obyektlərinə aid edil-məyən heyvanların təsərrüfat məqsədilə istifadə edilməsi və ovlan-ması;

– ətraf mühitə hər hansı kimyəvi, bioloji və fiziki təsirin tədbiq edilməsi;

– kolleksiyaların toplanması, xüsusi icazə olmadan bitki və hey-vanları təbii mühitdən ayırmaqla elmi tədqiqatların keçirilməsi;

– xüsusi icazə olmadan qoruqların ərazisində olmaq.

Maddə 20. Dövlət təbiət biosfer qoruqları

Qlobal ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərən və ya yenidən təşkil edilən dövlət təbiət qoruqlarının əsa-sında dövlət təbiət biosfer qoruqları yaradıla bilər.

Hər bir dövlət təbiət biosfer qoruğu haqqında əsasnamə beynəl-xalq müqavilələr nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

V fəsil

MİLLİ PARKLAR

Maddə 21. Milli parklar və onların təşkili

Milli parklar – xüsusi ekoloji, tarixi, estetik və digər əhəmiyyət daşıyan təbiət komplekslərinin yerləşdiyi və təbiəti mühafizə, maarifçilik, elmi, mədəni və digər məqsədlər üçün istifadə olan təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Milli parkları əraziləri respublika əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aiddir və bu ərazilərdə olan torpaq, su, bitki və heyvanlar aləmi onların daimi istifadəsinə verilir.

Milli parkların hüdudlarına ayrı-ayrı hallarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada digər torpaq istifadəçilərinin və mülkiy-ətçilərinin torpaq sahələri daxil edilə bilər.

Milli parklar müvafiq dövlət orqanının təqdimatı əsasında müva-

fiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə təşkil edilir.

Hər bir milli park müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təs-diq edilmiş əsasnaməyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Maddə 22. Milli parkların əsas vəzifələri

Milli parkların əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

– təbiət komplekslərini, nadir və etalon təbiət ərazilərini, tarix-mədəniyyət obyektlərini qoruyub saxlama;

– turizm və istirahət (rekreasiya) üçün şərait yaratmaq;

– təbiəti mühafizənin və ekoloji maarifçiliyin elmi metodlarını hazırlamaq və tətbiq etmək;

– əhalini ekoloji maarifləndirmək;

– ekoloji monitorinqi həyata keçirmək;

– zədələnmiş təbiət və tarix-mədəniyyət komplekslərini və ob-yektlərini bərpa etmək.

Maddə 23. Milli parkların zonalaşdırılması

Milli parkların ərazilərində onların təbiət, tarix-mədəniyyət və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xüsusi mühafizənin ayrı-ayrı rejimləri tətbiq olunur və aşağıdakı fəaliyyət zonaları müəyyən edilir:

– xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilən zonalar;

– təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimləmə rejimi tətbiq edilən zonalar;

– turizm və istirahət (rekreasiya) zonaları;

– turistlərə və başqalarına xidmət göstərilən zonalar;

– milli parkın fəaliyyətini təmin etmək üçün təsərrüfat-istehsalat zonaları.

Turizm və istirahət (rekreasiya) zonalarında turizm və istirahət (rekreasiya) məqsədləri üçün təbiətdən istifadənin ayrı-ayrı növləri-nə (ov, idman və həvəskar balıq ovu və sair) yol verilir.

Milli parklarda müəyyən edilmiş qaydada elmi tədqiqatlar, mə-dəni-maarif və tədris tədbirləri keçirilir.

VI fəsil

TƏBİƏT PARKLARI

Maddə 24. Təbiət parkları və onların təşkili

Təbiət parkları – xüsusi ekoloji və estetik dəyərə malik olan, təbiəti mühafizə və istirahət (rekreasiya) məqsədləri üçün ayrılmış təbiət komplekslərinin yerləşdiyi təbiəti mühafizə idarələri statuslu ərazilərdir.

Təbiət parklarının ərazisindəki torpaq sahələri onların daimi istifadəsinə verilir. Digər torpaq istifadəçilərinin və mülkiyyətçilərinin torpaqları ayrı-ayrı hallarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təbiət parklarının istifadəsinə verilə bilər.

Təbiət parkları respublika və ya bölgə əhəmiyyətli ola bilər. Bu ərazilər yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri kimi elan edilə bilər.

Yerli əhəmiyyətli təbiət parkları məqsədli təyinatı üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, habelə istifadəsinə və icarəsinə verilə bilər.

Hər bir təbiət parkının əsasnaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Maddə 25. Təbiət parklarının vəzifələri

Təbiət parklarının vəzifələri təbii mühiti, təbii landşaftları və rekreasiya resurslarını mühafizə etmək, istirahət üçün şərait yaratmaq, təbiəti mühafizənin effektiv metodlarını hazırlamaq və tətbiq etmək, habelə rekreasiya istifadəsi şəraitində ekoloji tarazlığı qoruyub saxlamaqdır.

Maddə 26. Təbiət parklarının zonalaşdırılması

Təbiət parklarının ərazilərində təbii sahələrin ekoloji və rekreasiya əhəmiyyətindən asılı olaraq xüsusi mühafizənin və istifadənin ayrı-ayrı rejimləri müəyyən edilir.

Təbiət parklarının ərazilərində təbiəti mühafizə, istirahət (rekreasiya), tarix-mədəniyyət komplekslərinin və obyektlərinin mühafizə zonaları və digər fəaliyyət zonaları müəyyən edilə bilər.

Təbiət parklarının ərazilərində onların ekoloji, istirahət (rekrea-

siya) və estetik keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən, tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunub saxlanması rejimini pozan fəaliyyət qadağan edilir.

Təbiət parklarının sərhədlərində onların ekoloji, mədəni, istirahət (rekreasiya) və estetik əhəmiyyətini aşağı salan fəaliyyət qadağan edilə və ya məhdudlaşdırıla bilər.

VII fəsil

DÖVLƏT TƏBİƏT YASAQLIQLARI

Maddə 27. Dövlət təbiət yasaqlıqları və onların təşkili

Dövlət təbiət yasaqlıqları – təbiət komplekslərinin və ya onların komponentlərinin qorunması və ya bərpa, habelə ekoloji tarazlığın saxlanması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan ərazilərdir.

Dövlət təbiət yasaqlıqları torpaq mülkiyyətçilərdən, istifadəçilərdən və icarəçilərdən torpaq sahələri alınmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların torpaq sahələrində təşkil edilə bilər.

Dövlət təbiət yasaqlıqları respublika və ya bölgə əhəmiyyətli ola bilər.

Dövlət təbiət yasaqlıqları müxtəlif profilli, o cümlədən kompleks, bioloji, paleontoloji, hidroloji və geoloji profilli ola bilər.

Dövlət təbiət yasaqlıqları müvafiq dövlət orqanların təqdimatı əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə təşkil edilir.

Maddə 28. Dövlət təbiət yasaqlıqlarının xüsusi mühafizə rejimi və onlardan istifadə

Dövlət təbiət yasaqlıqlarında təbiət komplekslərinə və onların komponentlərinə zərər vura bilən hər hansı fəaliyyət qadağan edilir.

Dövlət təbiət yasaqlıqlarının vəzifələri və xüsusi mühafizə rejiminin xüsusiyyətləri onların hər biri haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Dövlət təbiət yasaqlıqları müəyyən edilmiş qaydada elmi, mədəni, tədris və məhdud təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilə bilər.

Torpaq mülkiyyətçiləri və istifadəçiləri dövlət təbiət yasaqlıqlarında təsərrüfat fəaliyyətini müəyyən edilmiş məhdudiyətlərə əməl etməklə həyata keçirə bilərlər.

Maddə 29. Təbiət abidələri

Təbiət abidələri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyətə olan təbiət obyektləridir.

Təbiət abidəsi obyektlərinə konkret coğrafi zona üçün səciyyəvi olan nadir landsaftlar və yaxud ayrı-ayrı ünsürlər, yerli ağac qruplarının etalonunu təşkil edən və nadir növ tərkibinə görə seçilən qiymətli meşə sahələri, endemik və ya məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalan bitkilərin yayıldığı yerlər, çox yaşlı ayrı-ayrı ağaclar, həmçinin geoloji açılışlar, palçıq vulkanları, mağaralar, paleontoloji və paleonəbatat qalıqlarının çöküntüləri, bulaqlar, nadir göllər və digər yerlər aid edilir.

Təbiət abidələri yerləşən ərazilərdə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir və onların təbii vəziyyəti qorunub saxlanılır.

Təbiət abidələri respublika və ya bölgə əhəmiyyətli ola bilər.

Maddə 30. Təbiət abidələrinin təşkilinin, mühafizəsinin və onlardan istifadənin xüsusiyyətləri

Təbiət abidələri torpaq mülkiyyətçilərdən, istifadəçilərdən və icarəçilərdən torpaq sahələri alınmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların torpaq sahələrində təşkil edə bilər.

Təbiət abidələrinin və onların yerləşdiyi ərazilərin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Təbiət abidələrinə aid edilən obyektlər və onların yerləşdiyi ərazilər təsərrüfat istismarından çıxarılır və orada təbiət təbii vəziyyətini pozan hər hansı fəaliyyət qadağan edilir.

Təbiət abidələrindən müəyyən edilmiş qaydada elmi, mədəni və tədris məqsədlər üçün istifadə edilə bilər.

Maddə 31. Zooloji parklar

Zooloji parklar – heyvanlar aləminin mühafizəsi, törəyib artması və onlardan istifadə üçün ayrılmış təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləridir.

Zooloji parklar respublika, bölgə və ya yerli əhəmiyyətli ola bilər.

Maddə 32. Zooloji parkların təşkili, zonalaşdırılması və mühafizəsinin xüsusiyyətləri

Zooloji parkların təşkili üçün torpaq sahələri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların daimi istifadəsinə verilir.

Zooloji parklarda heyvanların saxlanması və artırılması, habelə ora gələn adamlara göstərilməsi üçün – ekspozisiya, elmi tədqiqatların aparılması məqsədilə – elmi, gələn adamlara xidmət göstərilməsi üçün – ictimai, inzibati və təsərrüfat-istehsalat zonaları ayrılır.

Zooloji parklarda onların vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmayan və orada saxlanılan heyvanların məhvində səbəb ola bilən hər hansı fəaliyyət və hərəkət qadağandır.

Maddə 33. Zooloji parklarda heyvanların artırılması

Zooloji parklar Azərbaycan Respublikası və dünya faunasının heyvan kolleksiyalarını formalaşdırır və onların qorunub saxlanılmasını təmin edir.

Zooloji parklar müəyyən edilmiş qaydada heyvanların idxalını və ixracını, başqa zooloji profilli idarələrlə onların dəyişdirilməsini həyata keçirir.

Zooloji parklarda baytarlıq və zootexniki xidmət, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan növlərinin nəsil verməsi üçün məntəqə yaradılır.

Maddə 34. Zooloji parklardan istifadənin xüsusiyyətləri

Zooloji parklardan elmi, mədəni və tədris məqsədləri üçün istifa-

də edilir.

Zooloji parklarda elmi tədqiqatlar heyvanların qeyri-sərbəst və ya yarımsərbəst şəraitdə saxlanması və yetişdirilməsi sahəsində aparılır.

Zooloji parklar elmi məlumat bankları, fondlar, muzeylər, kitabxanalar və arxivlər yarada, onların fəaliyyəti ilə bağlı elmi, elmi-populyar və başqa ədəbiyyatlar nəşr edə, habelə mədəni-maarif, bəyartılıq təbabəti, seleksiya-damazlıq işləri sahəsində əhaliyə ödənişli xidmətlər göstərə bilər.

Zooloji parklarda bu idarələrin profilinə uyğun olaraq təsərrüfat fəaliyyəti üçün zəruri olan yardımçı təsərrüfatlar, emalatxanalar, zooloji mağazalar və başqa obyektlər ola bilər.

X fəsil

NƏBATAT BAĞLARI VƏ DENDROLOJİ PARKLAR

Maddə 35. Nəbatat bağları və dendroloji parklar

Nəbatat bağları və dendroloji parklar – bitki aləminin müxtəlifliyini qoruyub saxlamaq və onu zənginləşdirmək məqsədilə yaradılan təbii mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Nəbatat bağları və dendroloji parklar respublika və ya bölgə əhəmiyyətli ola bilər.

Maddə 36. Nəbatat bağlarının və dendroloji parkların zonalaşdırılması və mühafizəsinin xüsusiyyətləri

Nəbatat bağlarının və dendroloji parkların təşkili üçün torpaq sahələri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların daimi istifadəsinə verilir.

Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda bitkiləri yetişdirmək və onları ora gələn adamlara göstərmək üçün – ekspozisiya, elmi tədqiqatlar aparmaq üçün – elmi, gələn adamlara xidmət göstərmək üçün – ictimai, inzibati və təsərrüfat-istehsalat zonaları ayrılır.

Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda onların vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olmayan və orada yetişdirilən bitkilərin məhvina səbəb ola bilən hər hansı fəaliyyət və təsir qadağandır.

Maddə 37. Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda bitkilərin yetişdirilməsi

Nəbatat bağları və dendroloji parklar Azərbaycan Respublikası və dünya florasının bitki kolleksiyalarını formalaşdırır və onların qorunub saxlanılmasını təmin edir.

Nəbatat bağları və dendroloji parklar müəyyən edilmiş qaydada bitkilərin idxalını və ixracını, onların başqa botaniki profilli idarələrlə dəyişdirilməsini təmin edir.

Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda kolleksiya və təcrübə sahələri, tingliklər, herbarilər və toxum fondları yaradılır.

Maddə 38. Nəbatat bağlarından və dendroloji parklardan istifadənin xüsusiyyətləri

Nəbatat bağlarından və dendroloji parklardan elmi, mədəni-maarif və tədris məqsədləri üçün istifadə edilir.

Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda elmi tədqiqatlar qiymətli, nadir və məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan bitki növlərinin yetişdirilməsi, seleksiyası və artırılması sahəsində aparılır.

Nəbatat bağları və dendroloji parklar elmi məlumat bankları, fondlar, muzeylər, kitabxanalar və arxivlər yarada, onların fəaliyyəti barədə elmi, elmi-populyar və başqa ədəbiyyatlar nəşr edə, habelə seleksiya, toxumçuluq və tingçilik sahəsində əhaliyə ödənişli xidmətlər göstərə bilər.

Nəbatat bağlarında və dendroloji parklarda bu idarələrin profilinə uyğun olaraq təsərrüfat fəaliyyəti üçün zəruri olan yardımçı təsərrüfatlar, emalatxanalar, bitkilərin satışı üçün ixtisaslaşdırılmış mağazalar və başqa obyektlər ola bilər.

XI fəsil

MÜALCƏ-SAĞLAMLAŞDIRMA YERLƏRİ VƏ KURORTLAR

Maddə 39. Müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar

Müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinə xəstəliklərin müalicəsinin və profilaktikasının, habelə əhalinin istirahətinin təşkili üçün yararlı olan və təbii müalicəvi resurslara (mineral sular, müalicəvi palçıq-

lar, şor göllər, müalicəvi iqlim, çimərliklər və sair) malik olan ərazilər aid edilə bilər.

Müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar onların səmərəli istifadə edilməsi və təbii müalicəvi resursların və sağlamlaşdırma xassələrinin qorunub saxlanması məqsədi ilə yaradılır.

Müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar beynəlxalq, respublika, bölgə və yerli əhəmiyyətli ola bilər.

Yerli əhəmiyyətli müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar məqsədli təyinatı üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, həblə istifadəsinə və icarəsinə verilə bilər.

Ərazilərin müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinə və kurortlara aid edilməsi qaydası, mühafizəsi və onların fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maddə 40. Müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların mühafizəsi

Təbii müalicə amillərinin və təbii resursların mühafizəsi məqsədilə müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların ətrafında sanitariya mühafizə zonaları müəyyən edilir.

Müalicə sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların ərazisində, eləcə də onların ətrafında yaradılan sanitariya mühafizə zonalarında xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsi, əhalinin istirahəti, həblə təbii müalicəvi resursların mühafizəsi müvafiq normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Müəyyən edilmiş sanitariya rejimi ilə əlaqədar, torpaq sahələrinin təsərrüfat dövrüyəsindən tam çıxarılması nəzərdə tutulduğu hallar istisna edilməklə, sanitariya mühafizə zonalarının hüdudlarında olan torpaq sahələri torpaq mülkiyyətçilərindən, istifadəçilərindən və icarəçilərindən geri alınmır.

XII fəsil XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN TƏBİƏT ƏRAZİLƏRİNİN VƏ OBYEKTlərİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADI TƏNZİMLƏNMƏSİ

Maddə 41. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin maliyyələşdirilmə mənbələri

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri dövlət büdcəsindən, yerli büdcələrdən, büdcədən kənar vəsaitlərdən, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondların vəsaitləri hesabına və qanunvericilikdə qadağan edilməyən digər maliyyə mənbələrindən maliyyələşdirilir.

Respublika və ya bölgə əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi və bərpası, onların inkişafı və yerləşdirilməsi üzrə respublika sxeminin hazırlanması, dövlət kadastrının aparılması, elmi, mədəni-maarif və tədris tədbirləri dövlət büdcəsinin və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondların vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir.

Yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin saxlanması və təşkil edilməsi, onların inkişafı və yerləşdirilməsi üzrə sxemlərin hazırlanması, elmi, mədəni-maarif, tədris tədbirləri yerli büdcələrin və büdcədən kənar vəsaitlərin hesabına maliyyələşdirilir.

Maddə 42. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən ödənişli istifadə

Fiziki və hüquqi şəxslər elmi, mədəni, tədris, turizm, istirahət (rekreasiya) və məhdud təsərrüfat məqsədləri ilə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadəni ödənişli əsaslarla həyata keçirirlər.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində elmi, mədəni-maarif, tədris, turizm, xidmət və istirahət (rekreasiya) fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bina və qurğuların fiziki və hüquqi şəxslərə verilməsinə, bu Qanunla nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, müəyyən edilmiş qaydada və ödənişli əsaslarla yol verilir.

**Maddə 43. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri
üçün xüsusi vəsaitlər və fondlar**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin idarə edilməsi və mühafizəsi üçün yaradılan müvafiq idarələrin xüsusi fondları və vəsaitləri ola bilər. Bu fondların və vəsaitlərin yaradılması və onlardan istifadə qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri üçün nəzərdə tutulmuş məqsədli ayırmalardan, onların xüsusi vəsaitlərindən və fondundan bu ərazilərin saxlanması və inkişafı ilə bağlı olmayan məqsədlər üçün istifadə edilməsi qadağandır.

**Maddə 44. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin
və obyektlərinin iqtisadi stimullaşdırılması**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin iqtisadi stimullaşdırılması sahəsində məqsədli investisiya, kredit və vergi siyasəti həyata keçirilir.

XIII fəsil

**XÜSUSI MÜHAFİZƏ OLUNAN TƏBİƏT
ƏRAZİLƏRİNİN VƏ OBYEKTlərİNİN
MÜHAFİZƏSİNƏ VƏ İSTİFADƏSİNƏ NƏZARƏT**

**Maddə 45. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin
və obyektlərinin mühafizəsinə, qorunmasına və istifadəsinə
dövlət nəzarəti**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə, qorunmasına və istifadəsinə dövlət nəzarətinin məqsədi bu ərazilərin və obyektlərin vəziyyətinə, onların mühafizəsi, qorunması, bərpası və istifadəsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydalara və tələblərə əməl olunmasını təmin etməkdir.

Bu sahədə dövlət nəzarətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanları öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirirlər.

Dövlət nəzarəti məqsədilə aşağıdakılar həyata keçirilir:

– dövlət təbiət qoruq fondunun mühafizəsi və bərpası üzrə tədbir-

lərin yerinə yetirilməsini yoxlamaq;

– xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadə hüququna dair sənədləri yoxlamaq, nəqliyyat vasitələrini saxlamaq, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada nəqliyyat vasitələrini və gəmiləri, ov alətlərini, əldə edilmiş məhsulları və başqa əşyaları yoxlamaq, hüquqpozmaya səbəb olmuş alətləri, cihazları və əşyaları, qanunsuz əldə edilmiş məhsulları, habelə müvafiq sənədləri götürmək;

– xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında qanunvericiliyi pozmuş, cinayət və ya inzibati xəta törətmiş şəxsləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada saxlamaq, onları hüquq-mühafizə orqanlarının sərəncamına vermək;

– xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində inzibati xəta haqqında protokollar tərtib etmək;

xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində pozuntu hallarını aradan qaldırmaq haqqında icrası məcburi olan göstərişlər vermək və digər tədbirlər görmək.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə və istifadəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinə xidməti vəzifəni yerinə yetirərkən xüsusi geyim forması daşımaqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq xidməti silah saxlamaq və gəzdirmək hüququ verilir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin vəzifəli şəxslərinin hüquqları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi əsasnamə ilə müəyyən edilir.

**Maddə 46. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin
və obyektlərinin mühafizəsinə və istifadəsinə ictimai nəzarət**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə və istifadəsinə ictimai nəzarət Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

XIV fəsil
**XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN TƏBİƏT
ƏRAZİLƏRİ VƏ OBYEKTƏRİ HAQQINDA
QANUNVERİCİLİYİN POZULMASINA GÖRƏ
MƏSULİYYƏT VƏ MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ**

**Maddə 47. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri
və obyektləri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına
görə məsuliyyət**

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirkar olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada mülki, maddi, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə və obyektlərinə vurulmuş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində və təbiətin mühafizəsi ilə bağlı digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir.

Maddə 48. Mübahisələrin həlli

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkəmə qaydasında həll edilir.

XV fəsil
BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

**Maddə 49. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri
və obyektləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq**

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikası ilə başqa dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələr, sazişlər, razılaşmalar və digər beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir.

Maddə 50. Beynəlxalq müqavilələr

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində müəyyən edilmiş qaydalar bu Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqli olduqda, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 24 mart 2000-ci il
№ 840-IQ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QANUNU**

Bu Qanun ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı əhalinin həyatına və sağlamlığına, əmlaka və ətraf mühitə vurulan zərə-rə görə mülki məsuliyyətin icbari sığortalanması şərtlərini və qayda-larını müəyyən edir, hüquqi və fiziki şəxslərin, habelə dövlətin və bə-lədiyyələrin əmlak mənafeələrinin qorunmasına təminat verir.

Maddə 1. Əsas anlayışlar

1.0. Bu Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı mənə-ları ifadə edir:

1.0.1. **ekoloji sığorta** – ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı vurulan zərə-rə görə mülki məsuliyyətin sığortası;

1.0.2. **təhlükəli mənbə** – əhali, əmlak və ətraf mühit üçün təhlükə yaradan partlayış-yanğın, zəhərləyici, çirkləndirici və digər zərərli maddələr, habelə radioaktiv və ionlaşdırıcı şüa mənbələri (bundan sonra – zərərli maddələr);

1.0.3. **ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi** - qəza və (və ya) texnogen fəlakət nəticəsində zərərli maddələrin atmosfer havasına, suya atılmasına, yerin səthində və təkində yayılmasına görə ətraf mühitin müvafiq ərazi üçün yol verilən həddən artıq çirklənməsi;

1.0.4. **ətraf mühitə vurulmuş zərər** – ətraf mühitin qəza nəticəsin-də çirklənməsi zamanı müvafiq ərazi üçün yol verilən həddən artıq çirklənmiş torpaq sahələrinin və su obyektlərinin bərpasına tələb olunan vəsait, habelə atmosfer havasının çirklənməsi, heyvanlar və bitkilər aləminin məhv olunması ilə bağlı zərər;

1.0.5. **sığorta riskinin qiymətləndiricisi** – sığortalının razılığı ilə sığortaçı tərəfindən təyin olunan, sığorta riskini müstəqil surətdə qiymətləndirən və bu sahədə ixtisaslaşmış hüquqi şəxs və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs.

Maddə 2. Ekoloji sığorta haqqında qanunvericilik

Ekoloji sığorta haqqında qanunvericilik bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, "Sığorta haqqında", "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında", "Texniki təhlükəsizlik haq-qında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarından və digər nor-mativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Maddə 3. Ekoloji sığorta fəaliyyəti və obyekt

3.1. Ekoloji sığorta fəaliyyəti təhlükəli mənbəyi olan və mülki məsuliyyəti sığortalanan müəssisənin və ya fərdi sahibkarın (bun-dan sonra – müəssisə) obyektində baş verən qəza və (və ya) texno-gen fəlakət (bundan sonra – qəza) nəticəsində əhaliyə, əmlaka və ət-raf mühitə vurulan zərərin ödənilməsi üçün təminat sisteminin yara-dılmasına yönəldilən, qanuna görə həyata keçirilən sığortaçıların və sığorta bazarının digər iştirakçılarının fəaliyyətidir.

Ekoloji sığorta fəaliyyəti bu Qanunun 9.5 və 9.6-cı maddələrində göstərilən xüsusi, bələdiyyə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisə-ləri əhatə edir.

3.2. Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına, habelə ətraf mühitə vurduğu zərə-rə görə təhlükəli mənbəyi olan müəssisələrin mülki məsuliyyəti ilə bağlı əmlak mənafeələri ekoloji sığorta obyektidir.

3.3. Ekoloji sığorta təhlükəli mənbəyi olan müəssisə ilə sığortaçı arasında qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanan müqavilə əsasında aparılır.

Maddə 4. Sığorta hadisəsi

4.1. Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına və ətraf mühitə zərərin vurulmasına səbəb olan hadisə sığorta hadisəsi sayılır.

4.2. Aşağıdakı halların nəticəsində zərərin vurulması sığorta ha-disəsi hesab edilmir:

4.2.1. zərərli maddələrin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş nor-mativlərə uyğun olaraq atılması və ya yayılması;

4.2.2. hərbi əməliyyat, tətill, mülki çaxnaşma, qanuna itaətsizlik, təxribat, təbii fəlakət və bu qəbildən digər qarşısını alınmaz fəvqəladə

halların nəticələri ilə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı olan ətraf mühitin çirklənməsi;

4.2.3. sığortalının və ya zərərçəkmiş şəxsin ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinə səbəb olan bilərəkdən edilmiş hərəkəti və ya hərəkətsizliyi;

4.2.4. sığortalının texniki təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərini pozması;

4.2.5. sığortalıya məlum olan, lakin barəsində sığortaçıya məlumat verilməmiş sığorta hadisəsinin baş verməsi riskini artıran hal və hərəkətlər;

4.2.6. sığortalının texnoloji və təbiəti mühafizə avadanlığının texniki vəziyyətinə nəzarət etməyə cavabdeh olan vəzifəli şəxslərin təqsirli hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi.

Maddə 5. Sığortaçılar, onların hüquqları və vəzifələri

5.1. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq ekoloji sığortanı həyata keçirməsi üçün xüsusi razılıq almış sığorta təşkilatları sığortaçılar hesab olunur.

5.2. Sığortaçının hüquqları:

5.2.1. sığortalı ilə birlikdə ekoloji sığorta riskini qiymətləndirmək və ya bu işin görülməsini sığorta riskinin müstəqil qiymətləndiricisinə həvalə etmək;

5.2.2. zərərin ödənilməsi barədə sığortalıya qarşı irəli sürülən iddialar üzrə məhkəmə icraatında iştirak etmək, müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda sığortalının adından məhkəmədə çıxış etmək;

5.2.3. sığorta hadisəsinə dair sığortalıdan məlumat almaq, onun səbəblərini araşdırmaq üçün sığortalanmış müəssisəyə daxil olmaq və zəruri sənədlərin təqdim edilməsini ondan tələb etmək;

5.2.4. əmlaka və ətraf mühitə vurulan zərərin qiymətləndirilməsində təbiəti mühafizə və digər müvafiq orqanlarla birlikdə iştirak etmək;

5.2.5. sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra sığorta riskinin artmasına səbəb olan hallar meydana çıxdıqda sığortalıdan müqavilə şərtlərinin dəyişdirilməsini, o cümlədən sığorta haqlarının artırılmasını tələb etmək.

5.3. Sığortaçının vəzifələri:

5.3.1. sığorta hadisəsi baş verdikdə müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə sığorta ödənişini vermək və ya ödənişini verməkdən imtina yazılı şəkildə əsaslandırmaq;

5.3.2. sığorta hadisəsinin qarşısının alınmasına və ya zərərin azalmasına sığortalının çəkdiyi xərclərin əvəzini sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş qaydada və miqdarda ödəmək;

5.3.3. sığorta hadisəsinin baş vermə ehtimalının (sığorta riskinin) azaldılması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görüldükdə və ya zərərli maddələrlə əməliyyat həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişildikdə sığortalının tələbi ilə sığorta müqaviləsində müvafiq dəyişikliklər etmək və ya onu yenidən bağlamaq.

Maddə 6. Sığortalılar, onların hüquqları və vəzifələri

6.1. Zərərli maddələrin istehsalı, əldə olunması, emalı, istifadə edilməsi, daşınması, basdırılması və ya məhv edilməsi ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına, ətraf mühitə vurduğu zərəərə görə mülki məsuliyyəti sığortalanmalıdır. Mülki məsuliyyəti sığortalanmış həmin şəxslər sığortalı hesab olunurlar.

6.2. Sığortalının hüquqları:

6.2.1. sığortaçı ilə müqavilə əsasında ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirlərinin görülməsi üçün sığortaçının yaratdığı müvafiq ehtiyat fondunun vəsaitindən istifadə etmək;

6.2.2. sığorta hadisəsinin baş verməsi riskinin azaldılması, istiqamətində tədbirlər görüldükdə sığorta haqlarının yenidən hesablanmasını sığortaçıdan tələb etmək;

6.2.3. sığorta qaydaları ilə tanış olmaq;

6.3. Sığortalının vəzifələri:

6.3.1. sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığorta haqlarını vaxtında ödəmək;

6.3.2. sığorta riskinin, habelə sığorta hadisəsinin səbəblərinin və nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi, zərərin həcmünün qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan məlumatı sığortaçıya təqdim etmək, habelə sığortaçının nümayəndələrinin müəssisəyə daxil olmasını, avadanlı-

ğın vəziyyəti ilə tanış olmasını, qəza yerinə baxmasını təmin etmək;

6.3.3. ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi və ya onun üçün təhlükə yaradan amillər barəsində sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş qaydada sığortaçıya məlumat vermək;

6.3.4. ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinin mənfi təsirinin minimuma endirilməsi üçün tədbirlər görmək;

6.3.5. ətraf mühit üçün ekoloji təhlükə yaradan hər hansı fəaliyyəti və obyektləri barədə sığortaçıya məlumat vermək.

Maddə 7. Ekoloji sığorta müqaviləsi

7.1. Sığortalı ilə sığortaçı arasında bağlanan ekoloji sığorta müqaviləsinə görə, sığortaçı sığorta hadisəsi nəticəsində vurulmuş zərərlərə görə fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının irəli sürdükləri iddialar (tələblər) üzrə sığortalıya sığorta ödənişi vermək, sığortalı isə müəyyən olunan müddətlərdə sığorta haqqını ödəmək öhdəliklərini götürürlər. Müqavilə ən azı bir il müddətinə bağlanır.

7.2. Müqavilədə sığorta ödənişinin və haqlarının ödənilməsi qaydası və müddəti, tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri, habelə qanunvericilikdən irəli gələn və hər iki tərəfin razılaşdığı digər şərtlər müəyyən edilir.

7.3. Ekoloji sığorta müqaviləsi bağlanan zaman sığortalının ekoloji auditi aparıla bilər. Müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışsa, ekoloji audit sığortalının hesabına aparılır. Tərəflərdən hər hansı birinin təşəbbüsü ilə və onun hesabına da ekoloji audit aparıla bilər.

Maddə 8. Ekoloji sığorta müqaviləsinin olmasına nəzarət

Təhlükəli mənbəyi olan müəssisə fəaliyyət göstərdikdə, istifadəyə verildikdə, yenidən qurulduqda, habelə təbiətdən istifadə üçün icazə alındıqda, belə müəssisədə ekoloji sığorta müqaviləsinin olmasına nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Maddə 9. Sığorta məbləği

9.1. Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı vurulan zərərin ödənilməsi üzrə sığortaçının məsuliyyətinin son həddi olan sığorta məbləği ekoloji sığorta riskinin qiymətləndirilməsi əsasında sığorta-

lı ilə sığortaçı arasında bağlanan sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

9.2. Məsuliyyətin son həddi (sığorta məbləği) sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı vurulmuş zərərin bir faktından irəli gələn bir və ya bir neçə iddialar üzrə sığorta ödənişlərinin verilməsi üçün müəyyən edilir.

9.3. Sığorta riskinin müəyyənləşdirilməsi və sığorta məbləğinin hesablanması aşağıdakı meyarlara əsasən həyata keçirilir:

9.3.1. zərərli maddələrin təhlükə dərəcəsi;

9.3.2. zərərli maddələrin istehsalı, emalı, daşınması, basdırılması, məhv edilməsi və üzərində keçirilən digər əməliyyatların aparılması həcmi;

9.3.3. istismar olunan avadanlığın texniki vəziyyəti;

9.3.4. insanların həyatına və sağlamlığına, əmlaka, yerin təkinə, heyvanlar və bitkilər aləminə, torpağa, su obyektlərinə, atmosfer havasına ekoloji təhlükə törətməsi baxımından təhlükəli mənbəyi olan müəssisənin coğrafi mövqeyi və yerləşdiyi ərazinin təbii (hidrometeoroloji) şəraiti.

9.4. Normativ metodik sənədlərlə əlavə meyarlar da müəyyən edilə bilər.

9.5. İcbari ekoloji sığorta üçün sığorta məbləği hər bir kateqoriya üzrə şərti maliyyə vahidinin 10 000 misindən az və 1 000 000 misindən çox olmamaq şərti ilə aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

9.5.1. birinci kateqoriya: radioaktiv maddələrin emalı, istifadəsi, saxlanması və basdırılması ilə məşğul olan müəssisələr – əməliyyat Həcminin dəyərindən 0,9 faizi;

9.5.2. ikinci kateqoriya: neft və qazçıxarma, qazma müəssisələri – neft hasilatı və qazma işləri dəyərindən 0,7 faizi;

9.5.3. üçüncü kateqoriya: neftayırma, neft emalı məhsullarının istehsalı və qaz emalı müəssisələri (benzin, ağ neft, yanacaq mazut, dizel yanacağı, neft-bitum və sairə) - istehsal dəyərindən 0,6 faizi;

9.5.4. dördüncü kateqoriya: kimyəvi maddələrin və məhsulların istehsalı müəssisələri (propilen, etilen, polietilen, izopropil spirti, lak-boya məmulatları, kaustik soda, xlorid turşusu, propilen oksidi, dixloretan, benzol, divinil, qatran, pirokondensat və sairə) – istehsal dəyərindən 0,5 faizi;

9.5.5. beşinci kateqoriya: istilik elektrik stansiyaları – elektrik

enerjisinin istehsalı dəyərindən 0,1 faizi;

9.5.6. altıncı kateqoriya: magistral neft və qaz boru kəmərləri - şərti maliyyə vahidinin 300 000 misli;

9.5.7. yeddinci kateqoriya: neft və maye şəklində neft və qaz emalı və kimya məhsulları, radioaktiv və digər zərərli maddələrin daşınması;

- dəmir yolu və gəmi (su nəqliyyatı) ilə daşınan hər 1000 ton - şərti maliyyə vahidinin 150 misli;

- hər bir avtomobili - şərti maliyyə vahidinin 500 misli;

9.5.8. səkkizinci kateqoriya: avtomobillər üçün yanacaq doldurma stansiyaları (benzin, dizel yanacağı, qaz) - şərti maliyyə vahidinin:

- Bakıda - 20 000 misli;

- Sumqayıtda - 15 000 misli;

- digər rayon və şəhərlərdə - 10 000 misli.

9.6. "Texniki təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa 1-ci əlavənin 1-ci bəndində göstərilən və bu Qanunun 9.5-ci maddəsində əhatə olunmamış zərərli maddələrdən istifadə edən müəssisələr üçün (istehsal, emal, daşınma, saxlama, məhv etmə və sairə) icbari ekoloji sığorta məbləği şərti maliyyə vahidinin 20000 misində müəyyən olunur. Bu məbləğə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının bu Qanunun 9.3 və 9.4-cü maddələrinə uyğun olaraq təsdiq etdiyi əmsallar tətbiq edilir.

9.7. Sığortalı öz məsuliyyətini könüllü olaraq bu Qanunun 9.5 və 9.6-cı maddələrində müəyyən edilmiş sığorta məbləğindən artıq sığorta etdirə bilər.

Maddə 10. Sığorta haqqı və tarifi

10.1. Sığorta haqqı məsuliyyətin son həddi olan sığorta məbləğindən asılı olaraq sığorta tarifi üzrə hesablanır və sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

10.2. İcbari ekoloji sığorta üçün sığorta tarifinin minimum faiz dərəcəsi bu Qanunun 9.5 və 9.6-cı maddələrində müəyyən edilmiş minimum sığorta məbləğinin 2 faizini təşkil edir.

Maddə 11. Sığorta ödənişi

11.1. Sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortaçı fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının irəli sürdükləri iddialar (tələblər) üzrə vurulmuş zərərin ödənilməsi

üçün sığortalıya və ya zərərçəkənlərə sığorta ödənişi verir.

11.2. Sığorta ödənişi zərərin faktiki miqdarında verilir və sığorta ödənişlərinin ümumi miqdarı sığortaçının məsuliyyətinin son həddindən (sığorta məbləğindən) artıq ola bilməz.

11.3. Sığorta ödənişini vermək üçün sığortalı aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

11.3.1. sığorta hadisəsinin səbəbləri, zərərin miqyası və nəticəsi barədə səlahiyyətli komissiyaın aktı;

11.3.2. sığorta hadisəsi ilə bağlı müəssisədaxili sənədlər;

11.3.3. hadisə ilə bağlı sığortalıya qarşı irəli sürülən iddialar (tələblər);

11.3.4. iddialar üzrə mübahisə olduqda, ödənilməli olan zərərin miqdarı göstərilməklə məhkəmənin qərarı.

11.4. Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinin qonadotrop nəticələri ilə bağlı zərər və cərimələr sığortaçı tərəfindən ödənilir.

11.5. Sığortalının eyni risklərə dair qüvvədə olan bir neçə sığorta müqaviləsi olduqda hər sığortaçı öz məsuliyyətinin həddi olan sığorta məbləğinin bütün müqavilələr üzrə ümumi sığorta məbləğinə olan nisbətinə bərabər faiz miqdarında sığorta ödənişi verir.

Maddə 12. Sığorta ödənişini verməkdən imtina

12.0. Sığortaçının aşağıdakı hallarda sığorta ödənişini verməkdən imtina etmək hüququ vardır:

12.0.1. sığortalı sığorta hadisəsinin baş verməsinə səbəb olan və ya baş vermə ehtimalını artıran dəyişikliklər (risklər) haqqında müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdə sığortaçıya məlumat vermədikdə;

12.0.2. bu Qanuna görə sığorta hadisəsi hesab edilməyən hallarda zərər vurulduqda;

12.0.3. sığortalının sığortalanmış əmlaka dəymiş zərərin qarşısını almaq və ya həcmi azaltmaq üçün lazımi və mümkün tədbirləri görmək iqtidarında olduğu halda həmin tədbirləri qəsdən görməməsi; 12.0.4. qanunvericilikdə və ya sığorta müqaviləsində digər əsaslar olduqda.

Maddə 13. Sığorta ehtiyatları

13.1. Ekoloji sığorta müqaviləsinə görə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə sığortaçı daxil olmuş sığorta haqqı

larından qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sığorta ehtiyatları yaratmalıdır.

13.2. Sığortaçılar ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması və vurula bilən zərərin azaldılması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün sığorta haqlarının 5 faizini və komisiyon mükafatları üçün sığorta haqlarının 10 faizini müvafiq sığorta ehtiyatları fondlarına yönəldirlər.

13.3. Tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün sığorta ehtiyatları fondu sığortalının sığortaçı ilə razılaşdığı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi sığortalının təbiəti mühafizə tədbirləri planına uyğun olaraq istifadə edilir.

Maddə 14. İddia müddəti

14.1. Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı insanların həyatına və sağlamlığına vurulan zərərin ödənilməsinə dair tələblərə iddia müddəti şamil edilmir.

14.2. Əmlak, yerin təkinə, torpağa, su obyektlərinə, atmosfer havasına, heyvanlar və bitkilər aləminə vurulan zərərin ödənilməsi ilə bağlı tələblər üzrə iddia müddəti sığorta hadisəsinin baş verdiyi gündən etibarən 2 ildir.

Maddə 15. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu Qanunun pozulmasına görə sığortaçılar və sığortalılar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 16. Mübahisələrin həlli

Ekoloji sığorta münasibətləri ilə bağlı mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada, o cümlədən məhkəmə qaydasında həll edilir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 12 mart 2002-ci il
№ 271-IIQ

Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Bu Qanun əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə münasibətləri tənzimləyir.

I fəsil ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Əsas anlayışlar

1.0. Bu Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1.0.1. ekoloji təhsil – ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə normaların, xüsusi biliklərin, təcrübənin tədrisi və öyrənilməsi prosesi;

1.0.2. ekoloji biliklər – ətraf mühitə, ekologiyaya, insan və təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair məlumatlar;

1.0.3. ekoloji maarifləndirmə – ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına yönəldilmiş ekoloji bilik və təcrübənin yayılması;

1.0.4. ekoloji mədəniyyət – əhalinin və ölkənin ekoloji təhlükəsizliyinə, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə dair bilik və təcrübənin məcmusu.

Maddə 2. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında qanunvericilik

Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, təhsil və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunlardan, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən və digər müvafiq normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Maddə 3. Qanunun təsir dairəsi

3.1. Bu Qanunun təsir dairəsinə ekoloji təhsil prinsiplərini özündə əks etdirən və dövlət təhsil standartlarına uyğun fasiləsiz ekoloji təhsil və maarifləndirmə sistemi, həmçinin təhsil müəssisələrində ekoloji təhsilə aid informasiya məkanı daxildir.

3.2. Bu Qanun ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində idarəetməni həyata keçirən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına, təhsil müəssisələrinə, əhalinin maarifləndirilməsi ilə məşğul olan, həmçinin digər aidiyyəti hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir.

Maddə 4. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri

4.1. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasəti ətraf mühitin mühafizəsi və təhsil haqqında qanunvericiliyin tələblərinə, müvafiq dövlət proqramlarına, habelə bunlara dair ölkədə və beynəlxalq təcrübədə mövcud olan prinsiplərə uyğun həyata keçirilir.

4.2. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

4.2.1. ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması;

4.2.2. orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi;

4.2.3. ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi;

4.2.4. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində aşkarlığın təmin olunması;

4.2.5. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhalinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakına şərait yaradılması.

II fəsil ƏHALİNİN EKOLOJİ TƏHSİLİ VƏ MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ İDARƏETMƏ

Maddə 5. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqları və vəzifələri

5.1. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqları və vəzifələri aşağıdakılardır:

5.1.1. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi;

5.1.2. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sisteminin təşkil edilməsi;

5.1.3. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sisteminin informasiya və elmi-metodik təminatı;

5.1.4. sahə qanunvericiliyinin digər normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun təmin edilməsi;

5.1.5. təhsil və ekoloji təhsil proqramlarının uyğunluğunu təmin etmək üçün dövlət ekspertizasının aparılması;

5.1.6. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, müvafiq hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi;

5.1.7. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət ekoloji proqramların hazırlanması, təsdiqi və həyata keçirilməsi;

5.1.8. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sistemi üçün mütəxəssis-ekoloqların, elmi, pedaqoji və digər kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması;

5.1.9. ekoloji təhsil sahəsində beynəlxalq müqavilələrin və proqramların, dövlətlərarası sazişlərin hazırlanması və yerinə yetirilməsi;

5.1.10. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması.

5.1.11. ekoloji təhsilin və maarifləndirmənin təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi və onun bərpa edilməsi

üzrə fəaliyyətin təmin edilməsi;

5.1.12. ekoloji təhsil və maarifləndirmə məsələlərinin müvafiq dövlət proqramlarına daxil edilməsi;

5.2. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə üzrə dövlət proqramları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən qaydada hazırlanır, qəbul edilir və dərc olunur.

Maddə 6. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqları və vəzifələri

6.0. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının bu Qanuna uyğun olaraq öz səlahiyyətləri daxilində ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində aşağıdakı hüquqları və vəzifələri vardır:

6.0.1. ərazi hüdudları daxilində ekoloji təhsilin idarə edilməsi üzrə strukturların yaradılmasında iştirak etmək;

6.0.2. qanunvericiliyə uyğun olaraq ekoloji təhsili və maarifləndirməni təşkil etmək, bu sahədə tədris fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxslər yaratmaq, dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrindən, məlumat-tədris bazasından istifadə etmək;

6.0.3. əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi üzrə dövlət və regional proqramların işlənməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından təkliflər irəli sürmək, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada bu proqramların həyata keçirilməsində iştirak etmək, ekoloji təhsilin inkişafına kömək etmək.

Maddə 7. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində fiziki şəxslərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər hüquqi şəxslərin hüquqları və vəzifələri

7.1. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində fiziki şəxslərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər hüquqi şəxslərin hüquqları və vəzifələri:

7.1.1. dövlət siyasətinə dair təklif və layihələrin, dövlət proqramlarının hazırlanmasında, ekoloji təhsilin keyfiyyəti üzrə aparılan monitorinqdə, sahə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarının işlənməsində və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

7.1.2. təhsil prosesini təmin etmək məqsədilə tələb olunan ekoloji məlumatlara dair sorğu göndərmək və onu əldə etmək;

7.1.3. məlumat-tədris və ekoloji təhsil bazasını yaratmaq və ondan istifadə etmək;

7.1.4. ekoloji biliklərə yiyələnmək;

7.1.5. ekoloji təhsili qanunvericiliyə müvafiq olaraq dövlət təhsil standartlarına uyğun həyata keçirmək;

7.1.6. hər kəsi təbiətə qayğı və məsuliyyətli münasibət bəsləmək ruhunda tərbiyə etmək.

7.2. Ekoloji təhsil ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər bu sahə üzrə müvafiq sənədə malik olmalıdırlar.

Maddə 8. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi

8.1. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilmənin təşkili, onun həyata keçirilməsi sahəsində öz fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər.

8.2. Bu fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən sahələrarası komissiya yaradılır. Bu komissiyanın fəaliyyəti həmin orqanın təsdiq etdiyi əsasnamə ilə tənzimlənir.

8.3. Sahələrarası komissiyanın tərkibinə ətraf mühitin mühafizəsi, qanunvericilik, elm, təhsil, mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələri, iqtisadiyyat, səhiyyə, hüquq-mühafizə və digər dövlət orqanlarının, habelə bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri daxil ola bilərlər.

Maddə 9. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə üzrə məsləhət şuralarının yaradılması

9.1. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin ekoloji təhsil, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə məsələləri üzrə məlumatlandırılması, onlara elmi-metodik məsləhətlərin verilməsi məqsədilə məsləhət şuraları yaradılır.

9.2. Məsləhət şuraları ekoloji təhsilin və maarifləndirmənin təşkili və icrası ilə məşğul olan müvafiq hüquqi şəxslərin, icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının nəzdində yaradılır.

9.3. Məsləhət şuralarının fəaliyyəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi əsasnamə ilə tənzimlənir.

III fəsil
**EKOLOJİ TƏHSİL VƏ MAARİFLƏNDİRMƏ
SAHƏSİNDƏ STANDARTLAR
VƏ İQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ**

Maddə 10. Ekoloji təhsil sahəsində dövlət təhsil standartları

10.1. Ekoloji təhsil üzrə dövlət təhsil standartları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən əlaqədar dövlət orqanlarının iştirakı ilə hazırlanır və təsdiq edilir.

10.2. Ekoloji təhsil sahəsində təhsil müəssisələrinin tipləri, təhsil alma formaları və mərhələləri üçün nəzərdə tutulan icbari ekoloji təhsil proqramlarının məzmunu müvafiq dövlət təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilir.

10.3. Ekoloji təhsil üzrə dövlətin təhsil standartları ekoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bu sahədə mütəxəssislərin bilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan attestasiya sənədlərində əsas götürülür.

Maddə 11. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində iqtisadi tənzimlənmə

11.1. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə ilə bağlı fəaliyyətin maliyyə mənbələri aşağıdakılardır:

11.1.1. dövlət və yerli büdcələrdən ayırmalar;

11.1.2. dövlət ekoloji fondların vəsaitləri;

11.1.3. qrantlar, ianələr və qanuna zidd olmayan digər daxilolmalar.

11.2. Maliyyə vəsaitləri aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

11.2.1. ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə bağlı dövlət, regional və digər proqramlar üzrə ekoloji təhsilin və maarifləndirmənin maliyyələşdirilməsinə;

11.2.2. ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətini yerinə yetirən hüquqi və fiziki şəxslər üçün maddi və mənəvi stimullaşdırma sisteminin təşkilinə.

IV fəsil
**ƏHALİNİN EKOLOJİ TƏHSİLİ
VƏ MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ
QANUNVERİCİLİYİN TƏLƏBLƏRİNİN
YERİNƏ YETİRİLMƏSİNƏ NƏZARƏT**

Maddə 12. Qanunun yerinə yetirilməsinə nəzarət

12.1. Bu Qanunun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər.

12.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları hər il əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsinə dair hesabat hazırlayır və onu dərc edir.

12.3. Qeyri-hökumət təşkilatları bu Qanunun icrası ilə bağlı ictimai nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak edə, həmçinin sahələrarası komissiyaya və məsləhət şuralarına bu sahəyə aid təkliflər verə bilərlər.

Maddə 13. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

13.1. Bu Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir.

13.2. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində mübahisələrə qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada baxılır.

V fəsil
BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

Maddə 14. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

14.1. Ekoloji təhsilin və maarifləndirmənin səmərəli təşkil edilməsi məqsədilə dünya təcrübəsindən istifadə, ölkənin ümumdünya ekoloji təhsil və maarifləndirmə, informasiya məkanına daxil edilməsi məsələləri ekoloji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır.

14.2. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində beynəlxalq

əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələr və sazişlər əsasında həyata keçirilir.

14.3. Beynəlxalq əməkdaşlıq dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən bağlanan müqavilələrə, sazişlərə, konvensiyalara, habelə Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında razılaşmalara uyğun həyata keçirilir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 10 dekabr 2002-ci il
№ 401-IIQ

**“Birləşmiş Millətlər Təşkilatının
“İqlim Dəyişmələri haqqında” Çərçivə Konvensiyasına
dair” Kioto Protokoluna qoşulmaq barədə**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QANUNU**

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qərara alır:

I. Azərbaycan Respublikası “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “İqlim Dəyişmələri haqqında” Çərçivə Konvensiyasına dair” 1997-ci il dekabrın 11-də Kioto şəhərində qəbul olunmuş Protokoluna qoşulsun.

II. Bu Qanun dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 iyul 2000-ci il
№ 912-IQ

“Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu”nun tərəflərinin qəbul etdiyi “Monreal Protokoluna Düzəliş”in təsdiq edilməsi barədə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qərara alır:

I. 16 sentyabr 1987-ci il tarixli “Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu”nun tərəflərinin 1997-ci il sentyabrın 15-17-də Monreal şəhərində keçirilmiş doqquzuncu müşavirəsində qəbul edilmiş “Monreal Protokoluna Düzəliş” **təsdiq edilsin.**

II. Bu Qanun dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 iyul 2000-ci il
№ 914-IQ

Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Atmosfer havası insanların sağlamlığına, əmək qabiliyyətinə, flora və faunaya təsir edən ətraf mühitin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Bu Qanun atmosfer havasının mühafizəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməklə əhalinin əlverişli ətraf mühitdə yaşamasına və ətraf mühit barədə dəqiq məlumat almasına dair hüquqlarını həyata keçirməyə yönəldilmişdir.

I fəsil ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Əsas anlayışlar

1.0. Bu Qanunda istifadə olunan anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1.0.1. atmosfer havası – ətraf mühiti əhatə edən atmosfer qazlarının təbii qarışığı;

1.0.2. zərərli və çirkləndirici maddələr (bundan sonra zərərli maddələr) – atmosfer havasına atılan və müəyyən qatılıq həddində insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli təsir göstərən maddələr və ya onların qarışıqları;

1.0.3. atmosfer havasının çirklənməsi – atmosfer havasında zərərli maddələrin miqdarının gigiyenik və ekoloji normativlərdən artıq olması;

1.0.4. atmosfer havasının transsərhəd çirklənməsi – mənbəyi bir dövlətin ərazisində yerləşən zərərli maddələrin yayılması nəticəsində digər ölkənin atmosfer havasının çirklənməsi;

1.0.5. əlverişsiz meteoroloji şərait – yer səthinə atmosfer havasının bitişik qatında zərərli maddələrin toplanmasına və yayılmasına səbəb olan meteoroloji şərait;

1.0.6. atmosfer havasına zərərli fiziki təsir – antropogen mənşəli səs-küy, vibrasiya, ionlaşdırıcı şüalar, elektromaqnit dalğaları, hərəkət, radiasiya və digər fiziki amillərin insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli olaraq atmosfer havasının fiziki xassələrini dəyişdirən təsiri;

1.0.7. atmosfer havasına fiziki təsirin yol verilən səviyyəsi – atmosfer havasına fiziki təsirin insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli olmayan maksimum səviyyəsini əks etdirən fiziki təsirin normativi;

1.0.8. atmosfer havasına zərərli fiziki təsirin yol verilən həddi – mənbələrin hər birinin və hamısının zərərli fiziki təsirlərinin atmosfer havasına fiziki təsirin yol verilən səviyyəsini aşması şərtli ilə zərərli fiziki təsirin hər bir mənbəyi üçün müəyyən edilən normativ;

1.0.9. atılmanın (tullantının) texniki normativi – zərərli maddələrin stasionar və səyyar mənbələri, o cümlədən nəqliyyat vasitələri, texnoloji proseslər və avadanlıqlar üçün məhsul vahidinə, yürüşə, mühərrikin gücünə görə hesablanan atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin yol verilən maksimum həcmi və digər göstəriciləri müəyyən edən normativ;

1.0.10. atılmanın (tullantının) yol verilən həddi – stasionar mənbələrdən zərərli maddələrin atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativlərini aşmaması şərti ilə atmosfer havasını çirkləndirən hər bir mənbə üçün atılmanın texniki normativlərini və fon çirklənməsini nəzərə almaqla müəyyən edilən zərərli maddələrin alınmasının yol verilən həddi;

1.0.11. müvəqqəti razılaşdırılmış atılma (tullantı) – atmosfer havasının keyfiyyəti və müvafiq ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı nəzərə alınmaqla atılmanın yol verilən həddinə mərhələlərlə nail olmaq şərti ilə, stasionar mənbələr üçün müəyyən edilən atmosfer havasına zərərli maddələrin alınmasının müvəqqəti həddi;

1.0.12. atmosfer havasının monitorinqi – atmosfer havasının vəziyyətinin, çirklənməsinin, onda baş verən təbii hadisələrin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və proqnozu məqsədilə müşahidə və nəzə-

rət sistemi;

1.0.13. atmosfer havasının mühafizəsi – atmosfer havasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli olan atmosfer havasına təsirin qarşısının alınması məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi;

1.0.14. atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik normativi – atmosfer havasında insan sağlamlığına zərərli təsiri istisna edən zərərli maddələrin miqdarının yol verilən həddini müəyyən edən atmosfer havasının keyfiyyət meyarı;

1.0.15. atmosfer havasının keyfiyyətinin ekoloji normativi – atmosfer havasında ətraf mühitə zərərli təsiri istisna edən zərərli maddələrin miqdarının yol verilən həddini müəyyən edən atmosfer havasının keyfiyyət meyarı;

1.0.16. atmosfer havasının keyfiyyəti – atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativlərinə uyğunluq dərəcəsini əks etdirən atmosfer havasının fiziki, kimyəvi və bioloji xassələrinin məcmusu.

Maddə 2. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericilik

Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericilik bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında", "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında", "Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarından, digər normativ hüquqi aktlardan və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

II fəsil
**ATMOSFER HAVASININ MÜHƏFİZƏSİ
SAHƏSİNDƏ TƏNZİMLƏMƏ**

**Maddə 3. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində
dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri**

3.0. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 3.0.1. insan sağlamlığının qorunmasının üstünlüyü;
- 3.0.2. insanın həyatı, əmək fəaliyyəti və istirahəti üçün əlverişli ekoloji şəraitin təmin edilməsi;
- 3.0.3. atmosfer havasının çirklənməsindən ətraf mühit üçün bərpə olunmayacaq nəticələrinə yol verilməməsi;
- 3.0.4. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirlərin dövlət tənzimlənməsi;
- 3.0.5. atmosfer havasının vəziyyəti və onun çirklənməsi barədə məlumatların dolğunluğu, dəqiqliyi və aşkarlığı;
- 3.0.6. atmosfer havasının mühafizəsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli və kompleks yanaşma.

**Maddə 4. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində
dövlətin vəzifələri**

4.0. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- 4.0.1. atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və ona zərərli fiziki təsirlərin dövlət uçotu qaydalarını müəyyən etmək;
- 4.0.2. atılmanın texniki normativlərinin və atılmanın yol verilən həddini, habelə bu hədlərin tətbiq edildiyi obyektlərin siyahısını tərtib və təsdiq etmək;
- 4.0.3. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına görə ödəmələri, habelə atmosfer havasının çirklənməsi və ona zərərli fiziki təsirlərin nəticəsində insanların sağlamlığına və ətraf mühitə vurduğu zərərin ödənilməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- 4.0.4. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirlərə xüsusi icazənin verilməsi qaydalarını müəyyən etmək;

4.0.5. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirlərə xüsusi icazə alınmasına görə ödəmələrin miqdarını və istifadə olunması qaydalarını müəyyən etmək;

4.0.6. dövlət monitorinqi təşkil etmək, maliyyələşdirmək və onun keçirilməsini təmin etmək;

4.0.7. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirlərə xüsusi icazədə nəzərdə tutulmuş şərtlər pozulmaqla atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və (və ya) zərərli fiziki təsirlərin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və onlara xitam verilməsi qaydalarını müəyyən etmək;

4.0.8. yanacağın, texniki qurğuların, texnoloji proseslərin, mühərriklərin, nəqliyyat və digər səyyar vasitələrin, avadanlıqların atmosfer havasının mühafizəsinə dair tələblərə uyğun olmasını təsdiq edən sertifikatlaşdırmanın qaydalarını müəyyən etmək;

4.0.9. Azərbaycan Respublikasının ərazisində atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində vahid dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək;

4.0.10. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində müstəqil dövlət proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək;

4.0.11. atmosfer havasının çirklənməsi və atmosfer havasının mühafizəsinə dair məqsədli dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi barədə əhalinin məlumatlandırılmasını təşkil etmək;

4.0.12. atmosfer havasının çirklənməsi nəticəsində insanların həyatı və sağlamlığına təhlükə yaradan fəvqəladə vəziyyətlərdə əhalinin mühafizəsinə dair tədbirləri həyata keçirmək;

4.0.13. atmosfer havasının mühafizəsi məqsədilə atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativlərini, ekoloji sistemlərin yüklənməsi və atmosfer havasına zərərli fiziki təsirlərin yol verilən səviyyəsi və onun hədlərini müəyyən etmək;

4.0.14. müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirmək;

4.0.15. atmosfer havasının mühafizəsinə dair məqsədli dövlət proqramlarına və Azərbaycan Respublikasının bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə müvafiq olaraq atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının azaldılması, həmçinin belə azalmanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək.

rikmə müddətlərini müəyyən etmək;

4.0.16. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Maddə 5. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqları və vəzifələri

5.0. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqları və vəzifələri aşağıdakılardır:

5.0.1. yerli ekoloji proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

5.0.2. ərazi hüduqlarında və səlahiyyətləri daxilində sahə ilə bağlı nəzarət və monitoring təşkil etmək və həyata keçirmək;

5.0.3. atmosfer havasının çirklənməsi nəticəsində insanların həyat və sağlamlığına təhlükə doğuran fəvqəladə şəraitdə əhalinin müdafiəsi üçün tədbirlər həyata keçirmək;

5.0.4. öz səlahiyyətləri daxilində hüquqi və fiziki şəxslərin atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirmək;

5.0.5. atmosfer havasının vəziyyəti, onun çirklənməsi və atmosfer havasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması proqramlarının yerinə yetirilməsi barədə əhalini məlumatlandırmaq;

5.0.6. qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Maddə 6. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqları

6.1. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqları aşağıdakılardır:

6.1.1. dövlət orqanlarına və yerli özünüidarəetmə orqanlarına təkliflər vermək;

6.1.2. dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarından atmosfer havasının çirklənməsi, ona zərərli fiziki təsirləri və onların mənbələri, habelə bu çirklənmənin və təsirin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin keçirilməsi haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məlumat almaq;

6.1.3. atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısının alınması tələblərinə riayət edilməsinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada ictimai nəzarəti həyata keçirmək;

6.1.4. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin tələbləri pozulduqda müvafiq dövlət orqanlarına, yerli özünüidarəetmə orqanlarına və məhkəmələrə müraciət etmək;

6.1.5. atmosfer havasının mühafizəsinə dair tədbirlərin keçirilməsində iştirak etmək və onları maliyyələşdirmək;

6.1.6. atmosfer havasının keyfiyyətinə zərərli təsir edə bilər ishtəsal və digər fəaliyyətə dair qərarların qəbul olunmasında iştirak etmək;

6.1.7. İnsanların sağlamlığına, əmlakına və ətraf mühitə atmosfer havasının çirkləndirilməsi nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsi barədə iddia qaldırmaq.

6.2. Azərbaycan Respublikasında bütün hüquqi və fiziki şəxslər atmosfer havasının çirklənməsi nəticəsində onlara vurulan zərərə görə ödənc almaqla eyni hüquqa malikdirlər.

Maddə 7. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının hüquqları

7.1. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində səlahiyyətləri daxilində qeyri-hökumət təşkilatlarının hüquqları aşağıdakılardır:

7.1.1. dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarından, hüquqi şəxslərdən atmosfer havasının çirklənməsi, ona zərərli fiziki təsirləri və onların mənbələri, habelə bu çirklənmənin və təsirin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin keçirilməsi haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məlumat almaq;

7.1.2. müvafiq dövlət və yerli tədbirlərin və proqramların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

7.1.3. qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları qarşısında əhalinin maraqlarına cavab verən məsələlər qaldırmaq;

7.1.4. atmosfer havasının mühafizəsi ilə bağlı əhalinin hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələlər qaldırmaq;

7.1.5. atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısının alınması tələblərinə riayət edilməsinə ictimai nəzarəti həyata keçirmək;

7.1.6. hüquqi və fiziki şəxslərdən, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarından atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyə riayət etməsini, onun pozulmasının aradan

qaldırılmasını tələb etmək və bu barədə məhkəməyə şikayət etmək.

7.2. Qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri atmosfer havasının çirkləndirilməsi və ona zərərli fiziki təsir mənbələri olan istehsal obyektlərinin ərazilərinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə daxil ola bilərlər.

III Fəsil

ATMOSFER HAVASININ MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİN TƏŞKİL EDİLMƏSİ

Maddə 8. Atmosfer havasının mühafizəsinə dair proqramlar və tədbirlər, onların maliyyələşdirilməsi

8.1. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və zərərli fiziki təsirin mənbələrinə malik olan hüquqi və fiziki şəxslər atmosfer havasının mühafizəsinə dair tədbirləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırdıqdan sonra həyata keçirirlər.

8.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı zərərli maddələrin həcmi-nin azaldılmasına dair tədbirləri, atmosfer havasının monitorinqi üzrə məlumatları, zərərli maddələrə nəzarətin və onların yayılması miqyasının nəticələrini nəzərə alaraq atmosfer havasının mühafizəsinə dair məqsədli (müəyyən dövr üçün) proqramlar hazırlayır və həyata keçirir.

8.3. Atmosfer havasının mühafizəsinə dair tədbirlər ətraf mühitin digər obyektlərinə zərər vurmamalıdır.

8.4. Atmosfer havasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlərin həyata keçirilməsində əhalinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının təkliflərini nəzərə almaq məqsədilə atmosfer havasının mühafizəsinə dair proqram layihələri onların müzakirəsinə çıxarıla bilər.

8.5. Atmosfer havasının mühafizəsinə dair proqramlar və tədbirlər atmosfer havasına zərərli maddələrin alınmasına və ona zərərli fiziki təsirlərə görə ödəmələrin, dövlət büdcəsinin, yerli büdcələrin, büdcədən kənar vəsaitlərin, o cümlədən müəssisə və təşkilatların vəsaitlərinin, beynəlxalq təşkilatların vəsaitinin, fiziki şəxslərin könüllü ianələrinin və digər mənbələrin hesabına maliyyələşdirilə bilər.

Maddə 9. Atmosfer havasının keyfiyyətinin atmosfer havasına fiziki təsirin normativləri

9.1. Atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativləri ona fiziki təsirin yol verilən səviyyəsi insanlara, flora və faunaya, xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərə və obyektlərə təsirin kimyəvi, bioloji və fiziki amillərin təhlükəsizliyi və (və ya) zərərsizliyi meyarlarının müəyyən edilməsi, habelə atmosfer havasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə müəyyən edilir.

9.2. Atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativləri və ona fiziki təsirin yol verilən səviyyəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müəyyən edilir.

Maddə 10. Atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirin normativləri

10.1. Atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məqsədilə atılmanın texniki normativləri və onun yol verilən həddi müəyyən edilir.

10.2. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin stasionar mənbələri, habelə atmosfer havasının çirklənmə mənbəyi olan nəqliyyat, digər səyyar vasitələrin və qurğuların növləri üçün atılmanın texniki normativlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.

10.3. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin hər bir stasionar mənbəyi və onların məcmusu (bütövlükdə obyekt) üçün atılmanın yol verilən həddini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.

10.4. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin mənbələri olan hüquqi və fiziki şəxslərin atılmanın yol verilən həddinə riayət etməsi mümkün olmadığı halda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı zərərli maddələrin müvəqqəti razılaşdırılmış atılmasını müəyyən edə bilər.

10.5. Müvəqqəti razılaşdırılmış atılma atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının texniki normativlərinə əməl edilməsi və onların miqdarının azaldılması üzrə tədbirlər planının olması şərti ilə, atılmanın yol verilən həddinə mərhələlərlə nail olunması müddəti üçün müəyyən edilir. Atılmanın yol verilən həddinə mərhələlərlə nail olma müddətlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. İnsan sağlamlığına və ətraf mühitə təhlükə dərəcəsi nəzərə alınmaq-

la, atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarının azaldılması tədbirlərini hüquqi və fiziki şəxslər hazırlayır və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırdıqdan sonra həyata keçirirlər.

10.6. Atmosfer havasına zərərli fiziki təsirlərin dövlət tənzimlənməsi məqsədilə atmosfer havasına fiziki təsirin yol verilən səviyyəsi və zərərli fiziki təsirin yol verilən həddi müəyyən edilir.

10.7. Bu Qanunun 10-cu maddəsində göstərilən normativləri və digər göstəriciləri, onların müəyyən edilməsi üsulları beynəlxalq standartlar, elmi-texniki tərəqqi və ekoloji vəziyyətin tələbləri nəzərə alınmaqla mütəmadi olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təkmilləşdirilir və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilir.

Maddə 11. Zərərli və potensial təhlükəli maddələrin dövlət qeydiyyatı

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı zərərli maddələrin, habelə insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün potensial təhlükəli maddələrin dövlət qeydiyyatını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirir.

Maddə 12. Atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına xüsusi icazə

12.1. Atmosfer havasına zərərli maddələrin stasionar mənbələrdən atılmasına yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada verdiyi xüsusi icazə əsasında yol verilir.

12.2. Xüsusi icazədə atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının yol verilən həddi və atmosfer havasının mühafizəsini təmin edən digər şərtlər müəyyən edilir.

12.3. Nəqliyyat və digər səyyar vasitələrdən atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına xüsusi icazənin verilməsi qaydalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.

12.4. Atmosfer havasına zərərli fiziki təsiri müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi icazə əsasında yol verilir.

12.5. Atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və ona zərərli təsirə xüsusi icazənin verilməsinə görə ödəmə qanunvericiliklə

müəyyən edilir.

12.6. Atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirə xüsusi icazə olmadıqda, habelə bu xüsusi icazədə nəzərdə tutulan şərtlər pozulduqda atmosfer havasına zərərli maddələrin atılması və zərərli fiziki təsir qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırılır, dayandırılır və ya ona xitam verilir.

Maddə 13. Atmosfer havasına zərərli təsir edən təsərrüfat fəaliyyətinə dair ümumi tələblər

13.1. Atmosfer havasına zərərli təsir edə bilən yeni texnikanın, texnologiyanın, materialların və digər məhsulların istifadəsi nəticəsində vurula biləcək ziyanın qarşısının alınması məqsədilə atmosfer havasının mühafizəsinə dair aşağıdakı tələblər müəyyən edilir:

13.1.2. atmosfer havasının mühafizəsinə dair qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməyən yeni texnikanın, texnologiyanın, avadanlıqların, texniki vasitələrin, materialların, məmulatların, digər məhsulların tətbiqi və istifadə edilməsi qadağandır:

13.1.3. qanunvericiliklə müəyyən edilən istismar müddəti keçmiş atmosfer havasının keyfiyyətinə zərərli təsir göstərən nəqliyyat, digər səyyar vasitələri və avadanlıqlarının, onların ehtiyat hissələrinin ölkə ərazisinə gətirilməsi qadağandır;

13.1.4. İnsan sağlamlığı və həyatı, ətraf mühit üçün təhlükə dərcəsi müəyyən edilməmiş maddələrin atmosfer havasına atılması qadağandır;

13.1.5. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yanacaq istehsalına, idxalına və istifadəsinə yalnız onların atmosfer havasının mühafizəsinə dair tələblərə uyğun olmasını təsdiq edən sertifikatlar olduqda yol verilir;

13.1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində texniki qurğuların, texnoloji proseslərin, mühərriklərin, nəqliyyat və digər səyyar vasitələrinin, avadanlıqların və onların ehtiyat hissələrinin istehsalına, idxalına, istismarına yalnız onların istifadəsi zamanı zərərli maddələrin kütləsinin atılmanın texniki normativlərinə uyğunluğunu təsdiq edən sertifikatlar olduqda yol verilir;

13.1.7. texniki qurğuların, texnoloji proseslərin, mühərriklərin, nəqliyyat və digər səyyar vasitələrin istifadəsi zamanı zərərli maddə-

lərin kütləsinin atılmanın texniki normativlərə uyğunluğunu təsdiq edən sertifikatlar, habelə yanacaqın atmosfer havasının mühafizəsinə dair tələblərə uyğunluğunu təsdiq edən sertifikatlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada verilir;

13.1.8. müvafiq icra hakimiyyəti orqanı işlədilməsi nəticəsində atmosfer havasını çirkəndirən neft və təbii qaz məhsullarının, başqa yanacaq növlərinin istifadəsini məhdudlaşdırma bilər, habelə ekoloji cəhətdən təhlükəsiz yanacaq növlərinin və digər enerji daşıyıcılarının istehsalını və istifadəsini stimullaşdırır.

13.2. Atmosfer havasının vəziyyətinin və atmosfer proseslərinin dəyişməsinə yönələn fəaliyyət yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi xüsusi icazə əsasında bu fəaliyyətin insanın sağlamlığı və həyatı, ətraf mühit üçün zərərli nəticələri olmadıqda həyata keçirilə bilər.

Maddə 14. Təsərrüfat obyektlərinin layihələşdirilməsi, yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismarı zamanı atmosfer havasının mühafizəsinə dair tələblər

14.1. Təsərrüfat obyektlərinin layihələşdirilməsi, yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismarı zamanı atmosfer havasının keyfiyyətinin gigiyenik və ekoloji normativlərinə riayət edilməsinə dair tələblər təmin olunmalıdır.

14.2. Şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin hüdudlarında, yanında, habelə şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin salınması, yenidən tikintisi zamanı atmosfer havasının keyfiyyət normativlərinə zərərli təsir edən təsərrüfat obyektləri layihələşdirilərkən, yerləşdirilərkən atmosfer havasının çirkənlənməsinin fon səviyyəsi və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində onun keyfiyyətinin dəyişməsi nəzərə alınmalıdır.

14.3. Əhalinin yaşayış yerlərində atmosfer havasının mühafizəsi məqsədilə müəssisə və təşkilatların qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada sanitariya-mühafizə zolaqları ayrılır. Belə sanitariya-mühafizə zolaqlarının ölçüləri atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin yayılma dərəcəsi, müəssisə və təşkilatların sanitariya təsnifatı ilə müəyyən edilir.

14.4. Atmosfer havasının keyfiyyətinə zərərli təsir edə bilən təsərrüfat obyektlərinin tikinti layihələrində atmosfer havasına atılan

zərərli maddələrin miqdarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən tələblərə uyğun olaraq azaldılması və onların zərərsizləşdirilməsi öz əksini tapmalıdır.

14.5. Atmosfer havasının keyfiyyətinə zərərli təsir edə bilən təsərrüfat obyektlərinin salınması yerləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılır.

14.6. Yeni salınan və ya yenidən qurulan təsərrüfat obyektlərində atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirlərin atılmanın texniki normativlərindən və yol verilən həddindən, zərərli fiziki təsirlərin yol verilən həddindən artıq olmaması təmin olunmalıdır.

14.7. Atmosfer havasının mühafizəsi qaydalarında nəzərdə tutulmuş qaztəvəziyyəti qurğuları və atmosfer havasına atılan zərərli maddələrə ölçü-nəzarət vasitələri olmayan təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi və istismarı qadağandır.

14.8. İnsanın sağlamlığının pisləşməsinə, ozon qatının, iqlimin, flora və faunanın vəziyyəti, ətraf mühit və əhali üçün ağır nəticələrə səbəb ola bilən təsərrüfat obyektlərinin layihələşdirilməsi, yerləşdirilməsi, tikintisi və istismarı qadağandır.

Maddə 15. Nəqliyyat və digər səyyar vasitələrinin istismarı zamanı atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının tənzimlənməsi

15.1. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarı və tərkibi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş atılmanın texniki normativlərindən artıq olan nəqliyyat və digər səyyar vasitələrin istismarı qadağandır.

15.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları nəqliyyat və digər səyyar vasitələrinin istismarı zamanı atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarının azaldılmasını təmin edən tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

15.3. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları nəqliyyat və digər səyyar vasitələrin yaşayış məntəqələrinə, istirahət, turizm yerlərinə, sağlamlıq və səhiyyə obyektlərinə girişini məhdudlaşdırma, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini tənzimləyə bilərlər.

15.4. Atmosfer havasına nəqliyyat və digər səyyar vasitələrindən

atılan zərərli maddələrin atılmanın texniki normativlərindən artıq olmamasına nəzarət qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Maddə 16. İstehsal və məişət tullantılarının saxlanması, basdırılması, zərərsizləşdirilməsi və yandırılması zamanı atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının tənzimlənməsi

16.1. Müəssisə və təşkilatların, yaşayış məntəqələrinin ərazisində atmosfer havasına zərərli təsir göstərən istehsal və məişət tullantılarının saxlanması, basdırılması, zərərsizləşdirilməsi qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada həyata keçirilir. Həmin tullantıların xüsusi qurğular olmadan yandırılmasına icazə verilmir.

16.2. İstehsal və məişət tullantıları atmosfer havasının çirklənmə mənbəyi olan hüquqi və fiziki şəxslər belə tullantıların saxlanması, yaxud basdırılması üçün onların xüsusi yerlərə, habelə onları xammal kimi istifadə edən təsərrüfat və digər fəaliyyət obyektlərinə daşınmasını təmin etməlidirlər.

16.3. Atmosfer havasını çirkləndirən istehsal və məişət tullantıları üçün saxlanma, basdırılma və məhv edilmə yerləri müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanları ilə razılaşdırılır.

Maddə 17. Atmosfer havasının keyfiyyətinin dəyişməsi zamanı insanların sağlamlığının və həyatının mühafizəsi

17.1. Şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin ərazilərində əlverişsiz meteoroloji şərait yarandığı zaman atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarını tənzimləmək məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanları müvafiq proqnozlar əsasında hazırlanmış tədbirlər həyata keçirirlər.

17.2. Fəaliyyəti nəticəsində zərərli maddələri atmosfer havasına atan hüquqi və fiziki şəxslər əlverişsiz meteoroloji şərait barədə proqnozları əldə etdikdə zərərli maddələrin miqdarının azaldılmasına dair tədbirləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdıraraq həyata keçirməlidirlər.

17.3. Qəza zamanı zərərli maddələrin atmosfərə atılması nəticəsində atmosfer havasının keyfiyyətinin pisləşməsinə, insan sağlamlığına və həyatına təhlükə yarandığı halda, onların mühafizəsinə da-

ir qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən təcili tədbirlər həyata keçirilir.

Maddə 18. Atmosfer havasının transərhəd çirklənməsi

Mənbəyi xarici ölkəni ərazisində yerləşən zərərli maddələrin yayılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində atmosfer havasının çirklənməsi müşahidə edildiyi halda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

IV fəsil

ATMOSFER HAVASININ ZƏRƏRLİ TƏSİRLƏRİN VƏ ONLARIN MƏNBƏLƏRİNİN DÖVLƏT ÜÇÖTÜ, İQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ

Maddə 19. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin, zərərli fiziki təsirlərin və onların mənbələrinin dövlət uçotu

19.1. Parnik effektiv qazlar, ozon təbəqəsini dağıdan maddələr və fiziki təsirlər daxil olmaqla atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarı və tərkibi, zərərli fiziki təsirlərin növləri və miqyası göstərilməklə atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və ona zərərli fiziki təsirlərin mənbəyi olan hüquqi və fiziki şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət uçotuna alınmalıdırlar.

19.2. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində statistik məlumatların uçotu və təhlilini həyata keçirən təşkilatların siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Maddə 20. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və ona fiziki təsir mənbələrinin inventarlaşdırılması

20.1. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və ona fiziki təsir mənbəyi olan hüquqi və fiziki şəxslər atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin, ona fiziki təsir mənbələrinin inventarlaşdırılmasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən qaydada həyata keçirir.

20.2. Dövlət uçotuna alınan və normalaşdırılan atmosfer havası-
na atılan zərərli maddələrin və ona fiziki təsir mənbələrinin müəssi-
sə və təşkilatlar, şəhər və digər yaşayış məntəqələri üzrə siyahıları
atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin, fiziki təsir mənbələri-
nin inventarlaşdırılmasının məlumatları əsasında müvafiq icra ha-
kimyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

**Maddə 21. Atmosfer havasının zərərli maddələrlə
çirkləndirilməsinə və ona fiziki təsirlərə görə ödəmələr**

Hüquqi və fiziki şəxslər atmosfer havasına stasionar mənbələr-
dən zərərli maddələrin atılması və zərərli fiziki təsirlər üçün xüsusi
icazəni atılmasına görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada
haqq ödəyirlər.

**Maddə 22. Atmosfer havasının çirkləndirilməsi
nəticəsində insanların sağlamlığına, əmlaka və ətraf
mühitə vurulan ziyanın ödənilməsi**

Atmosfer havasının çirkləndirilməsi nəticəsində insanların sağ-
lamlığına, əmlaka və ətraf mühitə vurulan zərər qanunvericiliklə
müəyyən edilmiş qaydada atmosfer havasının çirklənməsində təq-
sirkar hesab edilən fiziki və hüquqi şəxslərin hesabına qanunverici-
liyə uyğun olaraq ödənilir.

V fəsil

ATMOSFER HAVASININ MÜHAFİZƏSİNƏ NƏZARƏT

Maddə 23. Atmosfer havasının monitorinqi

23.1. Atmosfer havasının çirklənməsinin müşahidəsi, onun və-
ziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və proqnozu, habelə müva-
fiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarını, müəssisə-
ləri, təşkilatları və əhalini cari və təcili məlumatlarla təmin etmək
məqsədilə dövlət monitorinqi sistemi təşkil edilir və aparılır.

23.2. Atmosfer havasının dövlət monitorinqi ətraf mühitin dövlət
monitorinqinin əsas tərkib hissəsi olaraq müvafiq icra hakimiyyəti
orqanları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada
aparılar.

**Maddə 24. Atmosfer havasının
mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarəti**

24.1. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarəti:

24.1.1. atmosfer havasına atılan zərərli maddələrə və onların zə-
rərli fiziki təsirlərinə verilən xüsusi icazənin şərtlərinə;

24.1.2. atmosfer havasının mühafizəsi standartlarına, normativ-
lərinə, qaydalarına və digər tələblərinə o cümlədən atmosfer havası-
nın mühafizəsinə istehsal nəzarətinin keçirilməsinə;

24.1.3. atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin stasionar
mənbəyi olan obyektlərin sanitariya-mühafizə rejiminə;

24.1.4. atmosfer havasının mühafizəsinə dair məqsədli dövlət
proqramlarının və tədbirlərin həyata keçirilməsinə;

24.1.5. nəqliyyat və digər səyyar vasitələri üçün qanunvericiliklə
müəyyən edilmiş atılmanın texniki normativlərinə riayət olunması-
na;

24.1.6. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin
digər tələblərinə və beynəlxalq aktlara əməl edilməsini təmin etmə-
lidir.

24.2. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini
müvafiq icra hakimiyyəti orqanları qanunvericiliklə müəyyən edilən
qaydada həyata keçirirlər.

**Maddə 25. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində
istehsalat (müəssisə) nəzarəti**

25.1. Atmosfer havasına zərərli kimyəvi, bioloji və fiziki təsir gö-
stərən mənbələri olan hüquqi şəxslər atmosfer havasının mühafizəsi
sahəsində istehsalat (müəssisə) nəzarətini həyata keçirirlər və məq-
sədlə cavabdeh şəxsi təyin edir və (və ya) ekoloji xidməti təşkil edir-
lər.

25.2. Atmosfer havasına zərərli kimyəvi, bioloji və fiziki təsir gö-
stərən mənbələri olan hüquqi şəxslər atmosfer havasının mühafizəsi-
ni qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirirlər.

25.3. Atmosfer havasının mühafizəsinə istehsalat (müəssisə) nə-
zarətini həyata keçirən şəxslərin və təşkilatların ekoloji xidməti
haqqında məlumatlar, habelə nəzarətin nəticələri müvafiq icra ha-
kimyyəti orqanlarına təqdim edilir.

Maddə 26. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət

Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarət ətraf mühitin mühafizəsi və qeyri-hökumət təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

VI fəsil

**ATMOSFER HAVASINA ATILAN ZƏRƏRLİ
MADDƏLƏRİN STASİONAR VƏ SƏYYAR
MƏNBƏLƏRİ OLAN HÜQUQİ VƏ FİZİKİ
ŞƏXSLƏRİN VƏZİFƏLƏRİ, QANUNVERİCİLİYİN
POZULMASINA GÖRƏ MƏSULİYYƏT**

Maddə 27. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin stasionar və səyyar mənbələri olan hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələri

27.1. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin stasionar mənbələri olan hüquqi və fiziki şəxslər:

27.1.1. atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin inventarlaşdırılmasının keçirilməsini və atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və onların fiziki təsirlərinin yol verilən həddinə dair normativlərə əməl olunmasını təmin etməyə;

27.1.2. atmosfer havasına zərərli təsir edən təsərrüfat obyektlərinin tikinti yerlərinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırmağa;

27.1.3. atmosfer havasının çirklənməsi səviyyəsinin azaldılması məqsədilə az tullantılı və tullantsız texnologiyaları tətbiq etməyə;

27.1.4. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının qarşısının alınmasına, onların təkrar işlədilməsinə, zərərsizləşdirilməsinə, belə maddələrin istehsalına dair tədbirlərin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin etməyə;

27.1.5. qəza zamanı atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin qarşısının alınmasına və onun təsirinin aradan qaldırılmasına, qəza nəticələrinin ləğv edilməsinə dair tədbirləri həyata keçirməyə;

27.1.6. atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin və onların mənbələrinin uçotunun aparılmasını, həmçinin müəyyən edilmiş

normativlərə əməl olunmasına istehsalat nəzarətini keçirməyə;

27.1.7. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına nəzarəti və onların zərərsizləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tikililərin, qurğuların və cihazların quraşdırılmasını həyata keçirməyə və onların istismar qaydalarına əməl etməyə;

27.1.8. atmosfer havasına zərərli təsir edən istehsal və digər fəaliyyət obyektlərinin sanitariya-mühafizə zolaqlarının rejiminə əməl olunmasını təmin etməyə;

27.1.9. təsərrüfat obyektlərinin ərazilərindən atmosfer havasını çirkləndirən zərərli maddələrin xüsusi saxlama və ya basdırılma yerlərinə, habelə onları xammal kimi istifadə edən obyektlərə vaxtında və təhlükəsiz daşınmasını təmin etməyə;

27.1.10. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasının aradan qaldırılmasına dair müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin sərəncamlarını və yazılı göstərişlərini yerinə yetirməyə;

27.1.11. qəza nəticəsində atmosfer havasının çirklənməsinə səbəb olan zərərli maddələr barədə məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına dərhal göndərməyə;

27.1.12. atmosfer havasının mühafizəsi məsələlərinə dair məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına müəyyən edilmiş qaydada təqdim etməyə;

27.1.13. atmosfer havasının mühafizəsinə dair müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş digər tələblərə əməl etməyə borcludurlar.

27.2. Nəqliyyat və digər səyyar vasitələrinin istismarı zamanı hüquqi və fiziki şəxslər bu vasitələrdən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş atılmanın texniki normativlərindən artıq olmamasını təmin etməlidirlər.

Maddə 28. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

28.0. Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə aşağıdakı hallarda:

28.0.1. bu Qanunda nəzərdə tutulmuş zərərli maddələrin atılmasını və zərərli fiziki təsirlərin normativləri və hədlərini aşdıqda;

28.0.2. müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının xüsusi icazəsi ol-

madan atmosfer havasına zərərli maddələr atdıqda;

28.0.3. xüsusi icazədə göstərilmiş normalardan artıq zərərli maddələri atdıqda və zərərli fiziki təsir etdikdə;

28.0.4. atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına və zərərli fiziki təsirə nəzarət etmək məqsədilə quraşdırılmış qurğulardan, avadanlıqdan və cihazlardan istismar qaydaları pozulduqda;

28.0.5. atmosfer havasının mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərinə cavab verməyən yeni və yenidən qurulmuş qurğuları və avadanlıqları istismara verdikdə;

28.0.6. atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməyən və atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasına nəzarət üçün texniki vasitələrlə təmin olunmasını nəzərə almayan kəşfləri, ixtiraları, səmərələşdirici təklifləri, yeni texniki sistemləri, maddələri tətbiq etdikdə, habelə bu cür texnoloji avadanlıqları idxal etdikdə;

28.0.7. atmosfer havasının mühafizəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların göstərişlərini yerinə yetirmədikdə;

28.0.8. sənaye və məişət tullantılarının toplanması: yandırılması, bitki aləmini qoruyan, onların artımını təmin edən vasitələrin, mineral gübrələrin və digər preparatların daşınması, saxlanması, tətbiqi qaydalarının pozulması nəticəsində atmosfer havası çirkləndikdə;

28.0.9. müəssisə, idarə və təşkilatların yerləşdiyi yerlərdə atmosfer havasının vəziyyətinə nəzarət qaydalarına əməl etmədikdə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada təqsirkar hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər, habelə vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 29. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində mübahisələrin həlli qaydaları

Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində mübahisələr məhkəmələr tərəfindən və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müəyyən edilmiş qaydada həll edilir.

VII fəsil

ATMOSFER HAVASININ MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

Maddə 30. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikası ekoloji təhlükəsizliyin üstünlüyünün gözlənilməsi prinsiplərini rəhbər tutaraq atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirir.

Maddə 31. Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr

Atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli qaydalar müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 27 mart 2001-ci il
№ 109-IIQ

Texniki təhlükəsizlik haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Bu Qanun təhlükə potensialı obyektlərin təhlükəsiz istismarının hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyənləşdirir, həmin obyektləri istismar edən hüquqi və fiziki şəxslərin bu obyektlərdə baş verə biləcək qəzaların qarşısını almağa və baş vermiş qəzaların nəticələrini aradan qaldırmağa yönələn fəaliyyətini tənzimləyir.

Bu Qanunun müddəaları təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təhlükə potensialı obyektlərin istismarı ilə məşğul olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir.

Maddə 1. Əsas anlayışlar

Bu Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

obyektlərin texniki təhlükəsizliyi (bundan sonra – texniki təhlükəsizlik) - vətəndaşların və cəmiyyətin vacib həyatı maraqlarının təhlükə potensialı obyektlərdə baş verə biləcək qəzalardan müdafiəsinin vəziyyəti;

texniki nəzarət – istehsal obyektlərində işlərin aparılması qaydasını müəyyənləşdirən texniki-normativ sənədlərin və təhlükə potensialı obyektlərdə fəaliyyət üçün verilmiş xüsusi razılığın tələblərinə əməl olunmasına nəzarət;

qəza – təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan tikililərin və ya texniki qurğuların uçulması, nəzarət edilə bilməyən partlayış və ya təhlükəli maddələrin ətraf mühitə yayılması;

hadisə – təhlükə potensialı obyektlərdə tətbiq olunan texniki qurğuların dayanması yaxud nasazlığı, texnoloji rejim prosesindən kənara çıxma, eləcə də istehsal obyektində işlərin aparılması qaydalarını müəyyənləşdirən normativ texniki sənədlərin tələblərinin pozulması;

təhlükəsizlik texnikası – avtomatik nəzarət və tənzimləyici cihazlar, qoruyucu qurğular, müşahidə, xəbərvermə, rabitə vəsaitləri və

təhlükəsizliyi təmin edən digər texniki tədbirlər kompleksi;
uyğunluq sertifikatı – avadanlığın, maşın və mexanizmlərin, dövlət standartına və yaxud digər texniki normativ sənədlərin təhlükəsizlik tələblərinə uyğun gəlməsini müəyyən edən rəsmi şəhadətnamə.

Maddə 2. Təhlükə potensialı obyektlər

1. Əhali və ətraf mühit üçün təhlükə yaradan (Əlavə 1-də göstərilən) partlayış-yanğın, radioaktiv və ionlaşdırıcı şüa mənbələrinin, zəhərləyici maddələrin əldə olunması, hazırlanması, emalı, daşınması, istifadə edilməsi və ləğvi ilə məşğul olan istehsal, təchizat, nəqliyyat və sosial təyinatlı obyektlər təhlükə potensialı obyektlər hesab edilir.

2. Təhlükə potensialı obyektlərin siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

3. Təhlükə potensialı obyektlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçirilir.

4. Fövqəladə vəziyyətin qüvvədə olduğu müddət ərzində onun tətbiq edildiyi ərazidə təhlükə potensialı obyektlərin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tam və ya qismən dayandırıla bilər.

Maddə 3. Texniki təhlükəsizlik tələbləri

1. Texniki təhlükəsizlik tələbləri bu Qanunla Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə, habelə texniki-normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilən, mövcud qaydada qəbul olunan və texniki təhlükəsizliyi təmin edən şərtlərdən, qadağalardan, məhdudiyətlərdən və yerinə yetirilməsi məcburi olan digər tələblərdən ibarətdir.

2. Texniki təhlükəsizlik tələbləri dövlət standartlarına, əməyin mühafizəsi qaydalarına, habelə ekoloji və yanğın təhlükəsizliyi, ətraf mühafizəsi, sənaye və tikinti, sanitariya-epidemioloji, əhalinin və ərazinin fəvqəladə hallardan müdafiəsi normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 4. Texniki təhlükəsizlik haqqında qanunvericilik

1. Texniki təhlükəsizlik haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, bu Qanundan və digər normativ

hüquqi aktlardan ibarətdir.

2. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə texniki təhlükəsizlik münasibətlərinin tənzimlənməsi barədə müəyyən olunmuş qaydalar bu Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Maddə 5. Texniki təhlükəsizlik sahəsində dövlət tənzimlənməsi

Texniki təhlükəsizlik sahəsində dövlət tənzimlənməsini qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Maddə 6. Texniki təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət növlərinə xüsusi razılığın verilməsi

Texniki təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq verilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 7. Təhlükə potensialı obyektə istifadə olunan texniki qurğular və avadanlıqlar

1. Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğular, maşın və mexanizmlər texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğu baxımından Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada sertifikatlaşdırılır. Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan və sertifikatlaşdırılmış texniki qurğuların siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunur.

2. Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğuların sertifikatlaşdırılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır.

3. Sertifikatın verilmə qaydaları qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

4. Təhlükə potensialı obyektlərdə avadanlıq və texniki qurğuların istifadənin ümumi qaydaları və şərtləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

5. Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan avadanlıq və

texniki qurğular istismar prosesində müəyyən edilmiş qaydada texniki təhlükəsizlik ekspertizasından keçirilir.

Maddə 8. Təhlükə potensialı obyektlərin layihələşdirilməsinə, tikintisinə və istismara qəbul edilməsinə texniki təhlükəsizlik tələbləri

1. Təhlükə potensialı obyektin tikintisinə, genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına, texniki cəhətdən yeniləşdirilməsinə, konservasiyasına və ləğv edilməsinə başlanılması barədə qərarın qəbul edilməsinin məcburi şərtlərindən bir layihə sənədləri barədə texniki təhlükəsizlik üzrə müsbət ekspertiza rəyinin olmasıdır.

2. Təhlükə potensialı obyektin tikintisi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, texniki cəhətdən yeniləşdirilməsi, konservasiyası və ləğv edilməsi prosesində layihə sənədlərindən kənar çıxma hallarına yol verilmir. Layihə sənədlərinə edilən dəyişikliklər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılır.

3. Təhlükə potensialı obyektin tikintisi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, texniki cəhətdən yeniləşdirilməsi, konservasiyası və ləğv edilməsi prosesində layihə sənədlərini işləyib hazırlayan təşkilatlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müəlliflik nəzarətini həyata keçirirlər.

4. Təhlükə potensialı obyektlərin istismara qəbulu Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada aparılır.

Təhlükə potensialı obyektlərin istismara qəbulu zamanı obyektin layihə sənədlərinə uyğunluğu, hüquqi və fiziki şəxslərin təhlükə potensialı obyektlərin istismarına, habelə qəzaların lokallaşdırılmasına və nəticələrinin ləğv edilməsinə hazırlıqlarının vəziyyəti yoxlanılır.

Maddə 9. Təhlükə potensialı obyektin istismarına dair texniki təhlükəsizlik tələbləri

Təhlükə potensialı istismar edən hüquqi və fiziki şəxslər:

- bu Qanunun, digər qanunların və normativ hüquqi aktların, eləcə də texniki normativ sənədlərin tələblərinə əməl etməlidir;
- təhlükə potensialı obyektlərdə işçi heyətlərini komplektləşdi-

rərkən onların texniki təhlükəsizlik və ixtisaslaşma tələblərinə, habelə qanunla müəyyənləşdirilmiş digər tələblərə uyğunluğunu və tibbi cəhətdən yararlığını təmin etməlidir;

– təhlükə potensialı obyektə normativ hüquqi aktlara və işlərin aparılması qaydalarını müəyyənləşdirən normativ texniki sənədlərə malik olmalıdır;

– binaların texniki təhlükəsizlik ekspertizasından keçirilməsini təmin etmək, eləcə də təhlükə potensialı obyektə istifadə olunan tikili, avadanlıq və texniki qurğuların diaqnostikasını, sınağını və ümumi yoxlanmasını keçirməlidir;

– təhlükə potensialı obyektlərin mühafizəsini təşkil etməli və təhlükəli maddələrin saxlanması üçün texniki təhlükəsizlik tələblərinə riayət etməlidir;

– texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi hazırlamaq, təhlükə potensialı obyektlərin istismarı zamanı dəyişmiş zərərə görə məsuliyyətin məcburi sığortalıması barədə müqavilə bağlamalıdır;

– təhlükə potensialı obyektin istismarına dair xüsusi razılığa malik olmalıdır;

– partlayıcı və radioaktiv maddələrin, partladıcı materialların və ionlaşdırıcı şüa mənbələrinin uçotunun aparılmasını, onların texniki normativ sənədlərin tələblərinə uyğun qaydada saxlanmasını, işlədilməsini və təhlükəsiz istifadə olunmasını təmin etməlidir;

– müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının təlimat, sərəncam və göstərişlərinə əməl etməlidir.

Maddə 10. Təhlükə potensialı obyektə işləyənlərin vəzifələri

Təhlükə potensialı obyektə işləyənlərin vəzifələri aşağıdakılardır:

– təhlükə potensialı obyektlərdə işlərin aparılması, habelə qəza və hadisə şəraitində fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirən, texniki-normativ sənədlərin tələblərinə əməl etmək;

– ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə, tibbi müayinədən və attestasiyadan keçmək;

– təhlükə potensialı obyektə baş verən qəza və hadisə zamanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada işi dayandırmaq, qəza və ya hadisə barədə dərhal rəhbər-

liyə, yaxud digər vəzifəli şəxsə məlumat vermək.

Maddə 11. Hüquqi və fiziki şəxslərin qəzaların lokallaşdırılması və nəticələrinin ləğv edilməsinə yönəlmis fəaliyyətinə tələblər

Təhlükə potensialı obyektləri istismar edən hüquqi və fiziki şəxslər obyektlərdə baş verə biləcək qəzaların qarşısını almaq və baş vermiş qəzaların nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə:

– sistemli tədbirlər hazırlayır və həyata keçirir;

– işçi heyətinin qəza və hadisələrə hazırlığını vaxtaşırı təkmilləşdirir, onları attestasiyadan keçirir;

– baş verə biləcək qəzaları qabaqcadan müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq məqsədi ilə sistemli nəzarət təşkil edir;

– qəza və hadisə baş verdikdə istismarı dərhal dayandırır;

peşəkar qəza-xilasetmə xidmətləri, yaxud peşəkar qəza-xilasetmə hissələri ilə müqavilələr bağlayır;

– qəzaların lokallaşdırılması və nəticələrinin ləğv edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitinin və maddi-texniki vasitələrin ehtiyatını yaradır;

– bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından, habelə qəza şəraitində fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirən texniki-normativ sənədlərdən irəli gələn digər vəzifələri yerinə yetirir.

Maddə 12. Texniki təhlükəsizlik tələblərinə riayət olunmasına daxili nəzarət

1. Təhlükə potensialı obyektin istismar edən hüquqi və fiziki şəxslər texniki təhlükəsizlik tələblərinə riayət olunmasına nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun təşkil etməli və həyata keçirməlidir.

2. Texniki təhlükəsizlik tələblərinə riayət olunmasına istehsal nəzarətinin təşkili və onun həyata keçirilməsi səlahiyyəti verilmiş işçilər barəsində məlumat müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməlidir.

Maddə 13. Qəza səbəblərinin texniki təhqiqatı

1. Təhlükə potensialı obyektə baş vermiş hər bir qəza faktı üzrə

müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təşkil etdiyi xüsusi komissiya tərəfindən texniki təhqiqat aparılır.

2. Xüsusi komissiya təhlükə potensialı obyektin yerləşdiyi yerli özünüidarəetmə orqanlarının, obyektin istismarını həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin, habelə layihə, elmi-tədqiqat institutlarının, tikinti-quraşdırma, ekspertiza, texniki təhlükəsizlik, sığorta və təşkilatların nümayəndələrini təhqiqat işinə cəlb edə bilər.

3. Təhlükə potensialı obyektini istismar edən hüquqi və fiziki şəxslər qəza səbəblərinin texniki təhqiqatı üzrə komissiyaya öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün müvafiq məlumat və texniki-quraşdırma, ekspertiza, texniki təhlükəsizlik, sığorta və sair sənədləri təqdim etməlidir.

4. Qəza səbəblərinin texniki təhqiqatının nəticələri barədə akt tərtib edilir. Həmin aktda qəzanın səbəbləri və şəraiti, dəyən ziyanın həcmi, texniki təhlükəsizlik tələblərinin pozulması halları, həmçinin qəza nəticələrinin lokallaşdırılması və ləğv edilməsi üzrə görülmüş tədbirlər göstərilir.

5. Qəzanın səbəbləri üzrə texniki təhqiqat xərcləri qəza baş vermiş obyektini istismar edən hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən maliyyələşdirilir.

Maddə 14. Texniki təhlükəsizlik ekspertizası

1. Texniki təhlükəsizlik ekspertizası aşağıdakılara şamil olunur:

– təhlükə potensialı obyektini tikintisi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, texniki cəhətdən yeniləşməsi, konservasiyası və ləğvinə dair layihə sənədlərinə;

– təhlükə potensialı obyektində istifadə olunan avadanlıq və texniki qurğulara;

– təhlükə potensialı obyektindəki bina və tikililərə;

texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi və təhlükə potensialı obyektini istismarı ilə bağlı olan digər sənədlərə.

2. Texniki təhlükəsizlik ekspertizası obyektini istismar edən hüquqi və ya fiziki şəxsin hesabına bu ekspertizanı aparmağa xüsusi razılığı olan təşkilat tərəfindən həyata keçirilir.

3. Texniki təhlükəsizlik ekspertizasını həyata keçirən təşkilat ekspertizanın nəticəsi barədə rəy verir.

4. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilmiş rəy həmin orqan tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada nəzərdən keçirilir və təsdiq edilir.

5. Texniki təhlükəsizlik ekspertizası, digər ekspertizaların həyata keçirilməsi ilə eyni vaxtda həyata keçirilə bilər.

6. Texniki təhlükəsizlik ekspertizasının keçirilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Maddə 15. Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi

1. Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsində:

– qəza və onunla bağlı təhlükənin hər tərəfli qiymətləndirilməsi;
– qəzanın baş verməməsi üçün görülən tədbirlərin kifayətləndirici olub-olmaması barədə təhlil;

– hüquqi şəxslərin təhlükə potensialı obyektlərin istismarına, habelə qəzanın lokallaşdırılması və nəticələrinin ləğv edilməsinə hazırlığının təmin edilməsi;

– qəzanın nəticələrini və dəymiş ziyanın miqyasını azaltmağa yönəldilmiş tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanması öz əksini tapır.

Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsində göstərilən məlumatların siyahısı və onların tərtib olunma qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən hazırlanır.

2. Təhlükə potensialı obyektlərə bu Qanuna Əlavə 2-də göstərilən miqdarda maddələr və ionlaşdırıcı şüa mənbələrinin alınması, istifadə olunması, emalı, saxlanması, nəqli, ləğvi üzrə hər biri ayrıca olmaqla texniki təhlükəsizlik bəyannaməsinin işlənilməsi hazırlanması məcburidir.

3. Təhlükə potensialı obyektini istismar edən hüquqi və fiziki şəxslər müvafiq icra hakimiyyəti orqana texniki təhlükəsizliyin vəziyyəti barədə bəyannamə təqdim etməlidirlər.

4. Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi təhlükə potensialı obyektlərin tikintisi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, texniki cəhətdən yeniləşdirilməsi, konservasiyası və ləğvinə dair layihə sənədləri əsasında hazırlanır və obyektini istismar edən hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən təsdiq olunur.

Təhlükə potensialı obyektini istismar edən hüquqi və ya fiziki şəxs bəyannamədə göstərilən məlumatların tam və dəqiq olmasına görə

qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

5. Hüquqi və ya fiziki şəxs təhlükə potensialı obyektin istismarı ilə bağlı xüsusi razılıq almaq üçün müraciət etdikdə yaxud bəyannamədə göstərilən məlumatlar və ya texniki təhlükəsizliyə dair tələblər dəyişdikdə texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi dəqiqləşdirilir və ya yenidən işlənib hazırlanır.

6. Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada müvafiq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına təqdim edilir.

7. Texniki təhlükəsizlik bəyannaməsi qanunvericiliyə uyğun olaraq texniki təhlükəsizlik ekspertizasından keçməlidir.

Maddə 16. Təhlükə potensialı obyektlərin istismar edən hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyətinin icbari sığortası

Təhlükə potensialı obyektləri istismar edən hüquqi və ya fiziki şəxslərin həmin obyektlərdə baş verə biləcək qəza nəticəsində digər şəxslərin həyatına, sağlamlığına, yaxud əmlakına və ətraf mühitə dəyən zərərə görə məsuliyyəti icbari qaydada sığortalanır. Sığortanın qaydası və şərtləri qanunla müəyyən edilir.

Maddə 17. Təhlükə potensialı obyektlərə dövlət nəzarəti

1. Təhlükə potensialı obyektlərə dövlət nəzarəti həmin obyektlərin istismarının texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunu yoxlamaq məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təşkil olunur və həyata keçirilir.

2. Dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müvafiq icra hakimiyyəti orqanının vəzifəli şəxsləri aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdirlər:

- təhlükə potensialı obyektlərə sərbəst daxil olmaq;
- təhlükə potensialı obyektlərin istismarı ilə bağlı sənədlərlə tanış olmaq;
- təhlükə potensialı obyektləri istismar edən hüquqi və fiziki şəxslərə müvafiq fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi üçün verilmiş xüsusi razılıq şərtlərinin yerinə yetirilməsini yoxlamaq;
- təhlükə potensialı obyektlərdə baş verən qəzaların texniki təhqiqatının aparılmasının düzgünlüyünü, habelə bu təhqiqatlar nəticəsin-

də görülmüş tədbirlərin kifayətləndirici olub-olmamasını araşdırmaq;

- yoxlama nəticəsində aşkar olunmuş pozuntuları aradan qaldırmaq üçün hüquqi və fiziki şəxslərə yazılı sərəncam vermək;

- texniki təhlükəsizlik sahəsində, o cümlədən obyektə bina və tikintilərin, təhlükə potensialı obyektə tətbiq olunan texniki qurğuların texniki təhlükəsizlik ekspertizasının həyata keçirilməsinin zərurəti barədə öz səlahiyyətləri çərçivəsində göstərişlər vermək;

- texniki təhlükəsizlik tələblərinin pozulmasında təqsirkar olan şəxsləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada inzibati məsuliyyətə cəlb etmək, həmin şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri üçün toplanmış materialları hüquq-mühafizə orqanlarına göndərmək;

- təhlükə potensialı obyektlərin mütəxəssislərinin və vəzifəli şəxslərinin ixtisaslarının təkmilləşdirilməsini tələb etmək;

hüquqi və fiziki şəxsə verilmiş xüsusi razılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması yaxud dayandırılması, habelə texniki təhlükəsizlik tələbləri kobud şəkildə pozulduqda xüsusi razılığın fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;

- başqa şəxslərin həyatına, sağlamlığına, əmlakına dəyən zərərin ödənilməsi barədə məhkəmədə iddia ilə çıxış etmək;

- bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından irəli gələn səlahiyyətləri yerinə yetirmək.

Maddə 18. Texniki təhlükəsizlik sahəsində mübahisələrin həlli qaydası

Texniki təhlükəsizlik sahəsində mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həll olunur.

Maddə 19. Texniki təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət

Bu Qanunun pozulmasında təqsirkar olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Bakı şəhəri, 2 noyabr 1999-cu il
№ 733-IQ

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası

KİOTO PROTOKOLU

MÜQƏDDİMƏ

1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyasını qəbul edərək hökumətlər gələcəkdə onun daha fəal tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsas olacağını təsdiq etdilər. Daimi informasiya mübadiləsi, araşdırmalar və müzakirələr nəzərdə tutan bu Konvensiya, siyasi idarə və elmi biliklərin inkişafı nəzərə alınmaqla, əlavə öhdəliklər götürməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş ölkələrin öhdəliklərinin məqsədə uyğunluğu, ilk dəfə 1995-ci ildə Berlində keçirilən Tərəflər Konfransının (TK-1) birinci sessiyasında nəzərdən keçirilmişdir. Tərəflər, inkişaf etmiş ölkələrin 2000-ci il üçün tullantı səviyyələrinin 1990-cı il səviyyəsinə endirilməsinə yönəlmiş öhdəliklərinin Konvensiyanın «İqlim sistemə təhlükəli antropogen təsirə» yol verməməkdən ibarət olan uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq olması qərarına gəlmişlər.

Bunu nəzərə alaraq, nazirlər və digər yüksək vəzifəli şəxslər Berlin mandatının qəbul etmiş və inkişaf etmiş ölkələrin öhdəliklərini gücləndirmək məqsədi ilə yeni danışıqlar mərhələsinə başlamışlar. Razılaşmanın işlənməsi üçün Berlin mandatı üzrə xüsusi qrup təsis edilmiş, hansı ki, özünün 8 sessiyasını keçirərək Tərəflər Konfransının 3-cü sessiyasına yekun danışıqları üçün mətn təqdim etmişdir.

1997-ci ilin dekabrında Yaponiyanın Kioto şəhərində keçirilən bu mühüm müşavirədə təqribən 10000 nümayəndə, müşahidəçi və jurnalist iştirak etmişdir. Konsensus əsasında qəbul olunmuş qərar da /I/T.K3/ Konfrans inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin 2008-2012-ci illər üçün parnik qazlarının ümumi tullantısını 1990-cı il səviyyəsi

ilə müqayisədə ən azı 5% ixtisar edəcəkləri haqqında Protokol qəbul etmək qərarına gəlmişdi. Bu hüquqi öhdəlik təxminən 150 il əvvəl başlamış tullantıların artırılması istiqamətində tarixi dönüş olacağına ümid verir.

Kioto Protokolu 16 mart 1998-ci ildə imzalanmaq üçün açılmışdır. O, Konvensiya Tərəflərinin ən azı 55 tərəfi – payına ümumi karbon dioksidi tullantılarının minimum 55%-i düşən inkişaf etmiş sənaye ölkələri qrupuna daxil olan ölkələr tərəfindən təsdiq edildikdən 90 gün sonra qüvvəyə minir. Buna baxmayaraq, Konvensiya Tərəfləri öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdə və gələcəkdə Protokolu həyata keçirilməsinə hazırlaşacaqlar.

MÜNDƏRİCAT

İqlim dəyişmələri haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının Kioto Protokolunun maddələri sərlövhisizdir, aşağıda göstərilən ümumi xarakterli sərlövələr yalnız mətnlə işi yüngülləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş və 3-cü səhifədə başlanan rəsmi mətnin bir hissəsi hesab olunmur.

Preambula:

1. Qərarlar.
2. Siyasət və tədbirlər.
3. Tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisara salınması üzrə müəyyən kəmiyyət öhdəlikləri.
4. Öhdəliklərin birgə yerinə yetirilməsi.
5. Metodoloji məsələlər.
6. Tullantıların azaldılması, vahidlərinin təhvilə və ödənilməsi /birgə həyata keçirmə.
7. İnformasiyanın ötürülməsi.
8. İnformasiyanın nəzərdən keçirilməsi.
9. Protokolu nəzərdən keçirilməsi.
10. Mövcud öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə sonrakı yardım.
11. Maliyyə mexanizmi.
12. Təmiz inkişaf mexanizmi.
13. Tərəflər Konfransı kimi fəaliyyət göstərən Tərəflər müşavirəsi.
14. Katiblik.
15. Köməkçi orqanlar.

16. Çoxtərəfli məşvərat prosesi.
17. Tullantılar ticarəti.
18. Riayətsizlik.
19. Mübahisələrin nizama salınması.
20. Düzəlişlər.
21. Onlara əlavə və düzəlişlərin qəbul edilməsi.
22. Səs hüququ.
23. Depozit.
24. İmzalanma, təsdiqləmə, qəbuletmə, bəyənmə və ya qoşulma.
25. Qüvvəyəminmə.
26. Təshihlər.
27. Çıxış.
28. Əslinə uyğun mətnlər.

Əlavə A: Parnik qazları və sahə/mənbə kateqoriyaları

Əlavə B: Tullantılar üzrə Tərəflərin öhdəlikləri

Aşağıda göstərilən cədvəl və Tərəflər Konvensiyasının üç qərarı Kioto Protokolunun tərkib hissəsi deyildir və Protokolun qəbulu və həyata keçirilməsi ilə bağlı informasiya mənbəyi kimi buraya daxil edilmişdir.

Qərar 1/T.K.3: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına Kioto Protokolunun qəbul edilməsi.

Qərar 2/T.K.3: Kioto Protokolu ilə bağlı olan metodoloji məsələlər.

Qərar 3/T.K.3: Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərinin yerinə yetirilməsi.

Cədvəl: Kioto Protokolunun 25-ci maddəsinin məqsədlərinə uyğun olaraq 1990-cı ildə 1-ci əlavəyə daxil edilmiş Tərəflərin ümumi karbon dioksid tullantıları.

Tərəflərin Doqquzuncu Müşavirəsində Monreal Protokoluna qəbul edilmiş Düzəliş

(Monreal, 15—17 sentyabr, 1997-ci il)

(Mənbə: *Tərəflərin Doqquzuncu Müşavirəsinin məruzəsinə IV əlavə*)

Maddə 1. Düzəliş

A. Maddə 4, bənd 1 kva

Protokolun 4-cü maddəsinin 1 ter bəndindən sonra aşağıdakı məzmununda bənd əlavə edilir:

«1 kva. Bu bəndin qüvvəyə mindiyi tarixdən bir il ərzində hər bir Tərəf bu Protokolun Tərəfi olmayan istənilən dövlətdən E Qoşmasına daxil edilmiş tənzimlənən maddənin idxalını qadağan edir».

B. Maddə 4, bənd 2 kva

Protokolun 4-cü maddəsinin 2 ter bəndindən sonra aşağıdakı məzmununda bənd əlavə edilir:

«2 kva. Bu bəndin qüvvəyə mindiyi tarixdən bir il keçdikdən sonra hər bir Tərəf bu Protokolun Tərəfi olmayan istənilən dövlətə E Qoşmasına daxil edilmiş tənzimlənən maddənin ixracını qadağan edir».

C. Maddə 4, bəndlər 5, 6 və 7

Protokolun 4-cü maddəsinin 5, 6 və 7 bəndlərində:

«və C Qoşmasının II Qrupunu» sözləri aşağıdakı ifadə ilə əvəz edilir:

«C Qoşmasının II Qrupunu və E Qoşmasında».

Ç. Maddə 4, bənd 8

Protokolun 4-cü maddəsinin 8-ci bəndində:

«2 G maddəsini» ifadəsi aşağıdakı ifadə ilə əvəz edilir:

«2 G və 2 H maddələrini»

D. Maddə 4A: Tərəflərə ticarətə nəzarət

Aşağıdakı maddə 4A maddəsi kimi Protokola əlavə edilir:

«1. Bu və ya digər tənzimlənən maddənin istehsalı və istehlakını dayandırma tarixi Tərəfə tətbiq olunduqdan sonra, bu Tərəf Protokol çərçivəsində öz öhdəliyinə riayət etmək üçün bütün praktik tədbirləri yerinə yetirdiyinə baxmayaraq, Tərəflərin əsas kimi tanıdıqları tətbiq növləri istisna olunmaqla, daxili istehlak üçün həmin maddənin istehsalını dayandırma bilmədiyi hallarda, o, məhv edilmək üçün nəzərdə tutulanlar istisna olunmaqla, bu maddənin işlədilmiş, resirkulyasiya edilmiş və istifadə olunmuş həcmələrinin ixracını qadağan edir.

2. Bu maddənin 1-ci bəndi Konvensiyanın 11-ci maddəsinin fəaliyyətinə və Protokolun 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq hazırlanmış riayət etməmə üsuluna zərər vurmadan tətbiq edilir».

E. Maddə 4B: Lisenziyalaşdırma

Aşağıdakı maddə 4B maddəsi kimi Protokola əlavə edilir:

«1. Hansı tarixin daha sonra gələcəyindən asılı olaraq, hər bir tərəf 2000-ci il yanvarın 1-nə qədər və ya onun üçün bu maddənin qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən 3 ay ərzində A, B, C və E Qoşmalarında sadalanmış yeni, işlədilmiş, resirkulyasiya edilmiş və istifadə olunmuş tənzimlənən maddələrin idxal və ixracı üçün lisenziyalaşdırma sistemini yaradır və tətbiq edir.

2. Bu maddənin 1-ci bəndinin müddəsinə baxmayaraq, 5-ci maddənin 1-ci bəndi çərçivəsində fəaliyyət göstərən istənilən tərəf C və E Qoşmalarında sadalanmış tənzimlənən maddələrin idxal və ixracını lisenziyalaşdırma sistemini yaratmaq və tətbiq etmək vəziyyətində olmadığını qərara alırsa, bu zaman həmin tədbirlərin görülməsini müvafiq olaraq 2005-ci il yanvarın 1-nə və 2002-ci il yanvarın 1-nə qədər təxirə sala bilər.

3. Hər bir Tərəf onun tərəfindən lisenziyalaşdırma sistemi tətbiq olunduqdan sonra 3 ay ərzində katibliyə bu sistemin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat göndərir.

4. Katiblik ona öz lisenziyalaşdırma sistemi haqqında məlumat təqdim etmiş Tərəflərin siyahısını, vaxtaşırı olaraq hazırlayır və

bütün tərəflər arasında yayır və bu məlumatı İcra Komitəsinə nəzərdən keçirilmək və Tərəflərə müvafiq tövsiyələr vermək üçün göndərir».

Maddə 2. 1992-ci il Düzəlişi ilə əlaqə

Heç bir dövləti və ya regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatı, əgər onlar əvvəlcədən və ya eyni vaxtda 25 noyabr 1992-ci ildə Tərəflərin Kopenhagendəki Dördüncü Müşavirəsində qəbul olunmuş Düzəlişinə aid olan bu növ sənədi saxlanmağa verməyiblərsə, bu Düzəlişin ratifikasiyası, qəbul edilməsi və ya bəyənilməsi haqqında sənədi saxlanmağa təhvil verə bilməz.

Maddə 3. Qüvvəyə minməsi

1. Bu Düzəliş, ozon qatını dağıdan maddələrə aid Monreal Protokolunun Tərəfləri olan dövlətlər və ya regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları tərəfindən Düzəlişin ratifikasiyası, qəbul edilməsi və ya tövsiyə bəyənilməsi haqqında ən azı iyirmi sənədin saxlanmağa təhvil verilməsi şərti ilə 1999-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minir.

2. 1-ci bəndin məqsədi üçün hər hansı regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatı tərəfindən saxlanmağa təhvil verilmiş istənilən bu cür sənəd belə təşkilatın üzvü olan dövlətlər tərəfindən saxlanmağa təhvil verilmiş sənədlərə münasibətdə əlavə hesab edilmir.

3. 1-ci bəndə əsasən bu Düzəliş qüvvəyə mindikdən sonra, ratifikasiya, qəbul və ya bəyənmə haqqında sənədin saxlanmağa təhvil verildiyi tarixdən sonra doxsanıncı gündə Düzəliş Protokolun istənilən Tərəfinə münasibətdə qüvvəyə minir.

**Birləşmiş Millətlər Təşkilatının
İqlim Dəyişmələri Haqqında
Çərçivə Konvensiyasının
Kİoto Protokolu**

Bu Protokolun Tərəfləri, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəfləridirlər.

2-ci maddədə göstəriləndiyi kimi, Konvensiyanın son məqsədinə nail olmaq məramı ilə Konvensiya nizamnaməsinə istinad edərək,

Konvensiyanın 3-cü maddəsini əldə rəhbər tutaraq, Tərəflər Konvensiya Konfransının 1-ci sessiyası qərarı ilə 1/T.K.1 qəbul olunmuş Berlin mandatının yerinə yetirilməsi üçün, aşağıdakılar haqqında razılığa gəlmişlər:

Maddə 1

Bu Protokolun məqsədləri üçün Konvensiyanın 1-ci maddəsində rast gəlinən tərəflərdən istifadə olunur. Bundan başqa:

1. «Tərəflər Konfransı» dedikdə Konvensiyanın Tərəflər Konfransı nəzərdə tutulur.

2. «Konvensiya» Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1992-ci il mayın 9-da Nyu-Yorkda qəbul edilmiş İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası deməkdir.

3. «İqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərarası ekspertlər qrupu» Ümumdünya meteorologiya Təşkilatı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühitin mühafizəsi üzrə 1988-ci il Proqramı tərəfindən birgə təsis olunmuş İqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərarası ekspertlər qrupu deməkdir.

4. «Monreal Protokolu» sonralar edilmiş dəyişiklik və güzəştlərlə 1987-ci il sentyabrın 16-da Monrealda qəbul edilmiş, ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu deməkdir.

5. «Səsverməyə gələn və iştirak edən Tərəflər» lehinə və ya əleyhinə səs verən və iştirak edən Tərəflər deməkdir.

6. Əgər ümumi mətndən başqa məna alınmışsa, «Tərəf» bu Protokolun Tərəfi deməkdir.

7. 1-ci əlavəyə daxil edilmiş Tərəf, düzəlişlər edilə biləcək Kon-

vensiyaya olan birinci əlavəyə daxil edilmiş Tərəf, ya da Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2/q bəndinə uyğun olaraq bildiriş təqdim edən Tərəf deməkdir.

Maddə 2

1. 1-ci Əlavəyə daxil edilmiş hər bir Tərəf, 3-cü maddəyə müvafiq olaraq, tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisar edilməsi üzrə müəyyən say öhdəliklərini yerinə yetirdiyi müddətdə stabil inkişafa nail olmaq məqsədilə:

a) öz milli xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bu cür siyasət və tədbirlər planı həyata keçirir və yaxud sonralar işləyib hazırlayır:

1) milli iqtisadiyyatın müvafiq bölmələrində enerjinin istifadəsində effektivliyin artırılması;

2) təbiətin mühafizəsi üzrə müvafiq beynəlxalq razılaşmalara əsasən öhdəliklərini nəzərə alaraq, Monreal Protokolu ilə nizama salınmayan uducu və yığıcıların mühafizəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi; meşə təsərrüfatı idarəçiliyi, meşələrin qırılması və stabil zəmində meşələrin bərpası üzrə səmərəli metodların təşviqi;

3) iqlim dəyişmələri ilə bağlı fikir və mülahizələr baxımından kənd təsərrüfatının sabit formalarının genişləndirilməsi;

4) tədqiqat işlərinin aparılması, onların tətbiqinə köməklik göstərilməsi, yeni və yenidən bərpa olunan enerji növləri, karbon dioksidinin udulması texnologiyaları və ekoloji baxımdan təmiz innovasiya texnologiyalarının hazırlanması və daha geniş istifadə olunması;

5) bazar uyğunsuzluqları, fiskal stimulları, vergi və rüsumlardan azad edilmə halları, Konvensiyanın məramına zidd olan subsidiyalar və bütün tullantı mənbələri olan bölmələrdə parnik qazlarının tədricən ixtisar edilməsi və ya aradan qaldırılması və bazar əməliyyatlarının tətbiqi;

6) Monreal Protokolu ilə nizama salınmayan parnik qazı tullantılarını məhdudlaşdıran və ya ixtisara salan siyasət və tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək məqsədilə müvafiq bölmələrdə lazımı müvafiq islahatların geniş tətbiqi;

7) Monreal Protokolu ilə nizama salınmayan nəqliyyatda daşınan parnik qazı tullantılarının məhdudlaşdırılması və yaxud ixtisar

edilməsi üzrə tədbirlər;

8) tullantıların ayrılması, həmçinin enerjinin istehsalı, daşınması və paylaşdırılması zamanı rekuperasiya yolu ilə metan qazı tullantılarının məhdudlaşdırılması və ya xud ixtisarı;

b) Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2/e/1/ bəndinə uyğun olaraq bu maddə əsasında həyata keçirilən siyasət və tədbirlərin şəxsi və ümumi səmərəliliyinin artırılması məqsədilə digər bu cür Tərəflərlə əməkdaşlıq edir. Bu məqsədlə Tərəflər müqayisə olunma dərəcəsi, şəffaflıq və səmərəliliyi nəzərə alınmaqla bu tədbirlər haqqında informasiya mübadiləsi və təcrübələrinin yayılması üçün addımlar atırlar. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı bütün müvafiq informasiya nəzərə alınmaqla (birinci sessiyasında və yaxud sonralar, praktiki cəhətdən mümkün ola biləcək vaxtda) belə bir əməkdaşlığın genişləndirilməsi yollarını nəzərdən keçirəcək.

2. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər, müvafiq surətdə Beynəlxalq Mülki Aviasiya və Beynəlxalq Dəniz təşkilatları ilə fəaliyyət göstərərək, hava və dəniz yolu ilə daşınma zamanı bunker yanacağının istifadə olunması nəticəsində Montreal Protokolu ilə nizamə salınmayan parnik qazı tullantılarının məhdudlaşdırılması və ya ixtisarına çalışırlar.

3. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər, digər Tərəflər xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab edilən Tərəflər və o cümlədən Konvensiyanın 3-cü maddəsi nəzərə alınmaqla, Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərində sadalanan Tərəflər üçün xoşagəlməz nəticələrin, həmçinin iqlim dəyişmələrinin xoşagəlməz nəticələrinin, beynəlxalq ticarətə təsir edən sosial, ekoloji və iqtisadi nəticələrin minimuma endirilməsi üçün bu maddəyə uyğun siyasət və tədbirlər həyata keçirməyə çalışırlar. Bu Protokolun Tərəfləri müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı, hazırkı bəndin əsasnaməsini həyata keçirməyə şərait yaradılması məqsədi ilə zəruri vaxtlarda müvafiq addımlar ata bilər.

4. Bu Protokolun Tərəfləri müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı müxtəlif milli xüsusiyyət və potensial nəticələri nəzərə alaraq: 1 a) bəndində göstərilən istənilən icra və tədbirlərin əlaqələndirilməsinin səmərəliliyi haqqında qərar çıxarsa, bu za-

man o, bu cür icra və tədbirlərin koordinasiyasını nizaməlama yollarını və vasitələrini nəzərdən keçirir.

Maddə 3

1. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər, A əlavəsində adı çəkilən parnik qazlarının ümumi antropogen tullantılarının karbon dioksiddə ekvivalentdə B əlavəsində qeydə alınmış tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisar edilməsi üzrə müəyyən say öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutaraq, onlar üçün təyin olunmuş miqdarı ötməməsi və bu maddənin əsasnaməsinə uyğun olaraq öhdəliklərin qüvvədə qaldığı 2008-2012-ci illərdə 1990-cı il səviyyəsi ilə müqayisədə belə qazların ümumi tullantılarının ən azı 5% azadılmasına ayrı-ayrılıqda və ya birgə təminat verirlər.

2. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf, bu Protokol üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində 2005-ci il üçün əhəmiyyətli uğurlar qazanmağa çalışır.

3. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəfin bu maddə üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün 1990-cı ildən başlayaraq meşəsalma, meşələrin yenidən bərpası və meşələrin qırılması ilə məhdudlaşan meşə təsərrüfatı və torpaqdan istifadədə baş verən dəyişikliklər sahəsində insan fəaliyyətinin birbaşa nəticəsi olan parnik qazlarının uducularla absorbsiyası və mənbələrdən atılan tullantılar həcminə təmiz dəyişdiricilərdən istifadə edilir. Bunlar öhdəliklərin qüvvədə qaldığı hər bir dövrdə karbon tullantılarında baş verən dəyişikliklərin yoxlanılması ilə ölçülür. Fəaliyyətin bu növləri ilə bağlı olan mənbələrdən edilən tullantılar və parnik qazlarının uducularla absorbsiyası haqqında məruzələr diqqətlə yoxlanılaraq təqdim edilir, 7 və 8-ci maddələr əsasında nəzərdən keçirilir.

4. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının birinci sessiyasına qədər, əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf 1990-cı ildə karbon tullantıları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və sonrakı illərdə karbon tullantı ehtiyatlarında gedən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi üçün köməkçi orqana elmi və texniki aspektlə məşvərtlər aparmaq məqsədilə göstəricilər təqdim edir. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı, ilk sessiyasında və yaxud sonralar mümkün ol-

duqda kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsi, torpaqdan istifadə və meşə təsərrüfatında baş verən dəyişiklik kateqoriyalarında parnik qazlarının uducularla absorbsiyası və mənbələrdən axan tullantılardakı dəyişmələrlə bağlı insanın hansı əlavə fəaliyyət sahəsinin, əlavə 1-ə daxil edilərək Tərəflər üçün müəyyən edilmiş kəmiyyət göstəricilərinin üstünə gəlməsi və yaxud məruzələrin təqdimatı zamanı qeyri-müəyyənlik, şəffaflıq, yoxlamaların aparılmasının mümkünlüyü, iqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərarası ekspertlər qrupunun metodoloji işi, Tərəflər Konfransının 5-ci maddəsi və qərarlarına uyğun olaraq elmi-texniki aspektdə məsləhətləşmələr aparmaq məqsədilə köməkçi orqan tərəfindən təqdim edilən və keçirilən konsultasiyalar amilini nəzərə alaraq onlardan çıxılması ilə bağlı rəhbər prinsiplər, şərtlər və qaydalar haqqında qərar çıxaraçaq. Bu cür qərar öhdəliklərin ikinci və sonrakı fəaliyyət dövrlərində həyata keçirilir. Tərəf, öhdəliklərinin ilk fəaliyyət dövrü ərzində, fəaliyyət növlərinin 1990-cı ildən mövcud olması şərti ilə insan fəaliyyətinin bu əlavə növləri haqqında əsasnaməni həyata keçirmək qərarına gələ bilər.

5. Əlavə 1-ə daxil edilmiş və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini həyata keçirən Tərəflər Konvensiyanın Tərəflər Konfransının 2-ci sessiyasının 9/T.K. 2-li qərarı ilə əsas fəaliyyətlərini və ya mərhələlərini müəyyən edir, həmin fəaliyyətləri və ya mərhələni bu maddə üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə həsr edirlər. Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini həyata keçirən və Konvensiyanın 12-ci maddəsinə uyğun olaraq hələ özünün birinci milli məruzəsini təqdim etməyən, əlavə 1-ə daxil edilmiş, istənilən başqa Tərəf, bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransını bu maddə üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün o, 1990-cı ildəkindən fərqli fəaliyyət ili və ya mərhələsindən istifadə etmək niyyətində olduğu barədə məlumatlandırma bilər. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı bu bildirişin qəbulu haqqında məsələni həll edir.

6. Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 6-cı bəndi nəzərə alınmaqla, bu maddədə göstərilən öhdəliklərlə yanaşı, bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı tərəfindən, əlavə 1-ə daxil edilmiş

və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini həyata keçirən Tərəflərə müəyyən elastiklik imkanı verilir.

7. 2008-2012-ci illərdə tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə müəyyən say öhdəliklərinin ilk fəaliyyət dövrü ərzində əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf üçün müəyyən olunmuş miqdar, təkcə parnik qazlarının ümumi antropogen tullantıları B əlavəsində göstərilən faizlə paya bərabər olub, A əlavəsində sadalanmış və 1998-ci il və ya fəaliyyət ili, ya da mərhələsi üçün 5-ci maddəyə uyğun olaraq müəyyən edilmiş göstəricidən karbondioksidlə müqayisədə 5 dəfə artıqdır. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər 1990-cı ildən torpaq istifadəsi və meşə təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər parnik qazlarının tullantısı üçün təmiz mənbə hesab edilən, Əlavə 1-ə daxil edilmiş, Tərəflər, müəyyən edilmiş miqdarın hesablanması məqsədilə 1990-cı il baza ili və mərhələsi üçün öz tullantılarına torpaqların istifadə olunmasından gedən dəyişikliklər nəticəsində 1990-cı ildə uducuların absorbsiyasını çıxmaq şərti ilə karbondioksidlə müqayisədə mənbələrdən edilən ümumi antropogen tullantıları da daxil edirlər.

8. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf, 7-ci bənddə qeyd olunduğu kimi, ödəniş məqsədilə 1995-ci il karbon hidroftor, karbon perftor və kükürd heksaftoridlər üçün fəaliyyət ili kimi istifadə edə bilər.

9. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər üçün sonrakı mərhələlər üzrə öhdəliklər, 21-ci maddənin 7-ci bəndinin əsasnaməsinə uyğun olaraq qəbul edilən bu Protokola B əlavəsinin düzəlişləri ilə müəyyənləşdirilir. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı yuxarıda göstərilən 1-ci bənddə qeyd olunduğu kimi öhdəliklərin birinci fəaliyyət dövrünün sonuna ən azı 7 il qalmış bu öhdəlikləri nəzərdən keçirməyə başlayacaq.

10. Tullantı ixtisarının istənilən vahidi və ya hər hansı Tərəfin digər Tərəfdən əldə etdiyi müəyyən edilmiş miqdarın istənilən hissəsi 6-cı və ya 17-ci maddənin qərarına uyğun olaraq, qazanan Tərəfin müəyyən edilmiş miqdarına artırılır.

11. 6-cı və 17-ci maddələrin qərarlarına uyğun olaraq hər hansı bir Tərəfin digər Tərəfə verdiyi tullantı ixtisarının istənilən vahidi və ya müəyyən edilmiş miqdarın istənilən hissəsi ötürən tərəfin müəyyən edilmiş miqdarından çıxarılır.

12. 12-ci maddənin qərarına əsasən hər hansı bir Tərəfin digər Tərəfdən qəbul etdiyi tullantı ixtisasının istənilən sertifikatlı vahid-ləri qəbul edən Tərəfin müəyyən edilmiş miqdarına artırılır.

13. Əgər əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflərin tullantıları öhdəliklə-rin bu və ya digər fəaliyyət dövründə bu maddəyə uyğun olaraq onun üçün müəyyən edilmiş miqdardan az olarsa, bu fərq həmin Tərəfin xahişilə öhdəliklərini sonrakı fəaliyyət dövründə onun müəyyən edilmiş miqdarına artırılır.

14. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf, inkişaf etməkdə olan ölkə-lər hesab edilən Tərəflər, xüsusilə Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərində adı çəkilən Tərəflər üçün xoşagəlməz sosial, ekoloji və iqtisadi nəticələri minimuma endirmək üçün 1-ci bənddə qeyd olunan öhdəliklərin həyata keçirilməsinə çalışır. Bu bəndlərin həyata keçirilməsi haqqında Tərəflər Konfransının müvafiq qərar-larına uyğun olaraq, bu Protokolu Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəa-liyyət göstərən Konvensiyanın Tərəflər Konfransı iqlim dəyişmələ-rinin xoşagəlməz nəticələrinin minimuma endirilməsi üçün hansı zər-ri tədbirlərin həyata keçirilməsi və ya yuxarıda göstərilən bəndlər-də Tərəflər üçün sadalanan cavab tədbirlərinin nəticələri üzrə məsə-lələri 1-ci sessiyasında nəzərdən keçirəcək.

Maddə 4

1. 3-cü maddə üzrə öhdəliklərinin birgə yerinə yetirilməsi haqqında razılığa gəlmiş, əlavə 1-ə daxil edilmiş istənilən Tərəflərə A-Əlavəsində göstəriləyi kimi, parnik qazlarının ümumi antropo-gen tullantılarının karbon dioksidlə ekvivalentdə müəyyən olunmuş və 3-cü maddənin qərarlarına əsasən B-əlavəsində göstəriləyi kimi, tullantılarının məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə onların müəyyən say öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan miqdarı aş-mayacağı təqdirdə bu öhdəlikləri yerinə yetirmiş Tərəflər kimi baxı-lır. Bu cür razılaşma Tərəflərin hər biri üçün təyin edilmiş tullantı-ların müvafiq səviyyəsi bu razılaşmada müəyyən edilir.

2. İstənilən bu cür razılaşma Tərəfləri bu Protokolun təsdiqi, qə-bulu və bəyənilməsi haqqında sənədlərin mühafizə edilməyə təqdim etdikləri gün razılaşmanın şərtləri haqqında katibliyə bildiriş gön-dərilir. Öz növbəsində katiblik Konvensiyanın tərəfləri və imza

edən iştirakçıları razılaşmanın şərtləri ilə məlumatlandırır.

3. Hər hansı belə razılaşma 3-cü maddənin 7-ci bəndində göstə-rildiyi kimi, öhdəliklərin fəaliyyəti dövrü ərzində qüvvədə qalır.

4. Əgər birgə fəaliyyət göstərən Tərəflər bunu iqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilat çərçivəsində və ya onunla birgə həyata keçirir-lərsə, o zaman bu Protokolun qəbulundan sonra bu təşkilatın tərk-i-bində baş verən hər hansı bir dəyişiklik bu Protokol üzrə mövcud öhdəliklərə təsir göstərmir. Təşkilatın tərkibində baş verən istənilən dəyişiklik yalnız bu dəyişiklikdən sonra qəbul edilmiş 3-cü maddə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

5. Bu cür razılaşma Tərəflərin tullantılarının səviyyəsinin yekun ix-tisarına nail olmadıqları təqdirdə, bu razılaşmanın Tərəfləri razılaş-mada müəyyən edilmiş tullantı səviyyəsi üçün məsuliyyət daşıyır.

6. Əgər birgə fəaliyyət göstərən Tərəflər bunu bu Protokolun Tə-rəfi hesab edilən iqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilat çərçivə-sində və yaxud onunla birgə həyata keçirilsə, bu zaman iqtisadi in-teqrasiya üzrə bu cür regional təşkilatın üzvü olan hər bir dövlət ay-rı-ayrılıqda və 24-cü maddəyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən iqtı-sadi inteqrasiya üzrə regional təşkilatla birgə tullantıların yekun ix-tisarının yerinə yetirilmədiyi təqdirdə bu maddəyə əsasən haqqında bildiriş təqdim edilən tullantı səviyyəsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Maddə 5

1. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf öhdəliklərin birinci fəaliyyət dövrünün başlanmasına ən azı bir il qalmış Montreal Protokolu ilə nizamlanmayan mənbələrdən çıxan antropogen tullantılarının və bütün parnik qazlarının uducularla absorbsiyasının qiymətləndiril-məsi məqsədilə milli sistem yaradır. Aşağıdakı 2-ci bənddə göstəri-lən metodologiyaları özündə cəmləşdirən bu cür milli sistem üçün bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəf-lər Konfransının 1-ci sessiyasında rəhbər prinsiplər Konfrans tərə-findən qəbul edilir.

2. Montreal Protokolu ilə nizamlanmayan bütün parnik qazlarının uducularla absorbsiyası və mənbələrdə çıxan antropogen tullantıla-rın qiymətləndirilməsi üçün iqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərərası ekspertlər qrupu tərəfindən qəbul edilən və Konvensiyanın Tərəflər

Konfransının 3-cü sessiyasında bəyənən metodologiyalar əsas götürülməlidir. Bu cür metodologiyalar istifadə olunmadığı təqdirdə bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının 1-ci sessiyasında bəyənən metodologiyalara müvafiq olaraq lazımı düzəlişlər edilir. İqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərərarası ekspertlər qrupunun apardığı iş və elmi-texniki aspektlər üzrə konsultasiyaların aparılması üçün köməkçi orqan tərəfindən təşkil olunan məsləhətləşmələr əsasında bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı mütəmadi olaraq bu cür metodologiya və düzəlişlərin şərhini verir və lazım olduqda onları yenidən nəzərdən keçirir və Tərəflər Konfransının istənilən müvafiq qərarını tam dolğunluğu ilə nəzərə alır. Metodologiya və düzəlişlərin istənilən nəzərdən keçirilmə prosesi yalnız öhdəliklərin istənilən fəaliyyət dövrü baxımından 3-cü maddə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin nizamlanması məqsədilə tətbiq olunur.

3. Mənbələrdən çıxan antropogen tullantıların və A Əlavəsində göstərilən parnik qazlarının uducularla absorbsiyasının karbon dioksidlə ekvivalentdə hesablanması üçün istifadə olunan qlobal istiləşmə potensialı iqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərərarası ekspertlər qrupu tərəfindən qəbul edilən və Konvensiyanın Tərəflər Konfransının 3-cü sessiyasında bəyənən potensial hesab olunur. İqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərərarası ekspertlər qrupunun əməli işi və elmi texniki aspektdə konsultasiyaların aparılması üçün köməkçi orqan tərəfindən təşkil olunan məsləhətləşmələr əsasında bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konvensiyası bu cür parnik qazlarının hər birinin potensial qlobal istiləşmə həcmi mütəmadi olaraq və zərurət yarandıqda nəzərdən keçirir və Tərəflər Konfransının istənilən müvafiq qərarını tam dolğunluğu ilə nəzərə alır. Bu və ya digər qlobal istiləşmə potensialı həcmi hər bir halda nəzərdən keçirilməsi öhdəliklərin istənilən fəaliyyət dövrü baxımından yalnız 3-cü maddə üzrə öhdəliklərə tətbiq edilir.

Maddə 6

1. Əlavə 1-ə daxil edilmiş istənilən Tərəf 3-cü maddə üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə mənbələrdən çıxan antropogen tullantıların ixtisarına və ya iqtisadiyyatın istənilən bölməsində parnik qazlarının uducularla absorbsiyasının artırılmasına yönələn layihələr nəticəsində əldə olunan tullantıların ixtisar vahidlərini istənilən bu cür Tərəfə ya verə, ya da qəbul edə bilər, bir şərtlə ki:

a) istənilən bu cür layihə iştirakçı Tərəflər tərəfindən təsdiq edilsin;

b) digər halda ola biləcəklərə əlavə olaraq, istənilən bu cür layihə mənbələrdən çıxan tullantıların ixtisarını və ya uducularla absorbsiyasının artırılmasını nəzərdə tutur;

c) 5 və 7-ci maddələr üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi təqdirdə o, heç bir tullantı ixtisarı vahidi əldə etmir;

ç) 3-cü maddə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə tullantıların ixtisar vahidinin əldə olunması daxili fəaliyyəti nizamlayır.

2. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı əməli cəhətdən mümkün olduqda özünün 1-ci sessiyasında və yaxud sonralar bu maddənin həyata keçirilməsi, o cümlədən məruzələrin yoxlanılması və təqdim edilməsi üçün sonrakı rəhbər prinsipləri hazırlaya bilər.

3. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəf bu maddəyə uyğun olaraq tullantıların ixtisar vahidlərinin əldə olunması, təqdim olunması və ya qəbuluna gətirib çıxaran fəaliyyətlərdə hüququ şəxsləri öz nəzarəti altında səlahiyyətləndirə bilər.

4. Əlavə 1-ə daxil edilmiş bu və ya digər Tərəf tərəfindən bu maddədə göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsinə aid olan, 8-ci maddənin qərarlarına müvafiq olaraq məsələ meydana çıxarsa, öhdəliklərə riayət etmək haqqında məsələ həll olunana qədər heç bir Tərəfin 3-cü maddə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün bu cür vahidlərdən istifadə etməməsi şərti ilə, tullantıların ixtisar vahidinin qəbulu, əldə olunması və ötürülməsi prosesi bu məsələ aşkar olunduqdan sonra da davam edə bilər.

Maddə 7

1. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf aşağıda göstərilən 4-cü bəndə əsasən müəyyən edilən Konvensiyanın Tərəflər Konfransının müvafiq qərarlarına uyğun olaraq, təqdim edilən Monreal Protokolu ilə nizama salınmayan mənbələrdən çıxan antropogen tullantıları və parnik qazlarının uducularla absorpsiyasının illik kadastri-na 3-cü maddənin qərarlarına əməl olunması məqsədilə zəruri əlavə informasiyanı daxil edir.

2. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf aşağıda göstərilən 4-cü bəndə müvafiq olaraq müəyyən edilən Konvensiyanın 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq təqdim edilən öz milli məruzəsinə bu Protokol üzrə öhdəlikləri yerinə yetirdiyini nümayiş etdirmək məqsədilə zəruri olan əlavə informasiyanı daxil edir.

3. Əlavə 1-ə daxil edilmiş hər Tərəf öhdəliklərin fəaliyyət dövrü ərzində həmin Tərəf üçün bu Protokolun qüvvəyə minməsindən sonra Konvensiyaya uyğun olaraq təqdim edilməsi nəzərdə tutulan ilk kadastrdan başlayaraq, hər il yuxarıda göstərilən 1-ci bəndə uyğun olaraq tələb olunan informasiyanı təqdim edir. Aşağıda göstərilən 4-cü bənddə nəzərdə tutulduğu kimi, bu Protokolun mövcud Tərəf üçün qüvvəyə minməsi və rəhbər prinsiplərin qəbul edilməsindən sonra hər bir belə Tərəf yuxarıda göstərilən 2-ci bəndə uyğun olaraq tələb olunan informasiyanı təqdim edir. Tərəflər Konfransı tərəfindən milli məruzələrin təqdim olunması üçün qəbul edilmiş istənilən cədvəli nəzərə almaqla bu maddəyə uyğun olaraq tələb olunan informasiyanın dövrü olaraq sonrakı təqdimatı bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı müəyyənləşdirir.

4. Bu Protokolun Tərəflər Konfransı müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı 1-ci sessiyasından və mütəmadi olaraq əlavə 1-ə daxil edilmiş, Tərəflərin milli məruzələrinin hazırlanması üçün Tərəflər Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş rəhbər prinsipləri nəzərə alaraq bu maddəyə uyğun olaraq tələb olunan informasiyanın hazırlanması üçün aparıcı prinsipləri nəzərdən keçirir. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı müəyyən olunmuş miqdarın nəzərə alınması qaydası haqqında öhdəliklərin birinci fəaliyyət dövrünün başlanmasınadək də qərar qəbul edir.

Maddə 8

1. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər tərəfindən 7-ci maddəyə uyğun olaraq, təqdim olunan informasiya Tərəflər Konfransının müvafiq qərarlarının həyata keçirilməsi üzrə ekspertlər qrupu tərəfindən və aşağıda göstərilən 4-cü bəndə uyğun olaraq bu Protokolu Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı tərəfindən bu məqsədlə qəbul edilən rəhbər prinsiplərə uyğun olaraq nəzərdən keçirilir. Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflərin 7-ci maddənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq təqdim etdiyi informasiya tullantılar və müəyyən edilmiş miqdarın illik kompilyasiyası və kadastri hesabının bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Buna əlavə olaraq Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər tərəfindən 7-ci maddənin 2-ci bəndinə uyğun olaraq təqdim edilən informasiya nəzərdən keçirilən məlumatların bir hissəsi kimi qəbul edilir.

2. Araşdırma üzrə ekspertlər qrupu katiblik tərəfindən koordinasiya olunur və Tərəflər Konvensiyası tərəfindən nümayəndələr irəli sürülən nümayəndələrdən seçilən ekspertlərdən ibarət olur və lazım olduqda Tərəflər Konvensiyası tərəfindən bu məqsədlə qəbul edilən rəhbər göstərişlərə uyğun olaraq hökumətlərə və təşkilatlar tərəfindən nümayəndəliyi irəli sürülən ekspertlərdən ibarət olur.

3. Araşdırma prosesi ərzində mövcud Protokolun bütün aspektlərinin bu və ya digər Tərəf tərəfindən dəqiq və hərtərəfli texniki qiymətləndirilməsi aparılır. Tərəflərin öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə təsir göstərən istənilən potensial problem və amilləri aşkara çıxaran bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konvensiyası üçün araşdırma üzrə ekspertlər qrupu məruzə hazırlayır. Bu cür məruzələr katiblik tərəfindən Konvensiyanın bütün Tərəfləri arasında yayılır. Katiblik bu Protokolu Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konvensiyasının gələcək araşdırmaları üçün bu cür məruzələrdə meydana çıxan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə aid olan məsələlərin siyahısını tutur.

4. Bu Protokolu tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının müvafiq qərarlarını nəzərə alaraq araşdırma üzrə ekspertlər qrupunu bu Protokolun yerinə yetirilməsinin nəzərdən keçirilməsi məqsədilə 1-ci sessiyasında rəhbər prinsipləri qəbul

edir və sonralar mütəmadi olaraq onları nəzərdən keçirir.

5. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı (köməkçi orqanın) öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə köməkçi orqanın iştirakı ilə və elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələrin aparılması üçün köməkçi orqanın imkanlarından asılı olaraq nəzərdən keçirilir:

a) 7-ci maddəyə uyğun olaraq Tərəflər tərəfindən təqdim edilən informasiya və bu maddə əsasında aparılan araşdırmalar haqqında ekspertlərin məruzəsi; və

b) yuxarıda göstərilən 3-cü bəndə uyğun olaraq katiblik tərəfindən siyahıya daxil edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi haqqında məsələlər və o cümlədən Tərəflər tərəfindən qaldırılan istənilən məsələlər.

6. Yuxarıda göstərilən 5-ci bənddə qeyd olunan informasiya nəzərdən keçirildikdən sonra bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı bu Protokolun yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan istənilən məsələlər üzrə qərar qəbul edir.

Maddə 9

1. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı bu Protokolun mövcud olan ən müasir elmi informasiya, iqlim dəyişmələri və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən bu amillərlə bağlı olan texniki, sosial və iqtisadi informasiyanı mütəmadi olaraq nəzərdən keçirir. Bu cür araşdırmalar Konvensiya Çərçivəsindən müvafiq müzakirələr və xüsusilə Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2 (d) bəndi və 7-ci maddəsinin 2 (a) bəndində nəzərdə tutulan müzakirələr ilə koordinasiya edilir. Bu cür müzakirələr əsasında bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı müvafiq qərarlar qəbul edir.

2. İlk müzakirə bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının 2-ci sessiyasında keçirilir. Növbəti müzakirələr mütəmadi olaraq vaxtli-vaxtında təşkil olunur.

Maddə 10

Öz ümumi, lakin fərqli, məsuliyyətli, səciyyəvi, milli və regional üstünlükləri, inkişaf sahəsində məqsəd və məramları nəzərə alaraq, əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər üçün yeni öhdəlikləri işə salmadan, lakin Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi üzrə mövcud öhdəlikləri yenidən təsdiqləyərək və konvensiyanın 4-cü maddəsinin 3, 5, 7-ci bəndlərini nəzərə alaraq sabit inkişafa nail olmaq üçün bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə köməklik məqsədi ilə bütün Tərəflər:

a) Tərəflər Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş milli məruzələrin hazırlanması üçün rəhbər prinsiplərə uyğun olaraq Tərəflər Konfransı bəyənəcəyə müqayisəli metodologiyaları istifadə edərək, Monreal Protokolu ilə nizama salınmayan mənbələrdən çıxan antropogen tullantıların və parnik qazlarının uducularla absorbsiyasının milli kadastrının mütəmadi olaraq yenilənməsi və tərtib olunması məqsədi ilə, hər bir Tərəfin sosial iqtisadi göstəriciləri əks edilən fəaliyyət növləri və yaxud modelləri lazım gəldikdə və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən mümkün qədər səmərəli, milli və müvafiq hallarda tullantıların yerli göstəricilərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə regional proqramlar formalaşdırır;

b) İqlim dəyişmələrinin nəticələrinin mülayimləşdirilməsi və iqlim dəyişmələrinə uyğun adaptasiya üzrə tədbirlərin keçirilməsini nəzərdə tutan milli və regional tərtib edir, həyata keçirir, nəşr etdirir və mütəmadi olaraq yeniləşdirir;

1. Belə proqramlar əsasən energetika, nəqliyyat və sənaye, o cümlədən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və tullantıların ayrılması sahələrinə aid olur. Bununla yanaşı, iqlim dəyişmələrinə olan adaptasiyanı ərazi, məkan planlaşdırılması təkmilləşdirmə metodları və adaptasiya texnologiyaları sahəsində təkmilləşdirmək mümkündür.

2. Əlavə 1-ə daxil edilmiş tərəflər 7-ci maddəyə uyğun olaraq milli proqramlar da daxil olmaqla bu Protokola əsasən fəaliyyət öhdəlikləri haqqında informasiya təqdim edir. Digər Tərəflər işə müvafiq hallarda parnik qazı tullantılarının artması və uducuların absorbsiyasının yüksəldilməsi, potensialın möhkəmləndirilməsi və adaptasiya tədbirləri daxil olmaqla, müvafiq Tərəfin fikrincə, iqlim dəyişmələri və onun xoşagəlməz nəticələrinin aradan qaldırılması

probleminin həllinə şərait yaradan tədbirləri nəzərdə tutan proqramlar haqqında öz milli məruzələrinə informasiya daxil edirlər.

c) ekoloji cəhətdən təhlükəsiz olan texnologiyaların tətbiq olunması və yayılması, nou-hau, iqlim dəyişmələrinə aidiyyəti olan proseslərin araşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında əməkdaşlıq edir və dövlətin mülkiyyətində olan və yaxud ictimai əmlak sayılan ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların səmərəli şəkildə ötürülməsi, proqram və layihələrinin hazırlanmasını nəzərə alaraq xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mövcud şəraitdən asılı olaraq bu cür texnologiyanın nou-hau, tətbiqi proseslərinin genişləndirilməsi, asanlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə əməli cəhətdən mümkün ola biləcək tədbirlər ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyadan istifadənin genişləndirilməsi və yayılması ilə bağlı özəl sektor üçün əlverişli şəraitin yaradılması yolunda addımlar atır;

d) elmi-texniki tədqiqatların aparılmasında əməkdaşlıq edir və mütəmadi müşahidə sisteminin mühafizəsi və inkişafına, iqlim sistemi, iqlim dəyişmələrinin xoşagəlməz nəticələri və müxtəlif reaksiya strategiyalarının iqtisadi və sosial nəticələri ilə bağlı olan qeyri-müəyyənliklərin azaldılması üçün arxiv məlumatlarının inkişafına şərait yaradır, o cümlədən Konvensiyanın 5-ci maddəsini nəzərə alaraq, elmi-tədqiqatlar və mütəmadi müşahidələr sahəsi üzrə beynəlxalq və hökumətlərarası proqram və şəbəkələrdə iştirak etmək imkanının əldə olunması və daxili potensialın inkişafı və möhkəmləndirilməsini təmin edir;

d) insan ehtiyatları və təşkilati imkanlar təmsalında milli potensialın möhkəmləndirilməsi yolunda fəaliyyətini nəzərə alaraq kadrların hazırlanması və maarifləndirilməsi üzrə proqramların işlənilməsi və həyata keçirilməsi sahəsində yeri gəldikdə mövcud orqanların qüvvəsindən istifadə edərək beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq üzrə tədbirlər həyata keçirir, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu sahə üzrə ekspertlərin hazırlanması üçün əməkdaşların mübadiləsi və yaxud onların ezamiyyətə göndərilməsi həyata keçirilir və o cümlədən iqlim dəyişmələri haqqında informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılması və ictimaiyyətin milli səviyyədə məlumatlandırılmasına şərait yaradır. Konvensiyanın müvafiq orqanları çərçivəsində həya-

ta keçiriləcək bu fəaliyyəti uyğun şərtlərlə Konvensiyanın 6-cı maddəsini nəzərə almaqla araşdırılmalıdır.

e) Tərəflər Konvensiyanın müvafiq qərarlarına uyğun olaraq, bu maddənin həyata keçirilməsi üçün proqram və fəaliyyət haqqında informasiyanı öz milli məruzələrinə daxil edirlər; və

a) bu maddə üzrə öhdəliklər yerinə yetirilərkən Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8-ci bəndi tam dolğunluğu ilə nəzərə alınır.

Maddə 11

1. 10-cu maddəni həyata keçirərkən Tərəflər Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 4, 5, 6, 7, 8 və 9-cu bəndlərinin qərarlarını nəzərə alırlar.

2. Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 1-ci bəndinin həyata keçirilməsi kontekstində Konvensiyanın 11-ci maddəsi və 4-cü maddəsinin 3-cü bəndinin qərarlarına uyğun olaraq və Konvensiyanın maliyyə mexanizminin idarəçiliyi ilə məşğul olan bir orqan və ya orqanlar vasitəsilə, inkişaf etmiş ölkələr olan Tərəflər və Konvensiyanın 2-ci əlavəsinə daxil edilmiş digər inkişaf etmiş Tərəflər;

a) 10-cu maddənin (a) bəndində göstərilən Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 1 (a) bəndi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində inkişaf etməkdə olan ölkələri təmsil edən Tərəflər tərəfindən sərf olunan razılaşdırılmış xərclərin ödənilməsi üçün yeni və əlavə maliyyə ehtiyatları təqdim edir; və

b) inkişaf etməkdə olan ölkəni təmsil edən Tərəf və Konvensiyanın göstərilən 11-ci maddəsinə uyğun olaraq qeyd olunan beynəlxalq orqan və ya orqanlar arasında razılaşdırılmış və 10-cu maddə ilə haşiyələnən Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan razılaşdırılmış bütün əlavə xərclərin ödənilməsi üçün inkişaf etməkdə olan ölkələri təmsil edən Tərəflər üçün zəruri hesab edilən texnologiyaların təqdim olunması üçün belə maliyyə vəsaitini, həmçinin təqdim edir.

Mövcud öhdəlikləri yerinə yetirərkən müvafiq və proqnozlaşdırılan və sair axınına yaranan tələbat və inkişaf etmiş ölkələr hesab olunan Tərəflər arasında yükün bu günün müvafiq şəkildə bölüşdürülməsinin mühümlüyü nəzərə alınır. Konvensiyanın maliyyə mexanizmi və idarə olunması ilə məşğul olan bir orqan və or-

qanlar üçün Tərəflər Konfransının müvafiq qərarlarında göstərilən və o cümlədən bu Protokolun qərar razılaşdırılan rəhbər göstərişlər bu bəndin qərarlarına təqdim olunur.

3. İnkişaf etmiş ölkələr sayılan Tərəflər və Konvensiyanın 2-ci əlavəsinə daxil edilmiş digər inkişaf etmiş Tərəflər 10-cu maddənin həyata keçirilməsi üçün ikitərəfli regional və digər çoxşaxəli kanallar üzrə maliyyə vəsaiti verə, inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab edilən Tərəflər isə maliyyə vəsaiti ala bilər.

Maddə 12

1. Bu maddə ilə təmiz inkişaf mexanizmi müəyyənləşdirilir.

2. Təmiz inkişaf mexanizminin məqsədi stabil inkişafın təmin olunması və Konvensiyanın son məqsədinə nail olmaq üçün köməklik göstərməsinə əlavə 1-ə daxil edilməmiş Tərəflərə yardım etmək, 3-cü maddəyə uyğun olaraq tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə müəyyən say öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin olunmasında Əlavə 1-ə daxil edilməmiş Tərəflərə kömək göstərilməsindən ibarətdir.

3. Təmiz inkişaf mexanizmi çərçivəsində:

a) Əlavə 1-ə daxil edilməmiş tullantıların sertifikatlaşdırılmış ixtisarına gətirib çıxaran layihələr üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində alınan gəlirdən istifadə edirlər; və

b) Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının müəyyən etdiyi kimi 3-cü maddəyə uyğun olaraq tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə müəyyən say öhdəliklərinin bir qisminin yerinə yetirilməsinə kömək məqsədilə layihələr üzrə bu cür fəaliyyət nəticəsində tullantıların sertifikatlaşdırılmış ixtisarından istifadə edə bilərlər.

4. Təmiz inkişaf mexanizmi bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı tərəfindən təyin ediləcək operativ orqanlar vasitəsilə sertifikatlaşdırılır.

5. Layihələr üzrə hər bir fəaliyyət növü nəticəsində tullantıların ixtisarı bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı tərəfindən təyin ediləcək operativ orqanlar vasitəsilə sertifikatlaşdırılır:

a) hər bir iştirakçı Tərəf tərəfindən bəyənilən könüllü iştirak əsasında;

b) iqlim dəyişmələri nəticələrinin yüngülləşdirilməsi ilə bağlı olan real ölçülə biləcək və uzun müddətli üstünlüklər; və

c) layihələr üzrə sertifikatlaşdırılmış fəaliyyət növü mövcud olmadığı təqdirdə ola biləcək istənilən ixtisarlara əlavə edilən tullantı ixtisarları əsasında.

6. Təmiz inkişaf mexanizmi lazım gəldikdə layihələr üzrə sertifikatlaşdırılmış fəaliyyət növlərinin maliyyələşdirilməsi üçün təşkilat daxili kömək göstərir.

7. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı layihələr üzrə fəaliyyətin yoxlanılması və azad təftiş vasitəsilə şəffaflıq, səmərəlilik və hesabatların verilməsi məqsədilə 1-ci sessiyasında müvafiq üsul və şərtləri hazırlayır.

8. Bu Protokolun tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı layihələr üzrə sertifikatlaşdırılmış fəaliyyət növlərində alınan gəlirin bir hissəsinin inzibati xərclərin ödənilməsi üçün, o cümlədən adaptasiya ilə bağlı xərclərin ödənilməsində və iqlim dəyişmələri xoşagəlməz təsirlərinə qarşı xüsusən həssas olan inkişaf etməkdə olan ölkələrlə təmsil olunan Tərəflər köməklik göstərilməsi məqsədilə istifadə edilməsini təmin edir.

9. Təmiz inkişaf mexanizmində, o cümlədən yuxarıda qeyd olunan 3 (a) bəndində göstərilən fəaliyyətdə və tullantıların sertifikatlaşdırılmış ixtisarının alınmasında özəl və ya dövlət subyektləri iştirak edə bilər, bu iştirak təmiz inkişaf mexanizminin icra şurasının verəcəyi istənilən göstərişə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

10. 2000-ci ildən öhdəliklərin 1-ci fəaliyyət dövrünün başlanması-nadək olan mərhələdə tullantıların sertifikatlaşdırılmış ixtisarı öhdəliklərin 1-ci fəaliyyət dövründə yerinə yetirilməsinin təmin olunması məqsədilə kömək göstərilməsində istifadə edilə bilər.

Maddə 13

1. Konvensiyanın ali orqanı olan tərəflər Konfransı bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərir.

2. Bu Protokolun Tərəfləri olmayan Konvensiyanın Tərəfləri bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının istənilən sessiyanın işində müşahidəçi sifəti ilə iştirak edə bilər. Tərəflər Konfransı bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi si-

fəti ilə fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə bu Protokol haqqında qərarlar yalnız bu Protokolun Tərəfləri tərəfindən qəbul edilir.

3. Tərəflər Konfransı bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə bu Protokolun Tərəfi olmayan və Konvensiya Tərəfini təmsil edən Tərəflər Konfransı Rəyasət heyətinin istənilən üzvü bu Protokol Tərəflərinin öz aralarından seçdiyi əlavə üzvlə əvəz olunur.

4. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı bu Protokolun həyata keçirilməsini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilir və Protokolun səmərəli iştirakının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan qərarları öz mandatı çərçivəsində verir. Bu Protokola müvafiq olaraq Konfrans öz üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirir; və

a) Bu Protokolun qərarlarına müvafiq olaraq ona təqdim edilən bütün informasiyanı, Tərəflər tərəfindən bu Protokolun həyata keçirilməsi prosesini, bu Protokolun yerinə yetirilməsi üçün keçirilən tədbirlərin ümumi və xüsusən də ekoloji iqtisadi və sosial səmərəliliyini, o cümlədən Konvensiyanın məqsədlərinə nail olunmasına onların kumulativ təsiri və inkişaf səviyyəsini qiymətləndirir;

b) Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi və 4-cü maddəsinin 2 (d) bəndinə uyğun olaraq nəzərdə tutulan istənilən məsələləri Konvensiyanın məqsədi və yerinə yetirilməsi müddətində əldə olunan təcrübə, elmi-texniki biliklərin inkişafı baxımından lazımı səviyyədə bu Protokol üzrə Tərəflərin öhdəliklərini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirir və bununla əlaqədar olaraq bu Protokolun yerinə yetirilməsi haqqında daimi məruzələr qəbul edir və onları araşdırır.

c) Tərəflərin mövcud şərait, məsuliyyət və imkanlarında meydana çıxan mövcud fərqi və bu Protokol üzrə onların müvafiq öhdəliklərini nəzərə alaraq iqlim dəyişmələri və onun nəticələri probleminin həlli üçün Tərəflərin həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında informasiya mübadiləsinə şərait yaradır və onu genişləndirir;

ç) iki və daha artıq Tərəfin xahişi ilə Tərəflərin mövcud imkan, şərait və məsuliyyət sahəsində meydana çıxan fərqləri bu Protokol üzrə onların müvafiq öhdəliklərini nəzərə alaraq iqlim dəyişmələri və onun nəticələri probleminin həll olunması üçün Tərəflərin həyata keçirdiyi tədbirlərin koordinasiyası kömək göstərir;

d) Konvensiyanın məqsədləri və bu Protokolun qərarlarına uyğun olaraq, Konvensiyanın Tərəflər Konfransının müvafiq qərarlarının, bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəf Konfransı tərəfindən bəyanılacaq bu Protokolun səmərəli həyata keçirilməsi üçün müqayisəli metodologiyaların işlənməsi və mütəmadi olaraq dəqiqləşdirilməsini tam dolğunluğu ilə nəzərə alaraq fəaliyyəti genişləndirir və istiqamətləndirir;

e) bu protokolun yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan istənilən məsələlər üzrə tövsiyələr verir;

ə) 11-ci maddənin 2-ci bəndinə uyğun olaraq əlavə maliyyə vəsaitinin səfərbərliyə alınması üçün tədbirlər həyata keçirir;

f) bu Protokolun yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan köməkçi orqanları təsis edir.

g) lazım gəldikdə səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar hökumətlər arası və qeyri-hökumət orqanlarının xidmət və əməkdaşlığını və onların təqdim etdiyi informasiyanı sorğu və istifadə edir;

ğ) bu Protokolun yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan digər funksiyaları yerinə yetirir və Tərəflər Konfransının qərarlarının nəticəsi olan istənilən məsələni nəzərdən keçirir.

5. Konvensiyaya uyğun olaraq, həyata keçirilən Tərəflər Konfransının prosedur qaydaları və maliyyə prosedurları mutatis mutandis Protokoluna tətbiq edilir. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının konsensus əsasında digər bir qərara gəldiyi hallar istisna olmaqla;

6. Katiblik bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının birinci sessiyasını bu Protokolun qüvvəyə mindiyi vaxtdan etibarən başlanılması nəzərdə tutulan Tərəflər Konfransının 1-ci sessiyası ilə eyni vaxtda çağırır. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının növbəti sessiyaları hər il və bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı digər qərar çıxarmadığı təqdirdə Tərəflər Konfransının növbəti sessiyaları ilə eyni vaxtda keçirilir.

7. Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının növbədənkənar sessiyaları bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı

nın bunu zəruri hesab etdiyi təqdirdə və yaxud katibliyin bu tələbnaməni Tərəflərə göndərdiyi vaxtdan keçən altı ay ərzində, əgər bu tələb Tərəflərin ən azı 1/3-i tərəfindən dəstəklənmərsə, bu zaman Tərəflərdən 1-nin yazılı tələbnaməsi əsasında çağırılır.

8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Atom Enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik, BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisələri və o cümlədən Konvensiyanın Tərəfləri hesab olunmayan belə təşkilatların üzvü olan və yaxud onlarda müşahidəçi sifəti ilə iştirak edən istənilən dövlət bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının sessiyalarında müşahidəçi sifəti ilə təmsil oluna bilər. Bu Protokolun fəaliyyət dairəsinə aid olan məsələlər üzrə səlahiyyət daşıyan və bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının sessiyalarında müşahidəçi sifəti ilə təmsil olunmaları haqqında öz arzularını katibliyə bildirmiş, milli və yaxud beynəlxalq hökumət və yaxud qeyri-hökumət olmaqla istənilən orqan və yaxud təşkilatlara, yalnız iştirakçı Tərəflərin ən azı 1/3-nin narazılığı istisna olunmaqla, Konfransın bütün sessiyalarında iştirak etməyə icazə verilir. Müşahidəçilərin buraxılması və iştirakı yuxarıda göstərilən 5-ci bənddə nəzərdə tutulduğu kimi prosedur qaydaları ilə nizamlanır.

Maddə 14

1. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə uyğun olaraq təsis edilmiş katiblik bu Protokolun katibliyi sifəti ilə fəaliyyət göstərir.

2. Konvensiyanın katibliyinin funksiyaları haqqında 8-ci maddənin 2-ci bəndi və katibliyin fəaliyyətinin təşkili haqqında Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 3-cü bəndi mutatis mutandis Protokola tətbiq edilib. Bununla yanaşı, katiblik bu Protokola uyğun olaraq, üzərinə qoyulan funksiyaları da yerinə yetirir.

Maddə 15

1. Konvensiyanın 9 və 10-cu maddələri əsasında təsis olunmuş elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələrin aparılması üzrə köməkçi orqan və onların həyata keçirilməsi üzrə köməkçi orqan bu Protokolun yerinə yetirilməsi üzrə köməkçi orqan kimi müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir. Konvensiyaya uyğun olaraq bu iki or-

qanın fəaliyyətinə aid olan qərarlar mutatis mutandis Protokoluna tətbiq edilir. Elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələr aparən köməkçi orqanın sessiya iclasları elmi-texniki aspekti üzrə məsləhətləşmələr aparən köməkçi orqan və Konvensiyanın yerinə yetirilməsi üzrə köməkçi orqanın iclaslarına müvafiq olaraq həyata keçirilir.

2. Bu Protokolun Tərəfləri sayılmayan Konvensiya Tərəfləri köməkçi orqanların istənilən sessiyasının işində müşahidəçi sifəti ilə iştirak edə bilər. Köməkçi orqanların bu Protokolun köməkçi orqanlar sifəti ilə fəaliyyət göstərdiyi tədbirdə bu Protokolla bağlı qərarlar yalnız bu Protokolun Tərəfləri hesab olunan Tərəflər vasitəsilə qəbul edilir.

3. Konvensiyanın 9 və 10-cu maddələrinə uyğun olaraq təsis edilmiş köməkçi orqanlar bu Protokola aid olan məsələlər üzrə öz funksiyalarını həyata keçirərkən, bu Protokolun hal-hazırda tərəfi hesab edilməyən Tərəflər Konvensiyanı təmsil edən köməkçi orqanlar Bürosunun istənilən üzvü bu Protokolun Tərəfləri tərəfindən öz sırasından seçilmiş əlavə üzvlə əlavə olunur.

Maddə 16

Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı Konvensiyanın 13-cü maddəsində göstərilən çoxtərəfli məsləhətləşmələrin bu Protokola tətbiq olunması məsələsi Tərəflər Konfransı tərəfindən qəbul edilə biləcək müvafiq qərarlar baxımından lazım gəldikdə bu prosesin modifikasiyası məsələsini mümkün olan kimi nəzərdən keçirəcək. Bu Protokola tətbiq oluna biləcək istənilən çoxtərəfli məsləhətləşmə prosesi 18-ci maddəyə uyğun olaraq təsis edilmiş prosedur və mexanizmlərə xələl gətirmədən fəaliyyət göstərir.

Maddə 17

Tərəflər Konfransı tullantıların satış hesabı və məruzələrin araşdırılması və təqdim olunması üçün müvafiq prinsip, şərt, qayda və rəhbər prinsipləri müəyyənləşdirir. B əlavəsinə daxil edilmiş Tərəflər 3-cü maddəyə əsasən öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə tullantıların satışında iştirak edə bilərlər. İstənilən bu cür satış for-

ması bu maddəyə uyğun olaraq tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə müəyyən say öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə daxili fəaliyyəti tamamlayır.

Maddə 18

Bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransı 1-ci sessiyasında bu protokol qərarlarının yerinə yetirilməsi hallarının aşkara çıxarılması üçün müvafiq səmərəli prosedur və mexanizmləri və riayət etməmək hallarının səbəb, növ, dərəcə və tezliyini nəzərə alaraq baş verəcək nəticələrin təxmini sadalanmasının işlənilib hazırlanması yolu ilə bu cür qərarlara riayət etməmə hallarına müvafiq reaksiyalar verir. Bu maddəyə uyğun olaraq icbari xarakter daşıyan nəticələrlə bitən istənilən prosedur və mexanizmlər bu Protokola düzəlişlər vasitəsilə daxil edilir.

Maddə 19

Konvensiyanın mübahisələri nizama salınması haqqında 14-cü maddəsinin qərarları mutatis mutandis protokoluna tətbiq edilir.

Maddə 20

1. İstənilən Tərəf bu Protokola düzəlişlər etmək təklifini verə bilər.

2. Bu Protokola düzəlişlər bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının növbəti sessiyasında həyata keçirilir. Katiblik qəbul olunmaq üçün təqdim edilən və müşavirənin başlamasına ən azı 6 ay qalmış bu Protokola təklif olunan istənilən düzəlişin mətnini Tərəflərə bildirir. Katiblik Konvensiyanın Tərəfləri və imza edən Tərəflərinə və məlumatlandırmaq üçün depozitari Tərəfə təklif olunan düzəlişlərin mətnini də bildirir.

3. Tərəflər bu Protokola təklif olunan istənilən düzəlişlər üzrə razılıq əldə olunması üçün konsensus əsasında mümkün olan hər bir işi görür. Konsensusun əldə olunmasına yönələn bütün cəhdlərin boş çıxdığı və razılaşmanın əldə olunmadığı təqdirdə, düzəliş son çıxış yolu kimi Tərəflərin qeyd olunan müşavirəsində səsvermədə iştirak edənlərin 3/4 hissəsinin əksəriyyət səsi ilə qəbul edilir. Katiblik qəbul olunmaq üçün onu bütün Tərəflərə müşayiət edən depozitari Tərəfə qəbul olunmuş düzəliş mətnini bildirir.

4. Düzəlişlərin qəbul olunması haqqında sənədlər mühafizə olunmaq üçün depozitari Tərəfə təhvil verilir. Yuxarıda göstərilən 3-cü bəndə uyğun olaraq qəbul edilmiş düzəliş bu Protokolun Tərəflərin ən azı 3/4 hissəsi Tərəfindən qəbulu haqqında sənədin depozitari Tərəfindən qəbul edildiyi 90-cı gün bu sənədi qəbul edən Tərəflər üçün qüvvəyə minir.

5. Düzəliş göstərilən Tərəfin sözügedən düzəlişin qəbul edilməsi haqqında sənədlərin depozitari Tərəfə mühafizə üçün təqdim olunduğu təhvil gününün 90-cı günü bütün Tərəflər üçün qüvvəyə minir.

Maddə 21

1. Bu Protokola əlavə onun ayrılmaz hissəsini təşkil edir və əgər digər məsələlər nəzərdə tutulmursa, mövcud Protokola əsasən eyni zamanda ona edilən istənilən əlavələrə iqtibas deməkdir. Mövcud Protokolun qüvvəyə minməsindən sonra qəbul edilmiş istənilən əlavələr elmi, texniki, prosedur və yaxud inzibati məsələlərə aid olan təsviri xarakter daşıyan sadalama, forma və ya hər hansı digər materialla məhdudlaşır.

2. Hər bir Tərəf bu Protokola əlavənin qəbul edilməsi haqqında təklif irəli sürə bilər və bu Protokola olan əlavələrə düzəliş etmək təklifini verə bilər.

3. Bu Protokola əlavələr və protokol əlavələrinə edilən düzəlişlər bu Protokolun Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının növbəti sessiyasında qəbul edilir. Katiblik iclasın başlanmasına ən azı 6 ay qalmış təklif olunan istənilən əlavənin və yaxud əlavəyə edilən istənilən düzəlişin mətnini Tərəflərə bildirir. Katiblik həm də istənilən təklif olunana əlavə və yaxud əlavələrə edilən istənilən düzəlişin mətnini Tərəflərə Konvensiyanı imza edən Tərəflərə və məlumatlandırmaq üçün depozitari Tərəfə bildirir.

4. Tərəflər təklif olunan istənilən əlavə və yaxud istənilən düzəliş üzrə konsensus əsasında razılıq əldə etmək üçün əlindən gələni asırgəmir.

5. Konsensusa yönəlmiş bütün cəhdlər boş çıxdıqda, razılaşma əldə olunmadıqda bu zaman əlavə və yaxud əlavəyə düzəliş son çıxış yolu kimi Tərəflərin qeyd olunan iclasında səs verməyə iştirak edənlərin 3/4 hissəsinin böyük əksəriyyət səsi ilə qəbul edilir. Ka-

tiblik qəbul olunmuş əlavə və yaxud əlavəyə düzəlişin mətninin qəbul olunması üçün bütün Tərəfləri müşayiət edən depozitari Tərəfə bildirir.

6. Yuxarıda göstərilən 3 və 4-cü bəndlərə müvafiq olaraq qəbul edilmiş (a) və (b) bəndlərindən başqa, əlavə və yaxud əlavəyə düzəliş bu Protokolun bütün Tərəfləri üçün depozitari tərəfindən qeyd olunan əlavə, yaxud əlavəyə düzəlişin qəbul olunması haqqında Tərəflərə göndərdiyi bildirişdən yalnız 6 ay sonra qüvvəyə minir, bu müddət ərzində qeyd olunan əlavə və yaxud əlavəyə edilən düzəlişi qəbul etmələri haqqında depozitari tərəfə yazılı şəkildə öz bildirişini göndərən Tərəflər istisna olmaqla. Əlavə və yaxud əlavəyə düzəliş onları qəbul etmək haqqında öz bildirişini ləğv edən Tərəflər üçün yalnız depozitor Tərəfin bu bildirişin ləğvi barədə aldığı xəbərin 90-cı günü qüvvəyə minir.

7. Qəbul edilmiş əlavələr və yaxud əlavələrə düzəlişlər bu Protokola düzəlişlərin edilməsi ilə bağlı olduğu təqdirdə bu cür əlavə və yaxud əlavəyə bu Protokola edilən düzəliş qüvvəyə minənədək fəaliyyət göstərmir.

8. Bu Protokolun (a) və (b) əlavələrinə edilən düzəlişlər, (b) əlavəsinə istənilən düzəlişin yalnız sözügedən Tərəfin yazılı şəkildə yazıldıqdan sonra qəbul edilməsi şərti ilə 20-ci maddədə göstərilən proseduralara uyğun olaraq qəbul edilir və qüvvəyə minir.

Maddə 22

1. Aşağıda göstərilən 2-ci bənddə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla hər bir Tərəf bir səsə malikdir.

2. İqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilatlar bu Protokolun Tərəfləri hesab olunan üzv olan dövlətlərin ümumi miqdarına bərabər olan səs çoxluğu ilə onların səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə səsvermədə iştirak edirlər. Bu cür təşkilat onun üzvü olan hər hansı bir dövlət öz səs hüququnun istifadəsindən asılı olaraq səs hüququndan istifadə etmir və əksinə.

Maddə 23

Bu Protokolun depozitari funksiyalarını Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi yerinə yetirir.

Maddə 24

1. Bu Protokol Konvensiyanın Tərəfləri hesab olunan iqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilatlar və dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsi və yaxud bəyənilməsi, təsdiq edilməsi və imza olunması üçün açıq hesab olunur. O, 1998-ci il 16 mart tarixindən 15 mart 1999-cu ilədək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nyu-Yorkda yerləşən mərkəzi idarəsində imzalanmaq üçün açıq hesab olunur. Bu Protokol imzalanması üçün bağlandıqı tarixin növbəti günü birləşmək üçün açılır. Təsdiq olunma, qəbul, bəyənilmə və yaxud birləşdirilmə haqqında sənədlər mühafizə olunmaq üçün depozitariyə təhvil verilir.

2. Bu Protokolun Tərəfi hesab olunan, lakin bununla yanaşı heç bir üzv dövləti Protokolun tərəfi hesab olunmayan iqtisadi inteqrasiya üzrə istənilən regional təşkilat bu Protokolda göstərilən bütün öhdəlikləri daşıyır. Bir və ya bir neçə üzv dövləti bu Protokolun Tərəfləri hesab olunan bu cür təşkilatlar və onun üzv dövlətləri bu Protokol üzrə götürdükleri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq vəzifələrin həyata keçirilməsini qərara alır. Bu cür hallarda göstərilən təşkilat və onun üzv dövlətləri bu Protokola uyğun olaraq eyni zamanda müvafiq hüquqlardan istifadə etmək hüququna malik olmur.

3. Təsdiq, qəbul, bəyənilmə və yaxud qoşulma haqqında olan sənədlərdə iqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilatlar bu Protokola nizamə salınan məsələlərə münasibətdə öz səlahiyyət həddlərini bildirir. Bu təşkilatlar, həmçinin depozitari Tərəfini məlumatlandırır, o isə öz növbəsində səlahiyyətləri çərçivəsində hər hansı mühüm dəyişikliklər haqqında Tərəfləri xəbərdar edir.

Maddə 25

1. Bu Protokol Konvensiyanın ən azı 55 Tərəfi, o cümlədən karbon dioksid qazlarının ümumi tullantısının ən azı 55%-nin öhdəsinə düşdüyü, Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər və 1990-cı il üçün Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər tərəfindən təsdiq, qəbul, bəyənilmə və ya qoşulma sənədlərini mühafizə etmək üçün təhvil verdikdən 90 gün sonra qüvvəyə minir.

2. Bu maddənin məqsədlərinə görə 1990-cı il üçün Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflərin karbon dioksidin ümumi tullantıları bu Proto-

kolon qəbul olunduğu gün və yaxud Konvensiyanın 12-ci maddəsinə uyğun olaraq təqdim olunan ilk milli məruzələrdən əvvəllər Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflərin bildirdiyi miqdar deməkdir.

3. Yuxarıda göstərilən 1-ci bəndə uyğun olaraq, Protokolun qüvvəyə minməsi üçün lazım olan şərtlərin yerinə yetirilməsindən sonra bu Protokolu təsdiqləyən, qəbul edən, bəyənən və yaxud ona qoşulan iqtisadi inteqrasiya üzrə hər bir regional təşkilat və yaxud dövlət üçün bu Protokol təsdiq, qəbul, bəyənilmə və yaxud qoşulma haqqında sənədlərin mühafizəyə təqdim edilməsindən 90 gün sonra qüvvəyə minir.

4. İqtisadi inteqrasiya üzrə regional təşkilat tərəfindən mühafizə olunmağa təqdim edilən heç bir sənəd bu maddənin məqsədləri üçün bu təşkilatın üzv dövlətləri tərəfindən qorunmaq üçün təhvil verilmiş sənədlərə əlavə kimi nəzərdən keçirilmir.

Maddə 26

Bu Protokola düzəlişlərə yol verilmir.

Maddə 27

1. Bu və ya digər Tərəf üçün Bu Protokolun qüvvəyə mindiyi 3 il ərzində istənilən vaxt bu Tərəf depozitari tərəfə yazılı bildiriş göndərmək Protokoldan çıxıb bilər.

2. İstənilən bu cür çıxış depozitari tərəfindən çıxış haqqında bildirişin alınmasından keçən bir il ərzində və yaxud Protokoldan çıxış haqqında bildirişdə göstərilə biləcək daha sonrakı dövr ərzində qüvvəyə minir.

3. Konvensiyadan çıxan istənilən Tərəf bu Protokoldan da çıxış hesab olunur.

Maddə 28

1. Mətn ingilis, ərəb, ispan, Çin, rus və fransız dillərində yazılıb. Əslinə müvafiq olan bu Protokolun əsli Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə mühafizə üçün təhvil verilir.

Kioto şəhərində 1997-ci il dekabrın 11-də bağlanmışdır.

Göstərilən günlərdə bu Protokola öz imzalarını qoyan kifayət qədər səlahiyyətli, aşağıda imza edənlər onu təsdiqləyir.

Əlavə A

Parnik qazları

Karbon dioksid (SO₂)

Metan (SN₄)

Azot mono oksid (N₂O)

Karbonhidroftor (QFU)

Karbonperftor (PFU)

Kükürd heksaftor (SF₆)

Mənbələrin sektor və kateqoriyaları

Energetika

Yanacaqın yandırılması

Energetika sənayesi

Emal sənayesi və tikinti

Nəqliyyat

Digər bölmələr və s.

Yanacaqın hasili və daşınması zamanı sızmalar

Neft və təbii qaz və s.

Sənaye prosesləri

Dağ-mədən sənayesi məhsulları

Kimya sənayesi

Metallurgiya

Digər istehsal sahələri

Hallogenkarbon birləşmələri və kükürd heksaftor istehsalı

Hallogenkarbon birləşmələri və kükürd heksaftorun istehsalı

Həlləddici və digər məhsulların istifadəsi

Kənd təsərrüfatı

İntestinal fermentasiya

Peyinin yığılması, saxlanması və istifadəsi

Düyü istehsalı

Kənd təsərrüfatı torpaqları

Savanna yaşıllarının idarə olunması

Kənd təsərrüfatı tullantılarının sahələrində yandırılması və s.

Tullantılar

Torpaqdan möhkəm tullantıların çıxarılması

Qrunt sularının təmizlənməsi

Tullantıların yandırılması və s.

Əlavə B

Tullantıların məhdudlaşdırılması və ixtisarı üzrə müəyyən say öhdəlikləri (baza ilə və ya mərhələsi üçün faizlər)

Avstraliya	108
Avstriya	92
Belçika	92
Bolqarıstan	92
Macarıstan	94
Almaniya	92
Yunanıstan	92
Danimarka	92
Avropa Birliyi	92
İrlandiya	92
İslandiya	110
İspaniya	92
İtaliya	92
Kanada	94
Latviya	92
Litva	92
Lixtenşteyn	92
Lüksemburq	92
Monako	92
Hollandiya	92
Yeni Zelandiya	100
Norveç	101
Polşa	94
Portuqaliya	92
Rusiya Federasiyası	100
Rumıniya	92
Slovakiya	92
Sloveniya	92
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı	92
Amerika Birləşmiş Ştatları	93
Ukrayna	100

Finlandiya	92
Fransa	92
Xorvatiya	95
Çexiya Respublikası	92
İsveçrə	92
İsveç	92
Estoniya	92
Yaponiya	94
<hr/>	
Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini həyata keçirən Tərəflər	

TƏRƏFLƏR KONFRANSININ QƏBUL ETDİYİ QƏRARLAR

(12-ci plenar iclası, 11 dekabr 1997-ci il)
QƏRAR 1/SR.3

İqlim Dəyişmələri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının
Çərçivə Konvensiyasına Kioto Protokolunun qəbulu
Tərəflər Konfransı

İqlim dəyişmələri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının 4-cü maddəsinin (b) və 2-ci maddəsinin (a) bəndlərini 1-ci sessiyada nəzərdən keçirərək və bu yarımbəndlərin müvafiq olmadığı nəticəsinə gələrək,

3-cü sessiyada protokol və ya digər hüquqi sənəd qəbul edərək 2000-ci ildən sonrakı dövr ərzində müvafiq tədbirlər həyata keçirmək üçün ona imkan verən prosesi başlamaq qərarına gəlmiş Berlin mandatı: protokol üzrə təkliflər və sonrakı fəaliyyət üzrə qərarlar nəzərə alınmaqla Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 2a və b bəndlərində göstərilən öhdəliklərin uyğunluğunun araşdırılması adlandırılan 1/TK.1 qərarına istinad edərək,

bu prosesin məqsədlərindən birini Əlavə I-a daxil edilmiş inkişaf etmiş digər ölkələrin Konvensiyanın Tərəflərinin öhdəlikləri üzrə 4-cü maddəsinin a və b bəndlərində göstərilənlərin möhkəmləndirilməsi, siyasət və tədbirlərin işlənilib hazırlanması, o cümlədən miqdar məhdudiyətləri göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və Monreal

Protokolu ilə nizama salınmayan mənbələrdə antropogen tullantıların və parnik qazlarının udularla absorpsiyasının, məsələn, 2005, 2010, 2020-ci illər üçün konkret şəkildə razılaşdırılmış müddət ərzində ixtisarının olduğunu aşağıda qeyd edərək,

Əlavə 1-ə daxil edilmiş Tərəflər üçün hər hansı yeni öhdəliyə gətirib çıxarmayacaq bu proses Berlin mandatına müvafiq olmasına baxmayaraq, 4-cü maddənin 1-ci bəndi üzrə mövcud öhdəliyi təsdiqləyə və 4-cü maddənin 3-5 və 7-ci bəndlərini nəzərə alaraq stabil inkişafa nail olmaq üçün bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə köməklik göstərəcəyini də xatırladaraq,

Berlin mandatı üzrə xüsusi qrupun 8-ci sessiyasındakı işi haqqındakı məruzəsini nəzərə alaraq,

Berlin mandatı üzrə xüsusi qrup sədri tərəfindən təqdim edilən məruzəni məmnuniyyətlə nəzərdən keçirərək,

komitə fəaliyyətinin yekunu haqqında tam heyətli komitə sədrinin məruzəsini razılıqla nəzərə alaraq,

İqlim dəyişmələri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının Kioto Protokolunun tezliklə qüvvəyə minməsi üçün zəruri hazırlığın aparılmasını başa düşərək,

Argentinanın Buenos-Ayres şəhərində keçiriləcək Tərəflər Konfransının sessiyasının uğurla başa çatması üçün vaxtında görülən tədbirlərin arzu olunduğunu anlayaraq,

1. Kioto Protokolunu qəbul etmək qərarını verir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinin bu Protokolun hazırkı qərara əlavədə göstərilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının depozitarisi olmasını və 16 mart 1998-ci ildən 15 mart 1999-cu ilədək Nyu-York şəhərində imzalanması üçün açılmasını xahiş edir.

3. İqlim dəyişmələri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının bütün Tərəflərini 16 mart 1998-ci ildə və yaxud bundan sonrakı müddət ərzində ilk əlverişli vaxtda bu Protokolun imzalamağa, təsdiq, qəbul və ya bəyənilmə, müvafiq hallarda isə qoşulma haqqında sənədlərin mühafizə olunması üçün mümkün qədər tez bir zamanda təqdim etməyə dəvət edir.

4. Konvensiya Tərəfləri olmayan dövlətləri Protokolun Tərəfləri olmaq üçün təxirə salınmadan Konvensiyanı təsdiq etməyə və yaxud ona qoşulmağa dəvət edir.

5. Elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələr aparan köməkçi orqanın sədrinə və Protokolun yerinə yetirilməsi üzrə köməkçi orqanın sədrinə 1998–1999-cu illəri əhatə edən ikiillik proqram üzrə təsdiq olunmuş büdcə və onunla bağlı olan katibliyin fəaliyyət proqramı nəzərə alınmaqla aşağıda göstərilən məsələlər üzrə Tərəflər Konfransının 4-cü sessiyasında baxılması zəruri olan hazırlıq işləri üzrə katibliyə rəhbər göstərişlər verilməsini və bu işin müvafiq köməkçi orqanlar arasında müvafiq şəkildə bölüşdürülməsini xahiş edir:

a) mənbələrdən çıxan tullantılar və parnik qazlarının udularla absorpsiyası ilə bağlı olan insan fəaliyyətinin bu və ya digər əlavə növlərinə aid olan rəhbər prinsiplərin, qayda və şərtlərin müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı torpaqları, torpaqdan istifadə və meşə təsərrüfatında istifadə olunan dəyişikliklər miqdarı Konvensiyanın 1-ci əlavəsinə daxil edilmiş Protokolun Tərəfləri üçün nəzərdə tutulan miqdara əlavə edilir və yaxud Protokolun 3-cü maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulduğu kimi bu miqdardan çıxılır;

b) Protokolun 17-ci maddəsinin yerinə yetirilməsi zamanı tullantı satışının hesabı və məruzələrin yoxlanılması və təqdim olunması üçün müvafiq prinsiplər, qayda və şərtlər və xüsusilə də rəhbər prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi;

c) Konvensiyanın 1-ci əlavəsinə daxil edilmiş Protokolun istənilən Tərəfi hər hansı bir digər Tərəfə Protokolun 6-cı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, iqtisadiyyatın istənilən bölməsində mənbələrdən çıxan antropogen tullantıların ixtisarına və yaxud parnik qazlarının udularla antropogen absorpsiyasının artırılmasına yönələn layihələr nəticəsində əldə olunan tullantı ixtisar vahidlərinin təqdimi və yaxud qəbulu üçün rəhbər prinsiplərin hazırlanması;

ç) öhdəliklərin fəaliyyət dövrü ərzində ayrı-ayrı layihələrin tullantılara göstərdiyi mühüm proporsional təsirin olduğu protokollun (b) əlavəsində göstərilən Tərəflərin qərarlarının nəzərə alınması üçün lazım olduqda bu cür metodologiyalarla bağlı qərarların qəbul edilməsi;

d) Protokolun 12-ci maddəsinin 10-cu bəndinin nəticələrinin analizi.

6. Elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələr aparan köməkçi orqanın sədri və Protokolun yerinə yetirilməsi üzrə köməkçi orqanın

nın sədrinin Protokola müvafiq olaraq üzərinə qoyulan öhdəliyi Tərəflər müşavirəsi sifəti ilə fəaliyyət göstərən Tərəflər Konfransının Protokolu qüvvəyə mindiyi 1-ci sessiyada yerinə yetirilməsi üçün, onlar arasında hazırlıq işlərinin aparılması üçün bölgünün edilməsi haqqında bu orqanların 8-ci sessiyasında birgə təklif irəli sürməsinə xahiş edir.

QƏRAR 2/SR.3

Kioto Protokolu ilə bağlı olan metodoloji məsələlər

Tərəflər Konfransı

– 4/TK.1 və 9/TK.2 qərarlarına istinad edərək,

– elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələrin aparılması üçün köməkçi orqanın 4-cü sessiyasında qəbul edilmiş müvafiq nəticələrini bəyənərək,

1. Monreal Protokolu ilə nizamlanmayan mənbələrdən çıxan antropogen tullantıları və parnik qazlarının udularla absorbiyası haqqında göstəricilərin hesabına alınması və təqdimi zamanı İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun 1996-cı il parnik qazlarının milli kadastri üçün Tərəflərin yenidən nəzərdə keçirilən rəhbər prinsipləri tətbiq etməsinin zəruriliyini yenidən təsdiq edir.

2. Göstəricilər mövcud olduqda karbonhidroftor, karbonperftor və kükürd heksoftorid tullantıların faktiki olaraq hesablanması və tullantılar haqqında göstəricilərin təqdimi zamanı onlardan istifadə etməyin zəruriliyini təsdiqləyir. Zəruri göstərici mənbələrinin yaradılması üçün Tərəflər bütün qüvvələri səfərbərliyə almalıdırlar.

3. Qlobal istiləşmə potensiallarının (1995-ci ildə MQEİK PQP-nin həcmninə) qiymətləndirilməsi haqqında İqlim dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun 100 illik dövr ərzində parnik qazlarının təsirinə əsaslanan qlobal istiləşmə potensialının hesablanması ilə bağlı immanent və mürəkkəb qeyri-müəyyənlik amillərini nəzərə alaraq 2-ci məruzəsində təqdim edilən potensial kimi qəbul etməyin zəruri olduğunu yenidən təsdiq edir.

4. 1996-cı il parnik qazlarının milli kadastri üçün İqlim dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun yenidən baxılmış rəhbər prinsiplərinə uyğun olaraq beynəlxalq daşımaları həyata ke-

çirən, dəniz və ya hava gəmilərinə satılan bunker yanacağı ilə bağlı olan tullantıları milli yekun göstəricilərinə daxil etmək yox, ayrıca xəbər verməyi xatırladır, o cümlədən elmi-texniki aspektlər üzrə məsləhətləşmələr aparən köməkçi orqan Tərəflərin parnik qazlarının ümumi kadastrina bu tullantıların daxil edilməsi haqqında məsələyə yenidən baxılmasını davam etdirməyə israrla dəvət edir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilən çoxtərəfli əməliyyatlar nəticəsində yaranan tullantıların milli göstəricilərə daxil edilməyərək ayrıca xəbər veriləcəyini qərara alır; əməliyyatlarla bağlı digər tullantılar bir və ya daha çox iştirakçı Tərəfin tullantılar haqqında milli yekun göstəricilərinə daxil edilir;

QƏRAR 3/TK.3

Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərinin həyata keçirilməsi

Tərəflər Konfransı,

İqlim dəyişmələri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Çərçivə Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərinin qərarını göstərərək,

«Berlin mandatı»nın 1 (b) bəndi və Konvensiyanın 3-cü maddəsinin qərarını qeyd edərək,

1. Protokolun yerinə yetirilməsi üzrə Köməkçi orqanın 8-ci sessiyasında Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 8 və 9-cu bəndlərində göstərilən inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab edilən Tərəflərin iqlim dəyişmələrinin mənfii nəticələri, yaxud cavab tədbirlərinin icra edilməsi nəticələri ilə yaranan xüsusi tələb və ehtiyacın nəzərə alınması üçün zəruri olan tədbirlərin müəyyən və aşkar edilməsi prosesini başlamağı xahiş edir.

2. Protokolun yerinə yetirilməsi üzrə Köməkçi Orqandan bu prosesin yekun nəticələri haqqında Tərəflər Konfransının 4-cü sessiyasına məruzə təqdim etməyi xahiş edir.

3. Tərəflər Konfransının 4-cü sessiyasında bu prosesin gedişində çıxarılan nəticə və təkliflər əsasında tədbirlər haqqında qərar qəbul etməyə çağırır.

**Üçüncü sessiyanın işi haqqında
Tərəflər Konfransının hesabatı**

Cədvəl: *Kioto Protokolunun 25-ci maddəsinin məqsədləri
üçün 1990-cı ildə əlavə 1-ə daxil edilmiş, Tərəflərin karbon dioksidin
ümumi tullantıları*

Göstəricilər 1997-ci il 11 dekabr və ya daha erkən tarixli ilk milli Xəbərlərdə, əlavə 1-ə daxil edilmiş 34 Tərəf tərəfindən təqdim olunan və katiblik tərəfindən bir neçə sənəddə (A/AS.237/81; FCCC/CP/1996/12 Əlavə 2 və FCCC/N/1997/6) qruplaşdırılan informasiyaya istinad edir. Məlumatların bəzisi mənbələrdən çıxan karbon dioksid tullantıları və torpaqdan istifadə və meşə təsərrüfatı sahəsində baş verən dəyişiklik kateqoriyaları ilə tullantıların uducularla absorpsiyası üzrə göstəriciləri özündə cəmləşdirir. Lakin informasiyanın müxtəlif ötürülmə yollarını nəzərə alaraq bu göstəricilər cədvələ daxil edilməmişlər

**Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin
qorunması haqqında**

AVROPA KONVENSIYASI

Bern, 19.IX.1979

GİRİŞ

Avropa Şurasına üzv olan Dövlətlər və bu sənədi imzalayan digərləri,

– Avropa Şurasının məqsədinin təbiətin qorunması sahəsində onun üzvləri arasında birliyin yaradılması olduğunu nəzərə alaraq;

– Avropa Şurasının təbiətin qorunması sahəsində başqa dövlətlərlə əməkdaşlıq etmək arzusunu nəzərə alaraq;

– yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların gələcək nəsillərə çatdırılmalı və qorunmasına ehtiyacı olan estetik, elmi, mədəni, əyləndirici, iqtisadi və daxili dəyərlərdən ibarət təbii nəsil təşkil etdiyini başa düşərək;

– yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların bioloji balansın saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadığını başa düşərək;

– yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların bir çox növlərinin ciddi şəkildə azalmağa olduğunu və onların bəzilərinin nəslinin kəsilməsi qorxusu olduğunu qeyd edərək;

– təbii məskunlaşma yerlərinin qorunmasının yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların müdafiəsi və qorunmasının mühüm tərkib hissəsi olduğunu bilərək;

– yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qorunmasının dövlətlər tərəfindən öz milli məqsəd və proqramlarında nəzərə alınmalı olduğunu və xüsusilə onların yerli köçəri növlərini qorumaq üçün

beynəlxalq əməkdaşlıq yaratmaq lazım olduğunu başa düşərək;

– dövlətlər və ya beynəlxalq orqanlar tərəfindən ümumi fəaliyyət üçün edilən geniş yayılmış tələblər, xüsusilə 1972-ci ildə İnsanların Ətraf Mühiti mövzusunda həsr edilən Birləşmiş Millətlər Konfransı və Avropa Şurasının Məsləhətçi Assambleyası tərəfindən ifadə edilən tələbləri nəzərə alaraq;

– ətraf mühitin qorunması üzrə İkinci Avropa Hökumətləri Konfransının qəbul etdiyi 2 Nə-li qərarın tələblərinə, xüsusilə canlı təbiətin qorunması sahəsində, riayət etməyi arzulayaraq, aşağıda göstərilən məsələlər üzrə razılığa gəlmişlər:

I fəsil

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1

1. Bu Beynəlxalq Sazişin məqsədi yabanı bitkiləri və vəhşi heyvanları və onların təbii məskunlaşmış yerlərini, xüsusilə qorunması bir neçə Hökumətin əməkdaşlığını tələb edən növlərini və məskunlaşma yerlərini qorumaq və bu cür əməkdaşlığa kömək etməkdən ibarətdir.

2. Təhlükə altında olan və zəif növlərə, bu cür köçəri növlər daxil olmaqla, xüsusi diqqət yetirilir.

Maddə 2

Razılaşan Tərəflər iqtisadi və əyləndirici tələbləri və riskli yerlərdə vəhşi heyvanları və yabanı bitkiləri, onların subnövlərini, müxtəlifliyini və ya formalarını nəzərə alarkən, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların populyasiyasını və ya onu, xüsusilə ekoloji, elm və mə-

dəniyyət tələblərinə uyğun səviyyədə qorumaq və ya həmin səviyyəyə uyğunlaşdırmaq üçün lazımı tədbirlər görür.

Maddə 3

1. Hər bir Razılaşan Tərəf bu Beynəlxalq Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, təhlükə altında olan və zəif növlərə, xüsusilə endemik növlərə və təhlükə altında olan məskunlaşma yerlərinə xüsusi diqqət yetirərək vəhşi heyvanlar və yabanı bitkilər və təbii məskunlaşma yerlərinin qorunması üçün dövlət siyasətinə kömək etmək üçün addımlar atır.

2. Hər bir Razılaşan Tərəf öz işinin planlaşdırılmasında və inkişaf prinsiplərində və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə qarşı nəzərdə tutulan tədbirlərdə yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qorunması istiqamətində iş aparacağına öhdəlik götürür.

3. Hər bir Razılaşan Tərəf yabanı bitkilər və vəhşi heyvanların növləri və onların məskunlaşdığı yerlərə dair biliklər əldə edilməsinə kömək edir və onların qorunmasına olan ehtiyac barədə ümumi məlumat yayır.

II fəsil

MƏSKUNLAŞMA YERLƏRİNİN QORUNMASI

Maddə 4

1. Hər bir Razılaşan Tərəf yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların növlərinin, xüsusilə I və II Əlavələrdə müəyyənləşdirilən növlərin məskunlaşdığı yerlərin qorunmasını və təhlükə altında olan tə-

bii məskunlaşma yerlərinin qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq və lazımi qanunvericilik və inzibati tədbirlər görür.

2. Razılaşan Tərəflər öz işlərinin planlaşdırılması və inkişaf prinsiplərində əvvəlki bənddə nəzərdə tutulan sahələrin qorunması tələblərinin həyata keçirilməsini nəzərə alır ki, bu cür sahələrin pisləşməsinə aradan qaldırsın və ya bu vəziyyəti mümkün qədər minimuma endirsin.

3. Razılaşan Tərəflər II və III Əlavələrdə müəyyənləşdirilən heyvanların köçəri növləri üçün əhəmiyyətli olan və müvafiq olaraq onların qışlaması, yerləşməsi, artması və ya tük tökmək, qabıqdan çıxması üçün istifadə etdikləri köçmə marşrutları ilə əlaqəli olan ərazilərin qorunmasına xüsusi diqqət yetirəcəyinə öhdəlik götürür.

4. Razılaşan Tərəflər bu maddədə nəzərdə tutulan təbii məskunlaşma yerləri sərhəd zonalarında yerləşdiyi halda onları qorumaq üçün öz səylərini müvafiq şəkildə əlaqələndirməyi öhdəsinə götürür.

III fəsil FLORA VƏ FAUNA NÖVLƏRİNİN QORUNMASI

Maddə 5

Hər bir Razılaşan Tərəf I Əlavədə müəyyənləşdirilən yabanı bitki növlərinin xüsusi olaraq qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq və lazımi qanunvericilik və inzibati tədbirlər görür. Bu cür bitkilərin bilə-bilə yığılması, toplanması, kəsilməsi, kökündən çıxarılması qadağan edilir. Hər bir Razılaşan Tərəf müvafiq şəkildə həmin növlərə malik olmağı və ya onların satışını qadağan edir.

Maddə 6

Hər bir Razılaşan Tərəf II Əlavədə müəyyənləşdirilən vəhşi heyvan növlərinin xüsusi olaraq qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq və lazımi qanunvericilik və inzibati tədbirlər görür. Həmin növlər üçün aşağıda göstərilənlər xüsusilə qadağan edilir:

a) bütün növlərin bilərəkdən ovlanması və saxlanması və bilərəkdən öldürülməsi;

b) nəsil artırma və istirahət sahələrini bilə-bilə zədələmək və ya dağıtmaq;

c) vəhşi heyvanların, xüsusilə nəsil artırma, böyütmə və qış yuxusu/yay yuxusu zamanı bilə-bilə narahat edilməsi;

ç) vəhşi heyvanların yumurtalarının bilə-bilə sındırılıb-dağıdılması və ya onlardan götürülməsi və ya onların hətta boş olmasına baxmayaraq saxlanması;

d) bu maddənin müddəalarının səmərəliliyini artırma bilən hallarda, heyvanlara, canlı və ya ölü halda, içi doldurulmuş və canlıya oxşadılmış heyvanlar, onların hissə və ya törəmələri daxil olmaqla, sahib olmaq və ya onlardan daxili ticarət məqsədi ilə istifadə etmək.

Maddə 7

1. Hər bir Razılaşan Tərəf III Əlavədə müəyyənləşdirilən vəhşi heyvan növlərinin xüsusi olaraq qorunmasını təmin etmək üçün müvafiq və lazımi qanunvericilik və inzibati tədbirlər görür.

2. III Əlavədə müəyyənləşdirilən hər hansı vəhşi heyvanlardan

istifadə 2-ci maddənin tələblərini nəzərə alaraq heyvan populyasiyasını təhlükədən uzaq etmək məqsədi ilə tənzimlənilir.

3. Görüləcək tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

a) istifadəni tənzimləyən qadağan edilmiş fəsilələr və ya başqa üsullar;

b) artım səviyyəsinin lazımı dərəcədə bərpa edilməsi məqsədi ilə istifadənin müvafiq olaraq müvəqqəti və ya qismən qadağan edilməsi;

v) müvafiq olaraq canlı və ya ölü heyvanların satışı, satış üçün saxlanması, satış üçün daşınması və ya satış üçün təklif edilməsinin tənzimlənməsi.

Maddə 8

III Əlavədə müəyyənləşdirilən vəhşi heyvan növlərinin ovlanması və ya öldürülməsi ilə əlaqədar və 9-cu maddəyə uyğun olaraq II Əlavədə göstərilən növlərə istisnalar tətbiq edilən hallarda, Razılaşan Tərəflər heyvanların ovlanması və ya öldürülməsinin bütün hüquq bərabərliyinin pozulması vasitələrinin, heyvan növləri populyasiyasının qismən yox olmasına və ya onların narahatçılığına təsir edən vasitələrin və xüsusilə IV Əlavədə göstərilən vasitələrin istifadəsini qadağan edir.

Maddə 9

1. Hər bir Razılaşan Tərəf 4, 5, 6, 7-ci maddələrin müddəalarına və ya 8-ci maddədə göstərilən vasitələrin istifadəsinə qoyulan qadağanlara istisnalar edə bilər, bir şərtlə ki, bu məsələnin başqa kifayətləndirici həlli yoxdur və bu istisna nəzərdə tutulan populyasiyanın yaşamasına təsir etmir. Həmin istisnalar aşağıdakı məqsədlər üçün edilə bilər:

– flora və faunanın qorunması üçün;

– məhsul, ev heyvanları, meşələr, balıq vətəgələri, əmlakın su və digər formalarının ciddi zərərlərdən qorunması;

– insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyi, atmosferin təhlükəsizliyi və ya ictimaiyyətin başqa artan maraqları üçün;

tədqiqat və təhsil, populyasiyanın yenidən artırılması, yenidən törədilməsi və lazımı şəkildə nəslini artırmaq məqsədi ilə;

– ciddi nəzarət şəraitində, seçmə ilə və məhdud dərəcədə müəyyən

vəhşi heyvanların və bitkilərin az sayda götürülməsi, saxlanması və ya başqa məqsəduyğun istifadəsinə icazə vermək üçün.

2. Hər bir Razılaşan Tərəf hər iki ildən bir Rəhbər Komitəyə əvvəlki bəndlərdə edilən istisnalar barədə məlumat verir. Həmin məlumatlarda aşağıdakılar göstərilməlidir:

– istisnalara məruz qalan və ya artıq məruz qalmış populyasiyalar və lazımı vaxtda cəlb edilən nümunələrin sayı;

– öldürülməsi və ya ovlanması üçün icazə verilmiş vasitələr;

– bu cür istisnaların verildiyi risk şəraiti, vaxt və yer ilə əlaqədar şərtlər;

– bu şərtlərin yerinə yetirildiyi barədə elan etmək, istifadə ediblə vasitələr, onlarla əlaqədar mövcud məhdudiyətlər və onların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi üçün verilən səlahiyyət;

– həyata keçirilən nəzarət.

IV fəsil

KÖÇƏRİ NÖVLƏR ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TÛTÛLAN XÛSUSI MÛDDƏALAR

Maddə 10

1. Razılaşan Tərəflər 4, 6, 7 və 8-ci maddələrdə müəyyənləşdirilən tədbirlərə əlavə olaraq II və III Əlavələrdə göstərilən, onların ərazilərində yayılan köçəri növlərin qorunması üçün səylərini əlaqələndirmək üzrə öhdəlik götürür.

2. Razılaşan Tərəflər 7-ci maddənin 3a bəndində müəyyənləşdirilmiş qadağan edilmiş fəsilələr və/və ya digər istifadəni tənzimləyən qaydaların III Əlavədə müəyyənləşdirilən köçəri növlərə dair tələblərinə uyğun olduğu və müvafiq olaraq həmin qaydaların hazır olmasını təmin etmək barədə öhdəlik götürür.

V fəsil
ƏLAVƏ MÜDDƏALAR

Maddə 11

1. Razılaşan Tərəflər bu Beynəlxalq Sazişin müddəalarını həyata keçirərkən aşağıda göstərilənlər üzrə öhdəlik götürür:

a) müvafiq vaxtlarda, xüsusilə bu Beynəlxalq Sazişin digər maddələrinə uyğun olaraq nəzərdə tutulan tədbirlərin səmərəliliyini artırmağın mümkün olduğu hallarda əməkdaşlıq etmək;

b) bu Beynəlxalq Sazişin məqsədləri ilə əlaqədar olan tədqiqat işlərinin aparılmasını stimullaşdırmaq və ya əlaqələndirmək.

2. Hər bir Razılaşan Tərəf aşağıda göstərilənlər üzrə öhdəlik götürür:

a) təhlükə altında olan növlərin qorunmasına kömək edə biləcək hallarda yabani bitki və vəhşi heyvanların yerli növlərinin yenidən yaradılmasını stimullaşdırmaq, o şərtlə ki, bu cür tədqiqat hər şeydən əvvəl yenidən yaradılmanın səmərəli və qəbul edilməsi mümkünlüyünü müəyyənləşdirmək sahəsində digər Razılaşan Tərəflərin təcrübəsinə əsasən aparılsın;

b) yerli olmayan növlərin yaradılması üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi.

3. Hər bir Razılaşan Tərəf öz ərazisində tam şəkildə qorunan və I və II Əlavələrə daxil edilməmiş növləri barədə Rəhbər Komitəyə məlumat verir.

Maddə 12

Razılaşan Tərəflər bu Beynəlxalq Sazişdə flora və faunanın və onların məskunlaşdığı yerlərin qorunması ilə əlaqədar nəzərdə tutulan tədbirlərə nisbətən daha ciddi tədbirlər görə bilər.

VI fəsil
RƏHBƏR KOMİTƏ

Maddə 13

1. Bu Beynəlxalq Sazişin həyata keçirilməsi məqsədilə Rəhbər Komitə yaradılır.

2. Hər bir Razılaşan Tərəf Rəhbər Komitədə bir və ya daha artıq nümayəndə ilə təmsil oluna bilər. Hər bir nümayəndə bir səsə malikdir. Avropa İqtisadi Birliyi özünün səlahiyyəti olan sahələrdə özünün bu Beynəlxalq Sazişin Razılaşan Tərəfləri olan üzv Dövlətlərinin sayına bərabər miqdarda səsə səs vermək hüququnu həyata keçirir.

3. Avropa Şurasına üzv olan, lakin Beynəlxalq Sazişin Razılaşan Tərəfi olmayan hər hansı Dövlət Rəhbər Komitədə müşahidəçi kimi təmsil oluna bilər.

Rəhbər Komitə birgə qərarla Avropa Şurasına üzv və Beynəlxalq Sazişin Razılaşan Tərəfi olmayan hər hansı Dövləti öz iclaslarının birində müşahidəçi tərəfindən təmsil olunmağa dəvət edə bilər.

Yabani bitkilər və vəhşi heyvanlar və onların məskunlaşdığı ərazilərin müdafiəsi, qorunması və ya idarə edilməsi sahəsində texniki hazırlığı olan və aşağıda göstərilən kateqoriyaların birinə aid olan hər hansı orqan və ya idarələr:

a) beynəlxalq idarə və ya orqanlar, hökumət və ya qeyri-hökumət və milli hökumət idarələri və orqanları;

b) onların yerləşdiyi Hökumət tərəfindən bu məqsədlə təsdiq edilən milli qeyri-dövlət idarələri və orqanları,

Avropa Şurasının Baş katibinə Komitə iclasından ən azı üç ay əvvəl həmin iclasda müşahidəçi kimi təmsil olunmağı arzu etdiyi barədə məlumat verə bilər. Onlar Razılaşan Tərəflərin üçdə bir hissəsinin iclasdan ən azı bir ay əvvəl Baş katibə öz etirazı barədə məlumat verilmədiyi halda qəbul edilirlər.

4. Rəhbər Komitəni Avropa Şurasının Baş katibi təşkil edir. Onun birinci iclası Beynəlxalq Sazişin qüvvəyə mindiyi tarixdən bir il müddətində keçirilir. Rəhbər Komitə sonralar ən azı iki ildə bir dəfə və Razılaşan Tərəflərin əksəriyyətinin tələb etdiyi hər hansı bir vaxtda görüşür.

5. Razılaşan Tərəflərin əksəriyyəti Rəhbər Komitə iclasının keçirilməsi üçün kvorum yaratmalıdır.

6. Rəhbər Komitə bu Beynəlxalq Sazişin müddəalarına uyğun olaraq öz İş Qaydalarını hazırlayır.

Maddə 14

1. Rəhbər Komitə bu Beynəlxalq Sazişin aşağıda göstəriləyi kimi həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

O, xüsusilə bunları edə bilər:

bu Beynəlxalq Sazişin bütün müddəalarının həyata keçirilməsini, onun əlavələri daxil olmaqla, nəzarət altında saxlamaq və lazımı hər hansı dəyişiklikləri yoxlamaq;

bu Beynəlxalq Sazişin məqsədləri üçün tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədar Razılaşan Tərəflərə təkliflər vermək;

ictimaiyyəti bu Beynəlxalq Saziş çərçivəsində öhdəyə götürülən işlər haqqında məlumatla təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirləri təklif etmək;

Bu Beynəlxalq Sazişə dəvət olunmalı Avropa Şurasına üzv olmayan Dövlətlərə dair təklifləri Nazirlər Komitəsinə təqdim etmək;

Bu Beynəlxalq Sazişin səmərəliliyini artırmaq üçün, Beynəlxalq Sazişin Razılaşan Tərəfləri olmayan Dövlətlərlə yabani bitkilər və vəhşi heyvanların və ya onların növ qruplarının qorunması səmərəliliyini artırmaqla bəzi sazişlərin bağlanmasına dair təkliflər daxil olmaqla, hər hansı təklifləri irəli sürmək.

2. Rəhbər Komitə öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün xüsusi təşəbbüsü ilə ekspert qruplarının iclaslarını təşkil edir.

Maddə 15

Rəhbər Komitə hər bir iclasdan sonra Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə öz işi və Beynəlxalq Sazişin həyata keçirilməsi vəziyyəti barədə hesabat verir.

VII fəsil DÜZƏLİŞLƏRİN EDİLMƏSİ

Maddə 16

1. Razılaşan Tərəf və ya Nazirlər Komitəsi tərəfindən bu Beynəlxalq Sazişin hər hansı maddəsinə edilən düzəlişlər Avropa Şurasının Baş katibinə təqdim edilir və onun tərəfindən Rəhbər Komitə iclasından ən azı iki ay əvvəl 19-cu maddənin müddəalarına uyğun olaraq Avropa Şurasının üzv olan Dövlətlərə, hər hansı im-

zaçıya, hər hansı Razılaşan Tərəfə, bu Beynəlxalq Sazişi imzalamaq məqsədi ilə təklif olunan hər hansı Dövlətə və 20-ci maddəyə uyğun olaraq bu Sazişə daxil edilməsi üçün dəvət olunan hər hansı Dövlətə göndərilir.

2. Əvvəlki paraqrafın müddəalarına uyğun olaraq təklif edilən hər hansı düzəliş Rəhbər Komitə tərəfindən yoxlanılır. Rəhbər Komitə:

a) 1 və 12-ci maddələrə edilən düzəlişlər üçün Razılaşan Tərəflərin dördü üç səs çoxluğu ilə qəbul edilən mətni bəyənilməsi üçün Razılaşan Tərəflərə təqdim edir;

b) 13 və 24-cü maddələrə edilən düzəlişlər üçün dördü üç səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi mətni təsdiq edilmək üçün Nazirlər Komitəsinə təqdim edir; mətn təsdiq edildəndən sonra qəbul edilmək üçün Razılaşan Tərəflərə göndərilir.

3. Hər hansı düzəliş bütün Razılaşan Tərəflər onu qəbul etdiyi barədə Baş katibə məlumat verəndən sonra 30-cu gün qüvvəyə minir.

1, 2a və 3-cü maddələrin müddəaları bu Beynəlxalq Sazişə yeni əlavələr qəbul etmək üçün tətbiq edilir.

Maddə 17

1. Razılaşan Tərəf və ya Nazirlər Komitəsi tərəfindən bu Beynəlxalq Sazişin əlavələrinə edilən düzəlişlər Avropa Şurasının Baş katibinə göndərilir və onun tərəfindən Rəhbər Komitənin iclasından ən azı iki ay əvvəl 19-cu maddənin müddəalarına uyğun olaraq Avropa Şurasına üzv olan Dövlətlərə, hər hansı imzaçıya, hər hansı Razılaşan Tərəfə, bu Beynəlxalq Sazişi imzalamaq məqsədi ilə təklif edilən hər hansı Dövlətə və 20-ci maddəyə uyğun olaraq bu Sazişə daxil edilməsi üçün dəvət olunan hər hansı Dövlətə göndərilir.

2. Əvvəlki bəndin müddəalarına uyğun olaraq təklif edilən, Razılaşan Tərəflər tərəfindən onların üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilən düzəliş Rəhbər Komitə tərəfindən yoxlanılır. Qəbul edilən mətn Razılaşan Tərəflərə göndərilir.

3. Rəhbər Komitə tərəfindən qəbul edildikdən üç ay sonra və Razılaşan Tərəflərin üçdə bir hissəsi öz etirazlarını bildirmədiyi halda hər hansı düzəliş həmin düzəlişə etiraz etməyən Razılaşan Tərəflər üçün qüvvəyə minir.

VIII fəsil MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ

Maddə 18

1. Rəhbər Komitə bu Beynəlxalq Sazişdən irəli gələ bilən hər hansı çətinliyin səmimi həllini sürətləndirmək üçün bütün imkanlardan istifadə edir.

2. Razılaşan Tərəflər arasında bu Beynəlxalq Sazişin şərhinə və ya tətbiqi ilə əlaqədar mövcud olan, əvvəlki bəndin müddəalarına əsasən və ya aidiyyəti olan tərəflər arasında danışıqlar yolu ilə həllini tapmamış hər hansı mübahisə, tərəflər başqa şəkildə razılaşa bilmədiyi halda, onların birinin tələbi ilə arbitrac məhkəməsinə verilir. Hər bir tərəf bir hakim müəyyən edir və həmin iki hakim üçüncü bir hakimi müəyyənləşdirir. Bu maddənin 3-cü bəndinin müddəalarına uyğun olaraq tərəflərdən biri arbitrac məhkəməsinə verilməsi barədə təklif verildəndən sonra üç ay müddətində öz hakimi təyin etmədiyi halda həmin hakim sonrakı üç ay müddətində digər tərəfin tələbi ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən müəyyənləşdirilir. Seçilən iki hakim onların müəyyənləşdirildiyi vaxtdan sonra üç ay müddətində üçüncü hakimin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar razılığa gələ bilmədiyi halda eyni qayda tətbiq edilir.

3. Razılaşan Tərəflər arasında, biri Avropa İqtisadi Birliyinin üzv Dövləti və ikincisi özü Razılaşan Tərəf olaraq, mübahisə yarandığı təqdirdə Razılaşan Tərəflərdən biri arbitrac məhkəməsinin işə cəlb edilməsi tələbi ilə həm üzv Dövlətə, həm də Birliyə müraciət edir. Onların hər ikisi birlikdə tələb aldıqdan sonrakı iki ay müddətində üzv Dövlətin və ya Birliyin və ya həm üzvün, həm də Birliyin bu mübahisədə iştirak edib-etməməsi barədə məlumat verir. Göstərilən vaxt həddində bu cür bildiriş olmadığı təqdirdə həm üzv Dövlət, həm də Birlik arbitrac məhkəməsinin qanun və qaydalarını rəhbər tutan müddəaların tətbiqi ilə əlaqədar mübahisənin həllində iştirak edən bir və eyni tərəf hesab edilir. Üzv Dövlət və Birliyin hər ikisi birlikdə özlərini mübahisənin həllində iştirak edən tərəf kimi təqdim etdiyi halda onlar yenə də bir və eyni tərəf hesab edilir.

4. Arbitrac məhkəməsi özünün şəxsi Fəaliyyət Qaydalarını hazırlayır. Onun qərarları səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Məhkəmənin qərarı son və məcburidir.

5. Mübahisədə iştirak edən tərəflərin hər ikisi onlar tərəfindən təyin edilən hakimlərə aid xərcləri özləri çəkir və tərəflər üçüncü hakimin xərclərini, həmçinin arbitrac məhkəməsi ilə əlaqədar yaranmış ödənişləri bərabər şəkildə bölüşdürürlər.

IX fəsil SON MÜDDƏALAR

Maddə 19

1. Bu Beynəlxalq Sazişi onun hazırlanmasında iştirak edən Avropa Şurasına üzv Dövlətlər, üzv olmayan Dövlətlər və Avropa İqtisadi Birliyi imzalaya bilər.

Beynəlxalq Sazişin qüvvəyəminmə tarixinə qədər ona Nazirlər Komitəsi tərəfindən dəvət olunan hər hansı digər Dövlətlər də imza ata bilər.

Beynəlxalq Saziş ratifikasiya, qəbul və təsdiq edilməlidir. Ratifikasiya, qəbul edilmə və ya təsdiq edilmə barədə sənədləri Avropa Şurasının Baş katibi təqdim edir.

2. Beynəlxalq Saziş Avropa Şurasına üzv olan ən azı dörd Dövlət daxil olmaqla beş Dövlətin əvvəlki bəndin müddəalarına uyğun olaraq Beynəlxalq Saziş barədə öz razılığını ifadə etdiyi tarixdən üç aylıq müddət keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

3. Bu Beynəlxalq Sazişə əlaqədar sonralar razılığını bildirən hər hansı imzaçı Dövlət və ya Avropa İqtisadi Birliyi üçün bu Saziş onun ratifikasiya, qəbul edilməsi və təsdiq edilməsi barədə sənədlər təqdim edildiyi tarixdən üç aylıq müddət keçdikdən sonra gələn birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 20

1. Bu Beynəlxalq Saziş qüvvəyə mindikdən sonra Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Razılaşan Tərəflərlə razılaşıqdan sonra 19-cu maddənin müddəalarına uyğun olaraq Sazişi imzalamaq üçün

dəvət edilmiş, lakin bunu hələ etməmiş Şuranın üzvü olmayan hər hansı Dövləti və hər hansı digər qeyri-üzv Dövləti dəvət edə bilər.

2. Beynəlxalq Saziş razılaşan hər hansı Dövlət üçün Avropa Şurasının Baş Katibi tərəfindən daxil olma barədə sənəd təqdim edilən tarixdən üç aylıq müddət keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 21

Hər hansı Dövlət Sazişin imzalanması vaxtı və ya onun ratifikasiyası, təqdim edilməsi, təsdiq edilməsi və ya qəbul edilməsi ilə əlaqədar sənədi təqdim edəndə həmin bənddə bu Beynəlxalq Sazişin tətbiq ediləcəyi ərazi və ya ərazilərini göstərir.

Hər hansı Razılaşan Tərəf Sazişin ratifikasiyası, təqdir edilməsi, təsdiq edilməsi və ya qəbul edilməsi ilə əlaqədar sənədi təqdim edəndə və ya hər hansı sonrakı tarixdə Avropa Şurasının Baş katibinə müraciət edilən bəyannamə vasitəsi ilə bu Beynəlxalq Sazişi bəyannamədə göstərilən hər hansı başqa əraziyə tətbiq edə bilər, belə ki, həmin ərazilər o ərazilərdir ki, Razılaşan Tərəf onların beynəlxalq əlaqələri üçün məsuliyyət daşıyır və ya onların adından öhdəliklər götürmək səlahiyyətinə malik olur.

Əvvəlki bəndə uyğun olaraq verilən hər hansı bəyannamə həmin bəyannamədə göstərilən hər hansı ərazi ilə əlaqədar Baş katibə ünvanlanan bildirişlə geri alınır. Bu cür geri alınma Baş katib tərəfindən bildiriş alınan tarixdən altı aylıq müddət keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 22

1. Hər hansı Dövlət Sazişi imzaladığı vaxt və ya onun ratifikasiyası, təqdir edilməsi, təsdiq edilməsi və ya qəbul edilməsi ilə əlaqədar sənədi təqdim edəndə I və II Əlavələrdə göstərilən müəyyən növlər üçün bir və ya daha çox yerlər ayıra və/və ya həmin yer və yerlərdə IV Əlavədə göstərilən heyvanların öldürülməsi, ovlanması və başqa cür istifadə yolları və ya metodlarını qeyd edə bilər.

2. 21-ci maddənin 2-ci bəndinə aid olan bəyannamədə göstərilən ərazi ilə əlaqədar bu Beynəlxalq Sazişin tətbiqini genişləndirən

hər hansı Razılaşan Tərəf aidiyyəti olan ərazi ilə əlaqədar əvvəlki bəndin müddəalarına uyğun olaraq əvvəlcədən bir və ya daha artıq yer ayıra bilər.

3. Digər yer ayırmaları həyata keçirilə bilməz.

4. Bu maddənin 1 və 2-ci bəndlərinə uyğun olaraq qabaqcadan yer ayırmış hər hansı Razılaşan Tərəf onu Avropa Şurasının Baş katibinə ünvanlanan bildiriş vasitəsi ilə tam və ya qismən geri ala bilər. Bu cür geri alma Baş katib bildiriş alan gündən qüvvəyə minir.

Maddə 23

1. Hər hansı Razılaşan Tərəf istənilən vaxt Avropa Şurasının Baş katibinə ünvanlanan bildiriş vasitəsi ilə bu Beynəlxalq Sazişi ləğv edə bilər.

2. Bu cür ləğvetmə Baş katib tərəfindən bildiriş alınan tarixdən altı aylıq müddət keçdikdən sonra gələn ayın birinci günü qüvvəyə minir.

Maddə 24

Avropa Şurasının Baş katibi Avropa Şurasına üzv Dövlətlərinə, hər hansı imzaçı Dövlətə, bu Beynəlxalq Sazişin imzaçısı olduğu halda Avropa İqtisadi Birliyinə və hər hansı Razılaşan Tərəfə aşağıda göstərilənlər barədə məlumat verir:

- a) hər hansı imza;
- b) hər hansı ratifikasiya, təqdir etmə, təsdiq etmə və ya qəbul etməyə dair sənədin verilməsi;
- c) 19 və 20-ci maddələrə uyğun olaraq bu Beynəlxalq Sazişin qüvvəyə mindiyi hər hansı tarix;
- ç) 13-cü maddənin 3-cü bəndinin müddəalarına uyğun olaraq təqdim edilən hər hansı məlumat;
- d) 15-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq hazırlanmış hər hansı hesabat;
- e) 16 və 17-ci maddələrə uyğun olaraq qəbul edilmiş hər hansı düzəliş və ya hər hansı yeni əlavə və düzəliş və yeni əlavənin qüvvəyə mindiyi tarix;
- ə) 21-ci maddənin 2 və 3-cü paragraflarına uyğun olaraq edilən hər hansı bəyannamələr;
- f) 22-ci maddənin 1 və 2-ci bəndlərinə uyğun olaraq edilən hər

hansı yer ayırma;

g) 22-ci maddənin 4-cü bəndinin müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirilən hər hansı ayrılmış yeri geri almaq;

ğ) 23-cü maddənin müddəalarına uyğun olaraq edilən hər hansı bildiriş və ləğv etmənin baş verdiyi tarix.

Deyilənləri nəzərə alaraq aşağıda imza edənlər buna lazımı səlahiyyətə malik olan şəxslər kimi həmin Beynəlxalq Sazişi imzalamışlar.

1979-cu il sentyabr ayının 19-u günü Berndə ingilis və fransız dillərində tərtib edilən bərabər hüquqlu hər iki mətn bir nüsxədə Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş katibi Sazişin təsdiq edilmiş nüsxələrini Avropa Şurasına üzv Dövlətlərin hər birinə, hər hansı Dövlətə, imzaçı olduğu təqdirdə Avropa İqtisadi Birliyinə və bu Beynəlxalq Sazişi imzalamaq və ya onu qəbul etmək üçün dəvət edilmiş hər hansı Dövlətə göndərir.

Bitki mühafizəsi haqqında Beynəlxalq KONVENSIYA

Roma, 06.12.1951

Preambula

Razılığa gələn Hökumətlər bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının xəstəlik və ziyanvericiləri ilə mübarizə işində beynəlxalq əməkdaşlığın və bu xəstəlik və ziyanvericilərin milli sərhədlərdən kənara çıxarılmasının qarşısının alınmasının faydalılığını nəzərə alaraq və buna istiqamətləndirilmiş tədbirlərin sıx əlaqələndirilməsinin təmin olunmasını arzu edərək aşağıdakılar barədə razılığa gəlmişlər:

Maddə I

Məqsəd və öhdəliklər

1. Bitki və bitkiçilik məhsullarının xəstəlik və ziyanvericilərinin gətirilməsi və yayılmasının qarşısını almaqdan ötrü birgə və səmərəli fəaliyyəti təmin etmək və bunlarla mübarizə tədbirlərinə kömək etmək üçün Razılığa gələn Hökumətlər bu Konvensiyada və III maddəyə əsasən qəbul olunmuş əlavə sazişlərdə nəzərdə tutulan qanunvericilik tədbirləri, texniki və inzibati tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

2. Razılığa gələn hər bir Hökumət öz ərazisində bu Konvensiyanın bütün tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün öz üzərinə məsuliyyət götürür.

Maddə II

Tətbiq sahəsi

1. Bu Konvensiyada «bitki» termini Razılığa gələn Hökumətlərin bu Konvensiyanın VI maddəsinə əsasən idxalına nəzarət olunmasını və ya bu Konvensiyanın IV maddəsinin 1-ci paragrafının («a» bəndinin) iv yarımbəndinə və V maddəsinə əsasən fitosanitar vəziyyətinin təsdiq olunmasını lazım bildikləri canlı bitkiləri və toxum da daxil olmaqla bitki hissələrini bildirir.

«Bitkiçilik məhsulları» termini «bitki» tərifinin əhatə etmədiyi emal olunmamış məhsulları və toxum da daxil olmaqla bitki mənşəli üyüdülmüş məhsulları bildirir.

2. Razılığa gələn Hökumətlər faydalı hesab edərlərsə, bu Konvensiyanın müddəaları bitki və bitkiçilik məhsullarının beynəlxalq daşınmalarında tətbiq olunan anbarlara, rezervuarlara, nəqliyyat vasitələrinə, taraya və torpaq da daxil olmaqla hər cür başqa qablaşdırma materiallarına tətbiq edilə bilər.

3. Bu Konvensiya xüsusən beynəlxalq ticarətdə böyük əhəmiyyət verilən bitki xəstəlikləri və ziyanvericilərini nəzərdə tutur.

Maddə III Əlavə sazişlər

1. Ayrı-ayrı rayonlara, müəyyən xəstəliklərə və ya ziyanvericilərə, müəyyən bitkilərə və bitkiçilik məhsullarına, bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının müəyyən beynəlxalq daşınma üsullarına tətbiq olunan və ya bu Konvensiyanın müddəalarını başqa cür tamamlayan əlavə sazişləri Birləşmiş Millətlərin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (bundan sonra «FAO» adlandırılacaqdır) Razılığa gələn Hökumətlərdən birinin tövsiyəsi və ya təşəbbüsü ilə bitki mühafizəsi sahəsində ayrıca diqqət və ya ayrıca tədbirlər tələb edən xüsusi problemlərin həll olunması məqsədi ilə təklif edə bilər.

2. Hər hansı belə əlavə saziş FAO-nun Nizamnaməsinin, Qaydalarının və Prosedurunun müddəalarına uyğun olaraq qəbul edildikdən sonra Razılığa gələn hər bir Hökumət üçün qüvvəyə minir.

Maddə IV Bitki mühafizəsi üzrə milli təşkilat

1. Razılığa gələn hər bir Hökumət ən qısa müddətdə öz imkanları daxilində tədbirlər görür ki:

a) bitki mühafizəsi sahəsində aşağıdakı əsas funksiyaları olan rəsmi təşkilat yaradılsın:

i) xüsusən bitki xəstəlikləri və ziyanvericilərinin olmasını, əmələ gəlməsini və yayılmasını aşkara çıxarmaq məqsədi ilə kök üstə bitkilərin, becərilmiş torpaqların (o cümlədən tarlaların, plantasiyaların, şitilliklərin, tingliklərin, bağların və oranjereyaların), anbarlarda və daşınma prosesində bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının müayinəsi;

ii) beynəlxalq ticarət obyektı olan bitkilərin və bitkiçilik məhsul-

larının müayinəsi, bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının xəstəlik və ziyanvericilərinin təsadüfən yayıcılarına çevrilə biləcək şərətdə olan idxalat və ixracat şeyləri və mallarının imkan daxilində müayinəsi, beynəlxalq mübadilədə həm bitkilərin və bitkiçilik məhsulları, həm də başqa məhsullar üçün, xüsusən bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının xəstəlikləri və ziyanvericilərinin milli sərhədlərdən kənara çıxıb yayılmasına yol verməmək üçün istifadə olunan anbar binalarının və hər növ nəqliyyat vasitələrinin müayinəsi və onlara nəzarət edilməsi;

iii) beynəlxalq ticarət obyektı olan bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının, eləcə də taranın, anbar binalarının və daşınma üçün istifadə olunan bütün nəqliyyat vasitələrinin dezinfeksiya və dezinfeksiyasının aparılması;

iv) ixrac olunan bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının fitosanitar vəziyyəti və mənsəyi barədə vəsiqələrin (bundan sonra «fitosanitar vəsiqələri» adlandırılacaqdır) verilməsi;

b) bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının xəstəlik və ziyanvericiləri haqqında, onlara qarşı profilaktik tədbirlər və onlarla mübarizə tədbirləri haqqında məlumatın dövlət daxilində yayılması;

c) bitki mühafizəsi sahəsində axtarış və araşdırmaların aparılması.

2. Hər bir Razılığa gələn Hökumət FAO-nun Baş Direktoruna bitki mühafizəsi üzrə öz milli təşkilatını təsvir edən məlumat təqdim edir və bu təşkilatda olan dəyişiklikləri ona bildirir; FAO-nun Baş Direktoru bu məlumatı Razılığa gələn bütün Hökumətlərə çatdırır.

Maddə V Fitosanitar vəsiqələri

1. Razılığa gələn hər bir Hökumət Razılığa gələn başqa Hökumətlərin bitki mühafizəsi sahəsində müəyyən etdikləri qaydalara, habelə aşağıdakı müddəalara uyğun olaraq fitosanitar vəsiqələrinin verilməsi üçün tədbirlər görür:

a) müayinə aparılması və fitosanitar vəsiqələrinin verilməsi ilə şərətdə fəaliyyət göstərən, elə bilik və məlumatlara malik olan, texniki cəhətdən səriştəli və müvafiq qaydada vəkil edilmiş vəzifəli şəxslər tərəfindən (və ya onların rəhbərliyi altında) həyata keçirilir

ki, bu, idxalatçı ölkənin hakimiyyət orqanlarına həmin vəsiqələri etibar ediləsi sənədlər kimi qəbul etmək imkanı versin;

b) əkilmək və ya çoxaldılmaq üçün nəzərdə tutulan bitkilər barədə vəsiqələr bu Konvensiyaya Əlavədə verilmiş forma üzrə tərtib edilir və onlarda idxalçı ölkənin hakimiyyət orqanları tərəfindən tələb olunan başqa əlavə məlumatlar olur. Bu vəsiqə nümunəsindən digər bitkilər və bitkiçilik məhsulları barəsində də istifadə etmək olar; bir şərtlə ki, bu, məqsəduyğun olsun və idxalçı ölkənin tələblərinə zidd olmasın;

c) vəsiqələrdə heç bir düzəliş və natamamlığa yol verilmir.

2. Razılığa gələn hər bir Hökumət öhdəsinə götürür ki, əkilmək və ya çoxaldılmaq üçün ölkəsinə idxal olunan bitkilərdən ötrü bu Konvensiyaya Əlavədə verilən nümunəyə uyğun gəlməyən fitosanitar vəsiqələr tələb etməyəcəkdir.

Maddə VI

İdxal olunan yüklərə dair tələblər

1. Razılığa gələn Hökumətin tam ixtiyarı var ki, öz ərazisinə bitki xəstəlikləri və ziyanvericilərinin gətirilməsinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının idxalını nizamlasın və bundan ötrü aşağıdakı tədbirləri həyata keçirsin:

a) bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının idxalı üçün məhdudiyətlər və ya müəyyən şərtlər qoysun;

b) müəyyən bitkilərin və ya bitkiçilik məhsullarının, yaxud müəyyən bitki və ya bitkiçilik məhsulları partiyalarının idxalını qadağan etsin;

c) müəyyən bitki və ya bitkiçilik məhsulları partiyalarını müayinə etsin və ya onlara karantin qoysun;

ç) müəyyən bitki və ya bitkiçilik məhsulları partiyalarını zərərsizləşdirsin və ya məhv etsin, yaxud onların zərərsizləşdirilməsini və ya məhv olunmasını tələb etsin.

2. Razılığa gələn hər bir Hökumət beynəlxalq ticarətə mümkün qədər az əngəl törətmək üçün bu maddənin 1-ci bəndinin müddəalarını aşağıdakılara müvafiq surətdə yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür:

a) Razılığa gələn Hökumətlər bitki mühafizəsi haqqında öz qa-

nunvericiliklərinə uyğun olaraq fitosanitariya baxımından zərurət yaranmadığı hallarda bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən tədbirlərdən heç birini görməyəcəklər;

b) əgər Razılığa gələn Hökumət öz ərazisinə bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının gətirilməsinə hər hansı bir məhdudiyət və ya müəyyən şərtlər qoysa, bu məhdudiyətləri və ya şərtləri dərc edir və Razılığa gələn başqa Hökumətlərin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatlarına və FAO-ya dərhal bu məhdudiyətlər və ya şərtlər barədə məlumat verir;

c) əgər Razılığa gələn Hökumət bitki mühafizəsi haqqında öz qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun olaraq hər hansı bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının idxalını qadağan edirsə, öz qərarını və bu qərarın əsaslandırılmasını dərc edir və Razılığa gələn başqa Hökumətlərin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatlarına və FAO-ya dərhal bu barədə məlumat verir;

ç) əgər Razılığa gələn Hökumət müəyyən bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının yalnız təyin olunmuş idxal məntəqələrindən gətirilməsini tələb edirsə, bu məntəqələr elə seçilir ki, zərurət olmadıqda beynəlxalq ticarətə əngəl törətməsin. Razılığa gələn həmin Hökumət bu məntəqələrin siyahısını dərc edir və bunu Razılığa gələn başqa Hökumətlərin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatlarına və FAO-ya çatdırır. İdxal məntəqələri barədə belə məhdudiyət yalnız o halda qoyulur ki, həmin bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının fitosanitar vəsiqələri ilə müşayiət olunması, yaxud müayinə edilməsi və ya zərərsizləşdirilməsi tələb olunsun;

d) Razılığa gələn Hökumətin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatı tərəfindən idxalı nəzərdə tutulmuş bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının hər hansı müayinəsi onların korlana biləcəyi nəzərə alınaraq, mümkün qədər qısa müddətdə aparılır. Əgər idxal olunan bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının hər hansı bir partiyasının idxalatçı dövlətin bitki mühafizəsi haqqında qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun gəlmədiyi müəyyən edilərsə, bu, ixracatçı dövlətin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatına bildirilir. Əgər bitki və ya bitkiçilik məhsulları partiyası tam və ya qismən məhv edilərsə, bu barədə dərhal ixracatçı ölkənin bitki mühafizəsi üzrə təşkilatına rəsmi məlumat verilir;

e) Razılığa gələn Hökumətlər öz bitkiçilik məhsullarını təhlükə al-

tinə qoymadan əklmək üçün nəzərdə tutulmamış idxalat bitkiləri və bitkiçilik məhsulları (məsələn, taxıl, meyvə, tərəvəz və kəsilmiş güllər) üçün fitosanitar vəsiqələrinin tələb olunduğu halları minimuma endirməkdən ötrü tədbirlər görürlər;

ə) Razılığa gələn Hökumətlər bitkilərin və ya bitkiçilik məhsullarının, ziyanverici və xəstəlik törədən orqanizm nümunələrinin elmi məqsədlərlə gətirilməsi üçün tədbirlər görə bilərlər; bu şərtlə ki, əvvəlcə həmin bitki xəstəliklərinin və ziyanvericilərinin yayılmasına yol verməyən ehtiyat tədbirlərinin görülməsini təmin etsinlər.

3. Bu maddədə göstərilən tədbirlər həmin dövlətlərin bitkilərinin mühafizəsi üçün zəruri olmadıqda, Razılığa gələn Hökumətlərin bütün ərazisində tranzit yüklərə tətbiq edilmir.

Maddə VII

Beynəlxalq əməkdaşlıq

Razılığa gələn Hökumətlər bu Konvensiyanın məqsədlərinə, o cümlədən aşağıdakılara nail olmaq üçün bir-biri ilə mümkün qədər geniş əməkdaşlıq edirlər:

a) Razılığa gələn hər bir Hökumət öz imkanlarından və müvafiq təşkilatların bu sahədə xidmətlərindən tam istifadə edərək, bitki xəstəlikləri və ziyanvericiləri məsələsi üzrə beynəlxalq sorğu şöbəsinin təşkili məqsədi ilə FAO ilə əməkdaşlıq etməyə və onun təşkilindən sonra vaxtaşırı olaraq aşağıdakı məlumatları FAO-ya təqdim etməyə razılıq verir:

i) öz ərazisində bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının iqtisadi baxımdan birbaşa və ya potensial təhlükə törədən xəstəlik və ziyanvericilərinin aşkar edilməsi, əmələ gəlməsi və yayılması barədə məruzələr;

ii) bitkilərin və ya bitkiçilik məhsullarının xəstəlik və ziyanvericilərinə qarşı səmərəli mübarizə üsulları haqqında məlumatlar;

b) Razılığa gələn hər bir Hökumət məhsul üçün ciddi təhlükə törədən bilən və fəlakətin qarşısını almaq üçün beynəlxalq miqyasda tədbirlər görülməsini tələb edən müəyyən bitki xəstəlikləri və ziyanvericiləri ilə mübarizə sahəsində hər hansı xüsusi kampaniyada imkanı daxilində geniş iştirak edir.

Maddə VIII

Bitki mühafizəsi üzrə regional təşkilatlar

1. Razılığa gələn Hökumətlər müvafiq rayonlarda bitki mühafizəsi üzrə regional təşkilatların yaradılması məqsədi ilə bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyi öhdələrinə götürürlər.

2. Bitki mühafizəsi üzrə regional təşkilatlar bu Konvensiyanın məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün öz səlahiyyət rayonlarında əlaqələndirici rol oynayır və müxtəlif tədbirlərdə iştirak edirlər.

Maddə IX

Mübahisələrin həlli

1. Bu Konvensiyanın təfsiri və ya tətbiqi məsələləri barədə mübarizə yaranarsa, yaxud Razılığa gələn Hökumətlərdən biri Razılığa gələn digər Hökumətin gördüyü tədbirlərin bu Konvensiyanın V və VI maddələri üzrə sonuncunun öhdəliklərinə, xüsusən onun ərazisindən bitkilərin və bitkiçilik məhsullarının idxalının qadağan edilməsi və ya məhdudlaşdırılması səbəbi barədə həmin öhdəliklərinə zidd olduğunu hesab edərsə, əlaqədar hökumət və ya hökumətlər FAO-nun Baş Direktorundan bu mübahisəyə baxılması üçün komitə təyin etməyi xahiş edə bilərlər.

2. Bu təqdirdə FAO-nun Baş direktoru əlaqədar hökumətlərlə məsləhətləşmələrdən sonra yuxarıda göstərilən hökumətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu ekspertlər komitəsi təyin edir. Bu komitə əlaqədar hökumətlərin həmin məsələyə dair təqdim etdiyi bütün sənədləri və başqa sübut formalarını nəzərə alaraq mübahisəli məsələni öyrənir. Bu komitə FAO-nun Baş direktoruna həmin məsələ barədə məruzə təqdim edir və FAO-nun Baş direktoru onu əlaqədar hökumətlərə və Razılığa gələn digər Hökumətlərə çatdırır.

3. Razılığa gələn Hökumətlər razılaşırlar ki, bu komitənin icbari xarakter daşımayan tövsiyələri mübahisə doğurmuş məsələnin əlaqədar hökumətlər tərəfindən aparılacaq yeni müzakirəsinin əsasında duracaqdır.

4. Əlaqədar hökumətlər ekspertlərin işi ilə bağlı eyni məbləğdə xərc çəkirlər.

Maddə X

Keçmiş sazişlərin əvəz olunması

Bu Konvensiya 1889-cu il aprelin 15-də Berndə imzalanmış Fil-loksera haqqında məsələyə dair 1881-ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiyanı və 1929-cu il aprelin 16-da Romada imzalanmış Bitki mühafizəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyanı Razılığa gələn Hökumətlər arasında ləğv edir və əvəz edir.

Maddə XI

Ərazi tətbiqi

1. Hər hansı Hökumət bu Konvensiyanı təsdiq edərkən və ya ona qoşularkən, yaxud ondan sonrakı istənilən vaxtda FAO-nun Baş direktoruna ərizə göndərərək bəyan edə bilər ki, bu Konvensiya beynəlxalq münasibətləri üçün məsuliyyət daşıdığı bütün ərazilərə və ya onların bir hissəsinə tətbiq edilir. Bu Konvensiya ərizədə göstərilən bütün ərazilərə həmin ərizənin Baş direktor tərəfindən alınmasından sonra otuzuncu gündən başlayaraq tətbiq olunur.

2. Bu maddənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq FAO-nun Baş direktoruna ərizə göndərmiş hər hansı Hökumət hər vaxt hər hansı əvvəlki ərizənin məzmununu dəyişdirən və ya hər hansı ərazi barədə bu Konvensiyanın müddəalarının tətbiqinə xitam verən yeni ərizə göndərə bilər. Belə dəyişiklik və ya xitamvermə ərizənin Baş direktor tərəfindən alınmasından sonra otuzuncu gündən qüvvəyə minir.

3. FAO-nun Baş direktoru bu maddəyə uyğun olaraq aldığı hər hansı ərizə barədə bu Konvensiyayı imzalamış və ya ona qoşulmuş bütün hökumətlərə xəbər verir.

Maddə XII

Təsdiqetmə və qoşulma

1. Bu Konvensiya 1952-ci il mayın 1-dək bütün hökumətlər tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır və mümkün qədər qısa müddətdə təsdiq edilməlidir. Təsdiqnamələr saxlanmaq üçün Baş direktora verilir və o bu Konvensiyayı imzalamış hər bir hökumətə həmin təsdiqnamələrin depozitə qoyulma tarixi barədə xəbər verir.

2. Bu Konvensiya XIV maddəyə uyğun olaraq qüvvəyə minəcəyi andan onu imzalamamış hər hansı hökumətin qoşulması üçün açıq

olacaqdır. Qoşulma bu barədə sənədin saxlanmaq üçün FAO-nun Baş direktoruna verilməsi yolu ilə həyata keçirilir və Baş direktor bu Konvensiyayı imzalamış və ona qoşulmuş bütün hökumətlərə bu barədə xəbər verir.

Maddə XIII

Dəyişikliklər

1. Razılığa gələn Hökumətin bu Konvensiyaya dəyişikliklər barədə hər hansı təklifi FAO-nun Baş direktoruna göndərilir.

2. FAO-nun Baş direktorunun Razılığa gələn Hökumətdən bu Konvensiyaya dəyişikliklər barədə aldığı hər hansı təklif FAO-nun növbəti konfransında və ya xüsusi sessiyasında təsdiq edilir və əgər təklif mühüm texniki dəyişikliklərə səbəb olursa, yaxud Razılığa gələn Hökumətlərin üzərinə əlavə öhdəliklər qoysa, ona konfrans keçirilənədək FAO-nun çağırdığı mütəxəssislərin Məsləhət Komitəsi tərəfindən baxılır.

3. Dəyişikliklər barədə hər hansı təklifi FAO-nun Baş direktoru Razılığa gələn Hökumətlərə həmin məsələnin baxılacağı sessiyanın və konfransın gündəliyindən gec olmayaraq bildirir.

4. Konvensiyaya dəyişikliklər barədə hər hansı belə təklif FAO-nun konfransı tərəfindən bəyənilməlidir və Razılığa gələn Hökumətlərin üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən qəbul edildikdən sonra otuzuncu gündən qüvvəyə minir.

Lakin Razılığa gələn Hökumətlər üçün yeni öhdəliklərə səbəb olan dəyişikliklər Razılığa gələn hər bir Hökumət üçün yalnız onun tərəfindən bəyənildikdən sonra və belə bəyənilmədən sonra otuzuncu gündən başlayaraq qüvvəyə minir.

5. Yeni öhdəliklərə səbəb olan dəyişikliklərin təsdiqi barədə sənədlər saxlanmaq üçün FAO-nun Baş direktoruna verilir və o, həmin sənədlərin alındığı və düzəlişlərin qüvvəyə mindiyini Razılığa gələn bütün Hökumətlərə xəbər verir.

Maddə XIV

Qüvvəyə minmə

Bu Konvensiya onu imzalayan üç Hökumət tərəfindən imzalandığı andan onlar üçün qüvvəyə minəcəkdir. Konvensiya bundan

sonra onu təsdiq etmiş və ona qoşulmuş hər bir Hökumət üçün təsdiq və ya qoşulma haqqında sənədlər depozitə qoyulduğu gündən qüvvəyə minir.

Maddə XV

Etibarsız elan etmə

1. Razılığa gələn hər hansı Hökumət FAO-nun Baş direktoruna xəbər vermək yolu ilə bu Konvensiyanı hər vaxt etibarsız elan edə bilər. FAO-nun Baş direktoru Konvensiyanı imzalamış və ona qoşulmuş bütün Hökumətlərə dərhal bu barədə xəbər verir.

2. Etibarsız elan etmə FAO-nun Baş direktoru tərəfindən bu barədə məlumat alındıqdan bir il sonra qüvvəyə minir.

1951-ci il dekabrın 6-da Romada (İtaliya) ingilis, fransız və ispan dillərində bir nüsxədə tərtib edilmişdir, mətnlərdən hər biri tam eynidir.

Bu sənəd Birləşmiş Millətlərin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının arxivlərində saxlanılacaqdır.

Təsdiqlənmiş surətlər bu Konvensiyanı imzalamış və ona qoşulmuş hər bir Hökumətə Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının Baş direktoru tərəfindən göndəriləcəkdir.

Bunun təsdiqi olaraq aşağıda imza edənlər lazımı qaydada vəkil edilərək, bu Konvensiyanı müvafiq Hökumətləri adından imzalarının qabağında göstərdiyi gün imzalamışlar.

(İmzalar)

Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında KONVENSIYA

Cenevrə, 13.11.1979

Bu Konvensiyanın Tərəfləri,
ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına imkan yaratmaq qətiyyəti ilə,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Avropa İqtisadi Komissiyasının bu cür əlaqələri və əməkdaşlığı möhkəmləndirmək üçün, o cümlədən havanın çirklənməsi ilə mübarizə sahəsində, hava çirkləndiricilərinin böyük məsafələrə keçməsi daxil olmaqla, fəaliyyətinin əhəmiyyətini dərk edərək,

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun aktının müvafiq müddələrinin çoxtərəfli həyata keçirilməsində Avropa İqtisadi Komissiyasının əməyini təsdiq edərək,

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun aktının havanın çirklənməsi və onun nəticələri ilə, hava çirkləndiricilərinin böyük məsafələrə keçməsi daxil olmaqla, mübarizə sahəsində əməkdaşlığa, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə geniş monitorinq proqramının işlənilməsinə hazırlanmasına və kükürd 4-oksiddən başlayaraq, gələcəkdə digər hava çirkləndiricilərinin əhatə ediləcəyinin mümkünlüyünü nəzərdə tutmaqla, hava çirkləndiricilərinin böyük məsafələrə keçməsinin qiymətləndirilməsinə çağırış olan ətraf mühitə dair fəslinin müddələrini nəzərə alaraq,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Konfransının Bəyannaməsinin insanı əhatə edən mühitin problemlərinə dair uyğun müddələrini, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlərin öz xüsusi ehtiyatlarını özlərinin ətraf mühit sahəsindəki siyasətlərinə uyğun olaraq işlətmələrinə suveren hüquqlarının olmasına və onların tabeliyyəti yaxud nəzarəti çərçivəsində fəaliyyətlərinin milli tabeliklərinin milli təsiri hüdudlarından kənar dövlətlərin və rayonların ətraf mühitinə ziyan yetirməməsinə təmin etmək üçün məsuliyyət daşıdıqlarına ümumi inam ifadə edən 21-ci prinsipi nəzərə alaraq,

– havanın sərhədlərarası çirklənməsi də daxil olmaqla, havanın çirklənməsinin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli mümkün mənfi nəticələrinin mövcudluğunu etiraf edərək,

– proqnoza uyğun olaraq, regionda hava çirkləndiriciləri tullantılarının səviyyəsinin gözlənilən artmasının bu cür mənfi nəticələri dərinləşdirəcəyi ilə əlaqədar narahatlıqlarını ifadə edərək,

– hava çirkləndiricilərinin sərhədlərarası böyük məsafələrə keçməsinin nəticələrinin öyrənilməsinin və aşkar edilmiş problemlərin həllinin axtarılmasının zəruriliyini etiraf edərək,

– uyğun milli tədbirləri işləyib hazırlamaq məqsədi ilə fəal beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə və məlumat mübadiləsi, məsləhətləşmələr, elmi-texniki tədqiqat fəaliyyəti və monitoring vasitəsi ilə havanın sərhədlərarası böyük məsafələrdə çirklənməsi daxil olmaqla, havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə ilə əlaqədar milli tədbirləri uyğunlaşdırmağa hazır olduqlarını təsdiq edərək,

– aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Terminlərin izahı

Maddə 1

Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün:

a) «havanın çirklənməsi» insanların sağlamlığı üçün təhlükə, canlı ehtiyatlara, ekosistemlərə və maddi dəyərlərə ziyan vurulması, eləcə də landşaftın dəyərində zərər vurulması və ya ətraf mühitdən istifadənin digər qanuni növlərinə maneçilik etmək kimi zərərli nəticələrə gətirib çıxaran maddələri və ya enerjini insanın bilavasitə və dolaylı yolla hava mühitinə daxil etməsi deməkdir,

b) «havanın böyük məsafələrdə transsərhəd çirkləndirilməsi» havanın elə məsafədə çirkləndirilməsi deməkdir ki, bu zaman ayrı-ayrı tullantı mənbələrinin yaxud mənbə qruplarının payını təyin etmək qeyri-mümkündür və çirkləndirmənin fiziki mənbəyi bütünlüklə yaxud qismən bir dövlətin milli yurisdiksiyası altındakı ərazi hüddürlərindədir, mənfi təsiri isə digər dövlətin yurisdiksiyası altında olan ərazidə özünü göstərir.

Əsas prinsiplər

Maddə 2

Razılığa gələn Tərəflər uyğun dəlilləri və problemləri lazımı qayda nəzərə alaraq, insanı və onu əhatə edən mühiti havanın çirklənməsindən mühafizə etmək qətiyyətlərini bildirirlər və sərhədlərarası böyük məsafələrdə havanın çirklənməsi daxil olmaqla, havanın çirklənməsini məhdudlaşdırmağa və çirklənməni mümkün olan qədər daim azaltmağa və onun qarşısını almağa cəhd edəcəklər.

Maddə 3

Razılığa gələn Tərəflər bu Konvensiya çərçivəsində məlumat mübadiləsi, məsləhətləşmələr, elmi tədqiqat fəaliyyəti və monitoring vasitəsi ilə, milli və beynəlxalq səviyyələrdə artıq göstərilməkdə olan səyləri nəzərə alaraq, mümkün qədər tez hava çirkləndiricilərinin atılması ilə mübarizə vasitəsi kimi siyasət və strategiyaları işləyib hazırlayacaqlar.

Maddə 4

Razılığa gələn Tərəflər məlumat mübadiləsi edirlər və imkan daxilində, mənfi nəticə verə biləcək hava çirkləndiricilərinin atılmasına qarşı mübarizəyə yönəldilmiş öz siyasətini, elmi fəaliyyətini və texniki tədbirlərini nəzərdən keçirirlər, beləliklə, havanın sərhədlərarası böyük məsafədə çirklənməsi də daxil olmaqla havanın çirklənməsinin azaldılmasına imkan yaradırlar.

Maddə 5

Uyğun tələblərə görə ilk mərhələdə bir tərəfdən havanın böyük məsafələrdə transsərhəd çirklənməsinin mənfi nəticələrinin faktiki olaraq təsir etdiyi yaxud bu cür nəticələrin ciddi təhlükəsinə məruz qalmış Razılığa gələn Tərəflər və digər tərəfdən, həyata keçirdikləri yaxud nəzərdə tutduqları fəaliyyətlə əlaqədar olaraq, hüddürləri daxilində və tabelikləri altında, havanın sərhədlərarası böyük məsafələrdə çox ciddi çirklənməsinin baş verdiyi və baş verə biləcəyi Razılığa gələn Tərəflər arasında məsləhətləşmələr aparılır.

Havanın keyfiyyətinin tənzimlənməsi

Maddə 6

2-5-ci maddələri, aparılan tədqiqatları, məlumat mübadiləsini, monitorinqi və onların nəticələrini, o cümlədən yeni və yenidən qurulmuş müəssisələrlə əlaqədar, havanın çirklənməsi ilə mübarizə məqsədi ilə görülmüş yerli və qeyri tədbirlərin qiymətini və səmərəliliyini nəzərə alaraq, Razılığa gələn hər bir Tərəf ən yaxşı siyasəti və strategiyayı (havanın keyfiyyətinin tənzimlənməsi sistemləri daxil olmaqla) və onların tərkib hissəsi kimi tarazlaşdırılmış inkişafa uyğun gələn havanın çirklənməsi ilə mübarizə tədbirlərini (o cümlədən mövcud ən yaxşı və iqtisadi cəhətdən münasib olan texnologiyalardan və azitkili və itkisiz texnologiyalardan istifadə etmək yolu ilə) işləyib hazırlamağı öz öhdəsinə götürür.

Tədqiqatlar və işlər

Maddə 7

Razılığa gələn Tərəflər, öz tələbatlarından asılı olaraq, aşağıda göstərilən məsələlər üzrə tədqiqatların və/və ya işlərin aparılmasına və onların aparılmasında əməkdaşlıq etməyə başlayacaqlar:

a) kükürd birləşmələrinin və digər əsas hava çirkləndiricilərinin atılmasının azaldılmasının mövcud olan və təqdim olunan texnologiyası (onların texniki-iqtisadi əsaslandırılması və ətraf mühit üçün nəticələri daxil olmaqla);

b) atılmanın səviyyəsinə və atmosferdə hava çirkləndiricilərinin yığılmasına nəzarət edən və onları ölçən aparatlar və digər vasitələr;

c) hava çirkləndiricilərinin sərhədlərarası böyük məsafələrə keçməsinin başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün təkmilləşdirilmiş modellər;

ç) ətraf mühiti mühafizə etmək məqsədilə miqdar/səmərə nisbətlərini müəyyən etmək üçün elmi əsasın yaradılmasını nəzərdə tutaraq, kükürd birləşmələrinin və digər əsas hava çirkləndiricilərinin insanların sağlamlığına və ətraf mühitə təsiri (kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, materiallar, su ekosistemi və digər təbii ekosistemlər və görünmə dərəcəsi daxil olmaqla);

d) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki məqsədlərə nail olmaq üçün alternativ tədbirlərin iqtisadi, ictimai və ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi (havanın sərhədlərarası böyük məsafələrdə çirklənməsinin azaldılması daxil olmaqla);

e) kükürd birləşmələri və digər əsas hava çirkləndiriciləri ilə çirklənmənin ekoloji aspektləri ilə əlaqədar kadrlara təlim verilməsi və onların hazırlanması proqramları.

Məlumat mübadiləsi

Maddə 8

Razılığa gələn Tərəflər özlərinin ümumi maraqlarını nəzərə alaraq, 10-cu maddədə haqqında danışılan icra orqanı çərçivəsində və ikitərəfli əsasda aşağıdakı məsələlər üzrə mövcud məlumatın mübadiləsini edirlər:

a) kükürd 4-oksiddən başlayaraq, qeyd edilən hava çirkləndiriciləri sahələrindən razılaşdırılmış ölçüdə şəbəkə üzrə, razılaşdırılmalı olan müddətlər ərzində həyata keçirilən atımları haqqında məlumat və ya kükürd 4-oksiddən başlayaraq, qeyd edilən hava çirkləndiricilərinin razılaşdırılmalı olan müddətlər ərzində milli sərhəd kəmərlərindən axınları haqqında məlumat;

b) milli siyasətdə və ümumi sənaye inkişafında havanın böyük məsafələrdə transsərhəd çirklənməsində ciddi dəyişikliklərə səbəb ola biləcək əsas dəyişikliklər, eləcə də onların potensial nəticələri;

c) havanın böyük məsafələrdə çirkləndirilməsi ilə əlaqədar havanın çirklənməsinin azaldılması üçün texnika və texnologiya;

d) kükürd birləşmələrinin və digər əsas hava çirkləndiricilərinin atılması ilə milli miqyasda mübarizə üçün nəzərdə tutulan xərclər;

e) hava çirkləndiriciləri sərhəddən keçdikdə baş verən proseslərə dair meteoroloji və fiziki-kimyəvi məlumat;

f) havanın böyük məsafələrdə transsərhəd çirkləndirilməsinin nəticələrinə aid fiziki-kimyəvi və bioloji məlumat və həmin məlumata görə, havanın sərhədlərarası böyük məsafələrdə çirklənməsinin verə biləcəyi ziyanın dərəcəsi;

g) kükürd birləşmələrinin və digər əsas hava çirkləndiricilərinin atılması ilə mübarizə sahəsində milli, subregional və regional siyasət və strategiya.

Avropada hava çirkləndiricilərinin böyük məsafələrə yayılmasına nəzarət edilməsinin və yayılmanın qiymətləndirilməsinin birgə proqramının həyata keçirilməsi və proqramın sonrakı inkişafı

Maddə 9

Razılığa gələn Tərəflər mövcud «Avropada hava çirkləndiricilərinin böyük məsafələrə yayılmasına nəzarət edilməsinin və yayılmanın qiymətləndirilməsinin birgə proqramının (aşağıda EMEP adlandırılır) həyata keçirilməsinin zəruriliyinə böyük əhəmiyyət verirlər və həmin proqramın sonrakı inkişafına gəldikdə, aşağıdakıları qeyd etmək razılığına gəlirlər:

a) Razılığa gələn Tərəflərin birinci mərhələdə kükürd 4-oksidin və törəmələrinin monitorinqinə əsaslanan EMEP-ə qoşulmasının və EMEP-in tam həyata keçirilməsinin lazımlığı;

b) mümkün olduqda, monitorinq üçün müqayisə edilə bilən və standartlaşdırılmış üsullardan istifadə edilməsinin zəruriliyi;

c) monitorinq proqramının həm milli, həm də beynəlxalq proqramlar sistemində əsaslanmasının lazımlığı.

Monitorinq stansiyalarının yaradılması və məlumatın toplanması həmin stansiyaların yerləşdiyi ölkələrin milli tabeliyi altında həyata keçirilir;

ç) mövcud olan və gələcək milli, subregional, regional və digər beynəlxalq proqramlar əsasında və onları nəzərə almaqla, ətraf mühitin monitorinqinin birgə proqramı mexanizminin işlənilməsinin lazımlığı;

d) kükürd 4-oksiddən başlayaraq, qeyd edilən hava çirkləndiricilərinin sahələrdən razılaşdırılmış ölçüdə şəbəkə üzrə, razılaşdırılmalı olan müddətlər ərzində həyata keçirilən atılması haqqında və ya kükürd 4-oksiddən başlayaraq, qeyd edilən hava çirkləndiricilərinin razılaşdırılmalı olan müddətlər ərzində milli sərhəd kəsiklərinin

dən axınları haqqında məlumat mübadiləsinin zəruriliyi.

Axınları müəyyən etmək üçün model daxil olmaqla metod, eləcə də sahələrdən razılaşdırılmış ölçülərdə atılmalar əsasında hava çirkləndiricilərinin keçməsinə müəyyən etmək üçün model daxil olmaqla metod xəbər verilir və metodlar və modellər təkmilləşdirilmək məqsədi ilə vaxtaşırı yenidən yoxlanılır;

e) kükürd 4-oksiddən başlayaraq, razılaşdırılmış hava çirkləndiricilərinin ümumi atılması haqqında milli məlumatın mübadiləsinin davam etdirməyə hazır olmağın və bu məlumatı vaxtaşırı yerləşdirilməyin zəruriliyi;

ə) hava çirkləndiricilərinin keçməsi zamanı baş verən proseslərə aid meteoroloji və fiziki-kimyəvi məlumatın verilməsinin zəruriliyi;

f) su, torpaq və bitki kimi digər mühitlərdəki kimyəvi komponentlər monitorinqinin, eləcə də insanların sağlamlığına və ətraf mühitə təsiri qeydə almaq üçün analoji monitorinq proqramının zəruriliyi;

g) nəzarət və yoxlama məqsədi ilə işləyə bilmələri üçün milli EMEP şəbəkələrinin genişləndirilməsinin zəruriliyi.

İcra orqanı

Maddə 10

1. Razılığa gələn Tərəflərin nümayəndələri ətraf mühit problemləri üzrə AİK ölkələri hökumətlərinin Baş müşavirləri çərçivəsində bu Konvensiyanın İcra orqanını yaradır və həmin səviyyədə ildə bir dəfədən az olmayaraq müşavirə keçirirlər.

2. İcra orqanı:

a) Bu Konvensiyanın yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

b) lazımı hallarda, bu Konvensiyanın yerinə yetirilməsi və inkişafı ilə əlaqədar məsələlərə baxmaq üçün və həmin məqsədlə uyğun tədqiqatları və digər sənədləri hazırlayan və tövsiyələri baxılmaq üçün icra orqanına təqdim edən işçi qrupları yaradır;

c) Bu Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq, tələb oluna bilən bu cür digər funksiyaları yerinə yetirir.

3. İcra orqanı EMEP-in rəhbər orqanından həmin Konvensiyanın yerinə yetirilməsi mexanizminin ayrılmaz hissəsi kimi, o cümlədən məlumatın toplanmasına və elmi əməkdaşlığa aid məsələlərdə istifadə edir.

4. İcra orqanı öz funksiyalarını yerinə yetirərkən, məqsəduyğun hesab etdiyi hallarda, digər uyğun beynəlxalq təşkilatlardan alınan məlumatdan da istifadə edir.

Katiblik

Maddə 11

Avropa İqtisadi Komissiyasının İcraçı katibi İcra orqanı üçün aşağıdakı katiblik funksiyalarını yerinə yetirir:

- a) İcra orqanı müşavirələrinin çağırılması və hazırlanması;
- b) həmin Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq alınmış məruzələrin və digər məlumatın Razılığa gələn Tərəflərə göndərilməsi;
- c) İcra orqanının müəyyən etdiyi funksiyaların yerinə yetirilməsi.

Konvensiyaya düzəlişlər

Maddə 12

1. Razılığa gələn istənilən Tərəf həmin Konvensiyaya düzəliş təklif edə bilər.

2. Təklif olunan düzəlişlərin mətnləri yazılı şəkildə Avropa İqtisadi Komissiyasının İcraçı katibinə təqdim olunur, o da bu təklifləri Razılığa gələn bütün Tərəflərə göndərir. İcra orqanı təklif olunan düzəlişləri özünün sonrakı illik müşavirəsində o şərtlə müzakirə edir ki, bu cür düzəlişlər Avropa İqtisadi Komissiyasının İcraçı katibi tərəfindən Razılığa gələn Tərəflərə müşavirəyə ən azı doxsan gün qalmış göndərilmiş olsun.

3. Bu Konvensiyaya düzəliş Razılığa gələn Tərəflərin Nümayəndələrinin konsensusu əsasında qəbul edilir və onu qəbul etmiş Razılığa gələn Tərəflər üçün, Razılığa gələn Tərəflərin üçdə ikisi qəbul etmə haqqında öz sənədlərini saxlanılmaq üçün depozitariyə verdikləri gündən sonra doxsanıncı gün qüvvəyə minir. Sonralar bu düzəliş Razılığa gələn istənilən digər Tərəf üçün, bu Razılığa gələn Tərəf həmin düzəlişi qəbul etməsi haqqında öz sənədini saxlanılmaq üçün verəndən sonra doxsanıncı gün qüvvəyə minir.

Mübahisələrin nizama salınması

Maddə 13

Bu Konvensiyanın Razılığa gələn iki və ya bir neçə Tərəfi arasında Konvensiyanın şərh olunması yaxud onun tətbiq edilməsi barədə mübahisə baş verdikdə, onlar mübahisənin danışıqlar yolu ilə və ya mübahisədə iştirak edən Tərəflər üçün münasib hər hansı digər nizamlama metodu ilə həllini axtarırlar.

İmzalama

Maddə 14

1. Bu Konvensiya yüksək səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsinə dair Avropa İqtisadi Komissiyası çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyasının üzvləri olan dövlətlər, eləcə də İqtisadi və İctimai Şuranın 1947-ci il 28 mart tarixli 36(IV) nömrəli Qətnaməsinin 8-ci bəndinə uyğun olaraq, Avropa İqtisadi Komissiyası yanında məsləhətçi statusu olan dövlətlər və Avropa İqtisadi Komissiyasının üzvü olan suveren dövlətlərin yaratdıqları və danışıqlar aparmaq, bu Konvensiyanın əhatə etdiyi məsələlər üzrə beynəlxalq sazişlər bağlamaq və onları tətbiq etməklə əlaqədar səlahiyyətli regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları tərəfindən müşavirənin keçirilməsi ilə əla-

qədar olaraq, 1979-cu il noyabrın 13-dən 16-na kimi imzalanmaq üçün açıqdır.

2. Bu cür regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları səlahiyyətləri daxilindəki məsələlərdə öz adlarından, bu Konvensiyanın onların üzv olan dövlətləri üçün təyin etdiyi hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri yerinə yetirirlər. Belə hallarda, həmin təşkilatların üzvü olan dövlətlər bu hüquqlardan fərdi qaydada istifadə etməzlər.

Ratifikasiya etmə, qəbul etmə, təsdiq etmə və qoşulma

Maddə 15

1. Bu Konvensiya ratifikasiya edilməli, qəbul olunmalı və ya təsdiq edilməlidir.

2. Bu Konvensiya 1979-cu il noyabrın 17-dən 14-cü maddənin 1-ci bəndində qeyd olunan dövlətlərin və təşkilatların qoşulması üçün açıqdır.

3. Ratifikasiya etmə, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma haqqında sənədlər saxlanılmaq üçün depozitari funksiyasını yerinə yetirən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təhvil verilir.

Qüvvəyə minmə

Maddə 16

1. Bu Konvensiya ratifikasiya etmə, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma haqqında iyirmi dördüncü sənəd saxlanılmaq üçün təhvil verildəndən sonra doxsanıncı gün qüvvəyə minir.

2. Ratifikasiya etmə, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma haqqında iyirmi dördüncü sənəd saxlanılmaq üçün təhvil verildəndən sonra həmin Konvensiyanı ratifikasiya edən, qəbul edən və ya təsdiq edən Razılığa gələn hər bir Tərəf üçün Konvensiya, Razılığa gələn

həmin Tərəf özünün ratifikasiya etmə, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma haqqında sənədini saxlanılmaq üçün təhvil verəndən sonra doxsanıncı gün qüvvəyə minir.

Konvensiyadan çıxma

Maddə 17

Razılığa gələn bu və ya digər Tərəf üçün həmin Konvensiya qüvvəyə minən gündən beş il keçəndən sonra istənilən vaxt Razılığa gələn həmin Tərəf depozitariyə yazılı bildiriş göndərmək yolu ilə Konvensiyadan çıxma bilər. Konvensiyadan hər belə çıxma depozitarinin bildiriş aldığı tarixdən sonrakı 90-cı gün qüvvəyə minir.

Autentik mətnlər

Maddə 18

İngilis, rus və fransız mətnləri eyni dərəcə də autentik olan bu Konvensiyanın əsl saxlanılmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təhvil verilir.

Bunu təsdiq edərək, lazımı qaydada səlahiyyət verilmiş aşağıda imza edənlər həmin Konvensiyanı imzaladılar.

Cenevrədə, min doqquz yüz yetmiş doqquzuncu il noyabrın on üçündə imzalanıb.

**Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə
Respublikası Hökuməti arasında Ətraf mühitin
qorunması sahəsində əməkdaşlığa dair**

SAZIŞ

Bakı, 09.07.2004

Bundan sonra "Tərəflər" adlandırılan Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti iki ölkə xalqları arasında dostluq əlaqələrini gücləndirmək və ətraf mühiti qorumaq məqsədilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək niyyətində olduqlarını ifadə edərək;

Azərbaycan və Türkiyənin iştirakçı olduqları Konvensiyalardan irəli gələn regional və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün ətraf mühit sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsinin əhəmiyyətini qeyd edərək;

aşağıdakı məsələlər üzrə razılığa gəlmişlər:

Maddə 1

Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və qorunması sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsi xüsusi proqramlar və planlar vasitəsilə təmin ediləcəkdir.

Maddə 2

Tərəflər arasında ətraf mühit üzrə əməkdaşlığa aid əsas sahələr aşağıdakılar olacaqdır:

- təbiətin mühafizəsi;
- mühafizə olunan ərazilərin idarə olunması;
- bioloji müxtəlifliyin qorunması;

- ətraf mühit sahəsində Azərbaycan və Türkiyənin üzv olduğu beynəlxalq konvensiyaların həyata keçirilməsi;
- * Xəzər dənizi və Qara dənizin ətraf mühitinin qorunması;
- * ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi;
- * tullantıların idarə olunması;
- * iqlim dəyişmələri;
- * meteorologiya fəaliyyəti;
- * meşələrin idarə olunması;
- * meşəsalma;
- * Tərəflərin birgə marağında olduqları bu və ya digər sahə.

Maddə 3

Sazişin 2-ci maddəsində sadalanan sahələr üzrə əməkdaşlıq aşağıdakı şəkildə aparılacaqdır:

- birgə elmi-texniki araşdırmalar-proqramlar;
- əməkdaşlıq layihələrinin hazırlanması;
- tədqiqat, inkişaf fəaliyyətləri və ətraf mühit üzrə ən yaxşı idarəçilik təcrübələri üzrə elmi-texniki məlumatın və sənədlərin mübadiləsi;
- ən yaxşı ətraf mühit texnologiyalarının mübadiləsi;
- səlahiyyətli şəxslərin, mütəxəssislərin, tədqiqatçıların və qeyri-hökumət təşkilatı nümayəndələrinin mübadiləsi;
- təhsil proqramları, iclasları, konfransları və simpoziumların təşkili;
- tərəflərin zəruri hesab etdikləri hər hansı digər əməkdaşlıq formaları.

Maddə 4

Ətraf mühit sahəsində işləyən hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin əməkdaşlığı təmin olunacaqdır.

Maddə 5

Bu Sazişin qüvvəyə minməsindən sonra hər bir Tərəf bu Saziş çərçivəsində əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin idarə edilməsinə cavabdeh olan Milli Əlaqələndirici təyin edəcəkdir. Tərəflər Milli Əlaqələndiricilərinin adları barədə bir-birini xəbərdar edəcəklər. Tərəflər qarşı Tərəfə yazılı bildiriş göndərməklə Milli Əlaqələndiricini əvəz edənləri müəyyən edə bilirlər.

Tərəflərin Milli Əlaqələndiriciləri bu Sazişin 2-ci maddəsində əks olunmuş əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin dəqiq hazırlanmasını əhatə edən illik işçi proqramlarını hazırlayacaqdır.

Qarşılıqlı razılaşma əsasında, Milli əlaqələndiricilər, Sazişlə müəyyən edilmiş fəaliyyətləri müzakirə etmək və ya ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlığa dair məsələləri nəzərdən keçirmək üçün istənilən zaman görüşə bilirlər.

Maddə 6

Tərəflər qarşılıqlı razılaşma əsasında milli qanunvericiliklərinə uyğun şəkildə əməkdaşlığın nəticələrini üçüncü tərəflə bölüşə bilirlər.

Maddə 7

Bu Sazişin təfsiri və ya həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxacaq hər hansı mübahisələr Tərəflər arasında danışıqlar yolu ilə həll ediləcəkdir.

Maddə 8

Bu Saziş, Tərəflərin iştirakçı olduqları digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə toxunmur.

Maddə 9

Bu Sazişə Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əlavə və dəyişikliklər edilə bilər. Bu dəyişikliklər bu Sazişin 11-ci maddəsinə uyğun olaraq qüvvəyə minir.

Maddə 10

Bu Sazişin qüvvəsinin ləğv edilməsi bu Sazişə uyğun olaraq razılaşdırılmış və onun qüvvədə olduğu zaman başlanmış işlərin qüvvədə qalmasına təsir göstərməyəcək.

Maddə 11

Bu Saziş, onun qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan dövlətdaxili prosedurların yerinə yetirilməsi haqqında Tərəflərin bir-birinə diplomatik kanallar vasitəsilə göndərdikləri sonuncu yazılı bildirişin alındığı tarixdə qüvvəyə minir.

Bu Saziş 5 il müddətində bağlanılır. Tərəflərin biri diplomatik kanallar vasitəsilə Sazişin qüvvəsinin başa çatmasına altı ay qalmış onu ləğv etmək niyyəti barədə yazılı şəkildə digər Tərəfə bildiriş verməzsə, onun qüvvəsi növbəti beş il müddətinə uzadılacaqdır.

Bakı şəhərində 2004-cü il 9 iyul tarixində hər biri Azərbaycan, türk və ingilis dillərində olmaqla iki əsl nüsxədə imzalanmışdır, bütün mətnlər eyni qüvvəyə malikdir. Bu Sazişin müddəalarının təfsirində fikir ayrılığı yarandığı təqdirdə, ingilis dilində olan mətnəndən istifadə ediləcəkdir.

Проблемы международного права
и внутригосударственного законодательства
по экологической безопасности нефтяного трубопровода
Баку – Тбилиси – Джейхан имени Гейдара Алиева

РЕЗЮМЕ

Как и во все времена, конец XX века и начало XXI века влияние экономических факторов на геополитику государств является неопровержимой реальностью. В частности, в результате научно-технического прогресса влияние природных ресурсов и нефти как материальной основы экономической безопасности существенно увеличивается. Стратегическая роль и сфера влияния нефти в формировании и развитии международных отношений, расширении межгосударственных связей и иногда в их ухудшении в результате вооруженных столкновений повышается изо дня в день. Нефть является общечеловеческим достоянием и источником благополучной жизни. Однако, нефть являлась и до сих пор является причиной колониальных завоеваний, государственных переворотов, правительственных кризисов, порождения региональных конфликтов и жестоких войн.

Борьба за нефть вступила в новую стадию в конце XIX века после изобретения двигателя внутреннего сгорания и в начале XX века после перехода к использованию в качестве горючего нефти взамен каменного угля на флоте Великобритании.

По прошествии времени имеющий место и проявляющийся в новых формах процесс борьбы за нефть в период после второй мировой войны постепенно превращается в основной фактор международных отношений, и в то же время в главный источник напряженности. Неслучайно, что 133 региональных конфликтов и вооруженных столкновений, имевших место в различных уголках планеты в послевоенный период, в той или иной форме были свя-

заны борьбой, ведущейся за источники нефти.

Нефть сама по себе играет очень важную роль в формировании геополитики. Учитывая влияние борьбы за это бесценное богатство на систему международных отношений, возникает необходимость совершенствования его добычи, транспортировки и использования в соответствии с общепризнанными стандартами. В этой системе не должно допускаться использование насилия, устраниения и постоянное вооружение. Это, по меньшей мере, важно для существования человечества. Если международные экономические связи будут развиваться в рамках взаимного обогащения и суверенного равенства, то могут быть решены проблемы, возникающие из противостояния, связанного с нефтью.

Другим фактором, порождающим напряженность, является использование нефтепродуктов в более широком масштабе. По мере повышения спроса на энергетические ресурсы, а также на нефть возникает необходимость вложения инвестиций в данную область. По расчетам экспертов Мирового Энергетического Совета, одна из основных причин напряженной ситуации в энергетическом комплексе связана с нехваткой инвестиций и средств в данной области. В нефтегазовый и электроэнергетический сектора в глобальном масштабе до 2020 года требуются финансовые средства в размере 20 трлн. долларов США. А государства, не имеющие подобных средств, обращаются к иностранным инвесторам. В этом случае, безопасная добыча и транспортировка нефтепродуктов с экологической точки зрения является важной проблемой. Насколько сложно и противоречиво обеспечение энергетическими ресурсами, настолько проблемным является вопрос экологической безопасности. Антропогенное влияние использования невозобновляемых энергоресурсов на мировой климат привело к укреплению межгосударственного сотрудничества в области защиты окружающей среды. С целью уменьшить эффект глобального потепления осуществляется международное правовое сотрудничество в области торговли единицами отходов (квотирование). Проблема экологической безопасности, возникающая при обеспечении энергетической безопасности, а также соблюдение стандартов безопасности добычи и транспортировки нефти и газа и использования данных продуктов име-

ет очень важное значение.

Рост спроса на энергоресурсы, а также на нефть в XX веке выявил такую проблему, как безопасную с экологической точки зрения доставку данных ресурсов в большом объеме с различных регионов. В данном случае проблема транзита энергоресурсов проявляется в качестве одного из основных элементов современной международной безопасности. В частности, вопрос экологической безопасности международных нефтяных трубопроводов как международная экологическая проблема, должен решаться на основе международного права. Для государства, имеющего нефтяные ресурсы, их транспортировка на мировой рынок посредством транснациональных трубопроводов с соблюдением экологической безопасности требует взаимодействия ряда источников внутригосударственно-экологического законодательства и международного права.

Азербайджанская Республика после восстановления своей независимости стала независимым распорядителем своих природных ресурсов, включая нефть, и принимает соответствующие правовые меры для их транспортировки на мировой рынок с соблюдением экологической безопасности. Как пример этого, следует отметить подписание в городе Баку 20 сентября 1994 года международного контракта («Контракта века») между 12 международными нефтяными фирмами, квалифицирующимися на добыче нефти и совместного использования месторождений «Азери», «Чираг» и «Гюнешли» в Азербайджанском секторе Каспийского моря и Азербайджанской Республики и его ратификацию Милли Меджлисом Азербайджанской Республики.

О пути, начатом Азербайджаном после «Контракта века» Гейдар Алиев сказал: «Начиная с 1994 года Азербайджанское государство осуществляет свою нефтяную стратегию и основной смысл и принципы этой стратегии состоят из эффективного использования богатых национальных ресурсов Азербайджана, включая нефтяные и газовые ресурсы Азербайджана ради благополучия Азербайджанского народа».

Первая нефть по этому крупному проекту, играющему бесценную роль в экономическом развитии нашей страны и называемом «Контракт века», начинает добываться с 12 ноября 1997 года. На

осуществление мер на месторождениях имеющих запасов примерно 730 миллионов тонн нефти и около 200 миллиардов кубометров природного газа было предусмотрено вложение инвестиций в размере 12-14 миллиардов долларов США и это было очень важно для Азербайджана, только обретшего свою независимость.

Для экспорта Азербайджанской нефти, добываемой по «Контракту века» на мировые рынки на ранних этапах использовались нефтяные трубопроводы Баку - Новороссийск и Баку-Супса, имеющих транспортную силу 5 миллионов тонн в год. Однако, по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева, предусмотревшего достижение в ближайшие годы годовой добычи по месторождениям, входящим в контракт до 50 миллионов тонн, выбирается экспортный маршрут Баку - Тбилиси - Джейхан, имеющие еще большие транспортный потенциал.

Общие работы по проекту Баку - Тбилиси - Джейхан были уже проделаны, в 2005 году в Баку в данный трубопровод была пущена первая нефть и через год данная нефть достигла порта Джейхан. В настоящее время данный трубопровод, носящий имя общенационального лидера, наряду с возможностью вывода Азербайджанской нефти на мировые рынки, также приобрел статус главного магистрального прохода для стран «Шелкового пути» и тюркоязычных государств. Нефтяной трубопровод Баку - Тбилиси - Джейхан, явившийся торжеством политической воли общенационального лидера выступил в качестве мировой «артерии» в системе нефтяных трубопроводов. Следует также отметить, что кроме технического и экономического значения данного трубопровода, созданного с большими трудностями, его политическое и правовое значение трудно переоценить. Так, данный нефтяной трубопровод придав импульс установлению новых отношений Азербайджана с другими мировыми государствами, развитию связей с другими народами мира, послужил укреплению внешней политики Азербайджанского государства, росту его авторитета на международной арене, а также его развитию с политической и экономической точки зрения. Наряди с этим, заключенные договора и контракты существенно повлияли на законодательство Азербайджанской Республики. В частности, договора и контракты по «Кон-

тракту века» и БТД, как и в других сферах, способствовали усовершенствованию законодательства в области обеспечения экологической безопасности и в более широком масштабе присоединению Азербайджанской Республики к международным договорам в области защиты окружающей среды.

Учитывая особую важность БТД для устойчивого развития, проблема защиты окружающей среды не может не оставаться в центре внимания. Будучи отраженным в заключенных соглашениях, право на здоровую окружающую среду также сформировалось как составная часть законодательной системы Азербайджанской Республики и других государств-участников.

Целью исследовательских работ является исследование международно-правовых вопросов по защите окружающей среды и обеспечению экологической безопасности в ходе транспортировки нефти по трубопроводу БТД. Главной задачей, стоящей перед исследовательской работой является приведение существующих норм соглашений в соответствие с законодательными нормами, определение места экологических норм БТД в системе международных договоров. Более конкретно определены следующие задачи:

- изучение исторических аспектов установления правового регулирования международных нефтяных трубопроводов;
- определение фактора экологической безопасности в создании нефтяного трубопровода БТД;
- анализ правового статуса нефтяного трубопровода БТД и определение места норма экологической безопасности в данной системе;
- определение места норм, формирующих правовой статус нефтяного трубопровода БТД во внутригосударственной и международно-правовой системе;
- исследование взаимодействия стандартов экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД и конституционной нормы о праве на здоровую окружающую среду;
- исследование важности принципов международно-правовой защиты окружающей среды для стандартов нефтяного трубопровода БТД по окружающей среде;

- Анализ взаимодействия внутригосударственного законодательства Азербайджанской Республики и стандартов безопасности нефтяного трубопровода БТД;

- Представление предложений по усовершенствованию экологического законодательства Азербайджанской Республики в сфере добычи и транспортировки энергоресурсов и др.

В связи с этим по международно-правовой направленности экологической безопасности использования энергоресурсов было обращено внимание к трудам Абашидзе А.Х., Андерсона К., Бекашева К.А., Блищенко И.П., Батлера У., Броди Б., Батса К., Бувьё А., Бертилса В., Бринчука М.М., Боголюбова С.А., Чейза А., Колина Д., Денисова В.М., Дора Дж., Форсайта Т., Ханни Л., Игнатова Г.В., Йориша А.И., Колбасова О.С., Колосова Е.М., Копылева М.Н., Кеннеди П., Кукишкино А.В., Калядина А.Н., Григорьева С.И., Голиченкова А.К., Гольдмана М., Лукашука И.И., Левина Д.Б., Малиева Е.Н., Марковича Д.Д., Мэтьюза Д., Молодцовой Е.С., Николаева А.В., Новикова Е.В., Нестеренко Е.А., Панкратова И.Ф., Сандза Ф., Сентеры У., Шестакова А.С., Скольникова Е., Сигела Л., Смита Р., Тимошенко А.С., Тронина А.А., Тэлбота К., Тэйлора Т., Трофимова В.Н., Тузмухамедова Р.А., Тихамирова Е.А., Валеева Р.М., Вилегянина А.Н., Вилегянина Е.Е., Виноградова С.В., Зайдерса Д.П. и других авторов.

При написании исследовательской работы были также использованы труды таких азербайджанских авторов как Алескерова М.Н., Алиева А.И., Аскерова А.И., Гусейнова Л.Х., Мамедова Р.Ф., Садыгова А.И. и других.

Нормативная база данной работы состоит из общих источников международного права, международно-договорных норм по вопросам безопасности, транспорта, торговли, инвестиций, а также экологической безопасности в сфере энергетики учредительных актов и постановлений международных организаций, международных судебных решений. Вопрос о международно-правовой защите окружающей среды рассмотрен в контексте Киотского Протокола (1997) к Рамочной Конвенции ООН об изменении климата (1992), Конвенции о биологическом разнообразии (1992), Конвенции по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других ма-

териалов (1972), Венская Конвенция об охране озонового слоя (1985) и др. Также подробно рассмотрены Стамбульское Трехстороннее Межправительственное Соглашение от 1999 года между Азербайджаном, Грузией и Турцией по основному экспортному трубопроводу Баку - Тбилиси - Джейхан об экспорте сырой нефти через территорию Азербайджана, Грузии и Турции, международные соглашения, заключенные между правительствами, имеющими транзитную территорию и участниками Основного Экспортного Трубопровода (ОЭТ). Помимо этого, также уделено внимание внутригосударственным законодательным актам (например, Закону Азербайджанской Республики об охране окружающей среды от 1999 года и Закону Азербайджанской Республики об энергоресурсах от 1998 года и др.) и нормативно-правовым актам различных стран, связанным с природными ресурсами.

Научная новизна исследовательской работы проявляется в определении места БТД, сформировавшего новый транспортный коридор в обеспечении региональной энергетической безопасности, в правовой системе норм экологической безопасности. Впервые раскрывается режим экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД, его основы, принципы и стандарты на которые он опирается. Выдвигается такой аргумент, что режим экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД сформирован на основе межправительственного соглашения, заключенного между правительствами, имеющими транзитную территорию и участниками ОЭТ, международных договоров в области охраны окружающей среды, участником которых они являются, а также норм внутригосударственного экологического законодательства. Вместе с тем отмечается, что режим экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД закрепляет в себе право на здоровую окружающую среду государств-участников, включая стандарты технической безопасности. Особенностью экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД является наличие механизма предотвращения угрозы, могущей возникнуть в результате действий участников ОЭТ на экосистему соответствующей территории.

В монографии обосновывается аргумент, что во главе системы

норм по экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД стоят конституционные нормы государств-участников о праве на здоровую окружающую среду. Все остальные нормы, а также имущественные права инвесторов, гарантии неизменности законодательства должны применяться и толковаться с приоритетом данной конституционной нормы. Это означает, что в контексте соответствующей конституционной нормы имущественные права инвесторов по ОЭТ могут быть безоговорочно ограничены. Для этого должна быть необходимость в защите публичных экологических правил.

В монографии также выражена необходимость непосредственной связи режима БТД с международным правом. В связи с тем, что Соглашение, заключенное между страной, имеющей транзитную территорию и участниками ОЭТ и регламентирующее вопросы охраны окружающей среды, здоровья и технической безопасности выступает в качестве Приложения к Межправительственному Соглашению, заключенному между государствами-участниками, механизм ссылки на международные договоры в области охраны окружающей среды, участниками которых являются государства-участники в режиме экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД и в частности в Межправительственном Соглашении должен иметь конкретную форму. Такая форма имеет важное значение для эффективности правоприменительного процесса.

Следующие нормы в системе экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД выступают в качестве источников института ответственности за причиненный ущерб. Среди этих источников нормы, устанавливающие ответственность, должны различаться. Принятые в этой области международно-правовые нормы предусматривают различные субъекты ответственности за причиненный ущерб. Однако, как более целесообразный вариант выражается необходимость принятия в качестве источника международных договоров, закрепляющих основную ответственность операторов и остаточную ответственность государств, выдающих лицензию. Во внутригосударственном праве закрепление (объективной) ответственности за законную деятельность может обеспечить прочность права на здоровую окружающую среду. Объективная

ответственность порождает необходимость создания финансовых фондов, предусматривающих конкретную сумму за причиненный ущерб.

Определение режима правильного использования природных ресурсов, наряду с экономическим развитием государства, также обеспечивает решение существующих социально-культурных, политических, экологических и др. проблем и определяет экономическую и политическую позицию государства в системе международных отношений. В соответствии с принципом государственного суверенитета над природными ресурсами государство определяет формы и режим использования природных ресурсов. Наравне с этим, законодательная практика, уровень защиты имущественных и других прав, привлечение иностранных инвестиций, включая использование природных ресурсов обуславливает определение режима экологической безопасности в ходе их транспортировки. Определение режима эффективного использования должно зависеть от обеспечения экологической безопасности.

В нормативную систему нефтяного трубопровода БТД, помимо Правительственного трехстороннего Соглашения по созданию нефтяного трубопровода БТД, соглашений, заключенных между транзитными правительствами и государствами-участниками ОЭТ, выступающих в качестве Приложения к Соглашению, наравне с этим Приложений (различных институтов, Международной Организации по Стандартизации (ISO), Британской Организации по Стандартизации), принятых к данным соглашениям, вместе со стандартами по технической безопасности и окружающей среде, входят также корпоративные принципы деятельности оператора трубопровода (БиПи), директивы экологической безопасности международных финансовых институтов, включая Группу Всемирного Банка, Европейского Банка Реконструкции и Развития и др., нормы и стандарты, применяемые интеграционными структурами в международной промышленности нефтяных трубопроводов Европейского Союза. Несомненно, что к этой нормативной системе относятся конституционные и отдельные отраслевые нормы, нормы специализированного законодательства, входящие в законодательную систему государств-участников, а также международно-

правовые нормы, инкорпорированные в данную законодательную систему.

В целом, как результат этой исследовательской работы должно быть обеспечено решение ряда нижеуказанных проблем:

1. Анализ норм по нефтяному трубопроводу БТД показывает, что нормативная система принятая по данному проекту в достаточной степени отличается от других указанных нами проектов. Отличия в международно-правовом регулировании международных нефте-газовых трубопроводов не может считаться приемлемым с точки зрения международно-правовой охраны окружающей среды. В связи с этим считаем целесообразным принятия в рамках ООН международного соглашения, служащий основанием международно-правовому регулированию на универсальных уровнях и закрепляющий стандарты экологической безопасности в этой области.

2. Будучи экономической и политической категорией и имея комплексную природу, использование природных ресурсов объединяет в себе экономические, социальные, политические, правовые особенности и особенности экологической безопасности. Экономическая особенность, извлекающая прибыль выражает специфические интересы, а экологическая направленность, основанная на концепции экологической безопасности и выраженная в охране окружающей среды, отражает общие интересы. С данной точки зрения, аспект экологической безопасности обеспечивает основу общих правил государства в использовании природных ресурсов. Комплексный характер использования обуславливает также комплексный характер режима использования и транспортировки и правового регулирования. Это выражается в использовании в форме, согласованной внутригосударственными и международно-правовыми механизмами и параллельном использовании методов регулирования частного и общего права.

3. Даже в случае определения со стороны государства в независимой форме способов и режима использования природных ресурсов, включая нефтепродукты, необходимо приведения внутригосударственного законодательства в соответствие с международно-правовыми нормами. Как экологический, так и экономический аспекты международного нефтяного трубопровода, а также вопросы, свя-

занные с иностранными инвестициями составляют объект совместного регулирования внутригосударственного законодательства и международного права. Так, государству, нуждающемуся в иностранных инвестициях, сложно регулировать отношения с иностранными инвесторами, в частности с транснациональными корпорациями на основе односторонних строгого внутреннего законодательства. Для этого, государство должно использовать международно-правовые нормы как правовые стандарты в качестве гарантий.

4. Инкорпорация международно-правовых норм в национальное законодательство, выбор того или иного способа имплементации в законодательстве должны осуществляться в зависимости от характера международно-правовой нормы. Используя способы инкорпорации, государство, связав возможности внутригосударственного регулирования и необходимость международно-правового регулирования, должно определить единый правовой режим по экологической безопасности использования и транспортировки природных ресурсов. Предпочтение в едином правовом регулировании должно отдаваться международно-правовым нормам. Предпочтение, при наличии противоречий, не ограничивается применением и в целом выражается в приведении внутреннего законодательства в соответствие с международно-правовыми нормами. Правовой режим экологической безопасности нефтяного трубопровода БТД служит общим правилом в режиме данной инфраструктуры.

5. При определении места норм договоров, закрепляющих экологические стандарты нефтяного трубопровода БТД, в системе внутригосударственного законодательства, можно отметить следующее:

- как межправительственные договора, так и международные договора, заключенные между инвесторами нефтяного трубопровода БТД, за исключением конституционных положения и актов, принятых на референдуме, выступают в качестве составной части внутригосударственного законодательства. Это означает, что юридическая сила любой нормы, связанной со статьей 39 Конституции Азербайджанской Республики (право жить в здоровой окружающей среде) и статьей 78 (охрана окружающей среды) или с осуще-

ствлением этих прав не может быть ограничена на основе пакета соглашений по нефтяному трубопроводу БТД. В случае необходимости, действие межправительственного международного договора, а также соглашения, заключенного между правительством транзитной страны и акционерами БТД может быть ограничено в соответствии с оговоркой, указанной в статье 151 Конституции Азербайджанской Республики. К системе экологических норм нефтяного трубопровода БТД, включая межправительственное соглашение и соглашения, заключенные между правительством транзитной страны и инвесторами, также относятся источники международного экологического права, не противоречащие данным нормам, нормы и стандарты внутреннего законодательства.

- Закрепление принципа международно-правовой охраны окружающей среды в межправительственном соглашении по нефтяному трубопроводу БТД не может считаться целесообразным. В данном акте принцип, обосновывающий право экологической безопасности должен быть выражен в статусе конституционной нормы.

6. Соблюдение права жить в здоровой окружающей среде или принципа экологической безопасности в экономическо-хозяйственной деятельности и вложении инвестиций является необходимым. Экологическая безопасность в международно-правовом содержании отражает право на здоровую окружающую среду и закрепляет нормативно-правовое направление охраны от отрицательного влияния на использование и транспортировку природных и энергоресурсов.

7. При закреплении в широком аспекте имущественных прав иностранных инвесторов регламентация вопросов, связанных со страхованием не может считаться целесообразным. В Соглашении, заключенном с любой страной, имеющей транзитную территорию, вопросы, связанные со страхованием и материальной ответственностью должны иметь форму отдельных приложений. При этом существует необходимость в конкретном законодательном акте, предусматривающем объективную ответственность. После аварий, связанных с окружающей средой, с целью их устранения и восстановления флоры и фауны, должен быть принят Закон об ответствен-

ности, компенсации и мерах по восстановлению окружающей среды. В Законе должна быть предусмотрена объективная ответственность операторов учреждений и объектов за загрязнение окружающей среды. В законе, принятие которого необходимо, для установления института экологической ответственности должны быть закреплены следующие элементы:

- институт ответственности действует только за «будущий» ущерб;
- под сферой применения понимается предотвращение загрязнения земель и регулирование ущерба биоразнообразию;
- загрязнение и ущерб должны быть связаны с опасной деятельностью, определяемой только законодательством;
- плата за причиненный ущерб должна быть направлена на восстановление окружающей среды;
- при причинении экологического ущерба должны быть расширены возможности доступа к судам;
- регламентируется финансово-страховое обеспечение ответственности.

При решении того или иного вопроса, в случае наличия нормы соответствующего международного договора, законодательный акт может быть закреплён в форме ссылки на данную норму.

**International law and domestic legislation
problems of ecological security
of Baku – Tbilisi – Ceyhan oil pipeline
named after Heydar Aliyev**

R E S U M E

As in all times, impact of economic factors on geopolitics of the states at the end of XX century and at the beginning of XXI century is an irrefutable reality. Particularly, as a result of scientific-technical progress, impact of natural resources and oil, as a material basis of economic security is substantially increasing. Strategic role and sphere of influence of oil increases from day to day in formation and development of international relations, enlargement of interstate collaboration and sometimes in their deterioration as a result of armed conflicts. Oil is a property common to all mankind and source of prosperity. However, is and was a reason of colonial conquest, coup d'etat, governmental crisis, emergence of regional conflicts and cruel wars.

Fight for the oil entered into new stage at the end of XIX century after internal-combustion engine has been invented and at the beginning of XX century after British navy has proceeded to use of oil as a fuel instead of coal.

Process of fight for the oil taken place and manifested in new forms in the period after World War II gradually turns into basic factor of international relations and, at the same time, into main source of tension. It is not random that 133 regional conflicts and armed clashes taken place after war in various parts of the planet in any event were related to the fight conducted for oil sources.

The oil in itself plays a crucial role in formation of geopolitics. Taking into account the impact of the fight for this invaluable wealth on the system of international relations, there is a necessity to improve

its extraction, transportation and use in accordance with universally recognized standards. This system should not allow for use of violence, intimidation and permanent armament. This, at least, is of great importance for existence of mankind. Whereas international economic relations will be developing within the framework of mutual enrichment and sovereign equality, problems arising from oil-related confrontation can be tackled.

Other tension-causing factor is a use of oil products in a wider scale. As long as demand for energy resources and oil increases, there is a necessity to invest in this sphere. According to calculations by experts of World Economic Council, one of the main reasons of tensed situation in energy complex is related to lack of investments and funds in this field. Oil and gas and electric energy sectors in a global scale will need financial means at the rate of 20 trillions US dollars until 2020. But, states which do not have such means, are addressing to foreign investors. In this case, safe extraction and transportation of oil products is an important problem from ecological point of view. How difficult and contradictory provision of energy resources, so problematic is the issue of environmental safety. Anthropogenic influence of non-renewable energy resources to the global climate has led to the strengthening of interstate cooperation in the field of environmental protection. In order to reduce the effect of global warming the international legal cooperation is being implemented in the field of trade waste units (quotas). The problem of ecological safety, arising from ensuring energy security, and compliance with safety standards of extraction and transportation of oil and gas products and use of these products is of great importance.

Growing energy and oil demand in XX century has revealed an issue as a safe one from an environmental point of view of delivery of these resources in a large volume from different regions. In this case, the problem of transit of energy manifests itself as an essential element of contemporary international security. In particular, the issue of environmental safety of international oil pipeline, as an international environmental problem should be resolved on the basis of international law. For a state that has oil resources, their transportation to world markets through transnational pipelines in compliance with

environmental safety requires the interaction of a number of sources of national environmental legislation and international law.

The Republic of Azerbaijan after the restoration of its independence became an independent manager of its natural resources, including oil, and is taking appropriate legal measures for their transportation to world markets in compliance with environmental safety. As an example, one should note the signing in Baku on 20 September 1994 of an international contract («Contract of the Century»), among 12 international oil companies to qualify for the oil and sharing fields «Azeri», «Chirag» and «Guneshli» in Azerbaijani sector of the Caspian Sea and its ratification by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan.

On the path initiated by Azerbaijan after the «Contract of the Century» Heydar Aliyev, said: «Since 1994, the Azerbaijan state carries out its oil strategy and the basic meaning and principles of this strategy consist of the effective use of rich national resources of Azerbaijan, including oil and gas resources of Azerbaijan for the welfare of Azerbaijani people».

First oil on this major project, which plays an invaluable role in the economic development of our country and called the «Contract of the Century» begins derived from 12 November 1997. On the implementation of measures in the fields with reserves of approximately 730 million tons of oil and 200 billion cubic meters of natural gas was provided by investment in the amount of 12-14 billion US dollars, and it was very important for Azerbaijan, which has just gained its independence.

To export Azerbaijani oil produced by «Contract of the Century» to the world markets in the early stages of using the oil pipeline Baku - Novorossiysk and Baku - Supsa pipeline, with transport by 5 million tons per year. But, at the initiative of Heydar Aliyev, who anticipated achievement, in the coming years, of annual production on fields belonging to the contract up to 50 million ton, selected export route Baku - Tbilisi - Ceyhan oil pipeline, with even greater traffic capacity.

General work on the Baku - Tbilisi - Ceyhan oil pipeline had already been done in 2005 in Baku, this pipeline was put into oper-

ation the first oil and a year later this oil has reached the port of Ceyhan. At present, the pipeline, named after the national leader, along with the possibility of withdrawal of Azerbaijani oil to world markets, has also acquired the status of the main trunk cable for the countries of the Silk Road and the Turkish-speaking countries. Baku - Tbilisi - Ceyhan oil pipeline that did triumph of political will of national leader acted as the world's «artery» in the system of oil pipelines. It should also be noted that apart from technical and economic importance of the pipeline, created with great difficulty, its political and legal significance can not be overemphasized. So, this oil pipeline has given impetus to the establishment of new relations between Azerbaijan and other world nations, the development of relationships with other nations of the world, will strengthen the foreign policy of the Azerbaijani state, the growth of its prestige in the international arena, as well as its development with political and economic terms. Along with this, signed agreements and contracts significantly influenced the legislation of the Republic of Azerbaijan. In particular, agreements and contracts for the «Contract of the Century» and the BTC pipeline, as well as in other fields, have contributed to the improvement of legislation in the field of environmental security and on a wider scale the accession of Azerbaijan to international treaties in the field of environmental protection.

Given the special importance of the BTC for sustainable development, problem of environmental protection remains in the spotlight. As reflected in the agreements reached, the right to a healthy environment also emerged as an integral part of the legislative system of the Republic of Azerbaijan and other State Parties.

The aim of research is the study of international legal issues on environmental protection and environmental safety in the transportation of oil through the BTC pipeline. The main challenge facing the research work is to bring existing norms of the agreements in accordance with legal regulations, defining the place of environmental norms of the BTC in the system of international treaties. More specifically, the following tasks are:

- The study of historical aspects of the establishment of legal regulation of international oil pipelines;

- Determination of environmental safety factors in the creation of the BTC oil pipeline;

- Analysis of the legal status of the BTC oil pipeline and determination of place for environmental safety norms in that system;

- Defining the place of norms that shape the legal status of the BTC oil in the domestic and international legal system;

- Study the interaction of standards of environmental safety of the BTC oil pipeline and constitutional provisions on the right to a healthy environment;

- Study of the importance of principles of international law for environmental protection standards of BTC oil pipeline on the environment;

- Analysis of the interaction of domestic legislation of the Republic of Azerbaijan and the safety standards of the BTC oil pipeline;

- Submission of proposals to improve the environmental legislation of the Republic of Azerbaijan in the sphere of extraction and transportation of energy resources, etc.

In connection with this international legal focus of ecological safety of the use of energy, attention was drawn to the works of Abashidze A.H., Anderson K., Bekyashev K.A., Blischenko I.P., Butler U., Brodie B., Butts K., Bouvier A., B.Bertilsa, Brinchuk M.M., Bogolyubov S.A., Chase A., Colin D., Denisov V.M., Dora J., Forsythe T., Hanna L., Ignatov G.V., Yorisha A.I., Kolbasov O.S., Kolosov E.M., Kopylev M.N., Kennedy P., Kukishkino A.V., Kalyadin A., Grigoriev S.I., Golichenkov A.K., M.Goldman, Lukashuk I.I., Levin D.B., Maliyev E.N., Markovic D.D., Matthews D., Molotsova E.S., Nikolaev A.V., Novikov E.V., Nesterenko, E.A., Pankrotov I., Sanzo, F., W.Center, Shestakov A.S., Skolnikov E., Siegel L., Smith R., Tymoshenko A.S., Tronin A.A., Talbott K., Taylor T., Trofimov V.N., Tuzmukhamedov R.A., Tihamirov E., Valeev R.M., Vilegyanin A.N. Vilegyanin E.E., Vinogradov S.V., Zayders D.P. and other authors.

When writing the research works of such Azerbaijani authors as Alasgarov M.N., Aliev A.I., Askerov A.I., Guseinov L.Kh., Mamedov R.F., Sadigov A.I. and others were also used.

The regulatory framework of this work consists of general sources

of international law, international treaty norms on security, transport, trade, investment, and environmental security in energy constituent acts and resolutions of international organizations, international judicial decisions. The question of international legal protection of the environment is considered in the context of the Kyoto Protocol (1997) to the UN Framework Convention on Climate Change (1992), the Convention on Biological Diversity (1992), Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter (1972), Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer (1985) and others. Istanbul Tripartite Intergovernmental Agreement of 1999 between Azerbaijan, Georgia and Turkey on the Baku - Tbilisi - Ceyhan main export pipeline on oil export of crude oil through Azerbaijan, Georgia and Turkey, international agreements concluded between the governments, which have a transit area and the participants the Main Export Pipeline (MEP) are also discussed in detail. In addition, attention is also focused on domestic legislation (e.g. Law of the Azerbaijan Republic on Environmental Protection (1999) and Law of the Republic of Azerbaijan on Energy (1998) and others) and normative legal acts of different countries in relation to natural resources.

Scientific novelty of the research appears in the definition of place of BTC, formed the new transport corridor for regional energy security, in the legal system of environmental safety standards. For the first time, the regime of environmental safety of the BTC oil pipeline, its fundamentals, principles and standards on which it relies is revealed. Its put forward the argument that the regime of environmental safety of the BTC oil pipeline is formed on the basis of intergovernmental agreement, the agreement between the governments, which have a transit area and the participants of the MEP, international treaties on environmental protection, which they are parties to, as well as rules of national environmental legislation. Along with that, regime of environmental safety of BTC oil pipeline enshrines a right to a healthy environment of the States Parties, including standards and technical security. A special feature of ecological safety of BTC oil pipeline is a mechanism to prevent the threat, which might result from the actions of participants of the MEP to the ecosystem of relevant

territory.

The monograph justifies the argument that the top of the system on the environmental safety of BTC oil pipeline are the constitutional norms of States Parties on the right to a healthy environment. All other rules as well as property rights of investors, guarantees the immutability of legislation should be applied and interpreted with the priority of this constitutional norm. This means that in the context of the relevant constitutional provisions on property rights of investors, the MEP can be unconditionally limited. For this, there is a need to protect public environmental regulations.

The monograph also expresses the need for direct communication mode of BTC regime with international law. Due to the fact that the agreement concluded between the country having transit territory and the participants of the MEP and regulating environmental issues, health and technical safety appears as an annex to the Intergovernmental Agreement concluded between States Parties, the mechanism of references shall have a specific form in international treaties in the field protection of the environment, which States are parties to in the regime of ecological safety of the BTC oil pipeline, in particular in the Intergovernmental Agreement. This form is essential for the process of effective application of law.

The following rules in the system of ecological safety of the BTC oil pipeline act as sources of the institute responsible for the damage. Among these sources, provisions on liability should differ. International legal norms adopted in this field provide various liability subjects for the damage. However, as more expedient option, there is an expression on the need to take as a source of international instruments recognizing the primary responsibility of operators and the residual responsibility of issuing the license. Provision of (objective) liability for lawful activities in domestic law can ensure the durability of the right to a healthy environment. Objective liability creates the need for financial assets that provide a specific amount for damages.

Determination of regime of proper use of natural resources, along with economic development, also provides a solution to the existing socio-cultural, political, environmental and other issues and reveals economic and political position of the State in international relations.

In accordance with the principle of state sovereignty over natural resources, the state determines the form and regime of use of natural resources. Along with this, the legislative practice, the level of protection of property and other rights, attraction of foreign investment, including the use of natural resources stipulates definition of the regime of environmental safety during their transportation. Determination of the regime of effective use should depend on environmental safety.

In addition to the tripartite agreement of the Government on the establishment of BTC oil pipeline, agreements between transit governments and State Parties to MEP, acting as an Annex to the Agreement, on a par with annexes (of various institutions, the International Standardization Organization (ISO), British Standardization Organization), adopted by these agreements, together with the standards for technical safety and environment, the regulatory system of the BTC oil pipeline also includes the corporate principles of the pipeline operator (BP), environmental safety directives of international financial institutions, including World Bank Group, European Bank for Reconstruction and Development and others, norms and standards applied by integration structures in the international oil pipelines industry of the European Union. There is no doubt that this regulatory system also includes constitutional and some sectoral norms, the norms of specialized legislation, included in the legal system of States Parties, as well as international legal norms incorporated into this legal system.

In general, results of this research should provide a solution to a number of problems listed below:

1. Analysis of the rules on the BTC oil pipeline indicates that the regulatory scheme adopted for this project is sufficiently different from other projects we have indicated before. Differences in the international legal regulation of international oil and gas pipelines can not be considered acceptable in terms of international legal environment. In this regard, we consider appropriate to adopt, within the framework of the UN, international agreement serving as the basis of international legal regulation in universal levels and securing the standards of environmental safety in this area.

2. Being an economic and political category and having a complex nature, the use of natural resources combines economic, social, political and legal characteristics and peculiarities of environmental safety. Economic feature, which is making profit, expresses specific interests, and environmental orientation based on the concept of environmental security and expressed in the protection of the environment reflects the common interests. From this point of view, the aspect of environmental safety provides a framework for general rules of the State in the use of natural resources. Complex nature of usage also stipulates complex nature of regime of use and transportation and legal regulation. This is reflected in the use of a form agreed by both domestic and international legal mechanisms and the parallel use of methods of regulating the private and common law.

3. Even in case of independent definition of ways and regime of usage of natural resources, including oil by the state, there is a necessity to bring domestic legislation into conformity with international legal norms. Both environmental and economic aspects of international oil pipeline, as well as issues related to foreign investments are subject of joint regulation of national legislation and international law. Thus, it is difficult to regulate relations with foreign investors, in particular with transnational corporations on the basis of unilateral strict domestic legislation for the state with need of foreign investment. For this purpose, the State must use the rules of international law as the legal standards as a guarantee.

4. The incorporation of international legal norms into national legislations, selection of the choice of implementation method in the legislation should be implemented depending on the nature of international legal norms. Using the ways of incorporation, the State connecting the possibilities of domestic regulation and the need for international legal regulation should define a single legal regime for environmental safety in the use and transportation of natural resources. The preference in a unified legal regulation should be given to international legal norms. In case in contradictions exist, preference are not limited to the application and generally expressed in bringing domestic legislation into conformity with international legal norms. The legal regime of environmental safety of BTC oil

pipeline serves as a general rule in the regime of this infrastructure.

5. In determining the place of contractual norms providing for environmental standards of the BTC oil pipeline in the system of domestic law, one can note the following:

- As the intergovernmental treaty and international agreement concluded between the investors of the BTC oil pipeline, with the exception of the constitutional provisions and acts adopted by referendum, act as an integral part of domestic law. This means that the validity of any rule relating to article 39 of the Constitution (right to live in a healthy environment) and Article 78 (environmental protection) or to the implementation of these rights can not be restricted on the basis of a package of agreements on the BTC oil pipeline. If necessary, the action of an intergovernmental treaty, as well as the agreement between the transit governments and the BTC shareholders can be limited in accordance with clause provided for in Article 151 of the Constitution. The system of environmental standards of the BTC oil pipeline, including an intergovernmental agreement and the agreements concluded between transit governments and investors is also comprised of sources of international environmental law which are not contrary to these rules, norms and standards of domestic law.

- Fixing the principle of international legal protection of the environment in the intergovernmental agreement on BTC oil pipeline can not be considered appropriate. In this act, the principle proving the right to environmental security should be expressed in the status of constitutional norms.

6. Respect for the right to live in a healthy environment or the principle of ecological security is necessary in the economic, business and investing activities. Environmental security in the international legal content reflects the right to a healthy environment and establishes the regulatory and legal direction of the negative impact on the use and transportation of natural and energy resources.

7. In fixing of property rights of foreign investors in the broad sense regulation of issues related to insurance can not be considered appropriate. Issues related to insurance and liability should be in the form of individual annexes in the agreements concluded with any country with a transit territory. In this case there is a need for a par-

ticular piece of legislation that provides for objective liability. After the damage related to the environment, with a view to their removal and restoration of flora and fauna, law on liability and compensation and measures should be adopted to restore the environment. The Act should provide for objective liability of operators of establishments and facilities for environmental pollution. The law, adoption of which is necessary, should stipulate following elements in order to establish the institute for environmental responsibility:

- institute of liability is valid only for «future» damage;
- the scope of application should mean prevention of land pollution and regulation of damage to biodiversity,
- pollution and damage should be linked to dangerous activities, defined only by law;
- payment for damages should be aimed at restoring the environment;
- in case of environmental damage, possibilities of the access to the courts should be enlarged;
- financial and insurance provision of the liability should be regulated.

In case if any norms of the international treaty exist, a statute can be secured in the form of a reference to this norm while addressing an issue.

*«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ*

Tərtibatçı: Elşən Hacıyev

*Yığılmağa verilmiş 07.04.2009
Çapa imzalanmış 22.04.2009
Şərti çap vərəqi 24,5. Sifariş № 83
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500*

---

*Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.*

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Azt-258137

ISBN 978-9952-8024-3-6

9 789952 802436